

ТВОРИ В ВОСЬМИ ТОМАХ

ВАНДА

ТОМ
2

ВАСИЛЕВСЬКА

ЗЕМЛЯ В ЯРМІ
РОМАН
В ТЯЖКІЙ БОРОТЬБІ
ПОВІСТЬ
БАРТОШ ГЛОВАЦЬКИЙ
П'ЄСА НА ДВА АКТИ

У2
В19

Видання здійснюється за постановою
Ради Міністрів Української РСР

Примітки склав *Л. М. ВЕНГЕРОВ*
Переклад *МАРІЇ ПРИГАРИ*

КИЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

7—3—4

Земля в ярмі

РОМАН

Коли звістка полинула по селах, ніхто спочатку не хотів вірити. Та вже перед полуднем потяглися в ліс вози, і від самої межі Острженя аж до маєтку наймити стали купами складати на дорозі смолисту деревину. З сіл позбігалися діти, завжди цікаві до таких речей. Управитель Колісяк вийшов за ворота. Він покликав найстарших. Кожному визначив місце і пояснив, що і як треба робити.

Народ юрбою посунув з Острженя, з Калин, з Грабовки, Мацькова, з дальших сіл, навіть із-за Бугу.

Було вже темно, коли на дорозі від станції тоненько засурмив ріжок, а потім промчав конем лісник. Хлопці, які стояли біля штабелів деревини,

ни, поспіхом розбивали пляшки з гасом та підпалювали хмиз. Високо вгору злетіло полум'я, одне, друге, десяте, аж поки в небі запалахкотіла заграва і вся дорога на Остржень виринула з темряви білою, рівною смугою. Тоді на дорозі з'явилась колісниця. Високо-високо, начебто над дахами хат, над вершинами зелених ялин, стояла на колісниці труна, відблискуючи червоним в одсвітах вогню.

— Диви, диви!

— Як високо!

— Казав крамар, з жердин збудували.

— Так і везуть із самої Варшави?

— Іди ти, дурню! Залізницею привезли, а тепер везуть із станції. Не бачиш хіба, що коні з маєтку?

Люди відступали набік, скидали шапки, жінки хрестилися. Високо пливла мимо них труна, прямуючи до палацу, захищеного в затінку чорних дерев. Вогнища хутко згасали. На шлях верталася ніч.

З великою пошаною ховали молодого графа Острженського. Два дні стояла труна в палаці, оточена вазонами зелених кущів. Люди юрбилися на всипаній жовтим піском алеї — вперше кожен міг зайти в завжди замкнені двері палацу, піднятися широкими білими сходами в похмурий вестибюль, який вів у панські кімнати. По середині вестибюля стояла труна з тілом молодого графа Острженського. Вона була не з дерева, як селянські труни, а здавалася срібною; її викували з металічних блях не тутешні майстри, а митці з Варшави. Навколо хисткими вогниками палали високі свічки. На віку труни лежали квіти — білі троянди, що квітли на клумбах перед вікнами.

Люди сподівалися, що відкриють віко труни і можна буде побачити знайоме сухе обличчя з панським гордовитим виразом і темне волосся, яке кучерявилось над чолом. Але звідкілясь чорними східцями пробиралася звістка, що віко вже запаяне, що там, під ним, немає на що дивитися: молодий граф Острженський влучив собі в рота.

Люди підходили поодинці, стояли хвилинку й повертали назад. Баби зітхали, як годиться біля небіжчика, бурмотіли щось собі під ніс й одразу відходили, бо у вестибюлі вже важко було протовпитись.

Шукали очима старого графа Острженського — ціка-

во було побачити, як він зараз виглядає. Але граф Острженський не спускався вниз. Тільки графиня, біла з обличчя, мов крейда, один раз зійшла й поправила букет троянд на сріблястому віку. Та на обличчі її нічого не можна було побачити — уста були міцно стиснуті, очі дивилися перед себе, як завжди. Люди вклонялися їй, але вона навіть не кивнула головою, наче не бачила нікого в цьому похмурому вестибюлі, осяяному вогниками похоронних свічок, з хисткими тінями олеандрів та зелених лаврів, підстрижених у вигляді куль.

На похорон зійшовся народ з усіх сіл. Не щодня трапляється графський похорон. Та ще й такий. Казали, що невідомо ще, чи дозволить ксьондз поховати небіжчика в родинному склепі Острженських на цвинтарі біля костьолу: адже він сам укоротив собі віку. Але нащо було везти труну із самої Варшави окремим вагоном, як розповідав кухар Матвій дівчатам на кухні? Видно, з ксьондзом задалегідь усе було домовлено.

Приїхали коляски з Вільчкова, з Подолениць, з Грабовки. Поважно, мовчки виходили з них пани. Пані Гоцлавська привезла стільки квітів, що її майже не видно було в колясці. Вона йшла в чорній сукні, худенька, щупла, як дівчинка, а за нею візник і лакей несли квіти. Поволі підіймалася білими, широкими сходами, і люди дивилися на неї уважніше, ніж на всіх інших; всі знали, що було недавно поміж нею та небіжчиком.

Вона не плакала. Найдивнішим здавалося саме те, що ніхто не плакав, хоч ховали нікого іншого, як молодшого сина графа Острженського. Старий граф любив його більше від усіх. Один час здавалося, що на ньому обірвалися, нарешті, нещастя Острженських з дітьми, що після історії з Бруно та Юзефою вже все буде добре. А вийшло не так. Вийшло недобре і з цим сином. Ще святками взимку він приїздив додому, їздив верхи по селах, хлопець, як намальований, дітлахи так і бігали за ним слідом, щоб краще побачити.

І раптом прийшла телеграма з Варшави. Граф Острженський відразу виїхав і привіз труну, а в труні — сина.

Юрба перед брамою заколихалася; почали виносити тіло. В костьолі жалібно закалатав дзвін, довгим, стогнучим відгомоном полинула луна над усім Острженем,

аж до темних лісів, що замикали тісним кільцем видно-круг.

Високо хиталася на плечах срібляста труна. Її несли шестеро, і їм ще доводилося змінятися, хоч до костюлу було не так далеко. Не диво: труна була металічна, та й молодий граф Острженський був височенький.

Люди йшли без шапок, повільним кроком. Відразу за труною височіла над юрбою сива голова старого графа. Похитувались білі троянди на віку в такт крокам. Похитувалася срібна труна з тілом молодого графа Острженського.

Баби, за звичаєм, хлипали. Граф вів дружину під руку: давно вже ніхто не бачив їх укупі. Іти було важко, ноги грузли в піску, особливо, коли звернули на бічну алею, а потім на цвинтар.

Склеп Острженських стояв біля задньої стіни костюлу, великий, як будинок. Золотими літерами багатократно повторювалось на ньому одне й те саме прізвище, переплітаючись з дівочими прізвищами дружин графів Острженських та прізвищами відданих заміж панянок Острженських.

Труну опустили на землю. Її зовсім не було видно за щільною юрбою. Протяжним захриплим голосом співав ксьондз *Salve Regina* ¹, аж мороз біг по тілу.

З гуркотом і скреготом посунулась труна в чорний отвір в стіні склепу. Зовсім інакше, ніж селянські труни, що їх опускають просто в землю. Правду кажучи, так і треба: опустити труну в землю і землею засипати. Але ж небіжчик був не мужик з Мацькова, чи з Бржегів, чи з Калин, чи з іншого якого села,— це був молодий граф Острженський з Острженя, і ховати його треба було інакше, ніж мужика.

Відправа скінчилась. Молодий граф залишився на цвинтарі за костюлом, біля врослих в землю невеличких селянських могилок. Мало де ще стояв хрест, мало де позначався в зеленій траві невеличкий горбок. Не було ні часу, ні звичаю ходити на цвинтар, доглядати могили. Над цвинтарем височів лише склеп Острженських, великий, як дім.

Люди поволі розходились. Звертали стежками в ліс до Мацькова, до Бржегів, до Калин, куди кому лежала дорога. Пани повернулися в палац.

Графиня зустрічала гостей внизу. Гості розмовляли ти-

хо, обережно. Дивувалися, чому так хутко поїхала пані Гоцлавська. Графиня відповідала їм коротко, стримано. Графа не було. Він відразу пішов до себе нагору. З наріжної башти палацу він міг дивитися на три сторони світу, бачити всі свої володіння — ті, що лежали біля Острженя, і навіть ще далі. Але граф не бачив нічого. Він стояв біля вікна з великими дзеркальними шибками, які з такими зусиллями привезли колись у маєток, і дивився, втопивши погляд у якусь невидиму точку.

А за вікном купався в сонці зелений світ. Ясніли рівними пасмугами добре оброблені, щедро угноєні графські поля. Колихалася від невидимого вітру пшениця, виблискуючи оксамитом та сріблом, і здавалось, наче від краю до краю котиться зелена хвиля. Золотилися квадрати свиріпи, темною зеленню позначалося просо й рядки картоплі. Широко стелилися поля, з одного боку поцятковані темними плямами птахоферм, а з другого — невеличкими будиночками, де пан інженер Габіхт викохував срібних лисниць. На обрії поля зросталися з лісом, з дрімучим бором, з хащами дерев, які широким колом обіймали Остржень та все, що до нього належало. За лісом простір яснішав знову, — яскравою зеленню виблискували луки, які збігали до Бугу. Там низько притулилися до землі Калини — їх було видно з вікна: над білою ниткою шляху — коричневі стріхи хат, крихітні клуні, журавлі над криницями, схожі на дитячі іграшки.

Зелений, шумливий, широкий, просторий був тут світ. Він стелився низько, розпливався схилами спадистих пагорбків, спливав до Бугу зеленою хвилею.

Але граф Острженський не бачив нічого. Він знав напам'ять кожен вигин шляху, велику просіку серед лісу, селянські хати, низько припалі до землі. Він знав також, що коли глянути з вежі костьола, острженський палац та всі його прибудови схожі на вбитий в живе зелене тіло великий гвіздок. Виблискує проти сонця, мов пласка голівка гвіздка, залізний дах палацу.

Але зараз пан Острженський бачив лише одне: сріблястий полиск труни, де лежало тіло його сина.

Тут, на стіні, висіли колись портрети усіх трьох. Тільки Зузиного портрета не дозволив він робити, тоді, давно, коли з Варшави приїхав до них художник. Портрет Бруно зняли, коли трапилося те, перше після народження Зузи, нещастя в Острженському палаці. Незабаром за

ним пішов портрет Юзефи, і граф навіть не знав, де вони зараз. Мабуть, їх заховала графиня — вона до всього ставилась байдужно.

Тепер зі стіни дивився блакитними очима вмерлий син. В ці очі закохалася мала пані Гоцлавська, в блакитні очі під темними бровами. Холодне було обличчя в найменшого сина, і, мов чужі, дивилися на батька блакитні очі. Чуже було обличчя того, хто з усіх трьох зрадив найстрашніше, найболючіше. До того ж він був останній.

Звідкілясь здалеку долинув пискливий спів. Граф Острженський здригнувся. Співала Зуза, остання дитина з усіх чотирьох. Він провів долонею по чолу. Нестерпно боліла голова.

Внизу заторохтіли колеса. Це від'їздили гості. Не було між ними лише малої пані Гоцлавської. Вона, мабуть, просто з цвинтаря повернулася додому — мала пані Гоцлавська, що була закохана в умерлого.

Пан Острженський обережно відчинив двері і тихо пішов сходами, пильнуючи, щоб часом не зустрітися з Зузою. Нестерпною була навіть думка, що він може побачити її пласке, брезкле обличчя, водянисті очі, дурнувату усмішку товстих губ. Але Зузи поблизу не було. Граф минув коридор, вийшов бічними дверима й попрямував до господарських будівель.

Всюди була зелень і золото. Найчистішою блакиттю сяяло ясне небо. Сонце поволі хилилося до заходу, але в повітрі ще не вечоріло.

Він ішов стежкою поміж живоплотом з підстриженого глodu. Раптом в ніздрі йому вдарив гострий знайомий запах. Графу здалося, що зараз — це найважливіше. За огорожею залунав голос інженера Габіхта. Граф штовхнув хвіртку й увійшов. Габіхт зняковів, розгублено дивлячись в обличчя хазяїна. Але граф начебто не бачив його замішання. Він підійшов до першої клітки і став уважно розглядати малу лисичку. Гостру мордочку облямовував сріблястий пух, іній срібних шорстких волосків позначався на темному тлі шовковистого хутра.

Граф дивився довго. Звірятко підняло голову, і його топазові оченята на мить зустрілися з поглядом людини.

— Ну як воно... почало їсти?

Лисеня кілька днів нездужало.

— Вже почуває себе добре, пане граф, — прислужливо відповів інженер.

Граф поволі пішов вздовж кліток, як завжди, роблячи свій щоденний огляд.

Здавалося, він уже все забув. Але він пам'ятав, пам'ятав аж надто добре. Гострий звіриний сморід стояв у повітрі. Графові вчувався запах відчиненого склепу, затхлий холодний дух зогнилого листя, павутиння, плісняви, зотлілої тканини. Він відчував цей запах всюди — на дорозі, коли повертався додому, біля пишно розквітлих клумб, у себе в кімнаті нагорі. Лише зараз гострий звірячий сморід, який владно сповнював простір, перебив цей запах — запах смерті.

Граф довго ходив біля кліток. Власне, він не бачив нічого перед собою — отак, як годину тому крізь дзеркальні шибки великих вікон.

Проте, навіть дивлячись дуже уважно, він однаково не міг би помітити там, далеко за кільцем лісів, за цяткою Калин, жінку на піщаній дорозі. З далекого світу, який потопав у блакитнім просторі, вона йшла в цю сторону, до Калин, отже, наближалася й до Острженя, до дзеркальних шибок наріжної башти.

Але граф Острженський не знав про її існування. Звідси, з вікна, вона не здавалася навіть цяткою на шляху, такою навіть, як булавочна голівка.

А Ганна ледве брела дорогою. Ятрило очі, мороз пробігав по спині. А найгірше було те, що в ногах, у попереку відчувала вона гризучий, невідступний біль.

— Це з дороги. Ще не прийшов час.. — повторювала вона сухими губами, але в глибині серця, в глибині страху, який її охоплював, знаходила несхибну впевненість, що це саме те, чого вона так боялась.

Нестерпно хотілося пити. Ноги грузли в піску. Хвилинами Ганні здавалося, що вона зовсім не посувається вперед, а тупцює на місці в цьому слизькому, сипкому, смертоносному піску.

Вона облизувала вкриті смагою губи. Обабіч дороги тяглися пагорбки, нужденні латки зеленого жита, смужки чахлої картоплі, але села не було видно. Де-не-де на безплідному піску кошлатився сосновий лісок, віючи задушливим сухим запахом живиці. А дорога тяглася кудись у безмежність, довга, сліпучо-біла.

Край дороги раптом зазеленів кінський щавель, широке листя якого вибивалося з придорожньої канами. Ганна зійшла набік і побачила майже висохлу темну

калюжу,— вона скінчила своє життя в промінні палючого сонця, яке сягало сюди крізь тонку заслону припалого порохом листа.

Ганна з зусиллям опустилася на коліна, відчуваючи під колінами розпечений пісок, обережно схилилася до води. На неї війнуло запахом гнилизни. Вода була тепла, і коли вона потягла її губами, з дна знялася каламуть, сморід болота. Ганна відчула в роті присмак землі, на зубах зарипіли піщинки. Вона міцніше сперлася на руки, відчуваючи, як кров б'є їй в голову. Темрява завирувала перед очима. Вона із стогоном підвелася і якусь хвилину стояла, мов сліпа, на дорозі, бачачи лише мигтіння чорних цятки, які заслонили світ. Хиталась, мов п'яна.

Але за хвилину знов виринув із темряви розпечений сонцем день, з мороку випливла дорога. Ганна рушила вперед, борючись із знесиллям, яке сковувало ноги. Вона брела, наче у водоростях, в слизьких стеблинах латаття, що з непереможною силою цупко обплутує тонучу людину.

Знову сосновий лісок. На мить її охопила спокуса — сісти в затінку, простягтися, перечекати, поки мине ця страшна втома. Але вона знала, що тоді вже не зможе підвестись. І до того ж ліс не давав навіть тіні. Крізь тонке гілля сонце падало на суху, вкриту іглицею, землю. Ганна побрела далі, намагаючись не дивитися на дорогу: вона була вбивчо рівна, пряма, без поворотів і здавалася безконечною — попереду не могло бути нічого нового... Без упину, без відпочинку бігла дорога невідомо куди...

Раптом Ганна відчула біль — інший, ніж досі, довгий, рвучкий, пронизливий. Вона злякалася.

— Ні, ні, ще не час! Це вода!

Вона щосили намагалася викликати в пересохлому роті гнилий смак придорожньої калюжі. Спогад про гнилу воду був єдиним порятунком від думки, що те вже стало, що воно трапиться тут, на розпеченій, безлюдній дорозі, під палючим промінням сонця в сипучому піску.

Раптом у шерех її кроків увірвався якийсь інший звук. Вона зупинилась... Так, не могло бути сумніву — десь поблизу гавкала собака. Сухі губи її ворухнулися. Вона прискорила кроки.

Сосновий лісок скінчився. Тепер обабіч розімкнулося коло лісів — далеких, синіх. В їх темних обіймах палали

під сонцем нужденні поля, неподалік блиснула перед змученими очима вода.

— Річка...— шепнула Ганна, і на очі їй набігли сльози. На мить вона втопила погляд в срібну смугу, в мигтіння дрібних хвилюнок, видне здалеку, в живу справжню воду, якої не міг поглинути пісок.

Згодом очі відшукали село, яке притулилося біля до-роги: сірі, почорнілі стріхи, вкриті соломою, високий жу-равель над криницею, флюгер на даху.

Було вже близько. Ганна зміряла очима відстань.

«Дійду?» — питала вона в самої себе, у своїх наболі-лих, змучених ніг, в того болю, який чимраз дужче сти-скав її, зростав, повертався, як хвиля, неблаганний, мо-нотонний, невідпорний.

Все чіткіше виступали криві, згорблені сливи, невисо-кі гіллясті яблуні. Загавкала собака, за хвилину їй від-повіла інша, і, нарешті, всі подвір'я відгукнулись похму-рим басовитим гавканням, жалібним скиглінням, виттям, схожим на вовче.

Ганна не дивилася під ноги. Вона втопила роз'ятрені очі в село, де були люди, хати, все те, чого вона марно виглядала протягом довгих годин своєї мученицької манд-дрівки.

Вона несвідомо притишила кроки. Кожен рух завда-вав їй нестерпного болю. Вона намагалася іти швидше в ті короткі хвилини перепочинку, коли розтулялися без-жальні кліщі й можна було звести дух. Але ці хви-лини траплялися дедалі рідше. Біль дужчав, терзав усе лютіше. Хотілося впасти на гарячий пісок і кричати, ви-ти, щоб забути про те, що діється з нею, щоб приглушити нестерпний біль, який наче знущався з неї.

Село було вже близько. Ще десять кроків, ще п'ять, і Ганна увійшла на сільську вулицю. Це був нарешті кі-нець. Це була мета, до якої вона прямувала так уперто! За похилим тинном першої хати горбилися карликові, вкриті лишаями й мохом, плодові дерева. З дверей ви-йшла дівчина. Вона лїниво розчісувала поламаним гре-бінцем рідке жирне волосся й уважно байдужими, чужи-ми очима придивлялася до Ганни. І Ганна не зважилася зайти за похилий тин. Вона поволі минула садибу, супро-воджувана поглядом чужої дівчини. Ганна добре знала, чого та так пильно придивляється до неї.

Решта енергії, яку Ганна ще могла видушити з себе, коли прямувала до цього села, тепер залишила її. В неї не було вже ніякого опору, нічого було чекати, а біль усе дужчав.

Вона мимоволі стисла зуби. Наче тягнучи сама себе за волосся, наче виринаючи з усіх сил з невидимої глибини, вона видирала з себе кожен крок. Рясний піт виступив на чолі.

Раптом з-за рогу вискочила з пронизливим гавканням собака.

Ганна здригнулася: вона найбільше від усього злякалась цієї собаки, майже щеняти, кістлявого покруча, фантастичної мішанини якихось невідомих порід. З хати виглянула жінка — і Ганна знову побачила байдужий, чужий погляд.

Зараз вона вже не думала ні про що. Ішла, наче зіпсований, рипучий, але ще діючий автомат. Ніби в тумані побачила хлоп'ят, які гралися край дороги. Навіщо, для чого вона поспішала сюди? У неї було тільки одне прагнення: піти звідси, вийти, нарешті, з цієї вузької вулички, далі від сірих тинів, сірих стріх, сірих людей, вийти знов на пісок, на поля, поміж соснові ліси і там спокійно впасти і вмерти, щоб ніхто не бачив, ніхто не знав, ніхто не дивився чужим поглядом.

Непритомними очима вона побачила раптом сріблясті вершини високих дерев, півколо річки, яка широкою дугою обминала село. Ще кілька кроків, всього лише кілька кроків.

Раптом Ганна спіткнулася. Цей поштовх відгукнувся в глибині її тіла, мов ще один удар, якого вже ніяк було витримати. Вона спіткнулася ще раз — в піску траплялося каміння. Сухі уста скривилися, наче в малої дитини, з-під повік бризнули сльози. І Ганна, сама того не відчуваючи, заплакала тихо, розпачливо, по-дитячому. По обличчі струмком ринули сльози. Спіткнулася знову, і вже не змогла випростатись, відновити втрачену рівновагу. Біля останньої хати вона опустила посеред дороги на коліна. Тепер вже знала, що час настав. Упала навznak.

Поволі, недовірливо, невідомо звідки взявшись, стали наближатися до неї діти, двоє, четверо, п'ятеро. Хлоп'ята в сорочках, в подертих штанцях, стояли вже за кілька кроків, пильно дивлячись на неї.

Протяжний крик, тваринне виття вихопилося в жінки, яка впала на дорогу. Хлоп'ята відскочили. Але дужча за все цікавість поборолла страх перед невідомим. Вони наблизилися знову.

Білі уста Ганни стислися щосили, але це не допомогло. Нелюдський стогін дужчав, зростав, переходив у крик.

Невеличкий хлопчик нахилився і підійшов ближче з каменем в руці.

— Гей, ти, вставай!

Ганна глянула на нього помутнілими очима. Камінь вилетів з малої долоні і вдарив її в ногу.

Вона скрикнула і відразу ж відчула другий удар. Її охопив жах. Вона спробувала підвестись, але впала назад, відчуваючи, що в неї вже наскрізь промокла спідниця, що навіть пісок під нею змокрів.

Ще хвилина,— і це станеться тут, на дорозі, під ударами каміння, яким її осипали діти.

— Люди!

Лише зараз вона побачила стару жінку. Та стояла, спершись на тин, і байдужими очима дивилася на те, що діялось на дорозі.

— Люди! Змилюйтесь!

Заворушилися якісь тіні. Ганна, наче крізь туман, бачила, що до неї йдуть. Не розуміючи слів, почула, що хтось гримє на дітей.

П'ятеро жінок стало за кілька кроків від неї. Якийсь чоловік сплюнув і відійшов набік.

— Волоцюжка.

— Доходилась!...

— Не інакше, пологи...

— Прогнати б її звідси.

— Тепер вже не проженеш!

— Чи не з Доманевичь вона?

— Мабуть, ні...

Ганна розкинула ноги. От так. Вже не варто було стримувати біль, відганяти останню хвилину. Нехай буде, що буде.

— Людоньки, кохані, що воно в світі діється!.. — обізвалася Баниха, похитуючи розпатланою головою.

— Ви ж повитуха, от і допоможіть їй,— зауважила якась баба. Діти, сполохані на хвилину, знов зібралися купкою.

— Отакий гріх та кара божа,— скривилася Баниха.

— В клуню її занести, чи що.

— Еге! Тягни в свою.

— А Салінякова клуня порожня, може б туди її?

Всі зраділи. На Саліняковому подвір'ї після пожежі вціліла лише клуня, хазяїн помандрував у місто. Стріха на ній була дірява, двері вибиті, але для такої саме добре.

— Казимире, дайте-но ряднину!

Старий пошкутильгав додому. Він довго копався в сінях і, нарешті, приніс стокату ряднину, якою накривав сидіння на возі. Спільними зусиллями жінки поклали на неї Ганну. До клуні було кілька кроків.

— Соломи треба трохи підкласти. Он там є в кутку.

Ганна тремтіла, боячись, що її от-от залишать саму. В ній зараз не було нічого, крім звірячого підсвідомого інстинкту самозбереження. В цю хвилину вона боялася вже за двох.

— От так. Ну, кладіть!

Ганна з полегкістю відчула холодок клуні і шелестіння соломи під дірявою рядниною. Та в цю мить її знов охопив нестримний біль. Вона скрикнула, вже не можучи стриматись. Високе стогнуче виття відбилося від балок, потонуло в зогнійій соломі стріхи. Раптом об цю солому м'яко застугоніло каміння.

— Ану, проженіть отих дітлахів!

Яксь із жінок вибігла надвір, гримнула. В клуні Баниха стала нарешті поратися коло породіллі.

— Принесіть води, Ройчихо, адже в тебе горить у печі, може, є вода?

— Зараз принесу.

— Шмаття б якогось треба... Ану, відступіться, баби, бо ви мені тільки заважаєте!

Жінки вийшли з клуні. Деякі ліниво поплентались додому шукати шмаття.

Горобці шелестіли в соломі стріхи. Рипіла половинка дверей, яка ще висіла на з'їденій іржею завісі.

— Хлопчик,— мовила Баниха і випросталася над Ганною, що нерухомо лежала на соломі.

Ганна ворухнула прозорими пальцями. В неї навіть не було голосу. Байдуже було — хлопчик чи дівчинка. Важливо було одне, що вже не треба іти страшною дорогою, що вже можна лежати, спокійно лежати без

цього нелюдського болю і почувати, як стікають по ногах вузьенькі теплі струмочки крові, і пити воду з бляшаного кухлика, якого їй подає чужа жінка. Непереможна сонливість оповила все тіло. Десь там, за дверима, видно, починало смеркати, бо в клуні ставало дедалі темніше. Заплакала дитина — Ганна не ворухнулася. Ніщо не цікавило її зараз, ніщо в цьому світі. Вона лежала, випроставшись, обличчям догори. Крізь дірку в соломі пробився тендітний тремтячий блиск: мерехтіла зірка.

Ганна посміхнулася зорі далекою, блідою усмішкою. Зашаруділа солома. Баниха оглядала немовля.

— Гарний хлопчик, можна сказати.

Ганна не чула. Баниха гнівno штовхнула ногою край дірвoї ряднини.

— Отаким щастя! Хлопчик, як лялька.

Горобці стихли. Певне, в них були гнізда десь у стрісі, бо часом чути було, як вони там ворушились. Ясна ніч заглядала в отвір дверей. До клуні знов стали сходитися жінки. Вони купкою стояли в дверях біля входу.

— Чи хто таке бачив, родила просто на дорозі!

— І чого лізла? Адже знала, що час настає...

— Може, не розрахувала як слід...

— Якраз! Не розрахувала! Дитина вчасна?

— Вчасна, вчасна. Хлопчик, як лялька! — похвалила

Баниха.

Худа Ігнатиха скривилася.

— Байстря...

— А може, й ні?

— Авжеж. Якби ні, сиділа б у хаті, а не волочилася б по дорогах...

На шляху залунали кроки.

— Старшиниха йде.

Жінки трохи розступилися, з неприязню дивлячись на старшиниху.

— Я в матері була в Росохах, а тут мені кажуть... Де ж вона?

— Он там, лежить...

— Люди, як же це так? В клуні? Є у вас совість?

— А що, у хату брати? — заперечила Ігнатиха, але в голосі її вже не було злості.

— Молока їй трохи принести, чи що? — замислилася Пліціна.

— То ви її, як собаку, досі тут тримали? — скрикнула старшиниха і, шелестячи спідницями, зайшла в клуню.

— Темно, нічого не видно... Гей, Сташеку, де ти там? Біжи-но по старшину! Нехай іде зараз сюди!

— Не інакше як до вас, Банихо, покладуть,— буркнула тихо котрась із жінок.

Вона вгадала. Незабаром з'явився старшина, і відразу все пішло саме так, як воно й повинно було йти.

Хвору перенесли до Банихи.

— Адже ви повитуха, а породіллі потрібна допомога,— мовив старшина, насупивши брови, і навіть не спитав у Банихи згоди.

— Цікаво, хто її буде харчувати,— буркнула Баниха тихо, щоб він не почув.

Але старшина почув.

— Волость заплатить, не бійтесь, як не буде кому іншому платити.

— Який щедрий до волосної каси,— шепотілися поміж собою жінки, але ніхто не зважився запротестувати.

Знайшлося в хаті ліжко, знайшлося й молоко. Все пішло хутко й справно. Жінки заглядали до Банихи крізь шибки. Породілля лежала з заплученими очима, мов нежива. Не тремтіли простягнені на ряднині вузькі й худі пальці.

— Умре, мабуть,— вирекла якась із жінок, притулившись обличчям до шибки.

Але Баниха увійшла вже у свої обов'язки. Вона прогнала всіх.

— Цікаво їм, бачите! Нічого цікавого тут немає! Чи не пішли б ви по хатах? Ройчихо, аж сюди чути, як там твоє хлоп'я лементує!

Жінки відступили від вікна, але додому їм іти не хотілося. Занадто багато подій сталося сьогодні в Калинах. Спершу похорон молодого графа Острженського, потім ця зайда, що мало не родила на дорозі... Вони стояли біля тину й розмовляли.

Після спеки війнуло нічною прохолодою. Немісячна ніч золотилася пилом зірок. У канавах обабіч дороги розкрилися великі зорі дурману. Пливли від них задушливі, солодкі, отруйні пахощі. Отруйними пахощами дихала ніч. Шелестіло листя на вербах, і жінки мимоволі розмовляли притишеними голосами.

Гомоніли про графів Острженських — старого й молодого — і про тих двох, Бруно і Юзефу, про графиню Острженську й про острженський маєток. Було про що погомоніти. Ще б пак, адже все навколо — ліси, землі й води — все це було їхнє. Якось старий Ковалик їхав у місто залізницею, стояв біля вікна і дивився. Озера, ліси, села бігли за вікном, — і все це було графське. Скільки скинути оком на захід і на схід, на північ і на південь — земля належала панам з Острженя. Поїзд минув одну станцію, другу, третю, і все ніяк не міг виїхати з їх володінь. Коли парцелювали² маєтки і поміщики продавали свої землі й переїздили в місто, Остржень стояв міцно, багатів, зростав, підносився. Ящики яєць, білі мов сніг породисті кури, шкури лисиць, свиріпа, городина, яблука ішли з Острженя на станцію, їхали далеко, у вічно голодне черево Варшави. Зітхали пани з Грабін, з Подолениць, а Остржень квітнув і зростав.

— І для кого воно, голубоньки?

— Невже Зузі?

— Придуркуватій? Не вигадуйте!

— Адже в могилу з собою не візьме.

— Хто його там знає, які в нього розрахунки...

Звичайно, мусив мати свої розрахунки граф з Острженя. Звідки можна було знати, що він надумає?

— Якби воно на вітер мало піти, не дер би так з людей шкуру, як зараз дере.

— Аякже! У кого багато добра, тому хочеться мати ще більше!

— Казала Зоська, як на свята ходила допомагати в кухні, що на небіжчика було все записане. Кухар Матвій казав.

— О, на дітях його бог покарав, не інакше.

Жінки підштовхнули одна одну й замовкли: від Стефановича, кульгаючи, ішов Гавін.

— А ч-чому в-ви, ку-куми, спати не йде-дете?

— Гарна ніч, спати не хочеться! — категорично відповіла весела Курчиха.

Гавін похитав головою і пішов — високий, згорблений, тягнучи криву ногу. Перечекали, поки він пройде, голови схилилися одна до одної ще ближче. Жінки зашепотілись про нього. Всі знали про це віддавна, але воно й досі здавалося новим, дивним, незрозумілим. Тільки подумати — графиня і Гавін.

— Замолоду він не такий був. Постарів, нічого не зробиш.

— Еге ж! Спитайте, кого хочете! Завжди був заїкуватий і на ногу завжди шкутильгав.

— Рятуйте, людоньки, що воно робиться...

Розмова знову зійшла на волоцюжку... У Банихи згасло світло. Певне, в хаті вже лягли спати.

— Що старшина думає? На себе волость повинна її взяти, чи що?

— Одужає й піде, вікувати тут не буде.

— А куди ж вона піде? Якби було куди йти, то на дорозі б не родила, не бійтесь!

— Анелю! Анелю! Иди додому!

Гнівний голос увірвався раптом в тиху ніч, наче вітер у вербове гілля. Курчиха аж підскочила.

— Та іду вже, іду! Горить там у нього, чи що!

Жінки схаменулися, що вже пізно. Золотилися зорі на небі, десь далеко, на другому кінці села, гавкала собака.

Вони постояли ще хвилинку і розійшлися поволі, з головами, повними думок про графів Острженських та про зайду.

Тут і там зарипіли двері. Зашелестіли листочки осик, розпливлися в повітрі голоси. Ніч оманливо й солодко пахла дурманом, дихала отруйними пахощами.

2

Вінцент ішов до ковалевої хати. Щодня, коли треба було йти на роботу, його завжди охоплювала однакова глуха злість.

Крізь відчинене невеличке віконце линув гамір, наче з вулика. Шурхотіли босі ноги по дошках підлоги, хлоп'ята під стінкою билися навкулачки. Коли рипнули двері, гамір ущух.

Вінцент сів за кульгавий стіл. Ну, звичайно, він хитався знову. Вінцент сперся на руки і заглянув під дошку. Так і є, сосновий клин, якого він вбив учора, нічого не допоміг. В цьому місці була вищерблена підлога.

Хтось із дітей зареготав. Вінцент гнівно випростався. Він ніяк не міг утриматись, щоб не перевірити, хитається стіл чи ні. Адже він знав, що кілька десятків

пар очей чекають цього моменту, виглядають його, як неодмінного щоденного обряду. І проте машинально щодня виконував те ж саме.

Діти монотонним хором, ковтаючи закінчення слів, прочитали молитву. Вінцент дивився на сіру юрбу учнів та учениць, відчуваючи, як його обіймає непереможна липка нудьга. Він розкрив список.

— Є!

— Є!

— Нема!

— Нема!

— Стасяка знов немає?

— Він мусить глядіти дитину, бо мати пішла полоти! — пискнула дочка Заржев'яка з останньої парти.

— Антоняк?

— Пасе корову.

— Захарчук?

— Поїхав з батьком ловити рибу.

Вінцент здвигнув плечима. Вічно одне й те саме. Якийсь упертий непоборний опір.

— Заплатять штраф,— мовив він сухо, записуючи на листочку прізвища.

— Стасяки не заплатять.

— Аякже! Швидше, ніж Захарчуки!

— Тихше!

В класі стихло. Вінцент записував відсутніх далі з мстивою впертістю. І нехай, нехай буде, як є. Як на злість, нехай буде на злість. Є закон — і край.

В класі було тихо. Тільки мала Анелька шморгала вічно сопливим носом.

— Читай!

Брудний хлопець почав гугняво читати по складах, незграбно водячи по книжці чорним пальцем. Гнів здіймався в грудях Вінцента, підносився чимраз вищою хвилею, коливався темрявою перед очима. Нарешті він підійшов до парти і став біля учня.

— Ти вчора знов не був у школі?!

Хлопець дивився на нього круглими безвиразними очима і мовчав.

— А читати не вмієш! Третій рік.

Кругла, коротко обстрижена голова кивнула на ознаку згоди.

— Чому ти не був у школі?

— Бо я по ягоди... я...

— Отак ви всі! На пасовисько, по ягоди, діти бавити, кому що заманеться! Тільки до школи немає часу ходити! А потім що? Хто з вас навчився чогось? Нічого! Тільки я даремно тут мучусь, жили з себе витягаю!

Учитель раптом схаменувся. Навіщо це все! На нього дивилися блакитні, сірі, чорні, зеленкуваті очі, дивилися байдужно, може, глузливо, що він так «химерує», а може, тільки вороже.

— До дошки!

Незграбні, малі пальці, ще червоні після зимових обморожень, не можуть упоратися з крейдою. Крейда теж погана, кришиться й обсипається так само, як вапно із стін ковалевої хати.

На дошці виростають білими рядками цифри. Навіщо це все? Може, не приїде попечитель, не буде огляду. Адже незабаром кінець навчального року, канікули... А восени, як усе добре піде, як добудують шкільний будинок, що сліпими очима забитих дошками вікон дивиться на дорогу, можна буде перебратися туди з цієї руїни, з цієї розваленної халабуди? Що тоді?

Зарипіла крейда на рівній поверхні дошки, і водночас розпачливо закувікало поросся. Ковалиха з лементом вигнала його надвір. Відразу обличчя дітей змінилися. Так, це все легко могло їх насмішити — що курка злетіла на вікно, що ковалиха свариться з ковалем, що просто у вікно замукала, проходячи мимо, корова. Тоді на хвилину чуйна ворожість зникала, широка усмішка зринала на бліді губи. А іншим часом тупа байдужість, яка щільним муром стояла поміж дітьми та вчителем, заморожувала найкращі його наміри.

А що, як приїде попечитель?

Учитель відчув, як прикрий холодок пробіг по спині. З пронизливою ясністю виразно побачив довгий список відсутніх у класному журналі й ці брудні, засмальцьовані зошити з недбало виправленими помилками, і цих дітей, які ледве могли читати по складах на третьому році навчання, і ці уроки, які він провадив без ніяких наочних приладь, коли, по суті, так легко було їх добути, варт тільки постаратись — адже ними повен був ліс, і вода, і лука за селом.

Звичайно, коли б постаратися... Але навіщо, власне? Чи це змінить щось, переінакшить, проб'є мур байдужості?

Крізь шпарини в стіні ринув з другої хати нудотний сморід капусти, змішуючись із смородом спітнілих, давно не митих тіл. Не допомагали відчинені віконця в спорохнявілих рамах. Зелений, блакитний, погожий день стояв за вікнами, але тут було темно й душно аж до млості. Легковажно виводила свій веселий поклик вивільга на сосні навпроти, але це був начебто інший світ, несправжній світ з якоїсь казки, що зникав і гинув у ту мить, коли він увіходив до ковалевої хати, щоб просидіти в ній довгі години.

Вчитель захлопнув журнал. Діти поспіхом зірвалися з місць. Наввипередки, одне перед одним проказали молитву і кинулися в двері, мов ошаліла череда. Вони миттю зникли, наче поринули в блакитний, золотий, зелений день, тільки худі ноженята миготіли на дорозі та стежках.

Вінцент вийшов з хати і поволі запалив цигарку. А до школи вже йшла наступна партія. Знов повторилося те ж саме: класний журнал, відсутні, щодня більше відсутніх. Зрештою, це майже не залежало від пори року. Спочатку пасовисько і ягоди, потім, коли осінь сивою млою запинала поля, копання картоплі, потім мороз, потім знову сівба, ягоди, пасовиська, і так, наче замкнене коло. Зовсім не було найважливішим те, що таким здавалося Вінцентові. Школа стояла осторонь від життя, від усіх тих пасовиськ, копання, бавлення дітей, ягід і грибів. Білі штрафні листочки ще тримали якимось цю громаду вкупі, гнали кожного хоча б на кілька днів до ковалевої хати. Інакше він, напевне, не побачив би тут жодного учня, крім хіба малої Петронельки, яку тітка акуратно посилала щодня.

А втім, що було б, коли б навіть і прийшли всі відразу? Коли б одного дня не довелося поставити в щоденнику жодної риски, яка означає відсутність? Тоді треба було б розподіляти дітей не на три партії, як тепер, а на п'ять, шість, і сидіти в ковалевій хаті не вісім годин, а дванадцять, п'ятнадцять і більше...

Вчитель нервово позіхнув. Знов викликав учня і наказав йому писати цифри, білі цифри на чорній блискучій поверхні лакованої дошки. Напружено, з зусиллям підганяв хвилини одну за одною. Вони не хотіли ми-

нати, розпливалися липучою смолою, розлазилися рідким тістом, здавалося, їх зовсім не меншало. Він крадькома глянув на годинник. Але стрілки повзли все повільніше. Там, за стіною, родина коваля сіла обідати, чути було, як коваль голосно сьорбає з ложки капуста. Анелька сварилася з братом, потім стала пошепки оповідати якусь кумедну історію, аж ковалиха пирснула від сміху.

«Напевне, про мене»,— подумав Вінцент і вже не чув більше, що читає Казимерчук. Він силкувався довідатись, про що розмовляють ті, за покращеною шпаринами стіною, але, крім звуків голосу, нічого не міг почути.

Мухи настирливо дзижчали, кружляючи біля відчинених вікон, діти вже зовсім сонно дивилися в обличчя вчителя. Крізь сморід капусти пробивався у вікна смолистий, солодкий, міцний запах нагрітих сонцем сосен.

Кінець!

Вінцент почекав, поки вийдуть усі учні, поки вони розсипляться по дорозі і по стежках. Він не любив йти попереду. Йому завжди здавалося, що за ним стежать лихі, неприязні очі, і волів їх мати перед собою в класі, аніж тут, де не міг дивитися просто в них, а проте знав, що вони ворожі.

Сухий пісок рипів під ногами. Треба було йти додому, де вже чекав обід. Але йому не хотілося повертатись на село. Він рушив до лісу.

Міцно, солодко, гаряче пахли сосни. Вгорі шелестіло гілля, зелені голчасті віяла, вершини червоних струнких стовбурів. Заколивалася на гілці золота вивільга. Вінцент підняв змучені очі, на повні груди дихнув запашиким лісовим повітрям, пахощами хвої, запахом живиці, яка стікала по лускуватій корі, сухого моху та рудих зотлілих голок.

Стежка вибігла на луку. Якусь хвилину він пробивався крізь гущину заростей. По ногах його били стеблини валеріани, зірки ромашок, які дивилися в небо золотими очима. Грунт ставав дедалі нижчим. Тепер доводилося обережно шукати дорогу серед грузької трясовини. Нарешті він ступив на твердий грунт невисокого насипу, який оточував озеро.

Вінцент розсунув куці ліщини. Війнуло пахощами води, татариння, зеленою вологою. В рамці кущів і дерев, у заростях очеретів, зеленого оситягу відкрилася очам

нерухома поверхня води. Гладенько стелилося на ній широке латаття, білими зорями розкривалися квіти водяних лілій. Вчитель ухопився за пруття ліщини і скочив униз, на мокрий слизький мисик, в який впирався ніс рибальського човна. Струхлявілим черпаком вихлюпав воду, яка вже набралася на дні, і сів. Темна поверхня заколивалася і заспокоїлася знову. Він веслував поволі, ледве-ледве. Занурювалося весло в воду, безшелесно сунув уперед широкий ніс. Тікали обабіч дрібненькі хвилячки, рівно стелилися на воді. В темній глибочині відбивалося небо і тремтіли прибережні вільхи.

Весло зачепилося за слизьке стебло латаття. Вчитель дужче погнав човна...

Озеро, колишня затока річки, тяглося довгою вузькою смугою. З одного боку пласко спадали до води зелені, барвисті луки, з другого — на стрімкому насипі клубочілі зарості. Високо по стовбурах вільх повзли виткві стеблини хмелю, чіпляючись гострим листям за колючки присілої низько ожини. Невеличкі золотисто-коричневі жучки обсіли кущі шипшини. Лілові квіточки пасльону звисли аж до води, змішуючись з жовтими вогниками болотяних півників. У цьому зеленому світі гула, дзижчала, роїлася комашня, жуки, гедзі, змішуючись у галасливому незмовкнутому хорі.

Прибережне татариння, оситняг і очерети занурювались глибоко в воду, захоплювали для себе все більше простору, сміливо мандрували по мілинах, аж до глибочини, утворюючи зелену ущелину, в якій насилу посувався човен. А далі розкинулися на воді широкі кущі осоки, підступні зелені пера, озброєні гострими колючками. Тендітне коріння вільно звисало у воді, а листя лежало на поверхні, утворюючи непрохідну хащу. Кожен рух весла коштував зараз багатьох зусиль. За човном залишалася смуга чистої води — на хвилину розколихані кущі хутко поверталися на своє місце, з'єднувались, замикалися над таємницею води, утворюючи нібито зелену луку.

Вінцент мало не наїхав на кілки ятера, зануреного глибоко у воду. Він нахилився, але нічого не побачив в зрадливій сітці. Ударив ще зо два рази веслом і вплив на ширшу воду. Край берега латаття незайманною білиною квітів лежало на темній воді. Але посередині виднілася чиста просторінь, глибочінь мовчазних темно-зелених вод. Вінцент поклав весло й занурив пальці у

воду. На поверхні вона була тепла, але трохи нижче чути було холод, який лився із дна.

Вода жила. В зеленій темряві, наче крізь прозорий кришталь, видно було фантастичні водяні хащі, величезний ліс, схожий на морозяні квіти на шибіці. Осока стриміла на дні, мов дивовижний кактус, укритий рудим намулом. Хиталося підводне листя латаття, витке, буйне, ясно-зелене — щільна зелена гущина. Слизькі змії стеблин тяглися від них угору, розквітаючи на поверхні серцевидним листям. Вінцент вже навчився розрізняти круглі обриси листя білих водяних лілій та гостро вирізьблене химерне листя купавок, яке завжди росло великими купами.

Під лататтям нерухомо стояла невеличка щучка. Вінцент добре бачив у кристальній воді гострі обриси її голови, розбійницькі бистрі очі, втоплені в прозору просторінь. Вона не ворухнулася, коли човен поволі проплив мимо неї, гнаний майже нечутним повівом вітру. Щучка здавалася уламком дерева, нерухожим і мертвим, але напруженим, мов тятива луку, який за хвилину випустить несхибну стрілу. Тут, під поверхнею води, ринули невеличкі рибки, виблискуючи на раптових поворотах живим сріблом.

Дно нижчало, зникав зачарований ліс. Вже тільки останнє вперте латаття слало нагору білі й жовті квіти. Решту перемогла глибочінь. Підводний ліс перейшов у намул, пісок, гострий гравій старого русла річки, яка текла тут раніше, ніж прийшли на зелені луки над Бугом перші люди.

Човен коливався на бездонній глибочині. Вінцент простягся на мокрих дошках і задивився в незаймано чисте небо. Скрикнула чайка над луками, їй відповіло крякання качок у надбережних очеретах. Шелестіли, плакали, виспівували таємничу пісню очерети. Над непоказними квіточками водяної стрілки гудів великий жук. Тиша над озером була повна голосів, пахощів, музики. Десять край берега хлюпнула риба.

Очі боліли від того, що він вдивлявся в насичене блиском небо. Сонно коливався на одному місці човен. Тиша оповивала все навколо, день розтоплювався в чистій сьняній блакиті. Все розпливалося в лінивому бездум'ї, в барвах, у промінні, в прибережній музиці. Не було вже ні школи, ні села, ні Вінцента, — був тільки зелений, зор-

лотий, блакитний світ, який колихався легко, ліниво, лгідно...

Раптом поблизу зачлюпала вода, залунали голоси. Вінцент отямився. Сон зморив його так раптово, несподівано, що він того й не помітив, і тепер по тілі пробігав мороз. Одяг був мокрий — в човні набігло багато води. Сонце з-за дерев кидало косі промені. День хилився до вечора. Перші тіні падали на воду, хоч над луками ще лежало сяйво.

— Витягай!

Голос линув далеко над водою. В човні стояло двоє людей. Вони витягали закинуті неподалік ятери. Поволі виринув з води довгий, майстерно розіп'ятий обручами мішок з сітки — підступна засідка на водяних мандрівників. Вінцент дивився з човна, легко ворущачи веслом. Він відчув раптовий голод і пригадав, що не їв нічого з самого ранку. Але йому хотілося побачити, що впіймали рибалки.

У вічках сітки райдужно заграла спіймана вода, ніби на хвилину блиснуло дзеркальце. Потім затемніло масне тіло чорного лина. Здобич полетіла в човен.

Тепер він упізнав рибалок: це був Захарчук з сином. Вінцент стиснув губи: ті помітили його. Старий скинув шапку. Вінцент неохоче кивнув головою, але не обізвався. Ще й тут псувати собі кров!

Рибалки, певне, були тут уже давно. На березі темніло кілька ятерів, розіп'ятих на кілках для сушіння.

Він дивився, як витягали другий порожній ятір, як з третього добули щуку, і перехопив косий, підозрілий погляд Захарчука.

Він здвигнув плечима, повернув човна і поволі поплив назад. Дедалі ширша тінь стелилася над водою, небо забарвив золотий блиск. Смертельно тихі були береги. Змовкла мелодія, музика, пісня. Зачаровано мовчала вода. В ній таївся холодний морок, під човном розкривалась незнана безодня. Хлюпотіло весло — єдиний звук у цій мертвій тиші.

Поволі з темного дзеркала вод почала здійматися мла. Виткими нитками, сивим подихом парувало озеро. За човном здіймалася вгору дедалі щільніша біла стіна, перед човном снувався білий вал. Але це було далі, — там, де занурювалося весло, були тільки прозорі, звивні

тумани, які ліниво сунули поверхнею, наче подих води, вологий і холодний.

З лук легко віяв вітер. На повороті, там, де в заростях болотяна лука утворювала порожнечу, туман линув далі в світ, тікав від води, розходився над пласкими просторами болотяних трав, обкладав рівнину білою ватою. А друга частина озера, вужча, стояла чиста, на ній не було туману — вітер розітнув білий мур гострим крилом, прогнав його подувом невидимих уст, холодним подмухом з другого плаского берега.

Човен пристав до болотяного мисика. Вінцент зав'язав ланцюг, обкрутив його навколо похилого, кривого стовбура вільхи. Брязнув замок.

Угорі зашаруділи куші. Вінцент глянув туди. Поміж кущами ліщини стояла Ганна. Він зніяковів.

— Пан не обідав ще...

— Я поїхав на озеро човном.

— Так довго?..

Він не відповів. Хапаючись за гнучке пруття ліщини, виліз на насип і підійшов до неї.

— А я тут сіно Банишине громадила.

— Все скошили?

— Все. Адже його там небагато.

Вони поволі пішли назад. День мерхнув. Вже й тут густішала тінь. Високо в небі стояла заграва, червонистий одсвіт, наче від далекої пожежі.

— Сумно... — мовила раптом Ганна.

Вінцент здивувався невідомо чому.

— Сумно?

Смуток линув від лук, якась незрозуміла вечірня меланхолія, дивна й безпричинна. В кущах несподівано зашарудів птах. Ганна здригнулась і засміялась.

— Отак, надвечір, невідомо чого можна злякатися...

Вінцент знову — в котрий вже раз — відчув ніжність її голосу. Здвигнув плечима. Адже все це однаково було ні до чого.

— А от і калина.

В морозі білили парасольки на кущах калини, фальшивий цвіт, що здіймається чотирма пелюстками над порожньою чашечкою, яка принадує комашню.

— Гарно тут, а вдень ще краще. Але й тоді сумно.

Він збоку глянув на її тонкий профіль.

— Чомусь вам завжди сумно. Докучають вам?

Ганна схилилася і зірвала голівку скабіюзи.

— Ет, що там... Адже нікому не легко. Там, у нас, так співають:

Калинонька в лісі похилилася...³
А моє серденько засмутилося...
Ой горить на сонці поле моє рідне.
Чому ж тобі сумно, серце моє бідне?
Не моє це сонце, не моє і поле,
Лиш одне є в мене: гіркая недоля.

На стежці за ними зачепали кроки. Їх минув Захарчук, окинувши важким поглядом. Ганна зупинилася.

— Ну, ви вже йдїть, а я побїжу лукою.

— Адже там мокро, болото!

— Нічого. Є стежки.

Вона зникла, наче розтанула в вечірніх тінях. Вінцент ішов поволі. Тільки зараз вечірній смуток упав на нього всім своїм тягарем. Наче мла, линув смуток від чорних дерев, від укритих темрявою лук. А в тім вечірнім смутку тоскною луною задзвенів звідкілясь здалеку голос Ганни:

Не моє це сонце, не моє і поле,
Лиш одне є в мене: гіркая недоля.

Вінцент поволі дійшов до хати Ройків. Обминув біля порога господиню й відчинив двері своєї кімнати. Звідтіля війнуло запахом гнилизни, якого не можна було знищити ніяким провітрюванням, очевидно, зруб вкривала пліснява. Він пошукав сірників і засвітив лампу. В невеличкім світлянім колі виринув стіл, крісло, клаптик підлоги. Далі хата потопала в мороці. Вчитель сів і тупо задивився на сучки на гембльованій поверхні столу.

Вечорами завжди було найгірше. Що, власне, він мав робити? Виправляти забруднені, пошматовані зошити? Писати звіт? Готувати свідоцтва, бо кінець навчального року був уже не за горами.

Йому нічого не хотїлося робити. Останніх завдань кінець кінцем можна поки що не виправляти. Нещасна базгранина, незграбні речення, страшні орфографічні помилки, про які стїльки казав попечитель останнього разу... І, власне, яка користь від цього всього?

Великим стосом громадилися на столі тонкі зошити. Вінцентіві остогидли ці вправи — вимучені, короткі речення, в яких видно було напружені зусилля якнайшвидше відповісти на поставлене питання й повернутися до своєї роботи: на пасовисько, до риби, до картоплі — до всього того, що було важливим, найважливішим, але ніяк не було зв'язане із школою.

Так, вечорами було найгірше. За вікнами плив теплий вечір, тихий, але водночас повний звуків. Та що робити, чим, власне, заповнити час?

Пошарпані книжки, які були в нього, Вінцент вже знав усі напам'ять. Цей безглуздий роман, який він взяв у Сташки, теж був уже прочитаний. Хіба повалитися спати, хоч спати йому зовсім не хотілося?

Зараз на луці над Бугом зустрічаються хлопці. Курять цигарки, розмовляють про свої справи або, перехилившись через тин, жартують з дівчатами.

Йому згадалося, як, приїхавши сюди восени, він пішов увечері погуляти. З садів віяло гострим запахом яблук, вузький, крижаний місяць стояв у темному небі. В темному проході поміж будинками, біля хати Плазяків, він натрапив на двох. Він досі не знав, хто це був, та навіть і не намагався довідатись. Перед ним раптово виринули дві чорні тіні без імен, без облич.

Вони сказали йому зрозуміло і просто, щоб він не вештався там, де його не кличуть. Йому нічого тут робити. В звичайних словах таїлася погроза. Лише згодом довідався він, що дочку Плазяка уважали за першу красуню, і батько давав за нею чимало ґрунту й готівки. Вінцент побачив її вперше через тиждень після цього, і вона зовсім йому не сподобалась: кругле, рум'яне обличчя, кирпатий ніс, товсті щоки.

Навіть зараз, згадуючи той осінній вечір, Вінцент здвигнув плечима. Він думав, що згодом щось зміниться. Але нічого не змінилося. Коли він наближався до людей, які розмовляли на дорозі, вони замовкали. Адже він був з іншого краю, з іншого світу. Йому й справді нічого було тут робити. Старшина іноді розмовляв з ним чемно й привітно, але тільки в справах — офіційно й обережно.

Він був чужий їм усім. Йому вклонялися, коли він ішов дорогою, жінки навіть намагалися поцілувати йому руку, коли приходили говорити про штраф, але він завжди відчував цю різку межу, яка відділяла його від них

усіх. Баниха завжди сварилася з Русляками, Захарчук — з Мидляржем, але вони були свої. Він був чужий.

Просто й невимушено він міг розмовляти лише з Ганною. Вона теж була для всіх чужа. Але наблизитись до неї було не так легко,— до цього приєднувалось безліч інших обставин. Його хвилювали сірі очі Ганни, її бліді уста, її високі груди. Та коли вона приносила йому обід, прибирала кімнату, він завжди ловив на собі пильний погляд малих темних очиць Ройчихи, вгадував за тонкою стіною її напружені вуха.

Вона стежила за ним, заходила до хати, нібито взяти відро, позичити сірників, але завжди саме тоді, коли тут була Ганна. Він не зважувався вилаяти її, і водночас все це так йому набридло, що він заздалегідь виходив з дому і повертався лише тоді, коли Ганна, залишивши горщики на столі, йшла назад до Банихи.

А найгірше було те, що йому доведеться залишитися тут на ціле літо, і навіть ті зайняті години, коли він викладав у школі, теж будуть вільні. Що робити протягом цих довгих двох місяців?

Взимку він мріяв, що виїде звідси. Що ближчі були канікули, то нереальнішими виявлялися його мрії. Приміщення, харчування і ці всі внески на Лігу протиповітряної оборони держави, в фонд морської оборони, в фонд національної оборони забирали все. Із своїх мізерних заощаджень він зміг лише купити собі костюм — і це було все. Та, власне, куди й навіщо їхати?

Йому раптом згадалася порожня холодна кімната на Електоральній. Все було порожнє, холодне й далеке. Навіщо, навіщо це все?

Можна було б поїхати в неділю до Сташки. Але Сташка, певне, поїде на канікули до сестри. І крім того Сташка... так, вона не була чужою в тих Бучинах. Вона вміла якось домовитися, вміла жити з людьми, сама була теж сільська. А ті поцілунки в човні були зовсім безглузді. Адже вона зовсім йому не подобалась. У неї було масне обличчя, занехаяні шорсткі руки. Вона завжди голосно сміялася, і все здавалося їй простим і легким. Правда, Сташка нібито була зовсім не від того. Так що ж? Одружитися? Він ледве міг проіснувати один.

Вінцент устав і почав ходити по хаті. Вищерблена підлога рипіла за кожним кроком. За стіною бурмотіли молитву діти Ройків, голосно при цьому позіхаючи.

— Отче наш...

— Як ти кажеш! Не спи, Юзеку, не спи, коли кажеш молитву, бо тобі чорт уночі присниться. Ану, Сташеку, читай далі!

— Богородице діво...

— Кара божа з тими дітьми! Ганяють десь, ганяють до вечора, в хату загнати не можна, а потім молитви не прочитають! Ангеле хранителю...

— Ангеле хранителю... — сонно бурмотіли два хлоп'ячі голоси.

— Що це? На ліжко вже лізеш, а «Вічний відпочинок» хто за тебе прочитає, хто?

— Дай ти їм спокій, не галасуй,— втрутився Ройек.

— Оце так! Ще й ти! Що це тебе обходить? А хлопці нехай розбишаками ростуть! Знову сьогодні корови в ковалеву вику залізли.

Ройек пробурчав щось, чого Вінцент не дочув. Але за стіною все затихло. Зарипіло ліжко — Ройек лягав спати. Ройчиха вийшла, певне, до свиней. Вона стукала цеберком у сінцях, вилаялася, спіткнувшись за порогом.

Вінцент поволі став роздягатися. Треба було лягати спати раніше, бо ледве-но розвидниться, як знов зазвучить щоденний відгомін життя, якого не могли приглушити тонкі, погано збиті дошки стін. Встане Ройчиха і з галасом будитиме хлопців, щоб виганяли корови, товктиме в цеберку картоплю для свиней, верескливо скликатиме курей і качок.

«Добре було б жити при школі!» — мріяв Вінцент. Але школа стояла на сосновому пагорбку, сліпими очима забитих дошками вікон дивлячись на дороги. На цю школу зо два роки тому було проведено самооподаткування за палким намовлянням старшини. Після довгих розмов з клопотом, зусиллями і скаргами дали по злотому чи по півтора від морга на шкільний будинок. Збудували стіни, накрили їх дахом. На дальше будівництво грошей не вистачило. Восени повинен був приїхати в село староста. Селяни хитро міркували, як би повести справу так, щоб влада дала решту потрібних на будівництво грошей. На прохання старшини, Вінцент три дні мучився над віршиком — першим і, мабуть, останнім в житті. Вимучив чотири строфи, які насилу вбив у тупу голову Зосі Мидлярж. Староста приїхав автомашиною, мало не загрузнувши в пісках. Його вітали на площі біля школи. Гарно

промовляв старшина, спритно натякнувши про школу. Зося дерев'яним голосом продекламувала віршик, спіткнулася пару разів, але вчитель їй підказав. Отже, вона порівняно щасливо добралася до кінця. «Скажу одне лиш широко і просто: привіт від серця, пане старбсто». Староста погладив Зося по голівці й подарував їй пакуночок цукерок. Потім виголосив коротеньку промову, в якій повторювались гарні слова, але не було навіть згадки про школу, і почав прощатися. Виявилось, що для нього даремне приготували обід (смажених качок і велику щуку, яку впіймав Захарчук), бо він опівдні мав бути в Руді. Селяни стояли біля недобудованої школи, остовпіло дивлячись, як кузов чорної автомашини підстрибує й хитається на вибоїнах шляху. А школа залишилася такою, як була — чотирикутна коробка, вкрита дахом. Були вже не ті часи, як тоді, коли селяни складалися на неї, — навіть старшина не мав жодних ілюзій щодо того, ніби вони можуть добудувати власними силами. Даремно тільки змарнували здобуті з такими зусиллями гроші на цю будівлю, яка ніколи не виконуватиме свого призначення. Усі погодилися з тим, що школа й надалі має міститися в ковалевій хаті, а вчитель житиме в Ройків.

— Хіба йому там погано? Хата гарна, два вікна...

— І взимку тепло, а влітку холодок, бо тінь є під вікнами.

— Та й веселіше на людях, а там сидів би сам, як той кабан у лісі.

— Отакої! Двадцять кроків до села!

— Двадцять не двадцять, а все одно жив би самотою...

Вінцентові часом здавалося, що він і сам, зрештою, погодився з цим. Він ловив себе на тому, що, злостячись на вічний галас, який доходив з сіней та з-за стіни, водночас нібито чекає на нього. Вічна однаковість цього галасу, те, що він повторювався щодня, стало для нього життєвою потребою. Йому навіть не потрібний був годинник — за тим, що діялося за стіною, він міг ходити до школи, обідати, лягати спати — і все відбувалося вчасно.

Вінцент лежав і стежив у темряві за вузькою смужкою місячного світла, яка поволі посувалася по підлозі. За стінкою могутньо хрпів Ройек, тоненько свистіла носом Ройчиха. На дорозі залунали чийсь кроки — легкі,

швидкі. Хто міг поспішати, у кого були якісь справи в цю пізню годину? Залунали голоси, мабуть, рибалки йшли на річку.

Спочатку рибна ловля розважала Вінцента. Буг у срібному сяйві, зачарована ніччю ріка, легкий плескіт хвиль, що їх розбивали весла, гавкання собак, яке лунало в чистому повітрі з прибережних далеких сіл, дивна плутанина шнурів і сіток, глибокі тіні, таємне булькання води, нічний світ, дивний, завжди новий...

Але й тут на воді він почував себе чужим. Знав, що коли його немає, рибалки розмовляють поміж собою зовсім інакше, знав, що заважає їм. «Це мені просто здається»,— не раз спадало йому на думку. Але він добре відчував свою цілковиту непотрібність. Отже, покинув думку про ці нічні мандрівки. Нехай їдуть рибалки, нехай ловлять, нехай чорний човен поринає в плинне срібло ночі — його це не обходить. Він — чужий.

Залишилися тільки самотні прогулянки човном, але це не заспокоювало тугу за людьми, за людськими розмовами, за близькістю. Він повернувся на ліжку. Його нерувувала срібна пляма місяця, яка посувалася по підлозі все далі й далі. А сон ніяк не приходив до нього.

Зараз добре було б поговорити з Ганною, почути її мелодійний голос. Але Ганна спить, і, крім того, досить було б зустрітися з нею в цю годину, щоб на другий день у селі аж кипіло від пліток. Ох і стежили за ним баби! І до чого б це все привело?

Сірий смуток життя, мла безнадійності сповивала серце. Кінець кінцем навіщо це все? Мацек зробив, Мацек з'їв. Він заробляв, щоб їсти, їв, щоб заробляти. І так може тривати без кінця, без краю...

Десь у сінях шкряботіла миша. За вікном тихенько шелестіло листя, й аж сюди линули пахощі дурману — оманлива солодкість, отруйні чари, любов, якої нема, насолода, якої він не знав, безплідне марення, привид, який зникає, перше ніж встигне народитись.

І в неспокійній дрімоті прийшла до нього Ганна в довгій чорній сукні, ні, це була не Ганна, а жінка з кінофільму, якої не буває в житті,— краса, чари, солодка омана. Вона сміялась, і казала спокусливі слова, і пересипала у вузьких долонях краплинки води, пронизані місячним сяйвом, ні, це були вже не краплинки води, а картопляне лушпиння в пелені Ройчихи. Розпач пронизував сон, сі-

рий смуток життя, в якому нічого нема, нічого не діється...

Саме в цю хвилину Ганну збудило стукання у вікно. Вона схопилася злякана, з тремтячим від страху серцем. Хата стояла в місячному сяйві, вікно було мов льодова брила, і чорна тінь лягала довгою смугою на дошки підлоги. Майже не дихаючи, вона сиділа на ліжку. Дитина спала спокійно в колисці, яку подарувала старшиниха. Вона чула її рівний подих.

Хтось знову шарпнув віконну раму. В першу мить Ганні хотілося скрикнути, побігти сінцями на той бік, розбудити Баниху. Але це не був злодій. Цокаючи зубами, вона вилізла з-під ряднини й обережно підійшла до вікна.

Там стояла якась тінь,— вона відразу впізнала сина вдови з Ружанки, того, що приходив до Стефановича пити горілку. Притулившись до шибки обличчям, він пильно стежив за тим, що діялося всередині. От він побачив її — як вона стоїть у самій сорочці і притискає долонею ошаленіле серце.

— Відчини!

Голос був приглушений, але дуже виразний. Ганна чекала, прислухаючись, чи не ворухнеться хтось по той бік сіней у хаті, де спала Баниха з дітьми.

— Відчиняй зараз, чуєш! Бо буде скандал!..

Тоненька рама затремтіла, погано закріплений гачок забряжчав. Закричати? Кого ж вона переконає, кому пояснить, хто повірить їй, приблуді, що народила байстрюка на дорозі?

Заледенілими пальцями вона відчинила вікно. Воно тихо рипнуло в срібну, мовчазну, оксамитну ніч.

Гуло в голові, цокотіли зуби. Було тільки одне бажання, щоб не чули ті, в іншій хаті. Щоб, як раптом прибіжить сюди з криком Баниха, вижене її, викине з колиски дитину, накаже йти в срібну, мовчазну оксамитну ніч?

І тільки одне: швидше, швидше, швидше! Щоб знову зачинити вікно, почути, як віддаляються кроки, знати, що в хаті знову тихо, що Баниха спить і нічого не знає.

Тхнуло горілкою, потом, голосно рипіло ліжко. Господи, коли б не прокинувся ніхто! Вона не відчувала нічого, крім смертельного страху, що це триває довго, що ліжко рипить, що от-от зачапають кроки в сінях, увійде Баниха, побачить, а тоді...

— Як я прийду ще, то постукаю двічі, чуеш! Щоб ти відразу відчинила! Багато до тебе ходить?

Приголомшена, заледеніла, сиділа Ганна на ліжку. Жодне слово, здавалося, не могло вихопитися із стиснутої горлянки.

Ах, коли б швидше, швидше, швидше! Нехай він собі йде, нехай іде.

Вона ладна була казати йому найніжніші слова, коли б можна було взагалі що-небудь казати, покірно благати, аби тільки він пішов, перше, ніж станеться те найстрашніше, перше, ніж прокинеться Баниха.

Рипнуло вікно. Чорна тінь зникла в темряві ночі, що яскраво відокремлювалась від срібного місячного сяйва. Чорні тіні лежали на білій траві, сріблівся дурман у чорній канаві, чорні дерева вирізьблювались на скляному, срібному небі. Зашелестіла трава під чобітьми — і все зникло. Ніби й не було тут нікого, ніби нічого щойно не трапилось.

Лише зараз з пронизливою чіткістю зрозуміла Ганна, що сама підписала свій вирок. Тепер уже доведеться відчиняти кожному, хто постукає у вікно. Вже її тримають у руках всі, що ходять до Стефановича і в кімнатці за крамницею тихцем п'ють горілку, всі ті, що тиняються вночі селом. Про це вже знають усі — тепер немає для неї ніякого виходу. Адже правдою стало те, що казали жінки, про що вони шепотілися між собою, те, що читала вона в їх зневажливих поглядах, в здвиганні плечима, в півслівцях, кинутих мимохідь...

Вже тепер не було їй порятунку. Як вона могла, як могла це зробити?

Треба було кричати, кликати Баниху, засвітити світло, нацькувати собакою, вибігти на дорогу, покликати за свідків ціле село...

Тільки — хто б їй повірив, що це було саме так, а не інакше, що, не маючи на те ніякого права, прийшов до неї під вікно син удови з Ружанки... Йому повірили б люди, йому, п'яниці й злодюзі, а не їй, Ганні, прибуді, яка народила байстриюка на дорозі...

Вона припала обличчям до набитої соломою подушки. З горла виривався глухий плач, звіряче виття, розпачливий стогін. Вийти в срібну ніч, по росяній траві бігти до левади над річкою, кинутися з високого берега у срібну

воду, в чорну глибочінь — нехай все скінчиться раз і назавжди.

В колиці ворухнулося немовля. Вона встала і підійшла до нього. Мале личко, освітлене місяцем, злегка кривилось. Вона відсунула колицку з місячного світла. Міцним ланцюгом, путами, міцнішими за все, прикувало її це мале личко до Банишиної хати, до щоденного життя, загородило стежку до води. Треба рухатися в зачарованих колі, не можна вийти з нього, не можна розірвати.

Але ж тепер кожної ночі вона прислухатиметься до кроків, і жах ростиме, збільшуватиметься в стократ, отруюватиме кожну хвилину, кожну мить. І кінець кінцем всі довідаються, що вони мали рацію, дивлячись на неї зневажливо, здвигаючи плечима, колючи отруйним слівцем, кинутим мимохідь. Тепер загинуло все раз і назавжди! Довідається і він, учитель. І вже не обізветься до неї добрим словом. Хто вона йому тепер?

Кінець кінцем доведеться піти звідси. Куди? Куди ноги несуть — по цих піщаних дорогах, по цих соснових перелісках, по цій пахучій, квітучій, сонячній землі, де дурманом у канавах цвіте отрута, полином на пагорбках кушиться гіркота, остюками, бур'янами на полях таїться нужда, де з темряви й срібла ночі, з шелесту осик у хрустальнім повітрі приходить до людини найгірше з нещастя.

Посунувся стовп місячного світла, згасли в хаті чари місяця. За вікном ще сяяла ніч, але в хаті раптом стало темно. Тихо дихала дитина, народжена на дорозі, закутана в чуже шмаття, що спала в чужій колиці. Зайде місяць, прокинуться птахи, вирине з передранкової темряви світанок, рожевий і золотий, прокинуться люди, зариплять журавлі біля криниць, настане день, такий, як учора, як завжди. Тільки для неї це буде інший день — від світанку аж до вечора треба буде носити тягар передчуття, що ніч, яка надійде, вже не принесе їй спочинку, а моторошний жах, болісне чекання. Вона прислухатиметься до кроків під вікном, ловитиме вухом шелест трави в саду, і, нарешті, прийде примарне видіння.

Крижаним скляним оком дивиться вікно в чорну пільму. Сто хат на селі, але тільки в одній вона, Ганна, тремтить від жаху, лише вона одна бачить чорну прірву біля ніг. Раптом їй спало на думку: а що, як хтось бачив? Що, як з вікна сусідньої хати дивилася Ігнатиха?.. Як ви-

йшов хтось у своїй потребі — і побачив? Коли той домовився з товаришами, і вони чекали його в саду, чули, бачили все?

Холодне тремтіння бігло по спині. Як можна було так ганебно піддатися жахові, що продиктував найгірший з усіх виходів! Як можна було...

Вона ще раз устала з ліжка й підійшла до вікна. Так, коли хтось дивився з дороги, він бачив. Якщо хтось дивився від Ігнатиhi, він теж бачив... Чув, як той стукав у вікно, як вона відчиняла йому, як мовчки впускала до себе, як він потім вийшов од неї...

Вранці про це знатимуть усі. Побіжить звістка по селі, з припущення стане певністю. Вже плескатимуть язики про те, що вони мали, мали, мали рацію...

Ганна повернулася в ліжку. Цокотіли зуби, лилися з очей сльози, сухі уста шепотіли безпорадні слова. Як же це давно було: дорога, що йшла луками, калиновий гай і вчитель... Він усміхався їй приязним, добрим усміхом. Звідки взялося тоді легковажне щастя в серці і радість, яка зринала із смутку, і це бажання заспівати вголос від щирого серця, із самого серця вилити мелодію, щоб задзвеніли піснею сосновий бір і калиновий гай, як раніше, як тоді, коли все було зовсім інакше?

А тепер цього вже не буде. Вже не відгукнеться в серці раптовою радістю погляд чоловічих очей. Поміж тим днем і сьогоднішнім ранком, наче високий мур, стоїть чорно-срібляста ніч і великий плечистий син удови з Ружанки, який дихав смородом горілки.

Викривлені пальці крізь ріденьке полотно вп'ялися в шелестячу солому. За віщо, за віщо все це?

Дитина заплакала уві сні. Ганна схопилася і підбігла до колиски. Поправила чуже ганчір'я, яке з ласки дали її дитині. Заколихала. Дитина стихла, але розплющила сонні очі. Ганна сіла на підлозі. Її проймав холод, хоч ніч була тепла. Тихенько, щоб не збудити нікого в сусідній хаті, співала вона своїй дитині, що народилася на дорозі, лежала в чужій колисці, закутана в чуже шмаття, пісеньку про калину:

Калинонька в лісі похилилася,
А моє серденько засмутилося.
Ой горить на сонці поле моє рідне.
Чому ж тобі важко, серце моє бідне?
— Не моє це сонце, не моє і поле,
Лиш одне є в мене: гіркая недоля.

Так вона й заснула, спершись чолом на край колиски. Сон був міцний і тривожний, хоч уві сні вона не бачила нічого. Він був повен страху й болю, хоч вони не втілювалися ні в які образи.

Ганну збудив рух у снігах — це Баниха вже встала, хоч сірий світанок ледве пригасив зорі у прозорому небі.

3

День і ніч працював тартак пана Острженського. Хутко пливла затиснута вузьким каналом вода, падала на колесо, летіла вниз зеленою завісою. Гуло колесо, верещали пилки, вгризаючись у дерево, сипалась униз м'яка, вогка тирса, з незрозумілою вправністю проходили крізь стовбур прямі тоненькі пилки, наїжені рівними зубцями, стовбур розпадався на довгі білі дошки. Їх скидали вниз — і під пилку знову підповзав новий стовбур. День і ніч з громом падала вода на колесо, день і ніч велетенські стовбури перетворювалися на дошки й тирсу. Дикий пронизливий вереск стояв на тартаку, коли гострили затуплені пилки. Цілу ніч горіло в ньому світло. Верещали в лісах, у величезних лісах графа Острженського пилки, гупали сокири, з гуркотом валилися дерева. А тартак все пожирав їх, завжди ненаситний, невтомний, вічно живий.

В хащах борів, у гущавині сосен, у зелені дубів, у заростях смерек утворювалися порожнечі, просіки, галявини. Багато деревини потребував тартак. Цілі поїзди, навантажені дошками, вирушали звідси в далекий світ. А ліси шуміли далі — порожнечі заростали чагарями, їх не було видно. Величезні були ліси у графів Острженських, стрункі сосни на пісках, неосяжні стовбури дубів на галявинах, тремтячі осики, гнучкі берези, височезні берести з блискучою корою та лиснючим листям.

І раптом усе скінчилося. Даремно клопотався граф Острженський — йому заборонили вирубувати власний ліс на власній землі, для власного тартака, на власні потреби. Заборонили — і край.

Приїздило якесь начальство, оглядало ліс, міркувало.

Та, видно, знайшовся хтось дужчий від графа Острженського. Він нічого не міг з тим вдіяти.

Тартак замовк. Вже не долинав уночі аж до Калин пронизливий вереск гострених пилок. Не горіло вдалині світло. Обминала тартак вода, падаючи у глибочінь спіненим струмком. Відпочивало колесо. Не зростали обабіч купи вогкої тирси, в яких бавилися діти майстра Германа.

Графа Острженського мучила тиша на тартаку. Йому потрібні були гроші. Він дивився на тартак, прислухався до його мовчання, наче вбачаючи в ньому свідоцтво власної поразки. Йому раз у раз потрібні були гроші — не на хліб, не на одягу, як там, у Калинах. На викохування срібних лисиць потрібні були гроші графу Острженському.

Він кудись їздив, писав, клопотався. І нарешті домігся свого.

Лісом, крізь темні зарості смерек і ялин, крізь хащі дубів і беріз ішла дорога, піскувата, багниста у видолинках, вибоїста на пагорбках лісова дорога. Від Острженя несходимими лісами аж до Калин і далі, до перевозу на Бузі.

Люди споконвіку їздили лісовою дорогою. Рипіли селянські вози, прямуючи до переправи, сунули підводи з деревиною. Всі їздили цією дорогою — з діда-прадіда.

Але граф Острженський вирішив раптом, що дорога погана і повинна проходити не тут. Він дістав дозвіл прокласти іншу дорогу.

І знов запрацював тартак, заверещали пилки, попливла вода, спіненим струмком падаючи на колесо. Посипалася м'яка волога тирса, штабелі дощок стали зростати високо вгору.

Граф Острженський проклав нову дорогу, поміж стовбурами сосон, поміж зеленими дубами й блискучими колонами берестів.

Широка була ця дорога. На ній могли б вміститися цілі Калини. Довга була нова дорога. Навпростець, неосажними лісами графа Острженського вона бігла начебто на край світу.

А тартак усе працював. Гуло колесо, скреготіли пилки. Знову пахтіли живицею на станції соснові дошки, і граф Острженський будував новий розплідник срібних лисиць.

Голою смугою, широчезною пусткою стелилась нова дорога, на якій ніхто не корчував пнів, не вирубував із землі коріння. Селянські вози проклали глибокі колії в

м'якій землі, в чорній порохняві, в зогнилому листі, у верствах одвічної хвої, на взірць звичайної дороги, такої, як ота, давня, що її лісники загородили поваленими стовбурами.

Але обабіч цієї дороги було порожньо. Відступили дерева вглибину рівною щільною стіною.

На просіку пробралися, невідомо звідки, чіпкі пагінці малини. Засіяв вітер насіння суниць. Буйно кущилася чорна ожина.

Люди й незчулися, коли просіка заклубочила новою паростю. Поросли кущі малини, простелилася колюча ожина, рясно вкрили землю трійчасті листочки суниць. Вони росли високо, буйно, на лісовій чорноземлі, в чорній, не займаній ніким лісовій порохняві. Коли влітку почали достигати ягоди, на просіці аж червоно було від суниць, великих, солодких, запашних. А за ними почала достигати малина.

Коли люди їхали за Буг на ярмарок, жінки злазили з возів, щоб поласувати ягодами. Рвали обережно, оглядаючись на всі боки. Ліс був панський, і ягоди теж панські, хоч ніхто в маєтку і не думав їх тут збирати. Адже там, у саду, було досить малини, рожевої і білої, росли на грядках полуниці й суниці. Нікого не спокушали ці лісові ягоди.

А все ж таки збирати їх було заборонено. Блукали в бору лісники Станик, Твардзіох та інші, й стерегли. Не тільки дерева — стерегли кожну ягідку, бо вона була панська.

Лісники продавали дозвіл на збирання ягід. Його можна було купити за два злотих. Але того, хто міг заплатити два злотих, не спокушали острженські лісові ягоди та гриби.

Старому Матусові ці ягоди ввижалися весь час. Він жив на утриманні в сина й щодня чув од невістки, що даремно їсть хліб. Він пас худобу, чистив картоплю, доглядав дитину, а йому завжди дорікали за ту страву, хоч яка пісна вона була. На махорку ніде було взяти й гроша. А вчителька з Бучин купувала ягоди, коли їй приносили додому. Давала десять грошів за мале горнятко, п'ятнадцять за більше.

До Бучин було принаймні десять кілометрів, але в Матуса були ще міцні ноги. Йому весь час ввижалася та просіка, тільки-но почали на ній достигати ягоди.

Він не поспішаючи пробирався дорогою та луками до лісу, нібито в якійсь справі. В кишені у нього було заховане бляшане горнятко — дріяве, але ягоди не просипляться. За ним бігло цуценя, кудлатий Філюсь. Пес був бездомний, бігав по селу і якимось пристав до старого. Куди той не йшов — песик завжди біг за ним, радісно махаючи хвостом. І Матусові веселіше було в цьому товаристві.

— Бачиш, песику, яку годину господь дав. На просіці, певно, аж червоно зараз від ягід. Назбираємо собі найкращих, повне горнятко. А як звечоріє, можна буде піти до Бучин. Дасть нам вчителька п'ятнадцять грошів, купимо собі махорки... Цілу чвертку! Чуєш, песику?

Пес махав хвостом і радісно підсакував.

— Цілісіньку чвертку! Підемо до Стефановича, і він нам дасть. Бачиш, песику, як воно є. Ягоди собі ростуть, і нічого. А ми їх назбираємо, і буде махорка.

Щоб пройти ближче, Матус звернув у густий лісок молодих смерек. Тут було темно навіть удень. Вкрита рудими голками земля рипіла під ногами. Старий ішов прихилившись, — гілки, що росли низько, боляче хльоскали його по обличчі.

— Ходім, песику, ходім! Не виглядай, бо однаково білки не зженеш, го-го! Бачиш, скільки вони тут шишок налускали.

Пес зупинився і почав нюхати.

— Ти що? Може, білка тут поблизу? Тихше, тихше, песику, бо як чорт нажене лісника...

Пес тихенько загарчав. Старий ухопив його за шию і став, прислухаючись. Звідкілясь із просіки чути було голоси. Може, там хтось збирав ягоди?

Матус обережно став посуватися далі. Смерековий лісок переходив у хашу ліщини. Старий зупинився.

Так і є, там був Станик. За плечем у нього була двостволка, він голосно казав щось жінці, яка стояла перед ним. Матус упізнав її.

— Бачиш, песику? Столярова Агата з дитиною прийшла по ягоди.

Жінка плакала, затуляючи обличчя блакитним злинялим фартухом. Дворічна дівчинка конвульсійно чіплялася їй за спідницю.

Раптом Станик обіруч підняв глиняного глечика. Червоним струмочком посипалися з нього в траву ягоди.

Лісничий потрусив глечик, щоб не залишилося жодної ягідки.

— Бачиш, песику, бачиш... — тихо бурмотів Матус. Великими ногами, взутими в блискучі високі чоботи, лісник вліз у червону купку суниць, розтоптав їх, розчавив, спокійно, без гніву. Потім повернув глечик жінці, яка гірко плакала. Голосно хлипаючи, вона рушила просікою до Калин. Крізь верхів'ття дерев сонячне проміння кидало золоті блиски, запухле від плачу обличчя жінки то виридало на сонці, то зникало в тіні. За матір'ю, вчепившись їй у спідницю, поспіхом дріботіла дитина.

— Ще добре, що глечика не забрав. Видно, в доброму настрої сьогодні, — бурчав старий, придивляючись до лісника. Той широкими пружними кроками ішов просікою, пильно роздивляючись навколо.

— Почекай, песику, почекай, походить і піде. А ми тоді собі назбираємо ягідок... Адже він не буде тут вік сидіти.

Та лісник, видно, не збирався йти з просіки. Пройшовши чималий шмат, він звернув на те місце, де було найбільше ягід. Постояв, подивився і шугнув у кущі. Його затулив густий ліщинник, але Матус почував, що він стоїть там і чекає. День був погожий, ягід — сила. Може, хто злакомиться і прийде! Мало хіба бідноти в Калинах?

Прозора, сіра смужка диму впливла з-поміж кущів. Старий обімлів.

— Бачиш, песику? Курить. А йому ж не можна, поганцеві, ні. Суворо заборонено! А він курить. Хто йому що зробить? Він тут хазяїн, песику, а не ми! Як уже сів та курить, то, мабуть, тут довго просидить, а вдома Агнешка, певне, казиться, що нас нема так довго. Може, підемо, чи що?

Він обережно став пробиратися лісом.

— А може б, нам, песику, на пагорбок заглянути над озером? Може, там уже є полуниці? Хоч вони нібито достигають пізніше, але ж година яка гарна.

Старий звернув убік, поміж соснами. Вгорі шуміло, шелестіло під нечутним вітром верхів'ття. Дорога ішла вниз, з'явилися дуби, велетенські, старі. Кожне дерево було наче ліс.

— Ходім на озеро, подивимось. Нема — ну що ж. Бідному завжди вітер в очі.

Дорога скінчилася. Густі зарості барбарису, черемхи, бересклету, вовчої ягоди загородили дорогу. З цього боку берег був стрімкий, освітлений сонцем. Вода край нього була блакитна й спокійна, але старого цікавили зараз тільки сонячні пагорбки, на яких, занесені невідомо звідки, росли дикі полуниці — дрібні, рожеві, що ніколи не вкривалися рум'янцем.

На стежці зашаруділи кроки. Пес гавкав. Матус зупинився, наче вкопаний.

Назустріч, просто на нього, ішов Твардзіох. Високо стирчала рушниця за плечима.

— А ти чого тут лазиш?

Старий блискавично зміркував, що горнятка в кишені подертої свитки не видно, і заспокоївся.

— До Радзюка іду, пане...

— До Радзюка? А які в тебе з ним справи? Ще й собака тут? Не знаєш хіба, що не можна? От уб'ю зараз пса — і край!

— Він так собі за мною вчепився. Зайців не ганяти-ме, не бійтесь, молоде ще, дурне...

— Ну, ну, знаю я вас! До Радзюка... А з того боку, край села, не міг пройти?

— Там мокро. Адже ви знаєте. Як болотом пройти?

— А тут ходити заборонено!

— Я дорогою...

— Дорога теж панська, в панському лісі прокладена. Ну прохось, прохось, щоб я тебе більше не бачив! Знаю я вас...

Лісничий довго стояв на стежці і дивився йому вслід. Краєм ока Матус пересвідчився, що полуниці ще зелені; ягоди білили, круглі, тверді, без рум'янця. Нічого не поробиш, доводилося плентатися до Радзюка.

Радзюк після парцеляції одержав найгіршу ділянку, далеко від села, від хат на другому березі озера. Хата потопала в зеленій гущі, в кущах ліщини й барбарису, чітко переплетених пагінцями дикого хмелю. За два кроки її не було видно — доводилося іти, схилившись, пробиратися в низькому зеленому тунелі кущів, щоб побачити чотири стіни хати й скирту, підперту чотирма тичками та накриту солом'яною стріхою, мов шапкою. Там жив Радзюк.

Він хутко пересвідчився, що, крім невеличкого клаптика під жито, нічого не можна видерти з болотяних при-

озерних лук та піщаних пагорбків, порослих материнкою, і остаточно перейшов на рибальство, таємно промишляючи ще й браконьєрством.

— Кожен хоче жити, песику, кожен хоче жити,— казав старий.— А як до того ж ще й жінка та п'ятеро дітей на шиї...

Якусь хвилину він міркував, чи не зайти до Радзюка, але глянув на сонце і злякався. От буде гримати Агнешка! І навіщо було ходити? Горнятко порожнє, ягід нема, лісники виростають там, де їх ніхто не сіяв.

— Бачиш, песику, все панське! Ліс панський, і ягоди, і дорога. Тепер треба обминати навколо, іти болотом, бо, як знову наскочимо на того бовдура, то буде погано...

З другого боку голубіли на болотяних луках незабудки, зелена яскрава трава маскувала від очей трясовини. По них треба було брести.

— Нічого, буває ще й гірше,— потішав себе старий. Звичайно, бувало гірше. Хоч би й з тим Радзюком.

Якось узимку ішов граф Острженський разом із Стаником по лісі, оглядаючи дерева. І раптом запримітив в чагарях пастки. На снігу знати було сліди. Пішли по них з лісником. Налічили двісті пасток, добре замаскованих, захованих у чагарях, у кушах глоду, терну, серед пруття ліщин.

Всього двоє зайців висіло в пастках. Було холодно, тріщало дрібне гілля, іскрився сніг, хрустів під ногами.

Але граф Острженський затявся. Сліди вже були при-сипані снігом, зайці задубіли. Браконьєр, напевне, от-от мав прийти сюди перевірити пастки.

Граф Острженський довго ходив поміж деревами, плескаючи руками, бо мороз хапав чимраз дужче, як воно звичайно буває надвечір. І нарешті дочекався Радзюка. Той ішов необережно, не сподіваючись уночі ніякої небезпеки.

Вони разом оглянули всі пастки. Граф Острженський лічив уголос, аж поки не налічив двохсот. Відпертися було ніяк.

Радзюк ішов блідий як мрець, а з обличчя графа Острженського нічого не можна було прочитати. Він спокійно лічив пастки.

А потім: так, мовляв, і так. Вибирай брате: суд чи кара тут, на місці.

Вдома у Радзюка було п'ятеро дітей і хвора жінка. Мужичья шкура міцна, а як воно буде з тим судом, ще невідомо. Отже, Радзюк обрав кару на місці.

Чотири ліщинові пруди обламав лісник Станик. Двісті ударів дістав Радзюк, який лежав на снігу.

А потім вони пішли обидва — лісник і граф Острженський. Радзюк ще довго лежав, зарившись обличчям в сніг, аж поки зміг підвестися, і з стогоном, навкарачки, поповз додому. Кров капала на сніг і замерзала відразу, схожа на ягоди суниці.

Бувало, отже, й так. Траплялося ще й гірше. Матус знав це. А тут — тільки й того, що він вертається з порожнім горнятком додому, та й махорки в нього не буде. Агнешка теж, мабуть, лаятиме його донесхочу. Ще б пак — півдня проблукав за тими ягодами!

— Так, так, песику. Іди помалу, бо тут вода. Згори ніби й нічого, але внизу трясовина. Треба йти уважно, бо загрузнеш по коліна. Он бачиш, рибалки ятері сушать. Можна б піти дізнатися, що вони там зловили. Але Агнешка, мабуть, там уже виглядає, вже її, мабуть, сім разів перекутило від злості!

Вони нарешті вибралися на сухіше місце. Медом пахли луки, мінилися райдужними барвами квітів. Далеко позаду залишився ліс і озеро, яке дрімало біля лісу.

— Бач як, песику, кажу тобі: бідному завжди вітер в очі. От і хата. Напевне, Агнешка стоїть на порозі. Утікай, песику, бо й тобі буде. Вона й для тебе каменюки не пошкодує, ні!

Але Агнешки не було. Побігла до ковалихи полоти льон. Одне, щоб потім ковалиха і їй допомогла, а друге, щоб почути новини.

Вони жили віддалік від села, а вона була цікава і завжди охоча до новин. А головне: Баниха теж прийшла полоти до ковалихи.

— Ну, як живете? — запитала дипломатично якась із жінок. Але Баниха знала, чого вони чекають. Йй хотілося помучити їх трохи. Отже, вона вдала, що не чує, старанно висмикуючи бур'яни з-поміж гнучких блідих стеблин льону.

— Ви що, дітей самих залишили? — спритно натякнула Агнешка, поспішаючи за нею.

— Ні, чому... залишилася з ними та... Ганка.

— Хіба Ганка у вас живе?

— Аякже!
— Дивіться, люди!.. На що воно схоже?
Баниху охопила гордість хазяйки, яка дає притулок бездомному. Вона випростала зігнуту над льоном спину.
— Чому ж? Жінка чемна, тиха, нікому на очі не на-вертається...
— І довго вона у вас буде?
— А я її не жену. Куди вона піде?
— А звідки вона прийшла?
Баниха знов замовкла, мордуючись із цупким коре-нем лопуха.
— Дивіться, який виріс... Ніяк і не видереш... А мені що до цього? Старшина говорив з нею, я не питала.
Розчарування пробігло по обличчях.
— То вона хоч заміжня принаймні?
— Я не питала. Хоч якби була заміжня... Але дитина гарна, здорова.
— Чому ж її ніде не видно?
— А чого їй блукати? Роботи в хаті досить. Ну, і вчи-телеві обід варить.
— Як? То він уже до Стефановича не ходить?
— Нащо йому ходити туди? І дорого, і Стефановичка готує на старому смальці. Йому краще так.
— Гляньте, люди, ще й куховарити вміє! Може, за куховарку де була?
— Може. Я в неї не питалась.
Якусь хвилину жінки пололи мовчки Земля липла до рук, кололи стеблини вирваних бур'янів.
— До маєтку ходитиме на роботу і в толоку. Старши на вже говорив з управителем, той згодився.
— В маєток?
— Авжеж. Тільки хай трохи одужає, бо ще слаба...
— Чого б то не була слаба! Людоньки, як воно в сві-ті буває... А житиме у вас, чи що?
— А нехай собі живе. Допоможе трохи, дітей догля-не. Вчитель їй теж платитиме за те, що обід варить.
Жінки Perezирнулись. Яка та Баниха спритна! От узя-ла до хати волоцюгу, нібито клопіт з нею, і годі, а тут, гляди, готові грошики в хату пливають. Бо ні в кого не бу-ло сумніву, що ця Ганка, чи як її там, ні гроша не поба-чить з того, що платитиме вчитель. Ні, недаремне мала Баниха голову на плечах і купу дітей у хаті.

Дехто з жінок навіть шкодував. Треба було й собі зголоситися, як старшина питає, хто візьме волоцюжку до хати. Та хто міг знати? Могло бути зовсім інакше. Це тільки Баниха відразу зміркувала, чим тут пахне.

Агнешка насупилась. Вона вже шкодувала, що прийшла сюди. Правда, вона давно обіцяла ковалісі, що допоможе їй полоти льон, але в хаті теж роботи досить. Краще було залишитись удома. А старий з самого ранку помандрував кудись, тільки-но вигнав корів. І так ради ніяк не даси, а тут ще й він. І неслухняний такий, що страх. Тільки махорка йому в голові. А ненажерливий — усе б їв та їв.

Боліла спина. Бур'янів у цьому ковалишиному льоні — наче хто їх насадив навмисне. Могла б і ковалишина Рузька допомогти: нащо таку велику дівку посилати до школи. Ніякої допомоги від неї немає вдома. А тут ще й учитель стереже, як собака.

Із злістю на Баниху, на цю прибуду Ганку, на старого свекра, на вчителя вона висмикувала бур'яни й жбурляла їх на межу, наче хотіла зігнати серце на будяках та на пирії. Боліла спина, пекло руки. До того ж вона згадала, що треба платити податок — учора прийшла оповістка... А звідки на це взяти?

— Ну й бур'янів тут! — полегшила вона серце, вколвши ковалиху.

— Льон як дьон, — відповіла та сухо. — Твій теж не кращий.

Відповісти було нічого. Агнешка знов ухопилася за колючі стебла будяків, з несамовитою люттю висмикуючи їх з сухої землі.

Нащо було приходити сюди? З ковалихи невелика поміч, як прийде полоти льон — не дуже вона охоча до роботи. Тільки й того, що наслухалась тут прикростей, а новин ніяких не почула. Агнешка випростовувалася чимраз частіше і поглядала на сонце, але воно повзло так поволі, наче не збиралося сьогодні заходити зовсім.

— Ну й спека...

— Страшенно пече. Що воно далі буде?

— Овсень пшеницю під лісом на корм коням скосив.

— Та невже? На тому клаптику, за болотом?

— Там. Метлюг виріс, та й годі.. А насіння було добре.

— Боже милий, знову хліб подорожчає, і шматка не перепаде.

— Добре тому, хто матиме що продати.

— А певне! Граф знову заробить...

— І навіщо воно йому потрібне? Він там, певне, щодня м'ясо їсть!

— Чого б то йому не їсти? Шкода для себе, чи що?

— Так воно завжди: дощовий рік — погано, посуха — знов погано.

— Нехай би й дощик ішов, а потім і сонечко б гріло...

— Ну, певне, ти б цього хотіла!

— А ти ні?

— Не сваріться, жінки, не сваріться... Кожен би того хотів, але що з цього хотіння?

Жінки чимраз частіше поглядали на небо, аж поки ковалиха не догадалася, що час дати їм пообідати.

— Любі мої, пополіть трохи, а я додому побіжу: треба ж вам підживитися.

— Не клопочися, ми не голодні,— чемно відмовлялися жінки, але не дуже наполегливо, так, для годиться.

Ледве ковалиха зникла на межі, як усі, мов по команді, кинули роботу.

— Глядіть-но, пані з себе вдає.

— Ніби чоловік її багато заробляє.

— Ет, які там заробітки!

— Ой придалися б і такі, ще й як придалися б! — зітхнула Агнешка.

— А тобі навіщо? У тебе ж двадцять п'ять моргів ґрунту! — глузливо засміялася Курчиха.

Агнешку взяла злість.

— Ґрунт? Бачили ви його, цей ґрунт? Одурили нас, та й годі! Чистий пісок!

— На селі теж пісок...

— Але не такий. Тут швидше щось уродить.

— Ой боже мій, де там уродить! Або водою залле, або сонце висушить!

— Аби тільки здоров'я було, то якось прожили б... — зітхнула Ліберачиха.

— А у вас ясна й досі болять?

— Ой голубонько, так болять, що часом і витримати не можна! Ні їсти, ні доторкнутися ніяк.

— А ви б до тої дачниці пішли, може, щось порадить...

— Вже я ходила, ходила... Казала мені Захарчукова, що її хлопцеві добре допомогла, коли він захворів. Пішла і я... Ну й що мені з тої поради,— казала стара, схлипуючи, показуючи сині, набряклі, скривавлені ясна.

— Що ж вона сказала?

— Моркву сиру, казала, їсти, яблука, лимони купувати. Хіба я їх могу купувати? Мабуть, грошів із двадцять коштує, не менше.

— Лимон, може б, і допоміг.

— А морква? Просто так сказала, аби відчепитися. Як я ту моркву або яблуко вгризу? Зуби болять, і кров так і лле, тільки стану щось їсти.

— У Рувенків діти так само хворіють...

— І в Лейків.

— Видно, хвороба така на людей прийшла. Хто тут допоможе? Само якось пройде.

— Ну, певне.

— Ковалиха іде. Цікаво, що вона там несе?..

Жінки змовкли. Ковалиха присіла на межі.

— А йдїть-но сюди, бабоньки!

Жінки поволі рушили до неї, по дорозі вириваючи то тут, то там бур'янину, щоб видно було — вони не квапляться. А їх аж нудило, бо з блакитного глечика линув запах кави, а ковалиха нарізала скибки білого купованого хліба.

Жінки їли поволі, не поспішаючи, голосно ковтали гарячу, солодку каву. Оце так почастивала ковалиха! Вони й не сподівалися такого обїду. Ліберачиха жувала з зусиллям, одривала скоринку, старанно ховаючи за пазухою.

— Це внучкові на гостинець, бо я вже скоринки не розжую...

Жінки скоса поглядали, чи не залишилося чогось у глечику. Але там нічого не було. Обтираючи губи рїжками хустинок, вони дякували й поверталися до роботи, обережно заходячи поміж тонкі зелені стеблини льону, серед яких буйно ріс бур'ян.

4

У Ройків уже вставали — і ранковий гомін на подвір'ї збудив Вінцента. Він устав, потягаючись, і деякий час

міркував, але, побачивши за вікном чисте небо, рушив на річку. Вода була перлиста й молочна, небо лежало над світом, мов блакитний купол. Тремтячий блиск останньої зорі потопав у глибочині небозводу — запізнілий мандрівник на далеких небесних шляхах. Луки були сиві від роси, наче вкриті осіннім інеєм.

Вінцент здригнувся. Було холодно. Колючий холод линув від землі, від млистої води. Дуже повільно роз'яснював біде небо рожевий світанок.

Він зупинився на березі і поспіхом роздягнувся. Торкнув воду босою ногою — вона була холодна мов лід. Нахилився і одним стрибком відірвався від берега. Його огорнув крижаний вогонь, у грудях відразу перехопило подих. Широкими рухами рук він попрямував до того берега, де в низькому сивому тумані маячили вершини високих кучерявих верб, що виблискували сріблястими одсвітами. Вода тихо булькотіла навколо, пінилася дрібненькими хвилями навколо грудей, розходилась, скоряючись помахам рук. Пальці ніг ціпеніли. Вінцент поплив проти течії, марне силкуючись боротися з невидимою бистриною. Тут було дуже глибоко. Вода нестримно ринула вперед, могутнім потоком поборюючи кволий опір людини. Вінцент втомився, йому стало жарко. З хвилину він намагався пливати за течією, навзнак, але його знов пронизав крижаний холод, і він повернув на свій берег.

Край берега він побачив стару жінку. Ліберачиха стояла по коліна в воді, замочивши доверху спідницю. В лівій руці вона тримала лозового кошика, правою шукала чогось у воді. Зітхаючи, нахилилася, з зусиллям підіймаючи вище лозовий кошик, рукав злинялої кофточки промок до плеча, сиві пасма волосся, що вибилися з-під хустки, плавали у воді. Випростовуючись на хвилину, вона жбурляла щось у кошик, знов із стогоном-зітханням нахилилася над водою і шукала, шукала в ній без упину.

Там, у піску, в намулі, лежали черепашки, гладенькі овальні шкаралупки, де ховався слимак. Це був корм для свиней, причина й початок тих перлових острівців, які цілою смугою тяглися від хат стрімкими пагорбками аж до води.

Жінка бродила в мілкій воді й шукала. Вінцент, поволі пливучи до берега, відчув раптом під ногами дно. Простяг руку й помацав. Так, вони були тут — в глибині, де треба було пірнути до самої шиї. Він відчув

під пальцями гладеньку шкаралупку, не схожу на обточене водою каміння. Черепашки стриміли боком в піску, міцно вчепившись за дно. Їх було безліч, одна біля одної. Двома рухами рук він посунувся далі і помацав. Так, вони були й тут. Не кошик — десять, двадцять кошиків можна було б зібрати тут за кілька хвилин. Але там, край берега, дно було порожнє. Сто тисяч разів обійшли його босі ноги, обдерті нігті повидирали з гравію й піску кожен черепашку, ними відгодували вже десятки й сотні свиней. Тим-то стара жінка з такими зусиллями схилилася по кілька разів, перше ніж їй щастило витягти з піску одну-дві дрібненькі черепашки.

Для Вінцента це було зовсім легко: за хвилину він набрав повні жмені великих черепашок. Він нерішуче глянув на жінку. Чому б не допомогти їй? Наповнити за кілька хвилин кошик, і нехай стара іде собі грітися в хату.

Але він не міг зважитись. Кілька разів розкривав губи і стуляв їх, не мовивши й слова, нерішуче перебираючи в пальцях зібрані черепашки. Жінка вийшла на хвилину на берег, він побачив її сині, вузлуваті, набряклі жовнами ноги. Повів пальцями по дну і відчув розсипи черепашок — невичерпне багатство для тієї, що мерзла там, на березі.

Сонце підіймалося швидко, ясно, майже без барв. Починався день, безхмарний, гарячий. Але зараз було ще холодно, ще не висушли роси. Лише мла всмокталася в воду, зникла, розвіялась.

Жінка знов увійшла в річку. Вінцент задеревілими пальцями намацав черепашки і витяг їх одну за одною — цілу жменю. Він помітив, чому вони так міцно тримаються за дно: поміж половинками шкаралупок витикалася м'яка, слизька нога й чіплялася за пісок, хапала його міцно, мов кліщами. З села йшли з кошиками нові ловці черепашок. Вінцент розтулив пальці — і черепашки тихо впали на дно. Вийшов з води, цокаючи зубами, і став поволі одягатися, не дивлячись на стару, яка, зігнувшись навпіл, даремно силкувалася наповнити свій кошик.

Він поволі повертався додому, відчуваючи, як горить усе тіло від довгого перебування в крижаній воді. На стежці знову зустрів людей з кошиками. Вони мовчки проходили повз нього. Лише деякі з жінок кидали невідрізані слова привітання.

Вінцент знав, що вони зайдуть у воду далі, ніж та ста-

ра жінка, спритно заметушаться, забігають, глибше занурять пальці в пісок. Кошик старої, мабуть, уже не наповниться зовсім. Тому вона й приходила так рано, ще на світанку.

Він відчував присмак огиди і якогось безглузлого сорому.

Йому зовсім не хотілося повертатись додому. Він пішов уперед зеленою лукою, прямуючи за течією ріки.

Поволі пливла поруч бистра срібна хвиля. На повороті Буг розплився на два рукави, які знов з'єднувались, обминувши невеличкий острівець, де срібною стіною стояли велетенські верби. Над косою білого піску підіймалися вгору пишні гілки, на які сіла ціла зграя крикливих галок. З гострим криком пролинула чайка, торкаючись води білими грудьми. Пронизливо шебетали ластівки, гнізда яких чорніли одне біля одного в глинястій кручі над водою. Вінцент завжди уявляв собі, що такими повинні бути китайські хатки в глинястих ярах, та, мабуть, вони й були саме такими.

Ліворуч зеленіли луки. Смарагдова, соковита зелень трав свідчила про трясовини, які під ними таїлися. Тут чайки низько з квилінням літали над землею, лелеки поважно крокували в гущині. Вони зовсім не боялись і походжали, мов замислені діди, уважно мацаючи в траві гострим дзьобом. Побачивши Вінцента, вони статечно відступали з дороги, зовсім не поспішаючи. Зрідка якийнебудь підіймався в повітря і перелітав за кілька кроків далі.

Трава була ще сива від роси. На листі барбарису й ліщини висіли краплинки, виблискуючи золотом проти сонця. Вінцент відчув, що чоботи в нього наскрізь промокли, і звернув убік. Лука тут ставала вищою, здіймалася піщаними пагорбками, ліловіла материнкою, шелестіла верховіттям сосен. Вінцент з раптовою неприязню побачив, що стежкою вздовж лісу хтось іде. В очах його ще стояла зелень, ясні барви, у вухах бриніла ранкова пісня річки, в серці був спокій. Ця людина наче повертала його назад на землю, в ці сірі будні, де не було ні барв, ні світла.

То був Матус. Він скинув шапку, але, здавалося, не збирався почати з ним розмову. Вінцент хутко обминув його і звернув поміж деревами, щоб лісом пройти до села.

А Матус побрів далі попід лісом, придивляючись до ріденьких чахлих колосків на своєму полі. Тут і там про-свічували лисини чистого піску. Зелений осот рясно кош-латився поміж стеблинами. Ні, йому нічого було сподіва-тися з цього клаптика, так само, як і з інших.

Коли почалась парцеляція, його спокусили ці морги, що їх віддавали, здавалося, зовсім задурно, ще й на ви-плат протягом сорока років. Це був строк, що його Мату-сові майже ніяк було обійняти думкою.

— Чого ми будемо сидіти на цих двох моргах? — по-яснював він жінці, яка неохоче згоджувалася на всякі зміни.— Хату перенесемо... Двадцять п'ять моргів — не-абиякий шматок ґрунту. Будеш господинею.

Жінка зітхнула, мало переконана цими перспектива-ми. Її ляжав борг, який віднині висітиме над ними. Але Матуса це зовсім не хвилювало.

— На сорок років! І незчуємося, як візьмемо своє з цих моргів!

Кінець кінцем тоді ще були не такі високі ціни на зер-но, на масло, на картоплю.

«Може, й справді візьмемо!» — подумала Матусиха і вже більше не заперечувала.

Незабаром вони перейшли на нове місце. Та, коли по-чали розбирати хату, з балок полетіла порохня, оголили-ся великі рани гнилизни в дошках підлоги, із стріхи по-сипалась почорніла, зопріла солома. Поки хата стояла, вона ще с'як-так трималася, а коли її зрушили, вона обернулася на купу зогнилої деревини, придатної хіба на дрова.

Але Матус затався. Не годиться — не треба.

Вирили в піску яму, накрили її дошками й соломою.

— Переживем тут не гірше, ніж десь інде. За рік-два збудуємо собі нову хату, ще кращу, як на селі. З соло-мою возитись не станемо, вкриємо бляхою.

Жінка хлипала. Їй і вві сні не снилося, що вони жи-тимуть, мов той барсук у норі. Та чоловік вилаяв її, і во-на затихла. На вогнищі перед землянкою варила їсти й не скаржилась уїдлигим кумонькам, які заходили поди-витися на їх господарство.

А Матус узявся обробляти поле. Лише тоді він побачив лисини чистого піску, який, де не глянь, сипався крізь пальці білим порохом. Навіть люпин — і той не хотів три-матися на ньому. А літо було гаряче, задушливе, сонце

пекло, як вогонь. Пісок був скрізь, сипкий, летючий, упертий. Він заволодів землею, виявлявся шар за шаром, наче, крім нього, не було тут нічого, наче він доходив до самого серця землі. За цей пісок розпачливо чіплялося коріння рослин, широко стелилася на пагорбках материнка, сріблився полин, кущився осот. Але цей ґрунт не був придатний ні для жита, ні для пшениці, ні навіть для картоплі. Пісок, та й годі.

Каларус і Овсень, які мали по дві корови, легше могли обробити свої ділянки. Вони вивозили весь гній на поле, копали, поливали, і земля щось родила їм. Але Матус ніяк не міг дати собі ради із своєю єдиною корівчиною.

У старшини висіли на стінах великі плакати про штучні добрива. На цих плакатах був намальований селянин у доброму сіряку, а навколо колосилося збіжжя, високе, буйне, золотисте збіжжя на родючому полі.

Та хоч як лічили й обчислювали переселенці — їм ніяк було купити ці штучні добрива. Вони коштували більше, ніж урожай, який можна було зібрати з піску. До того ж Матус не вірив, щоб десь міг існувати мужик, такий, як на цьому плакаті, в такому сіряку й чоботах. Та і з тим чудовим збіжжям, видно, теж була брехня. Намалювати, звісно, можна, але хто бачив такі хліба в мужиків? Залишалося одне: сіяти люпин. Але й він був дорогий і не дуже хотів рости на сипучих пісках. Ріденько росли кволі стеблини, дрібно квітли сиві та жовті квіточки, з'єднані в чахлі волотки.

Матусові здавалося, що його самого засипає летючий сипкий пісок, душить, лягає йому на груди нестерпним тягарем.

Не було вже й мови про хату, вкриту бляхою. Вони мало не замерзли взимку у своїй землянці. А тут ще й баба завагітніла — як його жити з дитиною в такій дірі?

Нарешті Матус збудував собі халупу — вбогу, низеньку, зовсім не таку, як ті, що стояли на селі. Збудував її з вузьких жердин, переплетених соломою, обмазав глиною знадвору і зсередини, вставив вікна, навісив двері, які залишилися від старої хати.

— Нарешті! — сказав він дружині.

Але пісок і далі залишався піском; безплідна земля не хотіла родити нічого. Залишилась сама хатинка з жердин і соломи. З'явився біля неї солом'яний хлівець, низенька клуня.

Не хотів годувати безплідний пісок. Не давало паростків зерно, кинуте між його сипучі грудки. Та несхибно, точно в призначений строк приходив папірець. Він нагадував про виплату, волав, наказував. Виявилось, що по волі пливають дні, але швидко минає рік від одної виплати до другої.

Не було звідки взяти грошей. З напруженням, з зусиллям, з великою мукою намагався Матус виплачувати хоча б проценти. Основний борг залишався, обростав процентами, висів, мов чорна хмара, над життям, а пісок залишався все той самий, і безслідно всмоктувалися в нього піт і сльози жінки, і прокляття змученого чоловіка.

Вже давно видерли з цієї землі все, що вона могла дати. Адже люди знали заздалегідь, що вона піде на парцеляцію, і тому не дбали про майбутнє. Земля давала все, що могла, не дістаючи натомість нічого. Рік у рік вона давала дедалі гірші врожаї, але люди не звертали на це уваги. Її засівали й збирали з неї доти, доки на ній могло хоч що-небудь рости.

Коріння жита, пагінці гречки, бульби картоплі висмоктали землю, увібрали в себе всі поживні речовини. Напружено шукали собі поживи переплетені корінці, заглиблювалися в пісок, розпачливо кидалися сюди й туди, хапали, смоктали, висмоктували з землі все, що вона могла їм дати. І от стали просвічувати лисини піску, все щупліше колосся гойдалося над полем, все дрібнішим цвітом квітла гречка, чимраз більше осоту зеленіло на родючих ще недавно пагорбках.

І от земля розсипалася чистим піском, суха й безплідна, висмоктана, не підживлювана нічим уже довгий час.

Саме тоді й почалася парцеляція.

Селяни дістали по двадцять п'ять моргів безплідної землі — оманливий маєток, вдавене багатство. Не дивно, що їх спокусили ті морги. Двадцять п'ять — коли люди сиділи на одному, двох, трьох, коли навіть уві сні не ввижалося, що може бути стільки землі. Звісно, це був пісок. Але можна його обробити, угноїти, побороти, щоб він виплекав зелений колос, зацвів білою гречкою, вкрився широким бадиллям картоплі, зашелестів густим просом. Земля тут скрізь була однакова. Але ж багатів рік у рік Остржень, та й тут, у Калинах, теж весело, гучно й розкішно жили пани перше, ніж занепав зубожілий маєток.

«Зумів пан упоратися на цій землі, зумію і я»,— думав мужик.

Ті, що мали хоч деякі заощадження, воювали з землею з більшими наслідками. Але на парцеляцію спокусилися і бідняки з села, і колишні наймити з маєтку. Для них пісок був запеклим ворогом і не давав ніякого врожаю. І не раз довелося їм пожалкувати за тим моргом чи двома на селі, де була краща, родючіша земля, підживлена зотлілим листям, полита гноївкою, угноєна попелом, різними покидьками, які супроводять людину і йдуть в землю навіть мимо її волі.

Нові господарі безнадійно воювали з землею. Вклали сили, кров, піт у безплідний пісок, а він не давав натомість нічого. Матусиха висохла, мов кістка, на цьому багатстві— невдала господиня на двадцяти п'яти моргах. Рік минав за роком. І вже близько були ті сорок років, які спочатку здавалися такими далекими, мов казки старих бабів про скляну гору, якої немає ніде у світі.

Раніше вони хазяйнували на одному моргові, на двох, але то була їх власна земля. Тепер не було нічого. Ходили чутки, що банк забере цю землю, бо переселенці не тільки не сплачували боргу, але не могли виплутатись навіть із процентів. Чуткам і вірили й не вірили, але ж так могло бути й справді. Хисткі були всі права переселенців, а тут ще цей пісок наче знущався з усієї їхньої праці та зусиль.

Кінець кінцем Матус остаточно зневірився. Йому нічого не хотілося робити. Навіщо надриватися? Однаково пісок пожере все.

Тоді Матусиха знайшла в собі несподівану енергію. Вона збрала трохи грошей за яйця й масло, поїхала в місто на ярмарок і привезла звідти порося. Воно було мале й худе, але хутко почало набирати тіла. Матусова упала коло нього, як могла. Ще поночі бігла в річку й бродила там до полудня в крижаній воді, видаючи з дна пазурами черепашки поросяті на їжу. Від тих черепашок страшенно смерділо в хаті. Матус навіть їсти нічого не міг, коли вони варилися в печі, але порося від них гладшало. Вони продали його, купили інше, в хаті завелися гроші, і Матусиха стала цупко триматися за свиней. Матус мусив визнати, що коли б не жінка, вони з дитиною загинули б на своїх двадцяти п'яти моргах. Він шкодував, що, коли вони переходили сюди, продав свою сітку

та ятери — адже й за рибу можна було б щось вторгувати. Та йому здавалося тоді, що сидіти на двох моргах — одне, а на двадцяти п'яти — зовсім інше. Не личило далі рибалити, коли можна стати хліборобом, справжнім господарем, нехай уже голота годується з води, хлюпається в ній цілий вік.

Тепер рибальська снасть ой як придалася б! Але купити нову було важко. Важко було також купити човна, хоч вони були наче й дешеві, особливо, як хто з рибалок, придбавши нового, продавав старий.

Матуса часом тягло на річку — адже він стільки років жив з неї. Вода була вдячніша, ніж земля. Не треба було її підживлювати, обробляти, не треба було доглядати, кидати в неї зерно, яке не хотіло проростати. Риба množилася в воді, росла без людської допомоги, хоч, правда, і риби ставало дедалі менше. Вже ніяк було натрапити на таку щуку або вугра, як колись, за його молодих років, коли, бувало, закинеш раз сітку й можна було наповнити рибою човна. Та все ж таки риба була і давала жити людям.

А він знадився на землю, не на землю — на безплідний пісок.

Матус з люттю штурхнув ногою висохлу брилу, яка лежала на краю поля, і повільно й неохоче повернув до хати. Йому не хотілося чути жінчиного голосіння, сльозливих дорікань, хоч, правда, в них не було нічого дивного: людина не камінь — важко витримати, коли приходить нове нещастя. А нещастя наближалось до них хутко й невблаганно. Жінка ще дурила себе, але в Матуса не було ніяких сумнівів щодо цього. Свині не їли вже третій день. Матусиха з похололим серцем сиділа на порозі хлівця і дивилась. Вони лежали обидві на боці, величезні, вгодовані, і пригаслими очима водили по стінах хлівця.

— Молока б їм дати, чи що, — похмуро мовив Матус, кинувши на хвилину рубати дрова.

— Молока...

Жінка замислилась на хвилину, потім зірвалася з місця.

— Побіжу до старшинихи. Буду полоти льон — одроблю.

Вона хутко повернулася назад з глечиком молока.

— Дала. Яка вона там не є, а все ж краща від інших.

— Не дурно дала, відробиш їй... — буркнув Матус.
— Певне, що відроблю! Але все одно — приязна вона, не така, як інші.

Матусиха стала поратись коло свиней. В черепок розбитого горщика налила молока. Саме в цю хвилину виїшов з хати заспаний Владек і, поклавши пальця в рот, став здивовано приглядатися.

— Що це — молоко?

— А ти не плутайся під ногами! Для свинок молоко, розумієш? Свинки не хочуть їсти.

Хлопчик не сказав більше нічого. Він стояв у своїй коротенькій сорочечці і дивився, як мати підставляє черепок свиням. Менша ворухнулася й понюхала його.

— П'є, п'є!

— Де там вона п'є!

— Почекай, очухається і вип'є...

Але свині не звертали уваги на молоко. Лежали нерухомо і час від часу стогнали. В жінки краялося серце.

— Може б, окурити їх?..

— Не поможе,— сплюнув Матус.— Все одно здохнуть...

Жінка аж скрикнула з обурення:

— Не плети дурниць! Це просто від спеки їм завадило. Може, якогось зілля нажерлись... Але їм полегшає!

— Де там полегшає! Пошесть пішла на свиней. Отак і в Мартина захворіли, а на третій день одубіли,

— У Мартина?

— Аякже. Хіба ти не знаєш?

Жінка й справді не знала. Якось трапилось, що їй ніхто не казав про це.

Це був останній удар по кволій надії. Якщо пошесть — пропало все. Вона присіла над свинями, силкуючись підняти морду однієї.

— Дивися, зовсім чиста, ніяких плям нема!

— І не повинно бути. Печінка їм спухне — і годі. Свиная дизентерія.

Жінка обережно гладила шорсткий, щетинястий бік.

— Ще трохи дихають. Може б, їх водою облити?

— Та кинь ти! Ножа тут треба — і нічого іншого!

Жінка захлипала, уткнувшись у брудний фартух.

— Боже милий, що ж це таке? Може, вони ще одужають! Може, їм полегшає хоч трохи!

— Нічого їм не полегшає, тільки й того, що здохнуть, і ніякої користі з них не буде.

— Що ж нам з двома свинями робити?

— Може, хто купить. Побіжу до Стефановича.

— Побіжи, коли вже так. Може, хоч по тридцять злотих дасть...

— Мартинові по двадцять заплатив, а ті кращі були!

Матусова важко зітхнула. Вона посиділа ще хвилинку і пішла за хату обкопувати капусту. Пошукала очима сина. Владек допався до картоплі, що залишилась після сніданку, взяв пару картоплин в поділ сорочки і тепер гриз їх. Але тільки-но мати схилилася над рядками капусти, він обережно зліз з порога і пошкунтильгав на кривих ніжках до хліва. Міцно тримаючись за жердину, обережно переступив поріг. Свиня ворухнулася й застогнала. Хлоп'я злякано відступило назад. Але тварина більше не рухалась. Мати, мабуть, забула про молоко — воно стояло, біліючи в глинянім черепку. Важкий подих свиней ворухив його, наче подув вітру поверхню спокійної води. Разом з молоком ворухилася й соломинка, яка туди впала.

Владек хутко оглянувся назад. Матері не було видно. З-за хати час від часу чути було удари сапки об тверду землю. Він простяг руку, пильно стежачи за мутним поглядом свиней. Ті не протестували. Хлоп'я обіруч схопило черепок. Трохи молока пролилося свині на писк, але тварина навіть не ворухнулася. Владек підніс черепок до рота й став пити. Молоко голосно хлюпотіло в порожньому шлункові. Він ковтав його, захлинаючись, давлячись, білий струмочок стікав з підборіддя йому на сорочку, вона зовсім промочла на животі. Пити було дедалі важче, але він пив, пив, голосно ковтав, хапав повітря і знову вмочав губи в білу рідину. Молоко пахло коровою, теплим гноем, зовсім інакшими пахощами, ніж сморід хліва. Він випив нарешті все і поставив черепок біля свиней.

— Вла-а-деку!

Мати кликала його. Він обтер губи рукавом і поволі пішов на поклик, чуючи, як хлюпоче йому в шлунку.

— Де ти лазиш? Заглянь до свинок, як вони там...

Хлоп'я слухняно повернуло назад, постояло біля хліва і знов подріботило до матері.

— Сплять.

Мати злякалась.

— Сплять? Не дивляться очима?

— Дивляться, але мало. Стогнуть.

— Чом же ти кажеш, що сплять... Іди нарви травички для кролів!

Владек зашкутильгав до придорожньої канави, став збирати в задертий поділ сорочини листя кінського щавлю, дрібне листячко білої конюшини, що невідомо як виросла тут самосійкою й стелилася рясним килимком серцевидного, трістого листя.

Хлопчик рвав, аж поки не побачив батька. Він ішов ліхий, розгублений. Мати, мабуть, почула його кроки ще на дорозі, бо вибігла з-за хати, тримаючи в руках сапку, забувши опустити підтикану до колін спідницю.

— Не бере. У Мартина купив позавчора, а сьогодні йому ще привезли з руського села. Каже, що йому вже досить. Боїться, щоб не доніс хто.

— Чому ж він досі не боявся? Мало хіба він хворих свиней купував ще минулого року?

— Купував, це правда. А тепер не хоче.

— Що ж ми робитимем?

— А нічого. Поїмо, скільки можна, а решту на смітник викинемо.

Жінка стисла губи і з люттю глянула на чоловіка. Йому легко казати так! Звісно, мужик. Що не кажи, а їм легше жити в світі.

— Загляну ще. Може, їм полегло!

— Бабські дурниці! Полегло, якже! Плазяки теж до Онуфрія приходили.

— Та невже? Такий кабанчик!

— Був кабанчик, та вже нема. Вранці його дорізали.

— Треба було наших минулого ярмарку продати.

— А хто мені у вуха гудів: почекаймо, почекаймо! От і дочекалися! Подорожчало!

— У тебе свій розум повинен бути.

— Ач, куди загнула! Якби заздалегідь було відомо, що прийде пошесть... Але я не господь бог, щоб наперед знати.

— Значить, треба було продати.

Чоловік стиснув кулаки.

— Іди... ти! Бо доведеш мене до гріха!

Жінка розкрила рота, щоб йому відповісти, але Матус вже пішов до хліва. Свині ледве дихали.

— Тягни за ноги.

Вони з зусиллям витягли свиней з хліва. Ті навіть не стогнали й покійно дали перетягти себе за поріг. Коливалися жирні туші. Але, покладені на траві, вони здавалися меншими, ніж там, в обмеженому чотирма плетеними стінками хлівці.

— Ще дихають! Може, почекати трохи з меншою?

Матус не відповів. Приніс довгий, гострий ніж.

— Молоко випили!

— Еге, випили! Ти на синочка глянь!

Матусиха оглянулася. Владек стояв у мокрій сорочці, навіть пасмо волосся над чолом теж було мокре.

— Ти молоко випив?

Хлоп'я відступило.

— Не чіпай його. Випив — і добре. Шкода тобі?

Жінка відсунула ногою порожній черепок під стінку.

— Потримай!

Свиня дозволяла робити з собою все. Матусиха тримала її за ноги. Матус спритним рухом встромив ножа в серце. Тварина здригнулась.

— Тримай голову.

Вона підняла пісок свині. Матус перетяв ножом біле жирне горло. Поволі стала сочитися кров, чорна, запечена. Жінка збирала її в горщик.

— Саме вчасно дорізали! Ну, тепер другу!

Владек стояв і дивився.

— Бачиш, м'ясо буде,— мовив йому батько.

— Ой боже милий, буде, буде! — захлипала Матусиха. Вона присіла на землю і захиталась, здригаючись від ридань.

— Не реви! Аж на селі, мабуть, чути!

Вона витерла очі й помацала свинячу тушу.

— Ну й жирна! Пудів з десять потягне...

— Може, й більше...

— Боже милий, боже милий, стільки грошей!

— Не скигли! Я до Скочеків побіжу по корито. А ти води нагрій.

Матусиха напхала в піч соснового хмизу, полум'я весело затріскотіло під розколеною плитою.

Матус хутко повернувся із старим Скочком.

— Оце біда вам! Щастя, що встигли дорізати. У Параски вночі одубіли, вона й не бачила...

— Ну й що?

— Зарили в землю.

— Боже милий, що воно діється! — важко зітхнула жінка.

— Але свині добрі!

— Ну то як? Берете?

— Може, меншу. Бо тепер спека, засмердиться відразу.

— У вас льох добрий, полежить!

— Та воно так, але ж...

Матусиха відкликкала чоловіка вбік.

— Скільки дає?

— Вісім. Але не всі відразу. І картоплі мішок.

— Мати божа! То краще вже собакам викинути.

Чоловік здвигнув плечима. Вони довго сперечалися із Скочком, мацали, оглядали свиней, аж поки добили торгу. Лапай скиглив у будці і розпачливо шарпав ланцюг, почувавши в повітрі запах крові й м'яса. Матусиха вирізала шматок сала на приправу до обіду.

До пізньої ночі копались обидва в м'ясі, в синіх кишках, у шматках білого сала. Владек заснув на ліжку, об'ївшись до неприємності, весь замазаний блискучим жиром. Він стогнав уві сні. Матусиха час від часу заглядала до нього й знов поверталася в повітку, де вони з чоловіком солили шматки м'яса в дерев'яній діжці.

Старий Матус незграбно тупцював біля них.

— Ви б допомогли хоч трохи, тату, — з люттю гримнула на нього невістка. — Роботи стільки, аж руки мліють, а вам усе байдуже! Зате як запахло м'ясом, ви відразу прибігли. Не понесло вас на село, як іншого дня!

— Так я ж кажу... так я ж кажу... — бурмотів старий, невідомо чому перекладаючи купу кишок з однієї лави на іншу.

— Куди це знов кишки поділися? Щойно тут були...

— Онде на лаві.

— А звідки вони там узялися? Ви, тату, поклали? Кара божа з вами! Ніякої допомоги, тільки морока! Сало подайте сюди!

Старий тремтячими руками хапався то за м'ясо, то за сало, з острахом поглядаючи на Агнешку.

— Боже мій, сало, кажу, сало! Чи ви оглухли, чи що! Старий, остаточно розгубившись, перекинув горщик з кров'ю.

— Ще й шкоди наробили! Та забирайтесь ви собі спати, абошо. Жерти ви здатні, я знаю. Не бійтесь, своє дістанете, вистачить і вам! Ідіть спати, без вас тут обійдеться. Це вам не ягідки в лісі збирати!

— Які там ягідки... — бурмотів той у замішанні.

— Вже я знаю, вже я знаю, куди це вас чорти носять, що й сліду вашого не знайдеш! Коли б хоч гріш із того нам перепав, але ні! Для вас махорка — насамперед! Ми собі можемо хоч і здохнути, аби тільки вам було що закурити!..

Старий боком вибрався з повітки й пішов спати на своє місце, в стайні. А ті й далі набивали кишки грубо порізаним м'ясом, засипали його селітрою, нарізали рівними кубиками сало.

— Але й Скочек! Викидати зараз гроші на м'ясо, хоч би й стільки, як він заплатив...

— А в переднівок знов буде скиглити, не бійсь!

— Але вже наїсться нашої свинини досхочу.

— Ще й по горілку зараз пішов.

— Ой боже мій...

— А ти йому заздриш, чи що?

— Чого там заздрити! Хоча могли б і вони жити людськи. Їм легше, ніж нам.

— Авжеж! Та їм аби тільки їсти та горілку смоктати! Такий шматок поля кинути незасіяним...

Матусиха зітхнула.

— Коли б у нас такий був.

Замовкли. Тонкі сині кишки наповнювались червоними шматками м'яса, білими кубиками сала. Лампа миготіла блідим вогником, тіні танцювали по солом'яних стінах повітки. Матусиха на хвилину забула про Скочеків, про все у світі. Перед нею лежали порізані на шматки м'ясо й сало — всі її надії на сплату податків, нове взуття, порося на відгодівлю, гас і хліб. Грошей, що їх дав Скочек, ледве вистачило на сіль, перець та селітру для приправи. А решту він невідомо коли заплатить. Доведеться витягати по п'ять грошів, зустрівши десь на дорозі.

— Така вже наша доля...

Вони поскладали все в діжку, пригнітили дощечкою й каменем. Ковбаси забрали в хату і винесли на горище.

Владек крутився на соломі. Мати підійшла до нього.

— Коли б не захворів хлопець...

— З чого йому хворіти! Наївся досхочу, його і розібрало. Не звик до жирного...

Вони вже повечеряли, але Матусиха взяла горщик з прохололої плити і знову вивалила в миску великі шматки м'яса. Їли, голосно плямкаючи, вже без особливої охоти, але м'яса було багато — занадто багато, треба було їсти, поки не засмерділось.

Вони уминали його, пригадуючи давно забутий смак, старанно пережовували, голосно ковтаючи. На Матусиху напала раптом гикавка, але вона їла далі. Матус розпустив пояс.

— У Скочеків, певне, випили як слід!

— Та вже ж не без того. Сало горілку любить.

Матусиха раз у раз згадувала Скочеків. Адже в них не здохла свиня, а от вони їдять м'ясо. Правда, у них родина більша — восьмеро. Але ж свиня, куплена за безцінь, теж була непогана.

Вона нарешті відставила горщик. Поправила солому на ліжку й діряве рядно. Матус вийшов з хати і повернувся, широко позіхаючи.

— Знову завтра спека буде...

— Капусту висушить дощенту... Не має бог жалю до нас...

Вони лягали не поспішаючи. Болів переповнений живіт. Матусиха важко дихала, серце билося хутко, тривожно. Чоловік голосно хропів. Владек стогнав уві сні.

Вона ще раз прочитала молитву, щоб швидше заснути. Їй було нестерпно душно. «Це від того м'яса», — подумала вона, і її аж занудило. Та водночас пригадала, що треба буде висмикнути завтра пару буряків і зварити борщу з ребрами.

Повернулася на другий бік. В хаті стало світліше. У вікно срібним струменем линуло місячне сяйво, наче крижана смуга падала крізь шибку. На ній позначався чорний хрест рам і чорні обриси фуксії, яка стояла на вікні.

«Як ясно світить!» — подумала жінка і зітхнула. Важко заснути, коли в хаті так ясно.

Надворі без упину гавкав Лапай. Він міг гавкати навіть на тіні кущів, на шелест курей у курнику. «Треба

було б узяти іншого собаку»,— подумала жінка ліниво. Вона думала так уже цілий рік, та Лапай все одно залишався в своїй будці.

Срібна смуга бігла по хаті, посувалася від печі до стіни, перелічувала всі шпарини в підлозі. Та коли вона дійшла до ліжка, Матусиха вже спала важким, неспокійним сном, повним привидів і кошмарів.

Вранці вони знову їли м'ясо — багато, досхочу, наче від'їдалися за всі часи. Агнешка навіть свекрові не дорікала, не лічила йому шматків. Ситість наче зм'якшувала серце, приглушувала злість, викликану вічною нуждою і голодом. Владек щохвилини бігав за клуню і довго стогнав там, та, повернувшись, знову сідав до миски.

— Іж, іж,— захочувала мати.— Така спека, все хутко засмердиться. Треба їсти, поки є...

— Віднесла б ти шматок м'яса Ганні,— згадав раптом Матус.— Адже у нас багато, однаково всього не з'їмо, а в неї, певне, шматка хліба нема.

— Занесу, чому ні! Вона вже не в Банихи живе, знаєш?

— Хіба?

— Посварилися за щось. Перебралася до Ігнатихи, в ту хатину біля клуні.

Матус вже не слухав. Його мало цікавили ці бабські справи. Але ввечері він ще раз нагадав:

— Ти ж хотіла віднести м'ясо.

— Я вже відрізала чималий шматок, зараз понесу.

Вона йшла, заховавши горщик з м'ясом під хусткою. Було вже пізно. Перед хатами стояли люди і розмовляли, ліниво, спокійно, після дня важкої роботи.

— Куди це ви, Матусихо?

— А так, в одній справі.

На неї зацікавлено оглядалися — вона рідко приходила на село. Не було чого. А Матусиха поспішала. Їй було соромно, що вона так біжить до тієї прибудди, і водночас не хотілося, щоб розпитували її про свиней — напевне, всі вже знали, а в цих розпитах разом із співчуттям завжди можна було почути злостиве задоволення. Так, мовляв, їм і треба, Матусам, що хотіли бути розумнішими від усіх, знадилися на цю парцеляцію, на ці нікудишні двадцять п'ять моргів піску.

Вона звернула вбік, до подвір'я Ігнатихи. В хаті вже було темно, видно, всі спали. Але віконце в невеличкій

хатині біля клуні ще світилося каламутним світлом. Коли Матусиха ішла подвір'ям, їй здавалося, ніби в хатині чути розмову. Вона мимоволі кинула погляд у вікно і зупинилася. Потім обережно, навшпиньки підкралася до вікна. Зсередини її не могли бачити, там горіла лампа, і майже все вікно заслоняла велика гілляста квітка, яка росла в блакитнім вазоні.

Так, вона не помилилась, там розмовляли. Матусиха притулилася обличчям до шибки, похитала головою. Так і є, на ліжку лежав розвалившись Янович і курив цигарку, зовсім наче в себе вдома. Ганна сиділа біля нього і сміялась, відкинувши назад голову, а її біла шия тремтіла, наче в голуба, що воркоче. Агнешка озирнулася назад, чи не бачить її хтось тут, біля вікна, але на дорозі не було нікого. Вона глянула знов. Янович гладив Ганну по коліні й голосно казав щось, а та весь час сміялася.

«Правду про неї казали»,— промайнуло Агнешці в голові. Вона почекала ще трохи, але нічого більше не побачила.

Було незручно стояти: горщик з м'ясом був важкий. Агнешка нерішуче поміркувала, що їй робити. Не повертатися ж із м'ясом назад. Вона навшпиньки відійшла від вікна і потім, голосно ступаючи, повернулася назад. Кашлянула, щоб вони почули, щоб Янович устиг хоча б устати з ліжка. Але, видно, там не чули, бо коли вона постукала, їй відповіла раптова тиша. Вона постукала ще раз.

У хаті зарипіло ліжко, і легкі кроки Ганни зашаруділи по підлозі.

— Хто там?

— Я, Матусиха. Відчиніть.

В хаті почувся рух. Потім у замку заскреготів ключ, і Ганна злегка прочинила двері.

— Добри вечір.

— Добри вечір.

Агнешка намагалася не дивитися в глибину хати, але очі самі мимохіть бігли до ліжка. Яновича не було видно, мабуть, він заховався в кутку. Ганна стояла так, що ніяк було зайти — майже біля самого порога.

— Ми оце кабанця закололи, то мій каже: «Занеси м'яса Ганні». Я й принесла. Тільки переклади його, бо я горщика хочу назад забрати.

Ганна в замішанні хутко застібала гудзики блузки.

— Дякую вам. Але навіщо це? Що я вам...

— Бери, бери, у нас багато, а тобі придасться. Жирне м'ясо, добре.

— Бог вам заплатить. Колись віддячу вам.

— Не варт подяки. Людина людині не вовк.

— Часом буває, що й вовк... — мовила тихо Ганна.

— Ну, в селі у нас ще не гірше від інших,— затягала розмову Агнешка. Її пекла жагуча цікавість побачити, куди заховався Янович. Що б він сказав, коли б зустрівся з нею віч-на-віч? Але Ганна не запрошувала її сідати, не підсувала стільця. Вона виразно чекала, щоб гостя пішла, не могла приховати свого нетерпіння. Не затримувала її навіть з чемності, коли Агнешка зібралася іти.

— Пізно вже, час додому. Вночі страшно ліском проходити.

— Адже лісок невеличкий.

— Хоч і невеличкий, а всяка буває. Ну, бувай здорова.

— Ідїть здорові. Дякую вам...

— Нема за що, нема за що,— скінчила Агнешка вже за порогом. Ганна несвідомо ішла за нею, наче хотіла її якнайшвидше випровадити з хати. І Агнешка лише на подвір'ї згадала, що навіть не запитала про дитину, не кинула на неї оком, хоч там стояла колиска, та, яку подарувала старшиниха, і в ній спала дитина, прикрита якимось шматтям.

Всю її увагу привернув Янович. Вона хутко йшла додому, жалкуючи, що нікого не видно на дорозі — з якою насолодою розповіла б оце жінкам, кого бачила в Ганни. Її так захопили ці думки, що вона навіть забула перехреститися на містку, відганяючи від себе страх. І незчулася, як була вже вдома. Матус лежав на ліжку — достоту, як Янович у Ганни, тільки не курив цигарки.

— Знаєш що? Янович ходить до Ганни!

— Бабські брехні...

— Які брехні? Я на власні очі бачила!

— Що ж ти бачила?

— Та Яновича. Іду подвір'ям до тієї хати, бачу — у вікні світиться. Думаю, не спить ще. Підходжу до вікна — Янович на ліжку лежить, цигарку курить, а вона біля нього сидить, блузка на ній розстебнута, а сама сміється, наче її хто лоскоче.

— Ну й що?

— А нічого. Як постукала, вона мені насилу відчинила. Віддала їй м'ясо і відразу пішла додому. А в хату

мене не пустила. Певне, він заховався десь, щоб я не побачила, але чути, що курив цигарку.

Матус сплюнув далеко на підлогу.

— Навіщо ж ти їй, падлюці, залишила м'ясо? Треба було тобі повернутися й піти.

— Та я ж пішла з тим м'ясом...

— Що з того, що пішла? Треба було так само піти назад. Знали жінки, що казали... І як це старшина її з села не пожене?..

— Стане він проганяти? А сам ти хіба не казав їй м'ясо віднести? Та, певне, і той Янович не дасть її скривдити. Не бійсь, упадає, догоджає, подарунки їй носить.

— Є що носити.

— Певне, що так. Але ж це все дітям належить, а не йому. Цікаво, чи знають про це Казимир чи Юлька?

— Довідаються.

— Ну, тут без бійки не обійдеться...

— Правду кажучи, це старий заробив, а не вони. Ніякого права не мають йому забороняти.

— Що? Лахудрі з дому виносити?! Коли б ще кому путньому... А стара лежить, нічогісінько не знає... Що воно в світі робиться! Жонатий чоловік.

— Жонатий — і нежонатий... Жінка лежить як колода. Чекай, скільки це вже часу?

— Років з десять... Так, справді десять, а може, й більше.

— Ну от, бачиш!

— Ну й що з того? Все одно жінка є. А в нього вже голова сива, минув час за жінками бігаги. І як це в неї сорому немає?

— Коли вже байстря народила, нічого з неї доброго не буде...

— Сором і гріх, та й годі! Коли б тоді старшина з жінкою не заступилися, пішла б далі.

— Ну, й вигнати її теж не можна було...

— Он як! Може, вона й тобі сподобалась?

— Здуріла ти, Агнешко, чи що?

— Знаю я вас, всі ви однакові! Аби тільки не вдома, то вже й до смаку! Може б, і ти до неї побіг, коли б вона тільки схотіла...

— Чого б то їй не схотіти? Адже я молодший від Яновича,— покепкував Матус.

Жінка підскочила мов опечена.

— Гляньте! Молодший! Але ж ти злидняк, розумієш? Злидняк! Принесеш ти їй із крамниці цукерок? Або ковбаси? Або шоколаду? Ще б пак! Дитині ні на що купити, а для тієї знайдеш?

— Не галасуй, Владека збудиш!

— Нехай прокинеться, нехай знає, який у нього батько! Шлюхи тобі закортіло! Своя жінка надокучила? Біжи к чортовій матері з Яновичем за чуби братися за неї.

Матус підвівся на лікті, здивовано глянув на жінку.

— Та ти блекоти наїлася, чи що? Що це на тебе напало? Я й в очі не бачив її, ні разу не говорив з нею...

— А хто мені наказав їй м'ясо занести? Хто мене послав уночі, щоб вона ласий шматок зїла? Не ти, може, га? Я відразу зміркувала, ще перше, ніж Яновича в неї побачила, хто вона, і чого ви до неї тулитесь!

— Хто це «ми»?

— А ви, чоловіки! Ти, жінко, мучайся, роби, розривайся, аж тобі нігті з пальців злазять, а чоловікові все нічого! Аби тільки до жінок бігати.

— Закрий рота, бо як дам...

— Ну, бий, бий! Нехай на мене все валиться, нехай!

Матус сплюнув і повернувся до стінки.

— Геть здуріла жінка! Лягай спати, вже пізно.

Вона ще довго бурмотіла щось, перше ніж лягла поруч з ним на соломі. Довго шепотіла молитву, але їй заважав спогад про білу, відкинуту назад шию Ганни, про її безтурботний, мелодійний сміх.

5

Рівно плескотіло весло. Захарчук ще раз перевірів кілки ятерів. Вони стояли на своєму місці, рівно вбиті в намул. Човен ледве пробивався в гущині осоки.

— Ще на тому кінці, тату...

Батько не відповів, розглядаючи раптом посіріле небо.

— Дощ буде, чи що.

Теплий, легкий вітерець зашелестів очеретами. І хлопчик помітив, що на всій поверхні озера зникли, заховалися десь білі квіти водяних лілій, яких завжди була тут сила.

— Тату, гляньте!

— Бачу. Це вони так ще від учора...

Хлопець перехилився і глянув у воду. Квіти були там. Тісно стулені зелені келихи, втягнуті зміястими стеблинами у воду, заховалися під покривом зеленого листя, в чеканні того, що от-от мало статися.

Раптом зірвався поривчастий різкий вітер. Він линув низько, над самою водою, вершини вільх та верб на тому березі навіть не ворухнулися. Він мчав на всю широчінь озера, шелестячи захопленими в підступну петлю стеблинами татариння, очеретів, колючої осоки. Зрадливо вривався під латаття, з усієї сили відриваючи його від води, до якої воно припало, хоч і не могло встояти проти його могутньої сили. Піднялося вгору пласке листя, рожево-синє зі споду. Поверхня озера вкрилась брижами, закошлатилась.

— Швидше, може, ще встигнемо,— командував Захарчук.

Висолопивши язика, хлопець щосили веслував, прямуючи до зеленої затоки в затінку великих, сріблястих верб.

А вітер вщухав на хвилину, потім ударяв з новою силою, і вже линув шалено, вперто, безупинно. Очерети нахилилися до води, листя латаття стирчало вгору, вода набрала сталюого відтінку.

— Не минути лиха,— мовив Захарчук.

Але саме в цю хвилину човен стукнувся об берег, ніс його зашелестів у вимитому піску. Обидва вискочили, і з зусиллям витягли човна на порослий материнкою й волошками схил, який стрімко спускався до води.

На мить усе стихло. І раптом зірвалась буря, страшна, несподівана. Нахилилися вільхи, полетіло хмарою зірване листя, зарипіли старі, криві стовбури. Стало майже темно.

— Біжим до Радзюка. Отак попід деревами.

Хлопець мчав, ледве встигаючи за батьком. Ноги плуталися у високій траві, в духмяних заростях, які ще не встигли прохолоннути після денної спеки. Золотилася й біліла медунка, цілими полями червоніла смілка, хльоскали по босих ногах стеблини дроку. Хлопець на бігу побачив червоні суниці: скільки їх тут було! Та коли він хотів нахилитися й зірвати, раптом розкотився грім, і блискавка вдарила так близько, що обидва підскачили.

Впали, підхоплені вітром, перші великі краплини дощу.

— Швидше! Швидше!

Вони насилу встигли добігти до зелених заростей навколо Радзюкової хати, кинулись у вузькій прохід поміж кущами калини, щільно переплетеними пагінцями хмелю.

В кущах Радзюкові дівчата морочилися з коровою, яка нізачо не хотіла виходити на відкрите місце. Вони тягли її за роги, за хвіст, хльоскали по боках лозиною, але вона вперлася широкими ратицями в землю й отупілими очима вдивлялася в щось, видне лише їй одній. Захарчук зайшов ззаду і з криком оперішив її лозиною. Корова злякалася, підскочила і, вже не опираючись, дала себе загнати в хлів.

— Батько вдома?

— Вдома. Де б вони мали бути? — здивувалася Стася, найстарша.

Дош лив з усієї сили. Гриміло, гуло, гуркотіло в повітрі.

— Град буде, не інакше, — поглядаючи у вікно, сказав Захарчук.

— Не плетіть абичого. Звідки б у таку пору взявся град? — сердилася Радзючиха, щоразу хрестячись, коли спалахувала блискавиця.

Вони стояли біля вікна й дивилися. Ринула злива, така щільна, що надворі стояла ніби сіра стіна. Лець маячила у цій сірій млі повітка й верба посеред подвір'я. За мить розлилися всюди величезні калюжі, попливли вузькі, бистрі струмочки, запінилась вода в кожній ямці, в кожній западинці. Вітер віяв з такою силою, що вершини верб майже торкалися землі, сріблясте гілля хльоскало по калюжах.

— Ой Ісусе, Ісусе! — шепотіла Радзючиха, завішуючи друге вікно з того боку, де гриміло найдужче.

Дівчата забилися в куток, і малий Захарчук намагався навіть не дивитися в той бік. Нащо йому ті дівчата, та ще й Радзюкові? Страшенно гнуть кирпичу, невідомо навіть чому.

Застугонів по даху частий дрібний дощ. Посипалася із стріхи вниз біла крупа, розкотилася перлинами по траві, по калюжах, високо підстрибуючи вгору, перше ніж лягти на землю білими острівцями.

— От і град, — спокійно ствердив Захарчук.

Радзючиха не витримала. Закинувши спідницю на го-

лову, вона вибігла у вітер, град, зливу. Там, за вербами, в них була засіяна латочка жита — єдиний клаптик, який пощастило видерти в пісків та прибережних багнищ.

Щуплі колоски шмагав град, шарпав вітер, хилила до землі злива. Великі калюжі стояли в борознах, в них мокло побите, пошматоване збіжжя. Поламана солома стирчала на всі боки, кошлата, колюча. Там, де частіше бив град, вже біліли пласкі лисини, посипані білою крупою.

— Боже милостивий... Боже милостивий... Боже милостивий... — беззвучно шепотіли уста жінки. Сухими очима вона дивилась на поле. Сльози не набігали під роз'ятрені повіки.

Вітер пронизував її до кісток, град боляче шмагав по голові, по обличчю, по руках. За хвилину вона змокла до нитки. Повернулася в хату.

— Ну, що там?

— Та нічого. Вибило дощенту. Навіть соломи не залишилось.

Радзюк неспокійно засовався на табуреті, але не сказав нічого. Захарчук зосереджено мовчав. А хлопець цілком захопився цікавим видовищем.

На клуні, високо, на самому гребені стріхи, лежало велике кошлате гніздо лелеки. Над ним похитувалась голова з довгим дзьобом. Лелека розсівся на гнізді, розчепівав крила й чекав, низько нахиливши голову.

— А чому він не заховався? — мимоволі запитав хлопець, хоч зовсім не мав наміру розмовляти з Радзюковими дівчатами.

— У нього там пташеня. Було троє, та старі викинули двох з гнізда. Одне ще живе було, батько підняли його й поклали назад у гніздо, а вони знов викинули. Тоді вже забилось на смерть.

— А це одне доглядають?

— Доглядають. Тому лелека так і сидить, щоб воно не змокло.

— Вже дощ вщухає.

— Ні, ще буде, якщо лелека не ворушиться.

Град ушух. Перестав лити дощ, затих вітер. Але знов насунула нова хмара, і з неї лінуло з подвійною силою. А лелека все так само нерухомо сидів на гнізді.

— Коли б мого човна в воду не знесло... — занепокоївся Захарчук.

— Ви на воді його покинули?
— Ні, витяг на берег. Наче й міцно прив'язав, але ж такий вітер...

— Хутко вщухне. О, вже лелека ворухнувся...

Справді, лелека ворухнувся, важко підвівся й випростав довгі, червоні ноги. Потім нахилив голову, мабуть, придивляючись до лелечати.

Роз'яснилося. Вітер віяв тепер угорі, женучи хмари, з яких коли-не-коли падали краплини.

— Ну підемо, синку, помалу.

— Почекайте ще трохи, нехай хоч вода спливе,— гостинно затримував їх Радзюк.— Ану, подивлюся, що воно там робиться.

Вони разом вийшли з хати. Під порогом стояла величезна калюжа, з якої вода текла аж у сіни.

— Тату, тату, гляньте! — заверещала Сташка.

— Господи помилуй, скирту розвалило!

Кошлата шапка скирти, підперта чотирма жердинами, лежала на землі, наче струхлявілий старий гриб.

— І нічого не було чути.

— Як його можна було почути? Такий гуркіт був, безперестанку гриміло.

Світ яснішав на очах. Хмари хутко мчали по дедалі чистішому небі, з-між них виринали блакитні смуги. Заблищало сонце на мокрому листі, заграло тисячами іскор, і ясний літній день знов засяяв над землею. Чисте повітря стояло, мов криштальний дзвін над омитим простором. Прояснила блакить засяяла вгорі. На клуні стояв лелека, обтрушуючи широкі крила. Малий Захарчук побачив біля його червоних ніг невеличкий дзьобик лелеченяти.

— Ходім, синку, ходім, побачимо, як там на озері.

Вони змокли до пояса, перше ніж перебрели луку. Вода хутко всмоктувалася в пісок, але в ямках поміж медункою та материнкою стояли калюжі. Човен був на місці, та озеро стало зовсім іншим за цей короткий час.

Вони сіли в човна й поволі попливли. На воді лежало листя, вітер з корінням видер цілі кущі осоки й татариня, що валялися, викинуті на берег.

— Вільху зламало.

Вершина дерева мокла у воді. Звалило ще велику спорохнявіду вербу, лише уламок стовбура стримів над водою. Гілля наче росло в глибині, з поверхні аж до дна, мов дивне водяне дерево.

— Ох і язів тут буде! — зітхнув Захарчук, обминаючи підводний ліс.

Поблизу захлюпотіли весла.

— Хтось пливе.

— Лушак і Гроховський.

— Ну як там?

— Та погано. Але й буря була! Бач, дерево розбило. Я от кажу, що тут, мабуть, буде сила язів.

— Може, буде, а може, й ні. Чули, що граф хоче заорендувати озеро?

— Граф? Не кажіть абичого! Мало хіба йому ставків?

— Старшина з Мацькова казав. Вже нібито до старости їздив.

— Та навіщо йому саме це озеро?

— Спитайте лісника, він вам скаже. Наче тому, щоб на його березі не прив'язували човнів.

— А йому хіба від цього убуде? Цієї кривої верби йому шкода? Ніхто сучка від неї не відкусить.

— Вже я не знаю чому. Але заорендувати хоче. Та протока в Мацькові теж навіщо йому? А він і її забрати хоче.

Захарчук почервонів.

— Як же це так? Що ж селянам залишиться? Все під себе хоче загарбати? Мало йому?

— Звісно, у кого багато, тому ще більше хочеться. А йому страх докучає, що попід його берегом плавають.

Захарчук сплюнув у воду і сильніше вдарив веслом. Великі кола хвиль відпливали назад, зливалися за човном в сріблясту смугу, дедалі меншими колами бігли до берега.

— Тату, качка!

— Ну то що? Солі їй на хвіст насиплеш, чи як?

— А Сташек раз на вудку спіймав.

— Це буває. Вона жадна, все ковтає. Мені раз — тебе ще тоді на світі не було — аж в ятір влізла.

З прибережних очеретів злетіла чапля. Кількома помахами великих крил піднялася вгору і попливла за ліс.

— Це шкідливий птах... От коли б з рушниць влучити...

— Чому ж ви не встрілите?

— А лісники нащо? Відразу пронюхають... За дурну чаплю підеш в тюрму і незчуєшся.

— А як ви рогача підстрелили?

— Тихо!

Захарчук тривожно оглянув спокійну воду, високі дерева, хащі очеретів.

— Та нікого нема!

— А ти знаєш? Заховається десь отака погань, і готово! Сто разів казав тобі: я ні про якого рогача не знаю! Ні пари з вуст про це, є хто тут чи нема! Ще на мене нещастя накличеш!

Хлопець скулився на лавці і довго не обзивався й словом. Хутко плескотіло весло. В рибнику, в човні затріпотів раптом лин.

— Я подивлюся...

— Подивись. Тільки гляди, щоб не вискочив.

— Чого б то він вискочив?

Хлопець опустил долоню в воду. Слизьке тіло риби прослизнуло в нього поміж пальцями.

— А шука вже догори черевом плаває.

— Це завжди так. Не дуже вона живуча, розбійниця.

— А Матус казав, ніби раз упіймав такого сома — більше ніж два пуди важив.

— Може, й правда. Тільки тепер вже немає таких. Виловили. Ще коли-не-коли трапляється сом на кіло, на два, ну, хай на три. Більше не буває. А в давнину й не така риба ловилася.

— Плищак недавно коропів наловив.

Захарчук раптом зацікавився.

— Коропів, кажеш? Де ж це?

— В острженському струмку. Запливають туди коропи?

— Звісно, запливають, як підняти графський шлюз. Так і пливуть, із ставка в струмок, тільки лови! Жирні такі, вгодовані, адже їх годують... Раз, пам'ятаю, вночі у графа рибу повипускали. Руками можна було брати! Лісники мов скажені бігали, але що поробиш? Вже риба в селянській воді була, граф не мав на неї ніякого права.

Хлопець зітхнув. Йому лише часом щастило спіймати на вудку окуня або пліточку. Риба не хотіла братися ні на черв'яка, ні на коника чи хруща, яких жменями можна було збирати на ліщині та на кущах шипшини.

Захарчук оглянув небо. Вже зовсім роз'яснилось, наче ніколи й не було бурі. Видно, налетіла раптом і грянула саме тут, над озером.

— Закинемо на ніч шнури. Може, хоч вугра якогось піймаємо. Пані з Лесин замовляла вугра.

— Я піду з вами.

— Добре...

— Каже Лейків Сташек, що в мацьківських ставках риби сила-силенна.

— Чого б то їй там не бути? Напустять мальків, годують, викохують!

— В тих ставках?

— А в тих, нижче дороги. Ти хіба не бачив, як ми в костьол їхали?

— То в Мацьках люди її ловлять?

— Може, й ловлять. Хоч там, ближче до Острженя, лісники дуже стережуть.

— От мені б туди хоч раз пробратися...

— І думати не смій! Лісник не подивиться, дитина чи ні.

— А що?

— Націлилися з рушниці — і бах! Не знаєш хіба, що з Бугайським зробили?

— Знаю.

— Ну от...

Хлопець зітхнув. Йому весь час ввижалися ті ставки, про які розповідав Сташек. «Риби там сила... пливе тихесенько, здоровенна така. Закинеш вудку — і готово!»

Саме в цю пору до тих ставків ішов зеленою лукою Стефан Зелінський із шляхетського Мацькова. Ішов, весело посвистуючи. Ставки лежали, наче дзеркала в зеленій рамі — більший і менший, сполучені поміж собою вузькою протокою. Стефан скинув одержу і зайшов у холодну стоячу воду. Все тіло його пронизав холод.

— Бр-р...

Раптом зашелестіли кроки. Хлопець оглянувся. Навпроти ішов лісник Валер з собакою. Великий вовчук біг, приножуючись до слідів. Стефан байдужно поплескав долонями по воді, не зважаючи пірнути: холод крижаним обручем підступав йому до самого серця.

— Ти що, купатися тут надумав?

— Хоч би й так. Хіба я заважаю вам? Адже не забронено.

— І так — і ні. Як я скажу: не можна, значить, не можна.

— То ви тут повісьте об'яву, щоб кожен знав.

— Ти мене не вчи!
— А ви до мене не чіпляйтесь.
— Вилазь з води!
— А ще що? — запитав хлопець глузливо і ступив крок наперед. Холод посунув по тілі вище, в грудях перехопило подих.

— Вилазь, чуєш!
— Чую, я не глухий, пане Валер.
— Вилазь зараз же!
— Скупаюся й вилізу.
— Вилазь!

Лісничий підскочив ближче, і нагай із свистом пронизав повітря. На білому плечі хлопця зачервоніла смуга. Кров ринула йому в обличчя.

— Води тобі шкода, хаме? То лізь сюди й випий усю!
Валер посинів від люті. Він поспіхом схопив одягу хлопця, яка лежала на березі.

— Не чіпай одяжі!
— Заткни пельку, чуєш?
— А ти не задавайся! Як тебе люди схопили над Бугом, ти на колінах просив помилювання, а тепер знов починаєш!

Стежкаю біг пес — великий вовчук. Він зупинився, чекаючи хазяїна. Лісничий Совяк хутко підійшов до них.

— По морді його, Алоїз, по морді! Провчи хама!
— Від хама чую!

Зелінський кинувся до них з води — голий, посинілий від холоду. Собаки глухо загарчали.

— Віддайте одягу!
— А це як нам схочеться.

Хлопець стиснув кулаки. В цю мить на голову йому, на голі плечі, на груди посипався град ударів.

— Ось тобі, хаме! Слухайся, коли лісник каже! Рекс, бери його! ⁴

Вовчук зірвався й одним стрибком опинився біля хлопця. Білі гострі зуби вп'ялися в литку.

— О-ох!
— Ага! Сойка, бери його!

Хлопець з розпачем оглянувся навколо. Невисока крива акація стояла неподалік.

Він видер ногу з собачих зубів і великими стрибками кинувся до дерева.

— Рекс, Сойка, беріть його!

Стефан чув за собою уривчастий подих псів, чув тепло їх пашек на своїх ногах. Раптовим стрибком він підскочив угору й схопився за гілки. Гострі колючки вп'ялися в тіло, вдряпнула жорстка кора, по обличчі хльоснули зелені колючі гілки. Він поліз вище, підібгавши босі ноги. Пси стрибали на дерево, сковзаючись по стовбурі.

— Рекс, Сойка, беріть його!

— Ага, Рекс, Сойка! Тепер горлайте доскочу, пане Валер! Ще собаки по деревах не лазять.

У повітрі свиснув камінь і з розмаху вдарив хлопця в груди.

— О-о-ох!

— Ага, ага! Доберемося до тебе й тут, не бійся.

Круглими з переляку очима хлопець дивився на лісників. Вони, мов ошаленілі, метушилися навколо. Із сторожки, яка була неподалік, прибігло двоє дітей Совяка.

— Геню, Юзек, збирайте каміння! Давайте сюди! Грабарчук, іди-но швидше, онде ми птаха спіймали на дереві.

Об'їждчик глянув угору й засміявся.

— Адама в раю вдає з себе, чи як? По череві його, хама! По череві! Нехай знає!

Знов засвистіло каміння, на землю посипалось листя акації.

— Змилуйтесь, люди, що ви робите?

— Ага, тепер от як? Раніш інакшої співав! Юзеку, Геню, швидше каміння! Там біля кушів багато!

— Люди!

— Клич, клич! Якраз тебе хтось тут почує!

Пси з шаленим гавканням стрибали на кривий стовбур. Совяк підійшов ближче:

— Злазь!

Налитими кров'ю очима хлопець глянув униз на розлючених псів.

— Собаки...

— Собак боїшся? Злазь, чуєш? Бо як ні...

Пушений вправною рукою камінь влучив добре. Пронизливий стогін вихопився з груди Стефана.

— Злазь!

Знов свиснув камінь. Малий Юзек біг від води, обіруч несучи каміння. Темна мла заслонила Стефанові очі. Кров заливала йому уста й очі, дикий біль терзав тіло. Пси стрибали чимраз вище. Він з розпачем відчув, що

пальці йому слабнуть, виприскують з долоні жорстка кора акації і все хитається перед очима, наче дерево шарпала могутня буря, яка хилила вершину аж до землі.

Він хотів щось сказати, але із скривавлених губ вихопився тільки кволий стогін, безсиле булькотіння. Розтулилися затерплі пальці, з шелестом полетіли вниз гілки. Стефан, як мішок, звалився вниз.

— Вставай! Рекс, Сойка, не чіпати!

— Не ворушиться.

— Зараз заворушиться! Ану, дай йому, Валер, та добре!

Лісничий підійшов до хлопця, але піднятий вгору нагай повис у повітрі: з залитого кров'ю обличчя просто на нього дивилися широко розкриті, скляні, невидючі очі мерця.

— Слухай, Грабарчук...

пси припали до землі, шерсть їм наїжилась. Валер обтер долонею раптом спітніле чоло.

— Одубів?

— Та ні. Міцний хам, не вб'єш, хоч би й хотів. Зараз устане!

Він узяв безвладну руку лежачого, але не міг намацати пульс. Підняв повіки.

— Справді вмер. Одубів... — ствердив він не своїм голосом.

— А все ти, Грабарчук. Це ти гукав: «По череві хама, по череві», — заїкуючись, верескливим, непевним голосом почав Валер.

— Я? А хто тут його перішив, як мене ще не було? Хто наказував дітям збирати каміння? Може, я? Спіймали тебе на гарячому, пане Валер.

— Совяк теж, Совяк...

— А ти не викручуйся, Грабарчук, — твердо мовив Совяк. — Троє нас тут було.

— Я й не викручуюсь. Троє, то й троє. На одного хама менше стало, велика біда. Бачив хто? Ніхто!

Вони машинально оглянулись. Золоте сонце стояло над безлюдними луками, з труби лісництва линула вузька смужка диму, вдалині темніло біля дороги село. Ніде не було ні живої душі.

— Що ж ми зробимо?

— У воду його кинути, і все...

— Знайдуть.

— І нехай знаходять! Ніхто не бачив. Утонув — і край.

— Закривавлений весь.

— Обмиється в воді. Ану, Совяк, бери його за ноги.

Лісник неохоче, з огидою взявся за литки худих ніг. Руки трупа гяглися по траві.

— Раз, два, гоп!

Розгойдане тіло важко вдарилося об воду. Чимраз більші кола покотились до берегів, аж там заплескотіло.

— От і все! А ти, Совяк, заткни дітям роти, щоб ні пари з уст! Марш в ліс! Повернемося ввечері, ніхто не бачив, ніхто не чув — камінь у воду.

Геня і Юзек стояли, притулившись один до одного, і, тремтячи від страху, дивилися на те місце у воді, куди впало тіло.

— Чули, що пан об'їжджий каже? Ні пари з уст! Ні матері, ні кому іншому, бо уб'ю, клянусь богом, уб'ю! Марш додому — і не було вас тут зовсім! Розумієш, Юзеку!

— Ро-зу-мію.

— Ну й запам'ятай це... Матері скажи, що ввечері повернуся.

Діти хутко побігли додому, а лісники повернули в ліс. Валер пішов на Темні Яри, Совяк з Грабарчуком — у Вілчників.

Лише тоді малий Франек Стоковський зважився ворухнутися в люпині. Від люпину пахло так, що боліла голова. Темніло в очах, деревіли від страху руки й ноги. Треба було спочатку, з самого початку, коли ті почали цькувати собаками, бігти на село, скликати людей, кричати, що Зелінського б'ють. Він не зважився. Найбільше в світі боявся він вовчуків, їх страшних пашек, їх могутніх зубів, їх вузьких язиків, що червоними вогниками звисали з рота. А потім вже було пізно. Він тремтів, що його помітять. І тоді візьмуть за руки й ноги, розгойдають, як розгойдали Стефана, і кинуть у воду, щоб його з'їла риба. Ні, недаремно лякала його мати лісниками, коли він не хотів пасти корів, коликати малої Зосі або коли тікав з хлопцями на вигін і бився там з крамаревим Казимиром... Тепер він побачив на власні очі...

Хлопець потихеньку вибрався з золотої, запашної, оксамитної хвилі люпину і щодуху помчав до села. Мати не повірить, як він скаже, — треба батькові. Боже, що тоді буде, що тільки буде!

Але чим ближче було село, чим виразніше вимальовувалися обриси хат, тим більше проймав його жах. Прийдуть лісники і відразу довідаються, що це розказав він. Нацькують його собаками або застрелять з рушниці так, як застрелили Пашука з Гаїв.

Вони могли стріляти людей, їм нічого не було за це.

У хлопчика обважніли ноги. Він ледве брів межею на пагорбок. Раптом йому згадався пронизливий голос Сов'яка: «Ні пари з вуст, бо уб'ю, клянусь богом, уб'ю!» Це він так лякав Юзека й Геньку. А що вони зроблять з ним? Може, вб'ють, а може, посадять в тюрму, адже лісники все можуть...

Дорогою йшла Зелінська. Він упізнав її здалеку, але йому так перехопило подих, що він не догадався шугнути вбік.

— Франеку, ти не бачив Стефана? Пішов і нічого не сказав, а тут його кличуть їхати в місто по крам для Стефановича.

Він зблід, ноги йому затремтіли.

— Ні, не бачив.

Він минув стару жінку, боком, не дивлячись. Його нудило, по тілі біг мороз. Мовчки пройшов під вікнами і зайшов до клуні. Виліз нагору, аж до віконечка, і зарився в сіно.

— Фране-е-ек! Фране-е-ек!

Хлопчик затамував подих, хоч його ніхто не міг почувти. Напевне, мати кличе виганяти корів. Він почекав ще хвилину. Чув, як мати щось бурчить собі під ніс і лається, але поклявся, що не вийде звідси, поки не скінчиться все із Стефаном. Адже його повинен хтось знайти. А потім, коли вже довідаються, його не будуть ні про що питати.

Він знову почув голоси: Зелінська розмовляла з його матір'ю.

— Пішов з самого ранку, і досі немає. А тут притьмом треба. Кара божа! Все-таки заробив би трохи...

У Франека зацокотіли зуби. Його проймало дрібне, безупинне тремтіння, якого він ніяк не міг стримати. Гарячі й холодні хвилі бігли по тілі.

Нехай ідуть, нехай швидше знаходять того. Ні за які скарби в світі він не вилізе звідси...

— Піду спитаю в Лесяків. Він до них часто забігає почитати з їх Владеком газетку. Може, там засидівся.

— Я бачила Владека, він по сіно поїхав.

— Але, може, він щось знає.

Голос віддалився і стих. Заторохтіла підвода на шляху, закрякали качки. У Кулявців голосно сварилися: Кулявчиха гримала на невістку. На дорозі розмовляли дядьки. Вузька сонячна смуга, що падала крізь шпарину, посувалася по стіні чимраз далі. Мати ще разів з п'ять виходила і кликала:

— Фране-е-ек! Фране-е-ек!

Хлопчик кулився і глибше заривався в свіже, ще не влжане сіно. Стискав зуби. Він нізачо не вийде звідси. З його обличчя відразу впізнали б, що він щось знає; почали б питати, і кінець кінцем він, може б, сказав усе.

Поволі почало смеркати. Хлопця охопила несподівана дрімота. Йому ввижались широко роззявлені червоні пащі собак, обличчя лісників, голе тіло вбитого, що падало в воду. Сояк вилазив на дерево і шарпав за руку його, Франека. Хлопець пронизливо заверещав.

— Чого галасуєш? Чому з коровами не пішов, а завалився спати?

Хлопчик безтямними очима роздивлявся по темній клуні. Це був не Сояк, а його сестра, Вікта.

— Злазь зараз! От мати тобі дасть!

Він мало не впав з драбини, ще не встигши отямитись.

— Я пішла в клуню по кошик, коли, чую, щось бурмотить, стогне. Так перелякалась, аж присіла. Думала, може, волоцюга який заліз у сіно. Вилізла нагору, а це Франек. З головою в сіно зарився, а коли я його збудила, він як закричить...— розповідала Вікта матері.

Стоковська суворо глянула на сина.

— Кликала тебе, кликала, а тебе наче нема! Ніч є для спання,— почала вона гнівно, але зупинилась.— Ти що? Хворий?

Франек підійшов до полу, важко сів і раптом розридався. Плакав голосно, нестримно, все роз'яtringючи себе. Сльози струмками текли по бруднім обличчі.

— Що з тобою? Скривдив тебе хто?

— Н-н-ні... так мене трусить... холодно й жарко... й холодно...

— Не інакше, як рибу ловив учора, застудився. Вікто, постав йому там у тому блакитному горнятку молока! Напийся й ляж спати, до ранку мине.

Цокаючи зубами об край блакитного горнятка, Франек потяг пару ковтків гарячої рідини, але вона не йшла йому в горло.

— Пий, пий! Зогрієшся!

— Цвіту липового йому запарити...

— Як виспиться, все мине. О, бач, який червоний зробився!

Франек відставив горнятко, поспіхом закутався в ряднину і повернувся до стінки. Він не міг заснути, але вдавав, що спить. Не ворухнувся навіть, коли прийшов батько. Тепер, коли сказав Зелінській, що не бачив Стефана, найважче вже минуло. Він знав, що ніхто не доб'ється від нього правди. Але безпечніше було вдавати сонного, хворого, не розмовляти ні з ким. А що, як батько догадається?

Він здригнувся, бо йому знов згадалися широко роззявлені собачі пащечки. І так здригався цілу ніч.

Зелінська теж спала тривожно. Вона не розуміла, що могло трапитись. Стефан, відколи повернувся з армії, найбільше сидів удома. Не ходив нікуди, хіба що до Лесяків. А там не бачили його зранку.

— Засидівся десь, може, на гулянку пішов. Ранком буде вдома... — тихим, боязким голосом умовляв жінку старий Зелінський. Вона силкувалася повірити, хоч це зовсім не здавалося їй переконливим.

Але Стефан не з'явився і вранці. Ніхто ніде не бачив його. У Зелінської все падало з рук.

— Стасю, біжи подивися, не видно його на дорозі?

— Ні.

— Зося, постережи курчат. Іде лісник, побіжу запитаю...

Валер ішов селом з двостволкою за плечем. Вона заступила йому дорогу.

— Пане Валер, ви не бачили мого Стефана? З учорашнього дня хлопця вдома немає... Пішов кудись із самого ранку...

— Як пішов, то й повернеться. Я не бачив його, — сухо мовив лісник і оглянувся на пса, який в цю хвилину зацікавився ковалишиними гусями.

— Рекс, на місце!

Жінка, зітхнувши, повернулась додому. Опівдні вона не витримала й побігла до старшини.

— Нема й нема хлопця! І ніхто його не бачив.
— Не шпилька — знайдеться. Дитина він, чи що?
В неї здригнулися губи.

— Для мене дитина.

— Та чого ви плачете, Зелінська? Може, справи які в хлопця є, може, загулявся... Але де він міг пропасти? Диких звірів у нас нема, щоб його з'їли. А пограбувати його теж нікому. Шапку з нього скинуть чи штани?

Вона пішла трохи заспокоєна, але надвечір її знов охопив невимовний страх, почав зростати, заволодів нею. Тремтіли руки, дивна млюсть здіймалася зсередини, нестерпно боліла голова.

На третій день вранці вона почула десь унизу на луках раптовий крик. Зупинилась і схопилася рукою за серце.

— Що з вами?

— Нічого, Стасю, нічого. Відчини двері.

Як сліпа, хапаючись руками за стіни, вийшла в сіни. Люди бігли шляхом, хтось голосно лементував. Владек Лесяк мчав великими стрибками навпростець просом, наче це була дорога.

Зелінська підкачала спідницю і хутко побігла межею. Хтось швидко промчав повз неї. Вона не спитала нічого. Вже знала.

До ставків було не більше ніж кілометр. Вона з зусиллям хапала повітря ротом, спотикалася об грудки, об камінчики на стежці. Впала на коліна, але зразу підвелась. Вона почувала, що хтось іде перед нею, біля неї, чула, що люди кричать, але не розуміла і не бачила нічого. Наче молотками била у виски ошаленіла кров.

Нарешті вона добігла. Над ставком було вже чорно від людей. Всі розступилися. Вона кинулась до води.

За купою гілок — біля акації, на обміліні невеличкої затоки лежав на траві голий труп. Зелінська захиталася й із стогоном повалилась на землю. Відчула під долонями крижаний холод мертвих ніг. Мов сліпа, обмацала долонями ці ноги, і широко розкинуті руки, і спотворене обличчя, і великі згустки крові в мокрому, повному мулу волоссі. Вона знала, що це Стефан. З самого початку, ще вчора першого дня знала, що сталося якесь нещастя. Раптом розтанув туман, і вона побачила обличчя си-на. Широко розкриті скляні очі, і чорний живіт, і сині смуги на грудях, і заструпілу кров на голові.

— Повернув коня,— я ці гілки давно вже хотів забрати,— бачу, пливе. Боже милий,— думаю собі,— теля втопалося, чи що. Аж коли дивлюсь. Думав, що на місці умру,— оповідав мужик з Лішек.

— Втопився він, може?

— Де там втопився! Забили.

На людей війнуло холодом. Хтось підійшов до воза, взяв рядно і накрив труп. Зелінська сиділа на траві і мертвим, скляним поглядом дивилась на сині пальці, які стирчали з-під ряднини.

— Старшину покличте!

— Він уже знає. Зараз прийде...

— Поліцію треба повідомити...

— Це вже хай старшина...

Задиханий старшина, білий мов стінка ішов лукою. Підняв рядно й уважно глянув на труп.

— Хто його знайшов?

— Мартин. По дрова приїхав.

— Повернув коня,— я ці гілки давно вже хотів забрати,— бачу, пливе...

Старшина не слухав.

— Зо два дні, мабуть, у воді лежить.

— Як це ніхто раніше не знайшов?..

— А хто тут ходить? Хлопці — рибу ловити або купатися...

— Відколи його не було вдома? — запитав старшина Зелінську. Але вона не чула ні його, ні когось іншого. Чула тільки це безупинне страшне гудіння в голові, гуркіт величезних молотів, що били у скроні. З поясненнями поспішили інші:

— Правда, правда, вона й до мене приходила в середу...

— Саме у вівторок це було!.. Але що з ним могло трапитись?

— Хіба не бачите? Весь побитий...

— І голова чорна від крові...

— Боже милий! Такий молодий хлопець... — зітхали баби.— Що ж тепер із хазяйством буде?

— Старий працювати не може...

— А решта дітей — малеча...

— Може б, хто забрав Зелінську звідси?

— Я вже казала їй... Не при собі вона...

— Стерялася жінка...

Все більше людей сунуло з села. Мартин в сотий раз оповідав, як усе трапилось, і люди в сотий раз слухали його, ніби ще не чули.

— Але хто це зробив, скажіть, люди добрі?

— Хто мав на нього злість?

— Чого там. Хлопець спокійний, за дівчатами не бігав, не п'яниця, не забіяка, не курець...

— Що воно в світі діється!

Владек Лесяк раптом підійшов і підняв ріжок ряднини. Уважно придивлявся до ніг мерця.

— Гляньте, які в нього пальці.

— Риба об'їла, чи що?

— Де там риба... Бачите, як пошматовані?

— Та що ж це, як не риба?

— Собаки... — не своїм, дивним голосом мовив Владек Лесяк.

І люди раптом змовкли, наче холодом війнуло на всіх.

— Справді, собаки,— ствердив старий Чапля.— Ще й з добрими зубами...

Люди не дивилися одне одному в очі, уникали зустрічатися поглядами. Це вже був доказ,— і він казав багато. Може, навіть — усе.

— Поліцію треба повідомити...

— Ясеку, запрягай, поїдемо на пост,— мовив старшина.

— А його забрати на село.

— Не можна чіпати, поки не приїде поліція. Нехай лежить, як лежав. Салінський, ви стережіть тут, хоча б і до ранку. Щоб ніхто нічого не займав. Все повинно бути так, як було. А ви, Мартине, краще залиштеся в селі, адже буде допит.

— Правильно! Мартин його знайшов...

— Кожен знає те, що й я,— запротестував Мартин.— Отак і плив, як зараз лежить.

Старшина розлютився:

— Хто б його там не бачив, а ви перші знайшли. Все мусить бути в порядку. А завтра в Лішеки по вас посилати та вдруге сюди тягти — мабуть, гірше, ніж тут побути.

Старшина рушив, за ним поволі почали розходитися й інші. Салінський сів під акацією.

— Гляньте, скільки тут каміння...

— Накидав хтось...

— Каміння теж не чіпайте. Хто знає, як воно було.
— Відразу видно, що саме так, а не інакше...

— А ти не патякай, коли не знаєш! Бачив ти? Нічого не бачив! А піде чутка, то ще й з тобою таке зроблять! — напала на чоловіка гладка крамариха.

— Хіба я що кажу? Чого ти галасуєш? Я ж не сказав нічого...

— Ще тільки бракувало, щоб ти казав! Поліція приїде, нехай вона довідується. Тобі до цього — зась!

— А може, й ні...

Зелінська сиділа, скулившись, глуха й сліпа до всього, що діялось навколо. Вона хиталась назад і вперед, механічно, мов автомат. Люди приходили й відходили, злякано шепотілись, пробували підняти ряднину, але Салінський суворо забороняв.

— Не чіпайте! Старшина наказав, щоб усе залишилось, як було.

В селі кипіло цілий день. Мимоволі погляди зверталися в двох напрямках — до лісництва, що біліло в гаю за луками, та в другий бік, туди, де стояв острженський палац.

— Як свідків нема, нікому нічого не буде.

— А звідки б їм, тим свідкам, узятися?

— Ех, були й свідки, а зробили їм коли щось? Як було, так є, так і буде.

— Ні, воно так вічно не буде...

— Не бійся, вони дужчі від тебе...

— Це ми ще побачимо...

— Побачимо або й ні.

Малий Франек Стоковський, почувши крик, побачивши людей, які бігли до води, в першу хвилину відчув полегкість, а потім новий страх. Хлоп'ята Скочеків кликали його з собою подивитися — він не зважився піти. Цілий день ходив мов отуманілий, а вночі знов мучили його страхітні сни. Батько насилу збудив його. В хаті горіла лампа.

— Франеку, ти вже прокинувся?

— Так.

— Слухай, бо це дуже важлива справа. Кажі мені тільки правду! Чуєш?

— Чую.

— Та чого ти до нього причепився? — заступилась за сина Стоковська. — Що він там знає?

— Цить! Слухай, Франеку... Де ти був у вівторок?
Хлопець затремтів. Міцна батькова долоня стисла його тремтячі пальці.

— Де ти був?

— В... лю-пи-ні.

— В якому люпині?

— Яшаковому.

— Біля ставків?

— Та...ак...

— Стефана бачив?

— Ба...чив.

В хаті стало смертельно тихо. Вікта дивилася на брата ошалілими очима.

— Боже милий, боже милий...— важко дихала Стоковська.

— Хто там був ще?

Франек мовчав.

— Оглух ти, чи що? Я тебе питаю, хто там був ще?

— Лісники.

— Хто саме?

— Валер, Совяк і той третій... не наш.

— Що вони робили?

— Били...

— Стефана?

— Та-ак.

— А чому ти раніше не казав про це?

— Собаки...

— Боже милий, боже милий!..— голосила Стоковська.— І чого тебе понесло на той ставок? За яке нещастя нас так бог покарав!

— Тихо, дурна,— суворо зупинив її Стоковський.— Розумієш ти, що таке свідок? Все б зовсім інакше було, коли б хлопець раніше сказав. А йому сумління спокою не давало, уночі став говорити.

— Злякалась дитина...

— Чому ж ти людей не покликав? Вони б оборонили.

— А ти на нього не гримай, ще захворіє! З вівторка ледве живий ходить... Не дивно — ще дитина, а тут таке нещастя... Боже милий, боже милий, так замордувати людину.

Стоківський хутко вдягався. За вікном блідла ніч.

— Вставай, Франеку. До старшини підем. Сташеку, ти біжи на село. Нехай люди сходяться.

— Що ти надумав? Миколо, Миколо, гляди, щоб не-
щастя з того не вийшло!

— Тихо. Ти б краще теж по хатах побігла, щоб люди
до старшини йшли.

Рипнули двері. Зорі вже танули в зблідлому небі, тем-
но-червона смуга лежала на сході, мов запечена кров.
Десь загоготіли, прокинувшись, гуси.

Старшина сам відчинив двері. Вислухав.

— Почекаємо поліцію. Сьогодні вранці має бути.

— Немає чого чекати. Поліція поліцією, а люди нехай
взнають.

— Заколот буде.

— Нехай буде. Не щодня людину камінням убивають
графські люди...

Старшина тремтячими пальцями застібав пояс. Йому
все мутилося в голові. Він не мав навіть сили протесту-
вати, коли Стоковський вийшов з хати і вдарив у металіч-
ний круг, який висів над ганком. Залунав гучний дзвін,
наче на пожежу, далеко покотився сонним селом. Сто-
ковський вдарив ще раз і ще. Зарипіли двері, почувлися
голоси. Напіводягнені, з соломою в розкошланім волоссі,
ішли люди на подвір'я старшини. Збиралася чимраз біль-
ша юрба, гомоніла притишеними голосами, бо від Сто-
ковської й од Вікти пішла вже чутка і всі знали, що має
бути.

Стоківський, тримаючи за руку побілілого від страху
Франека, і старшина стали на ганку.

— Люди добрі,— почав Стоковський, і юрба відразу
стихла.— Люди добрі, ви всі знаєте, що в нас діялось.
Лісники застрелили Пашука з Гаїв — їм не було нічого.
Нацькували собаками Котаїху, і вона скинула дитину —
їм не було нічого. Підстрелили Зосю Граніцьку — їм не
було нічого. Було на них багато людської крові і
людських сліз — і не було їм нічого...

— А хто мого чоловіка в тюрму запакував? — заве-
ршала з кутка подвір'я котрась із жінок.

— А хіба не вони вбили корову в Линів, хоч вона й
стеблинки не висмикнула з панської ниви?

— А хто жінок у лісі побив так, що вони ледве додо-
му з Темних Ярів доплентались?

Юрба заколихалась, загули голоси, всі загомоніли
відразу. Стоковський почекав хвилину і підняв угору
руку:

— Тихше, люди, вислухайте до кінця все, що я маю сказати!

— Закрий роти, баби!

— Тихо!

— Мартин знайшов учора опівдні в воді Стефана Зелінського. Я вас питаю, чи міг втопитися Зелінський в ставку, де води метр або навіть і півтора?

— Ні! — крикнув хтось.

— Я вас питаю, чи буває в потопельника розбита голова, чорний живіт, погризені зубами пальці ніг? Ні! Вода цього не зробила. А в Зелінського так воно є! То я питаю вас усіх, люди добрі, свояки, сусіди, хто кинув у воду Стефана Зелінського, а раніше розбив йому голову, покалічив, убив, закатавав на смерть?

Голос Стоковського злетів високо над подвір'ям і зазвмер у чеканні. Люди презирались поміж собою...

Що сталось нового, коли Стоковський одверто питає про те, про що з учорашнього дня в найбільшій таємниці шепотілися люди на селі? Вони непевно оглядались один на одного.

Чого хоче Стоковський? Щоб уголос сказали те, що в кожного висіло на язичку?

Стоківський узяв сина за руку.

— Чуеш, Франеку, кажи все, як було. Все село тебе слухає, всі люди. І боже борони, щоб ти збрехав або не доказав чогось. Не бійся нічого, ми з тобою: і я, і старшина, і всі люди.

— У вівторок я йшов до ставків ловити рибу... — заїкаючись почав Франек.

Люди слухали його мовчки. Дивились остаточно протверезілими від сну очима на малу фігурку хлопця. Якесь із жінок застогнала. Хтось зітхнув.

— Ну, так. Тепер є свідок, і все мов на долоні. Я вас питаю, люди, що нам робити?

Старшина хутко втрутився.

— Сьогодні вранці прибуде поліція з Ржепаків.

Юрба загула.

— Не будемо чекати поліції! Вона ще з учорашнього полудня знає! Мала час приїхати! В лісництво!

Заклекотіли голоси. І відразу всі посунули з подвір'я на шлях, аж затріщав лозовий пліт і повалився на дорогу.

— В лісництво!

Старшина біг за ними.

— Люди, що ви робите? Нещастя хочете на себе на-
кликати?

Він чіплявся за них тремтячими руками, заступав до-
рогу, але його відсунули, відсторонили, мов зайву
перешкоду. Народ ринув по росяній траві вниз, до лук,
до ставків, на той бік, де в зеленім гаю стояло невидне
зараз у передранковім мороці лісництво.

— Беріть вила, люди!

— Валек, біжи по сокиру!

— Хоч би палку яку!

— Гляньте, Валас орчика тягне...

— Навіщо це? Голими руками впораємось!

Люди сунули тісною юрбою. Бігли жінки, мчали слі-
дом діти.

— Скінчиться вже їх панування!

— На тому Стефанові все скінчиться!

— Грали, грали, та й догралися!

— Де старий Зелінський? Ану, збігайте за ним!

За хвилину з ними вже йшов старий Зелінський. Він
неспокійно поглядав навколо крізь свої великі сині оку-
ляри.

— Відступіть місце. Зелінський хай іде перший!

— Так і належить, адже він батько!

Старий слухняно дав себе випхати наперед і йшов, не
дуже розуміючи, що діється.

— А звідти в маєток!

На хвилину юрба стихла, потім загула знову.

— Правда, правда! Вони графські люди!

— Не своє стережуть!

— Граф їм платить!

— За нашу кров, за наших дітей!

Люди раз у раз оглядалися вбік, на стежки, які вели
до Острженя. Дехто охоче кинувся б туди відразу, обми-
нувши лісництво. Юрба зростала і гула дедалі грізніше.

— Маєток не втече, спочатку з тими треба упоратись!

— Звичайно!

— Граф довше спить, ми його ще застанемо! — по-
жартував хтось, і похмурий сміх прокотився в юрбі.

Розвиднялось. В сірому ще повітрі злетів угору жай-
ворон. Він повис у височині на тремтячих, розкинутих
крильцях і заспівав: солодко, дзвінко, радісно. Стіна лісу
позолотилася вже від перших променів світанку, що ро-

жевим рум'янцем заливали півнеба. Тепер виразно забіліли серед зелені білі стіни лісництва. Захлюпотіла під ногами підмокла лука, вкрита водою. В лісництві загавкали собаки.

— А тепер тихше, хлопці,— і бігом!

Старого Зелінського, який ледве дихав, схопили за руки і майже тягли за собою. Люди мовчки, великими стрибками промчали низьким осичником, вбігли у березняк, вискочили на відкриту галявину.

Лісництво. В лісництві було тихо, наче там усі вимерли.

— Бий у двері!

Загриміли удари. Раптом хтось скрикнув:

— В сараї! В сараї!

На тому кінці галявини, за будинком, трохи збоку, стояв сарай. Вони ще встигли помітити, як зачинилися його двері.

— Втекли в сарай!

— Швидше за ними!

— Хлопці! Вони втечуть у ліс іншим ходом!

Юрба миттю оточила сарай. Всередині скиглили собаки.

— Виходьте!

За дверима було тихо.

— Виходьте, бо виб'ємо двері.

— Будемо стріляти!

— Стріляйте! Ми не боїмось!

— Зелінський, вперед!

Проте юрба на мить зупинилась. Що б там не було, за дверима були дві заряджені двостволки. А може, й три, якщо Грабарчук залишився на ніч у лісництві.

— Виламай двері!

— Стривайте, хлопці! Навіщо двері ламати! Підпалити — і край!

Юрба радісно загула:

— Справді, справді, підпалити! У кого є сірники?

Миттю знайшлися сірники. Знайшлася в'язка соломи.

— Кладіть біля дверей! Он там лежить сіно! Зелінський, підпалюйте.

Старий безпорадно замахав руками.

— Люди, що ви робите? Адже приїде поліція, їх будуть судити.

— Нема чого чекати! Підпалюйте! Ви батько! Ваше право!

— Чого ти вагаєшся, Костянтин,— під'юджував старий Чапля.— Тобі треба почати.

— Ви батько! Тільки почніть, а ми вже потім дамо лад! І тут, і там, в Остржені!

— Чого ви боїтесь? Хіба шкода вам, коли б і двадцять років дали?

— Овва, двадцять років!

— Ну й нехай — зате все відразу скінчиться!

— Передихнуть люди!

— По всьому світі піде чутка, який порядок ми в себе встановили!

— Люди добрі... я... що ж я... На те є суд... Вони ж згорять... Теж люди...

— Адже вони не думали, коли вашого Стефека вбивали камінням! Він теж людина був, не тварина!

— Чого там із старим розмовляти! Підкладайте вогонь! Все одно хто!

— Тихше! Щось чути...

Юрба змовкла. В чистім повітрі сонячного ранку далеко линув шум. Гуло на дорозі. На хвилину вони забули про тих, що сиділи замкнені в сараї.

— Що це?

— Здається, автомашини...

— Та ні...

Але вже було видно. Вузькою піщаною дорогою до лісу мчали дві автомашини.

— Поліцаї!

— Ану, хлопці, швидше, поки вони не доїхали.

Юрба заколихалась. Але ніхто не поспішав підпалювати. Високо на сонці блискали дула рушниць.

Люди розступились, пропускаючи машини. В другій, біля коменданта, сидів старшина.

— Бачите! Це він повідомив!

— Злякався, погань!

— Треба було за ним стежити!

— Хто там про нього думав!

— Розступіться! Що за стовпище?

— Та от лісники!.. — безладно загомоніли в юрбі.

— Ми самі упораємося з ними,— сухо обірвав комендант, пильно оглядаючи місцевість.— Гаєвський, заїжд-

жайте з того боку. Раняк, стійте тут. Звільнити прохід для заарештованих!

Люди щільно оточили автомашину.

— Що це, ми так і дамо їм виїхати?

— Поїдуть собі, як пани?

— Невже ми їх випустимо?

— Люди, як же воно виходить? Коли їх заберуть, вже пан граф знатиме, де за них слівце закинути! І знов їм нічого не буде!

— Не дамо брати!

— Нехай їх тільки з сарая виведуть!

— Вже поліцаї пішли...

— Тримайтеся дружно, хлопці! Сюди!

Зарипіли двері. Люди здригнулись. Але звідти не виїшов ніхто. Раптом загудів мотор, і авто несподівано виїлетіло з-за сарая на бічну дорогу. Поміж синіми мундирами поліцаїв видно було зелені мундири лісників.

— Хлопці, дивіться, що воно діється!

— Тими дверми вивели!

— Догнати їх!

Юрба посунула напролом по молодих садженцях, по пнях викорчуваних дерев. Шофер другої автомашини скористався з нагоди і погнав машину вибоїстою дорогою нижче села. Хмара куряви злетіла з пішаних колій. Упертіші ще деякий час бігли навздогін, але не наздогнали. Поверталися назад поволі, розгарячковані й лихі.

— Що ж це вийшло?

— А нічого! Втекли — і край! Тепер вже їм ніхто нічого не зробить.

— Не треба було так довго торгуватися з Зелінським, треба було самим підкласти вогонь!

— Він повинен був це зробити, він — батько!

— Шляхтич, сукин син!

— Коли б так селянську дитину вбили, хоч би й двадцять років дали — узяв би на себе! Але так — повинен був батько почати.

Вони поволі брели назад до села. В самому кінці ішов Зелінський з низько похиленою головою. Він ішов найповільніше, хоч йому іти було найдалі, аж на край села, де окремо стояло десять-дванадцять нужденних хат — колишній шляхетський виселок. Тут жили вони всі: Зелінські, Козерадські, Граніцькі, Стоковські, жили ще бідніше, ніж селяни, на таких самих злиденних моргах, але

все ж таки це була шляхта. Була якась невидима, ледве помітна межа, яка відокремлювала їх від села — від Лесяків, Мартинів, Загайчуків, від усіх тих, які споконвіку були селянськими дітьми.

— З тою шляхтою завжди так...

— Коли б так трапилось з нашим, Мацьковським...

— Боже милий! Вже до півдня не було б ні лісництва, ні маєтку!

Люди йшли, поглядаючи на ставок, де ще вартував біля тіла вбитого Салінський і сиділа, скулившись, наче клубок брудного шмаття, Зелінська.

— Вони ще повернуться...

— Звичайно. Ще ж і протоколу не написали, і не питали нічого...

— І покійник теж не буде вік на траві лежати...

— Вже сморід від нього чути.

— Ще б пак не було чути? Стільки днів лежить, а тут така спека.

Комісія справді приїхала. В сараї старшини лікар оглядав і розтинав тіло.

— Правда, що для того слідства покійника опарюють окропом, наче кабана?

— Ех ти, дурний! Розтинають — і край.

— Про все відразу дізнаються...

— Адже й так видно. Голова розбита, живіт весь побитий.

— Вони повинні все достеменно бачити, що там у нього пошкоджене, а що ні.

— У лісників би так пошукати!..

— Дали б їх нам, ми б їм хутко кишки повипускали...

— Вихвалитися ви вмієте, але лісники були вже в наших руках, а ви дозволили їх вивезти з-під самого носа.

— Хто знав, що старшина повідомить поліцію?

— Адже він казав, що вона вранці має бути.

— Казати — казав.

Люди блукали біля подвір'я старшини, купками юрбилися на дорозі, збуджені й злі. Обурення, яке кипіло в серцях, розвіялось, не встигнувши розрядитись. Почалися дорікання, взаємні докори. Даремно шукали винуватців — важливо було, що лісники вже сиділи в безпечному місці в Ржепаках, а може, й далі. В сараї у старшини лежав труп. Маєток стояв непорушно, як і раніше.

— Люди добрі, адже нас там було не менше тисячі...

— Може, й більше.

— Паскудна справа вийшла! Рибу в графа випустити, щепи зрубати — це ви можете! А як треба було посправжньому взятися, вас нема! Мов ті корови на пасовиську! — ущипливо дорікнула якась із жінок.

Того дня ніхто не пішов у поле. Село гомоніло до пізньої ночі.

Тільки у Зелінських було тихо. Зелінську привели додому відразу після того, як забрали труп на розтин. Лікар не дозволив їй залишитись при цьому.

— Буде батько — і досить. А ви йдіть додому, — мовив він лагідно і дав їй якийсь порошок.

Вона слухняно проковтнула його, запила водою і побрела до хати. Довго сиділа на лаві, скляним поглядом дивлячись перед собою. Отямилась лише тоді, як повернувся чоловік.

— Ну, що там?

— А нічого... Голова розбита і всередині все пошмазоване. Лікар визнав, що після смерті в воду кинули... Так само, як Франек казав.

Зелінська стисла вузькі бліді губи.

— Ідіть сюди, діти.

Діти збилися купкою. Їх було п'ятеро.

— Отак вашого брата графські лісники вбили. Камінням забили, після смерті в ставок кинули. Вже він ніколи не прийде додому...

Десятирічна Гелюся захлипала.

— Так, так, вже він ніколи сюди не прийде, ніколи не поїде з підводою, не піде по воду, не оратиме поля! Стасю!

Хлопець підняв на матір ясні блакитні очі.

— Що?

— Скільки тобі років?

— Тринадцять, адже ви знаєте.

— Тринадцять, боже мій, тринадцять...

Вона підвелася з лави і взяла хлопця за руку.

— Тепер ти, Стасю, тут хазяїн! Тепер ти будеш орати й сіяти, по дрова в ліс їздити, коня пасти, тепер усе на тебе ляже... Боже мій, боже мій!

— Годі, Казю, кинь!

— Чого мені кидати? Чого мені кидати? Хіба не правду я кажу? А хто буде хазяйнувати? Може, ти? Хіба ти

бачиш що-небудь? Є в тебе сила в руках? Хіба не болить тобі печінка, як ти підіймеш хоч глечик з водою? Або я? Я вже на тріску висохла, кожна жилка болить, де вже мені там робити! Був у нас, був хазяїн, любий, хлопець мій дорогий, і його вбили, вбили, вбили! І за що, боже милий, за що? За які гріхи? Хіба не був він добрий, слухняний, охочий до роботи? Боже милий! А тепер що буде з цими дітьми? Сконаємо, старцювати підемо, жебраним хлібом будемо жити!

Вона кинулась на лавку і голосно, пронизливо заридала. Ридання струшували худу спину, підкидали висохле тіло. Старий підійшов і невпевнено став гладити її по плечах, прикритих темною, вицвілою хусткою.

— Тихше, Казю, тихше...

— О Ісусе, Ісусе, хіба на те я його під серцем носила, на те народила, на те годувала, щоб його, мов скаженого пса, камінням побили! Щоб його, мов дохле кошеня, в воду кинули! А нехай їх бог покарає, хай навіки пошле їх у пекло, хай каменя на камені не залишиться від усього, що вони мають!

— Тихше, Казю... тихше... Вже вони сидять за ґратами, вже їм присудять, що належить...

Вона схопилася з розгарячкованим обличчям, розпатлана, спухла від сліз.

— Їм? Що їм присудять? Встане Стефек з гробу, якщо їх присудять до тюрми? Та що там вони! Там, там, на горі, наша погибель! Нещастя наше, зараза наша, убивця й кат мого сина! А йому хіба зроблять що?

Старий злякано оглянувся на двері.

— Тихше, Казю! Тихше! Від цього горя у тебе в голові помутилося. Ще почує хто...

— І нехай чують, нехай знають! Бодай йому все в полі вигоріло, бодай йому худоба виздихала, бодай його хвороба сточила, бодай його бог покарав на тому, що для нього найдорожче, за мою кривду, за мое горе, за мое дитя, дитя, ди-тя-тко!

Гелюся розридалася вголос, за нею хлопці. Тільки Стась стояв мовчки, круглими блакитними очима дивлячись на матір.

— Казю...

— А ти який чоловік, який батько? Тільки й можеш «тихше» казати! Ти давно мусиш бути не тут, а там! Чуеш?

— Де?

— А там, у палаці! В очі йому сказати, що і як! В очі йому наше горе кинути!

Старий обережно вийшов з хати і побрів дорогою. Люди обминали його, поглядаючи з зацікавленням.

— Коли похорон буде?

— Напевне, завтра. До ксьондза треба йти.

— То ви ще не були?

— Ні... Коли ж! Салінський оце тільки труну робить.

— Боже милий, боже милий,— зітхали баби, дивлячись, як він іде, згорблений, невпевнено переставляючи ноги по піщаній дорозі.

— Може б, хто підвіз вас? Куди йти в таку спеку?

— Може, й підвезе хто, може... — казав він непевно, силкуючись побачити бесідника крізь сині окуляри.

Нарешті крамар Скуржак змилювався над ним.

— Я однаково збирався їхати до швагра по кабанця, то вже сьогодні поїду. Почекайте, зараз коня запряжу.

— Бог вам заплатить. Важко йти, та ще й зараз.

— Ну, певне. Доїдемо хутко.

Здалеку виднілася костьольна башта над Острженем. Старий не дивився на палац. Бляшаний дах виблискував над височезним муром, яким граф обгородив свій маєток кілька років тому. З наріжних веж дивилися вузькі бійниці, товсті ґрати, вмуровані в цеглу, стерегли нечисленні проходи, що їх де-не-де залишили в мурах. Угорі пінилася зелень дерев.

Органіст, шкутильгаючи, побіг до ксьондза, і той не змусив себе довго чекати. Поспіхом пішов до костьолу, обминаючи клумби красоль, які палали вогниками.

— Зелінський, Зелінський, кажеш... Батько?

— Так.

— Паскудна історія, паскудна... Як він там, думаєш?

— Що саме, пане ксьондз?

— Гм, гм... той... як він?

— Та нічого, старий дід, майже сліпий...

— Знаю, знаю,— нетерпляче перебив ксьондз.— Казав він щось?

— Ніби нічого не казав, батюшко.

— Нічого? Це добре, це добре... Ти в ризницю його провів?

— Ні,— злякався органіст.— Біля костьолу чекає.

— Дурнем ти завжди був і дурнем залишишся, розумієш? В ризницю треба було провести! В ризницю!

Ксьондз замовк, побачивши Зелінського, який стояв у затінку великих лип. Він кашлянув, розкинув широко руки і хутко звернув з алейки.

— Сину мій, тяжко бог покарав тебе, тяжко.

— Стефана мого, Стефана... — белькотів старий, схиляючись до ніг ксьондза.

Той дбайливо підняв його.

— Знаю, знаю все, дитя моє, і вболіваю над твоєю долею... Але кого бог полюбить — тому він дає хрест... Він посилає нам випробування, і він потішає нас... В ньому надія наша і захист. Ходім, разом помолимося, покладемо горе твоє на вівтар господа.

Костьол був порожній і темний, на підлозі барвистими плямами лежали одсвіти розмальованих вікон. Зелінський безвладно ішов довгою червоною доріжкою, обнятий міцною рукою ксьондза.

— Тут, перед матір'ю божою скорботною, сімома мечами пронизаною, схили коліна, моя дитино. У неї теж загинув син, який був сином божим. Звір їй свою скорботу, і вона тебе втішить, візьме твій біль в свої найсвятіші руки.

Ксьондз розчулився і шморгнув носом. З-під синіх окулярів Зелінського нестримним струменем лилися сльози.

— Плач, сину мій, плач і молися заступниці скорботних, матері нашій...

За вікнами шелестіли липи. Ксьондз голосно шепотів молитву. Зелінський хрестився і бив себе в груди.

— А тепер ходім, поговоримо про похорон.

Довелося довго наполягати, перше ніж Зелінський зважився сісти. Ксьондз записав щось у товсту книжку.

— Отже, так — похорон і панахида... Панахиду відправлю в неділю.

Зелінський неспокійно помацав на грудях мішечок з грішми. Ксьондз зрозумів цей рух і, наче обороняючись, підняв руки вгору.

— Ні, ні! Ні гроша! Ні грошика не візьму! Навіть мови про те бути не може.

Він одмахувався від подяк, наче від надокучливої мухи.

— Ні. Ні гроша! І не дякуй, сину мій, не дякуй. Скорися богові, про бога думай. Доручи себе пресвятій богородиці. Я не забуду про тебе, помолюся і я, щоб ти знайшов потіху в своєму горі.

Зелінський вийшов з ризниці в сонячне сяйво дня, зовсім приголомшений незвичною ласкою ксьондза. Крамар вже чекав на возі.

— Ну, я готовий! Але ви ж і довго сиділи!

— Не візьме нічого.

— Як це? — не зрозумів Скуржак.

— Ні гроша, сказав, не візьме ні за похорон, ні за пахаиду.

Скуржак шмагнув коня. Якусь хвилину вони їхали мовчки.

— Знаєте, що я вам скажу, Зелінський?

— Що?

— Граф повинен повністю утримувати і костьол, і ксьондза.

— Не розумію!

— А так, щоб ні уряд не давав на це нічого, ні село щоб не платило.

— Чому ж це так?

— А так...

Вони не розуміли один одного. Кінь біг швидко, знаючи, що повертається додому. Порося час від часу кувікало в мішку.

Того самого дня по селах вже знали, коли мають ховати Зелінського. І не тільки в Мацькові і Остржені, але в Гаях, в Бржегах, в Калинах — всюди. По всіх селах, над якими височів Остржень, по всіх селах, з якими мезували землі, ставки й ліси графа Острженського.

— Ой, і людей же збереться — сила-силенна!

— Мов на прощу...

— Ще й більше...

— Аякже.

— Ще й на цвинтарі не вмістяться...

— Краще ховатимуть Зелінського, ніж молодого графа Острженського.

— Таке кажете. Той в срібній труні лежав, а вогнів скільки горіло...

— Та вогонь і в нас загорітися може, — невинно докинув Скуржак.

— Дурниці ви кажете...

— Може, дурниці, а може, й ні. Всяко може бути, як одразу стільки народу збереться.

— Та вже збереться...

— Ще б пак...

Збиралися люди на похорон по всіх селах. Кипіло до пізньої ночі і в Калинах. Мазали вози, перегукувались хлопці, здавалося, що ніхто не залишиться на селі.

Але другого дня по всіх дорогах, які вели до Острже-ня, стояли поліцаї в синіх мундирах і заvertsали людей назад.

6

Ройки поверталися з ярмарку досить рано — ярма-рок був невдалий, нічого було робити в містечку. Ройчи-ха нетерпляче підганяла чоловіка.

— Ану, шмагни гніду! Плентається, наче три дні не їла!

— Куди тобі поспішати? Ще рано — встигнеш.

— Владислав давно проїхав.

— Вони ще вдосвіта з дому виїхали, куди раніше від нас.

— Дай їй батога, дай!

— Що ж ти хочеш, щоб коняка по піску бігла? Глянь, як упріла. Нехай собі іде, як хоче, не горить...

— Ти ніколи не поспішаєш.

— А ти чого сьогодні така прудка стала? Як коли, то й не відірвеш тебе від рундуків, а сьогодні...

Жінка гнівно здвигнула плечима й обтерла піт з чола кінцем коричневої хустки.

— Ну й спека!..

Кінь ледве брів піщаною дорогою. Ройчиха неспокій-но крутилася.

— Там, за гіркою, краща дорога...

— Де там краща... Все одно пісок і пісок.

Погано змащені колеса рипіли, Ройек куняв на сидінні, час від часу відганяючи гедзів, які обсідали гнідо-го. Кінь здригався, і тоненька ниточка крові текла по шкірі з укушеного місця.

— Як жалять.

— Дощ буде, чи що...

— Де там дощ... Ні хмаринки на небі.

Сонце поволі хилилося до заходу, вже повівало передвечірнім холодком, коли нарешті добралися до села. Ройчиха пожвавішала.

— Ану, зупинись на хвилинку біля Зоськи. Ти собі помаленьку їжджай до хати, а я зараз прибіжу.

Чоловік здивувався.

— То підганяла мене, а тут раптом по хатах захотілося бігати?

— Зоська просила про хустку спитати, піду скажу їй.

— Тільки довго не сиди, бо вечерю греба варити.

— Поки ти заїдеш, я вже буду,— запевняла жінка, злізючи з воза біля сестриної хати.

Чоловік шмагнув коня і поїхав.

Зоська чистила в сінях картоплю.

— З ярмарку?

— Так.

— Купила що?

— Ет, дрібниці. Дорожнеча сьогодні була така, що страх. Мірочку жита Адам узяв і сала трохи. Але про що я довідалася в місті!

Зоська опустила ніж на коліна.

— Ну?

— Про цю Ганну! Це, я тобі скажу...

Зоська слухала з роззявленим ротом. Раптом вона схопилася із стільця, аж лушпиння розсипалось по підлозі, а курча, яке заскочило в сіни, злякано затріпотіло крильцями.

— Почекай, почекай, я Юзефовій скажу!

Вона стала біля порога і, спершись долонями об одвірок, гукнула в сусідній город:

— Юзефова, Юзефова, а йдіть-но сюди на хвилинку! Щось вам скажу!

Підстаркувата низенька жінка випросталася над грядкою буряків.

— Що там таке? Іду!

Бистрі очі Зоськи побачили блакитний фартух, який миготів на дорозі.

— Пані Галінська, пані Галінська, на одне слівце!

Зацікавлені жінки зайшли в сіни. Ройчиха сперлася на низенький стільчик і для більшої поважності шморгнула носом.

— Чуєте, сестра з ярмарку приїхала, довідалась там про ту Ганну!

— Волошожку?

— Аякже!

Ройчиха сіла зручніше на стільці й почала:

— Пішла я в крамницю сала купити, а Веселовська мене й питає...

— Яка Веселовська?

— Агнешка, та, що з Мацькова вийшла за муляра в Липки, хіба ти не знаєш?

— Адже є ще й друга.

— З Бржегів? Ні, не вона. Так от, питає мене та Веселовська: «То це Думайка тепер у Калинах живе?» — «Яка Думайка?» — питаю.

— Тієї Ганни прізвище — Думай.

— А я хіба знала? Не знала. Лише потім слово за слово — догадалася, що це про неї. І все чисто тепер знаю.

Голови схилилися тісним колом.

— Ну й що, ну й що?

— Вона мені все чисто розповіла, що і як. Ця Ганна з Рацух, що біля Липок. Батько її там мав гектар чи два, але все це братові пішло, а не їй.

— Ну й що?

— А нічого. Був у Рацухах такий Михайло Каня — ти, Зосько, може, знаєш, батько в нього колись свиню купив.

— Не пам'ятаю.

— Купив, купив, ми ще тоді дівками були. У цього Кані була баба, а дітей у них не було. То він узяв і вигнав свою бабу і став жити з Ганною.

— Ісусе!

— Правду кажу, так мені Веселовська казала. А вона знає, бо звідти до Рацух ближче, ніж від нас до Мацькова. І цей Каня завжди свині в Липки возив.

— Ну й що? Ну й що?

— А нічого. Жила вона з ним два роки, а може, й більше. Раз підняв той Каня свиню на воза, підірвався і вмер — місяців зо два тому. А як він помер, прийшла його баба з братами і вигнала ту Ганну. Вона вагітна була, а вони вигнали її отак як стояла, ще й на дорогу по потилиці дали. Ну, вона зібралася та й пішла... Отоді вона до нас прийшла і на дорозі родила. Он як!

Ройчиха перевела дух і переможно оглянула своїх слухачок.

— Отак-таки її й вигнали?

— Аякже! Було хіба там що її? Ні! Все жінці належало.

— А той Қаня багатий був?

— Аякже! Свинями торгував, і землі мав чимало, і будинок, Веселовська казала — кам'яний.

— А тепер це все жінка забрала?

— Усе, як є! Адже дітей у них не було.

— І так вона за два роки порозкошувала.

— А тепер вони вигнали її на всі чотири вітри...

— Так її і треба. Ще й почастували як слід на дорогу! Аякже, до жонатого пішла. Вона ж знала, що в нього баба є.

— Людоньки добрі, що воно робиться! І так без ніякого сорому з жонатим жила?

— А так.

— А як жінка це допустила?

— Що ж вона могла зробити? Зате як Қаня помер, вона відразу повернулася додому...

— Дім, кажете, кам'яний?

— Аякже, Веселовська казала.

Жінки дивувались, хитали головами.

— В кам'яниці жила, а тепер он як прийшлося!

— На дорозі родити!

— Коли б той Қаня жив, вона б і досі як пані жила.

— Ще й краще, бо дитина була б. А той Қаня просто гинув за дітьми. Через те й жінку свою прогнав.

— Людоньки добрі!

— А казали, що це пан з міста, який на дачу приїздив.

— Зовсім не пан! Михайло Қаня з Рацух, і все!

— Що воно в світі діється...

Ройчиха глянула за поріг та аж підскочила.

— Боже, я собі тут сиджу, а вже геть смеркло! В хату треба бігти! Зосько, приходь завтра льон полоти.

— Прийду, але трохи пізніше, як упораюсь.

— Та хоч і пізніше, але напевно!

— Прийду, прийду. Ще й Сташкову жінку приведу.

— Добре, любя.

Ройчиха вийшла, за нею Галінська і Юзефова. За хвилину з саду Галінських залунав поклик.

— Катерино, а йди-но сюди, що я тобі скажу!

— Казимиржова, ви чули?

— Зосько, що тобі Ройчиха казала?

Шушуканням, шелестом, шепотом побігла по селу звістка. Гомоніли жінки попід тинами, над лозовими плотами. Розкривали від подиву роти, сплескували зашкарубленими від праці руками.

— Боже милосердний!

— Рятуйте!

— Людоньки добрі!

Не знаючи нічого, Ганна йшла дорогою від Пижів, обережно несучи в хустинці зароблені чотири яйця. Недалеко від хати Галінських вона зустрілася із старою Агатою, Плазяковою бабкою. Стара ледве брела, підпираючись костуром. Спина її була зігнута дугою, на покряянім тисяччю зморшок обличчі поблискували малі колючі очиці.

Вона впізнала Ганну й заступила їй дорогу. Ганна підняла здивовані очі.

— Добровечір!

Стара сперлась тремтячими руками на костур, людська порохнява, старий струхлявілий гриб. Нервове тремтіння струшувало їй голову. Вона з зусиллям підняла обличчя і лунко плюнула Ганні під ноги.

Ганна відскочила. Полум'я залило її бліді щоки. Вона підперла руки в боки і зухвало кинула в обличчя старій:

— А вам що? Завадило? Заздрість вас бере, що ви вже не можете, що ви вже старий труп, смердюча порохня? Тут всі люди знають, як вас батько палкою лупцював, коли ви за парубками бігали! Мабуть, не з одним переспали, га? Не бійтесь, усі знають, що ваша перша дитина була байстрам. Лахудрою ви були — та й годі! І щоб ви мене більше не пробували зачіпати, бо знати-мете!

Від Галінських вибігла Рузя.

— Рузько, а що там?

— Це та Ганна з Агатою сваряться.

— Гляньте, а чого це вона на сільських рота розкриває?!

Жінки повибігали з хат. Але Ганна пройшла, задерши голову, хоч серце їй тривожно стукотіло в грудях і вона

відчувала гострий біль, що перехоплював подих. Це траплялося з нею чимраз частіше.

— Гляньте, яка пані!

— Припленталась невідомо звідки, ще й на людей кидається!

— Кажу вам, прогнати її, паскуду, з села, і край!

Далеко летіли ущипливі слова. Ганна не обернулася. Боляче колело в серце. Вона стисла кулаки і йшла, не прискорюючи кроків.

Спочатку все це відгукувалося в Ганні безсилим жалем, глухим, болісним биттям серця, сльозами. Але потім стала в ній нагромаджуватися глуха злість. Згадувалося все, нанизувалось одне на одне. Коли б Михайло не вмер — боже милосердний! Жила б вона тепер у кам'янім будинку, така ж хазяйка, як інші, ні, навіть ще й краща, бо в них більше було добра. Корови, коні, вівці, а свиней, курей — і не злічити... І помідори на городі, і солодкі великі вишні, яких тут ніде нема, і жоржини під вікном. Все це було її і тієї дитини, яка мала народитись. Але Михайло не дочекався, його дитина лежить під ганчір'ям у дарованій колиці, а її, Ганну, жінки цькують, мов скаженого пса. Жодна не пройшла повз неї, щоб не зачепити її поглядом, не вколоти ущипливим словом або глузуванням. Навіть коли яка й давала їй заробити, приносила трохи молока чи, як Матусиха, м'яса, то тільки для того, щоб роздивитися, винюхати і рознести потім по селі. Адже вони теж не були святі, ходили чутки про ту чи іншу. Але її кожна вважала за послідушу. А вона ж не могла одружитися з Михайлом, звінчатися в костьолі, бо в нього була жінка — стара, худа, лиха баба, яка тепер живе в кам'яниці, доїть Красулю, Рябу, Сиву й Калину, ні в чому собі не відмовляє. А її вигнали, викинули на дорогу, забрали навіть те, що купував їй Михайло, навіть те, що вона принесла з батькового дому, хоч це було її, власне. Вигнали, хоч знали, що вона була на останніх днях і їй нікуди було йти — хіба що на батькову могилу, бо не могла ж вона піти до братової, яка завжди заздрила їй і не могла подарувати, що вона, Ганна, добре жила з Михайлом. Але тут вона не зробила нікому нічого поганого, нікого не скривдила. А в неї кидали камінням, коли вона в муках впала на дорозі. І так без упину сипалось на неї те каміння, хоч вона намагалась нікому не

ставати на дорозі, аби тільки вигодувати дитину, яка дивилася на неї з колиски Михайловими очима.

Поволі висохли сльози, запеклися люттю в серці. Лють брала її на всіх — на дітей на дорозі, які мали колісь свої власні коліски, на жінок — старих і молодих, лихих, скупих, яким шкода було навіть того повітря, що ним вона дихала. І найменше на чоловіків — ті були набагато кращі від жінок.

Вона високо задирала носа, ідучи селом, і відгризалася слово за слово. Її не раз брав подив — звідки це в неї. Адже вона не була раніше така, не сварилася ні з ким, ні в батьковому домі, ні згодом, коли жила з Михайлом. Навіть братовій лихого слова не сказала. А тепер лихі слова бралися невідомо звідки, падали одне за одним, їх повно було в роті. Вона знала, чого бояться жінки, — і грала на цьому. Веселим окликом, задирливим усміхом озивалася до чоловіків, збуджуючи в серцях жінок страх і підозру. Вона давно перестала плакати над тим, що сталось тоді срібної, місячної ночі, коли до неї прийшов син удови з Ружанки. Ну й нехай! Чому вона мала бути доброю, святою, зрікатися всього? Вона не опиралася й хвилини, коли побачила, що Янович дивиться на неї прихильно. Він був старий, це правда. Але його шанували на селі, і він не раз приносив їй щось із своєї крамниці, вона вже не голодувала. А що жінки стануть плескати язиками — нехай собі! Так чи так вони однаково плескатимуть — нехай хоч буде чого.

Ганна скинула з себе смуток, вже не плакала навіть над дитиною. Коли така її доля — вона не дасть синові загинути, хоч би їй довелося видирати хліб у людей пазурами. Як хочуть, вона буде саме такою: лихою, сварливою, пускатиме до себе вночі чоловіків — парубків і жонатих, найкраще жонатих, — це була її помста за приниження, яких їй доводилося зазнавати щодня. Адже вона була вродливіша від Ройчихи чи Матусихи, від цих усіх згорблених, худих, виснажених працею і материнством жінок. Із зневажливим усміхом несла вона свої високі груди, і бліді вуста, і золоте волосся, що вибивалося з-під хустинки, пов'язаної по-міському. Кожен міг її вилаяти, кожен міг плюнути на неї, як та стара Агата, що сама за давніх років мала не одного коханця. Ці всі жінки заздрили їй тому, що вона жила з Яновичем, ще й як заздрили! Вони, давно одружені, змучені нескінченною працею або

й чоловіковими побоями. Ганна любила лежати біля Яновича на ліжку і гризти шоколад, смаку якого вони не знали. Нехай би побачили ті жінки, як вона лежить, мов пані, й гризе шоколад, а Янович каже їй ласкаві слова.

Коли він був з нею, Ганна почувала себе спокійніше й безпечніше, як колись з Михайлом. Далеко було ненависне село, оскаженілі жінки. Поки він був тут, їй було байдуже до всіх.

Часом вона тремтіла від думки, що буде, коли дитина почне ходити, і її не можна буде випускати за поріг. Але поза цими короткими хвилинами вона жила тільки сьогоднішнім днем. Піти на роботу, хоча б у найдальше село, побігти по ягоди, випрати білизну дачниці, піти аж у містечко з куркою, щоб заробити на ній пару грошів,— от були її щоденні турботи. Все поборолла злість, розтопила в собі смуток, жаль, все, що мучило її тоді, коли вона прийшла сюди.

Плітки про Ганну доходили й до Вінцента, хотів він цього чи не хотів. Ройчиха, а за нею й інші, вмiли завжди закинути ущипливе слівце, натякнути, нагадати. Адже Ганна варила вчителеві обід, прала йому білизну, нехай хоч знає, з ким він має справу. І Вінцент з соромом спіймав себе на тому, що це хвилювало його більше, ніж здавалось на перший погляд.

Він скося придивлявся до Ганни, коли вона прибирала кімнату, охайна, тиха, граціозними рухами складала розкидані книжки, замітала підлогу. Час від часу вона принесила квіти і ставила їх на столі в глинянім глечуку.

— Легше стає, як подивишся на квіти,— казала вона мелодійним голосом, і Вінцент дивувався, як це раніше не спадало йому на думку. Справді, хата яснішала, зацвітала барвами, починала пахнути полем.

— Що б то посадити в садку трохи квітів, а то все буряки й буряки. Хоч би грядочку маленьку під вікном...

— Ви любите квіти?

— Люблю. Хто ж їх не любить? — здивовано підняла вона на вчителя великі сірі очі.

Вінцент зніяковів. Він старанно уникав її погляду, боячись, що вона прочитає в його очах те, що він приховував навіть від себе. Боявся, що вона помітить, як він дивиться на її груди, що виразно вимальовувались під блузкою, на круглу білу шию.

«По суті, хто вона така? — повторював він собі з люттю. — Така сама, як і всі інші, сільська дівчина, що, як виявилось, не тільки привела байстря, але й далі веде розпусне життя. І з ким? З цим старим луб'ям — звичайно, не з любові. Та ще й, мабуть, з іншими — хоч баби й перебільшують, як звичайно; якась краплина правди мусила бути в цьому. Досить було й десятої частини».

Але це зовсім не додавало йому сміливості, швидше клало межу, якої він не зважувався переступити. Часом йому було шкода її. Зовсім іншою здавалась йому тоді, коли гребла Банишине сіно над озером. Смутна, зовсім не схожа на інших, вона наспівувала свою пісеньку про калину, мелодія якої запала йому в серце. Як він мріяв тоді про неї, а насправді вона була зовсім інакша. Брехало тихе дівоче обличчя Ганни, її бліді уста, сірі очі, що дивилися так щиро. Він знов почував себе таким же самотнім, як раніше. Ганна стала лише джерелом тривоги, непотрібної і безглуздої, на якій він з люттю ловив самого себе.

«Вдає недоторкану! Що вона, власне, собі думає?»

Але Ганна не думала нічого. Вона любила сюди приходити, любила поговорити з Вінцентом — з ним було зовсім інакше, ніж з сільськими людьми. Йй хотілося часом забігти до нього, подивитися, погомоніти, але вона боялася бабських язиків — не через себе — їй уже нічого було втрачати, — але через нього.

— Які тут недобрі люди, — мовила вона раз несподівано, перестаючи замітати підлогу.

— Недобрі? — здивувався Вінцент. — Чому ж це?

— Хіба я знаю, чому? Так воно вже ведеться.

— А в іншому місці краще?

— Може, й краще. Тут більше горя, то й люди гірші.

— Від горя гірші?

— А певне... Як у кого горе, то він ні для себе, ні для інших не має нічого доброго в серці.

— А вам як зараз живеться?

— Так собі... потроху. Але як настане зима — страшно й подумати.

...Вона знов почала замітати. Вінцент узяв із стола книжку і бездумно перегортав сторінки.

— Вам добре з книжками... Я б теж хотіла читати...

— Я вам можу дати щось почитати.

Ганна всміхнулась.

— А нащо? Я не вмію читати.

Вінцент здивувався.

— Як? Зовсім не вмієте?

— Ні. Тільки й того, що підписатися вмію.

— Та хіба ж так можна... Може, я вас буду вчити?

Очі Ганни блиснули і згасли.

— Ні-і, не можна...

— Чому не можна?

— Краще не треба. Довелося б ходити — відразу жінки почали б язиками плескати.

Він зніяковів.

— Мені все одно щоб — я... Але вам вони отруїли б життя.

— Все одно якось можна було б влаштувати... Як же так? Ні читати, ні писати не вмієте... Доросла людина...

— Хіба мало таких на селі? Та вам і так досить клопоту з дітьми. Нехай уже буде, як є. Від цього читання мені краще не стане.

Вінцент не відповів. Вона поставила віник в кутку, поправила ковдру на ліжку і вийшла, ніжна, граціозна. Вінцент довго прислухався до легких її кроків на стежці — і знову забув про те, що казали на селі баби.

Але вони нагадували йому про це при кожній нагоді. І він став почувати дедалі все більше замішання в присутності Ганни. Ночами його мучили нав'язливі сни, і в цих снах весь час повторювалась Ганна. Щоб побороти в собі цю тривогу, він почав частіше думати про Сташку. Може, вона ще живе в Бучинах? Може, не виїхала до сестри, як хотіла? Слід було б відвідати її. По суті, вона була порядною людиною, ця Сташка. Відколи скінчився навчальний рік і та частина дня, яку він раніше проводив у ковалевій хаті, була вільна, він чув себе ще гірше, ніж раніш. Не було чим заповнити час, який тягнувся так повільно. Безмірно довгим здавався кожен день. Вінцент якось ні з ким не міг порозумітися. З дітей пам'ятала про нього лише Казя Мидлярж, худеньке, трохи косооке дівчатко, у вузькому личку якого було щось чарівне, — може, чари чортеняти чи білки, принадність якогось химерного звірятка. Вона приходила і, як мишка, шкрябала у двері. Любила все торкати, все роздивлятися і, як він пересвідчився, крала при нагоді все, що потрапляло під руку. Він намагався не звертати на це уваги. Соромно було починати слідство з приводу якоїсь порож-

ньої коробочки, видушеного лимона, гудзика чи ремінця. А Казя крутилася в кімнаті і без упину щебетала тоненьким голоском.

— О, які грушки в Ройків!.. А у нас цього року не буде нічого. Того року були, але хлопці обтрусили ще надзелень. Тут теж, певне, обтрусять... А найбільше Стасек Захарчук по садках лазить... Тато казали, що як піймають його на нашій яблуньці, то й кістки йому порохують...

Слухаючи її щебет, Вінцент згадував цих дітей: Стефку з волоссям, яке злиплося від гнид, Юзека, по якому завжди лазили воші, Стасека й Антека з яснами, роз'їденими цингою, Леоську, в якої завжди текло з вух, Владека із золотушною виразкою. Діти з роздутими від картоплі животами, діти з ковтунами, з гнилими зубами, обсипані чиряками, діти — збіговисько всіляких хвороб, про які він навіть раніше й не чув, — моторошний паноптикум села, яке споконвіку вмирало від голоду.

Він здригнувся і вирішив неодмінно поїхати до Сташки.

— Іди додому, Казю. Візьми собі хліба, там, на полиці.

— Ви кудись їдете, пане вчителю?

— Поїду в Бучини.

— Ага, знаю.

Його раптом охопила лютя.

— Що ти знаєш?

— Адже там, у тих Бучинах, живе ваша панна.

— Хто тобі сказав?

— А так, казали. Якби пан учитель оженився, було б краще. Було б кому варити їжу, не повинна була б ходити сюди ця... Ганна...

Він мало не вдарив дівчинку. Тремтячими руками замкнув двері і побіг в сарай, де стояв велосипед. Сів і помчав шодуху, бо тут був шматок забрукованої дороги. Але відразу за хатою старшини починався сипучий пісок. Вінцент з люттю натискав педалі, чимраз нижче схилився над стерном. Незважаючи на це, він не хутко добрався до Бучин, розгарячкований, спітнілий, укритий шаром пилу.

Сташка побачила його у вікно і з голосним вереском вибігла на подвір'я:

— Приїхав! Приїхав! Це чудово! Я думала, що ти

вже на смерть засумував у своїх Калинах! А я не поїхала до сестри, уяві собі, у нас була скарлатина, і довелось залишитись! Ходім, ходім, там у глечики є вода, вмийся, бо ти схожий на негра. Я зараз прийду, мені треба на хвилинку збігати — жінка тут одна родила вночі. Я тільки гляну, як там, і відразу назад. Рушник там на гвіздку! — гукнула вона йому вже з-за порога.

Вінцент, приголомшений, опустився в крісло. Так бувало завжди — він спочатку повинен був звикнути до Сташки. В першу хвилину йому здавалось, що він потрапив у центр урагану.

Він не встиг умитися, як вона вже повернулась.

— Все добре! А я хвилювалась, пологи були трохи передчасні. Цілісіньку ніч не спала, кажу тобі. Мийся, мийся, зараз дам тобі молока. Може, тобі яечню зробити? У мене є спиртовка, все відразу буде готове! Страшенно треба стерегти спирт, минулого тижня у мене випили весь до крапельки. А що спінуть від нього — це, видно, брехня. Ніхто не осліп, а п'ють весь час. Ну, як там у тебе? Скарлатини не було? У мене чоловік з двадцять лежало. Змучилась, як собака. І вже, певне, не поїду нікуди, знаєш?

Вінцент дивився на її спітніле, червоне обличчя, на розпатлане волосся, похапливі рухи.

— А я нудьгую, як чорт.

— Ех ти, недотепо. Я б тебе запрягла в роботу. Адже в твоїх Калинах її скільки хочеш.

Вінцент роздивлявся навколо. Біля печі висіли великі пучки трав, на полиці якесь зілля. На лавці під вікном, прикриті марлею, лежали якісь листочки.

— Ти що, може, на знахарку вчишся?

— Це ти про зілля? Цікаво, як ти собі все це уявляєш? В аптеці ліки купувати, чи що? Вони тут спочатку вважали, що як не з аптеки, то й не допоможе. А тепер п'ють все, що я скажу. В аптеці за те саме треба бозна-скільки заплатити.

— Відбиваєш хліб у лікарів.

— Який хліб? А ти тут коли бачив лікаря? Ні, мій любий! Без лікаря хворіють і без лікаря вмирають! У кого є гроші на такі панські вигадки? Може, у тебе в Калинах є така мода, щоб кликати лікаря, а тут немає. Коли б ти знав, скільки в мене пацієнтів! Двері не зачиняються! І якби ще з Бучин! Так ні! З усіх сіл приходять.

Веселе обличчя дівчини на хвилину померхло.

— Часом навіть руки опускаються. І страшно: що ж я знаю — адже я проста дівчина. Повинні були нас трохи цього вчити. У тебе нема ніякої книжки з анатомії? Я писала в Варшаву подрузі, але вона чогось не присилає.

— Ні.

— А як ти живеш?

— Так собі. Нудно і важко.

— Я думала, що ти звикнеш.

— Якось не можу.

— Ех ти, слинтяй, розмазня, м'якотілий інтелігент! Ходім на річку! У мене тепер човен кращій, ніж восени, не протікає.

Вони йшли стежкою. Тут були ті самі срібні вершини великих верб і ті самі розсипи білого піску, і так само кричали чайки, торкаючись води білими грудьми. Шашка підстрибом збігла з гірки і, перше ніж він встиг зійти, відчепила човна.

— Сідай!

Вони пливли поволі, човен тихо погойдувався. Вінцент веслував. Шашка опустила долоню в воду і струшувала з пальців срібні краплини.

— Ти повинен клопотатися, щоб тебе перевели в місто. Або принаймні кудись ближче.

— А ти чому не клопочешся?

Вона здивовано глянула на нього.

— Я? А навіщо? Я не пішла б звідси ні за які скарби в світі. Тепер, коли я вже всіх знаю, коли знаю, скільки зубів у кожної дитини, коли я наче в себе вдома, — переводитись і все починати наново? О, ні!

— Скажи мені, як ти це робиш?

Вона засміялась.

— Цього важко навчитись! Я селянська дочка, а ти панич з міста!

Так, це була правда. Щохвилини, коли вони зустрічалися, Вінцент переконувався, як щільно вона зрослася з селом. Вона була тут у себе, поміж своїми, а він був чужаком.

— Немає гірше, як хто з сільських дістане освіту і відразу починає пнутися в місто, наче там його не знати що чекає... А на село присилають нездар, таких, як ти. Адже ти, певне, й досі не вмієш відрізнити пшениці від ячменю.

— Таке вигадуєш!— засміявся він, але йому було важко на серці. Він дивився на блискучу воду і мимоволі згадував Ганну. Тямуща, працьовита на диво була ця Сташка, але його відштовхувала її поривчастість, стихійна життєрадісність, її хрипкуватий голос, трохи брутальне поводження. Дивлячись на неї, він чомусь згадував Ганну, її сірі очі, гармонійні рухи, мелодійний голос; Ганну, яка жила із старим Яновичем і з кожним, хто тільки хотів; Ганну, тиха краса якої була облудною і лицемірством.

Сташка лягла в човні, не звертаючи уваги на те, що видно було її коліна, і, дивлячись у небо, почала співати. Це не був голос Ганни — і не була пісенька про калину.

— Я страшенно б хотіла організувати тут кооператив,— мовила Сташка, і Вінцент наче прокинувся.

Отака була Сташка! Під вершинами срібних верб, на колихливій воді, яка, здається, зливалася з безоднею неба, вона думала про кооператив, про зразкові хліви, про те, яке угноєння найкраще підходить для бучинського ґрунту. Вона навіть не вважала за потрібне кокетувати з ним, Вінцентом. Голі коліна були виявом цілковитої байдужості і зневаги. Він добре почував це. А тоді, напочатку, було зовсім інакше. Тоді, восени, вони цілувалися в човні, й ініціативу виявила саме Сташка...

Але потім він почував, як все нижче падає в її очах. Він не розумівся на кооперативах, зразкових хлівах, угноєнні, не вважав навіть за потрібне бавитися в знахаря. І тепер в поводженні дівчини з ним була вже тільки поблажлива симпатія, яку викликають безпорадні діти та цуценята.

Сташка залишала його на ніч, але він не дав себе спокусити повною сіна клунею. Сів на велосипед і поїхав, приголомшений каскадом її красномовства, знервований тим, що до неї раз у раз приходив хтось із села в якійсь справі, і Сташка розмовляла з мужиками зовсім іншим тоном, ніж з ним, Вінцентом: тут не було зневаги чи поблажливості — вона серйозно обговорювала серйозні справи. Півдня, проведені в Бучинах, остаточно вибили його з колії. Він довго пробивався крізь піски і відчув полегкість, коли нарешті загавкали в Калинах наполохані велосипедом собаки.

Та коли зайшов до своєї хати і засвітив лампу — його вразила пустка, тиша і нудьга. Він тяжко зітхнув і знову подумав про Ганну.

Старий Матус поволі повз на череві у високій траві до просіки. Часом він підіймав голову і пильно роздивлявся навколо. Малі очиці в сітці зморшок намагалися проникнути в таємницю зелених хашів, побачити поміж стовбурами куртку лісника, лакований відблиск його чобіт, спіймати миготливий сонячний промінь на дулі рушниці.

Але ніде не було ні душі живої. Чути було пахощі лісу, шелест білки у верховітті високих сосен. Раптом сивною блискавицею пролинула блакитна сиворакша і зникла з другого боку.

Там, де кінчався ліщинник, починався смерековий гай. Коричнева земля була вкрита рудими голками. Густою коронкою підіймалися від землі голі віти, щоб вище стати темним муром зелені.

Сюди приповз Матус — на межу високих трав і смерекового лісу. Він витяг з кишені сірники — здобуті з великими зусиллями, вкрадені в невістки по одному. Не без того, звичайно, щоб не падала на нього підозра, адже сірники були лічені, їх повинно було вистачити на довше і не вистачало.

— Ви брали сірники, тату?

Він втягав голову в плечі і дивився малими очицями в лихе червоне обличчя невістки. Нашо йому сірники? Адже в нього вже давно нема махорки, щоб скрутити собі цигарку.

Невістка не вірила і підозріливо придивлялась до нього, але не могла добратися до правди. Та й як? Адже він нікому не казав про свій задум.

А це мучило його ще з того дня, коли він даремно блукав по лісі і мусив повертатися мимо Радзюкової хати з порожнім горнятком.

Спочатку, коли він лягав спати і сон не йшов на його стару голову, старий Матус мріяв, як би воно було, коли б загорівся ліс — смерековий гай, і рожеві колони сосен, і ялинник. Як злетів би вгору вогонь золотою загравою, як розніс би його вітер червоною мітлою, хисткою завірюхою, як тріщали б у полум'ї дубові гілки, гнучкі осики, мокра, повна соку зелень, безсила встояти проти всевладної сили вогню.

— Побачиш, сучий сину, побачиш, сучий сину... — шепотів він зів'ялими губами. А тому, що він тепер спав

у хаті, невістка гримала на нього із свого ліжка під стінкою:

— Чого ви крутитесь? Заснути не можна! Мало намордуєшся вдень, ще й ви заважаєте вночі!

Він тоді змовчав, але міркував далі. Всяко могло трапитись. Хіба не міг ударити грім літньої пори? Та навіть і вогонь міг хтось кинути, адже й лісники курили цигарки в лісі, хоч їм це було суворо заборонено.

Женучи корову на пасовисько, ідучи до річки по черепашки, старий Матус не раз поглядав на ліс. Він стояв темною, зеленою хмарою, замикаючи світ тісним колом, і тільки нагріте повітря тремтіло над ним, мов натягнута струна. Один димок здіймався над лісом — з комина фольварка Демби, що притулювся на галявині в глибині лісу, на перехресті доріг з Острженя до Руди.

Ця думка мучила Матуса вдень і вночі. Адже для цього так небагато було потрібно. Все висохло, спалене сонцем, яке пекло без милосердя. Одна іскринка — і золоте полум'я злетить високо в небо.

Потім уже прийшов здогад: зробити це самому. З цієї пори старий не мав спокійної хвилини. Він став наче божевільний.

Крав сірники і чекав слушної нагоди. Спочатку хотів піти вночі, але потім передумав. Вдень легше пройтися в ліс, а лісники ходили і вночі. І, зрештою, Агнешка, хоч і спала, як убита, відразу пронюхала б, що його нема в хаті. Вона не любила лісників, її зовсім не обходив ліс — адже він був панський, та вона, напевне, скористалася б з нагоди раз і назавжди позбутися ненависного свекра. Неодмінно побігла б до старшини з доносом. Ще й як...

Отже, він вирішив піти вдень. Вже зо три тижні не було ні краплинки дощу. Ліс мусив бути сухий, як солома. В таку спеку навіть лісникам не хотілося ходити, як звичайно.

Спочатку Матус ішов краєм поля, нібито збираючи шавель для борщу. А потім повернувся і зник у тіні, в рясній зелені, що пахла живицею і листям, в нагрітому, теплому, мовчазному у безвітрі лісі.

Спочатку він ішов, похилившись, але потім йому стало страшно, що десь за стовбуром стоїть причаївшись вартовий панського добра. Він припав до землі і поволі, крок за кроком, став посуватися вперед. Йому здавалось,

що найкраще буде тут, саме біля просіки, в тому місці, де він так довго й даремно чекав тоді, поки піде лісник.

Було тихо. Десь посвистувала вивільга, золотистий птах лісових галявин, нерухомо стояв ліс рівною стрункою колонадою сосен, кучерявився шумовинням зелених дубів, пахнув ожиною, папороттю, малиною та лісовим зіллям без імені й назви.

Матус згорнув тремтячими — не від страху, від старості — руками суху траву, наламав коричневої торішньої папороті, дрібних смерекових гілок — і підпалив. Майже не видний в сяйві дня вогник сірника торкнув сухий хмиз. Затріскотіло, вогник поповз угору, жадібно хапаючи стеблинки трави та смолисті краплини живиці, що янтарною росою виступали на смерекових гілочках. Матус повернув в руці пучок хмизу, щоб краще зайнялося, а коли вогонь почав пекти йому пальці, він сунув усе в сухий куш і поспіхом, навкарачки, поповз назад. Почув за собою веселе тріскотіння хмизу і рушив швидше. Добрався до смерекового лісу і кинувся вперед, чуючи, як голосно стукотить серце та шелестять, ніби чужі, кроки по сухих голках.

Нарешті вийшов у поле і перевів подих. Тут було просторіше, ширше, більше повітря, ніж у лісі. Веселий день іскрився блакиттю і золотом. Він рушив уперед не занадто швидко, не занадто повільно, щоб опинитися якнайдалі від лісу і водночас не зрадити себе задишкою, коли б хтось зустрів його.

Поміж золотим люпином та латками проса добрався нарешті до хати. Знов зігнувся і став збирати шавель на вузькій межі. Так, похилений, він нарешті зважився оглянутись через плече назад, на ліс.

Спочатку він не побачив нічого. Лише напруживши погляд, примітив у тому місці, біля просіки, тремтяче, ледве помітне віяло диму, що поволі здіймалося в чисте, блакитне небо.

— Тепер ти вже почорнієш, — буркнув він і поволі пішов до хати. Заглянув у хлів і від'язав корову. Ще рано було пасти, ще гедзі боляче жалили на сонці, але йому здавалося, що так буде найзручніше. Корова повернула до нього великі вогкі очі.

— Чого зиркаєш? Ходім, ходім, напасешся добре.

Він узяв корову за налігач і поволі повів вже добре обскубану межею. Корова ліниво згрібала траву вели-

ким мокрим язиком й обмахувалася хвостом від мух. Старий присів на траву. Звідси не було видно нічого — все заслоняв березняк, який ріс неподалік.

Стежкою від Скочеків бігла дівчина. Старий Матус здригнувся.

— Куди це ти біжиш, Франко?

— Хіба ви не знаєте? Ліс горить!

У нього шарпнулося й раптово зупинилося серце.

— Що ти кажеш? Ліс?

— Авжеж! Якби ви вийшли за березняк, то побачили б відразу! Диму такого — аж страх! Не підете подивитись?

— А мені що? Мій ліс, чи що?

Франка здвинула плечима і побігла далі, поправляючи хустку, яка зсувалася з плечей. Якусь мить старий дивився їй услід.

— Пасися, Красулю, пасись. Наш це ліс? Ні, не наш. Ти, може, думаєш, що ліс божий? Ні, ні... Жодна ягідка, жодна травинка, жоден навіть грибок у мосі... Все панське, все графське... Ну то й що нам до того! Вже, певне, туди людей зігнали гасити... Коли б бог вітерець послав, чи що... Бо без вітерця...

Тепер вже й над березняком було видно темні смуги диму. Вони здіймалися вгору, розпливалися в чистому небі.

— Побігти за березняк? Але ти, напевне, у шкоду влізеш, і буде крик... Мабуть, на смереки пішло.

Старий неспокійно поглядав у той бік. От знялися вгору темні клуби диму — і раптом почали бліднути, пригасати, осідати. Легка сіра мла затьмарила чисту блакить, і за хвилину небо знов стало прозорим.

— Дивися, як вони графського добра пильнують, наче їм хто платить за це. Пасись, пасись, вже там скінчилося все, вже ні димка немає. Треба було вночі. Старий я, а дурний... Підемо, Красулько, ще й вдруге. Аякже, всі побігли, вночі краще було б...

Межею поверталися люди. Попереду йшла Агнешка, забувши опустити високо підтикану спідницю.

— А батько корову собі пасуть, наче нічого й немає! А там ліс горів, вогонь такий, що страх!

Старий глянув на невістку збляклими очима, борода його гнівно здригнулася.

— То ви ж врятували, так?

— Ет, мало що там було рятувати,— втрутився закурений Казимирчук.— Вітру, нема, смерек трохи згоріло, але вже ліщини не хотів вогонь брати.

Старий жував беззубим ротом глуху злість.

— Пан граф, певне, гарненько подякує вам за допомогу...

— Аякже! Зараз почнуть шукати, звідки взявся вогонь. Адже само не загорілося. Ще, гляди, на нас окошиться...

— Як це на нас? — верескливо запротестувала Агнешка.— Не інакше сам лісник цигарку кинув. Завжди з цигаркою по лісі блукає.

— Не було його тут, з Темних Ярів прибіг, мало не задихнувся.

— Ну то звідки ж узявся вогонь?

— А хто його там знає. Волоцюги, може, які йшли... Важко хіба підпалити в таку посуху?

І вже одне слово «посуха» змусило забути про всю лісову пожежу. Адже сонце пекло від самого квітня без жалю й милосердя. Нечисленні грози минали стороною, падали градом, але поля все так само згорали в страшній спеці. Агнешка зітхнула і лише зараз помітила, що спідниця їй підтикана аж за коліна. Вона хутко опустила її.

— А ви б, тату, пішли з коровою кудись далі, бо тут уже все обскубане. Прийде голодна додому.

— Кудись далі... Цікаво, куди?...— бурчав старий, але тихо, щоб невістка не почувала. Справді не було де пасти корів. Сонце спалило коротку траву, корови марне перебирали губами, покірливо стояли на великих пасовиськах над Бугом і меланхолійно дивилися перед себе на розсипи піску, на блискучу воду. Деякі заходили в річку і стояли по коліна в холодній воді, час від часу здригаючись, коли сідав на шкуру гедзь. В усяку пору дня, так, як раніше опівдні, сільські корови стояли нерухомо, наче наївшись досхочу. Слиняві губи жували невідомо що, бо майже нічого не можна було вскубнути на випалених луках. Ще на межі де-не-де росло якесь зілля чи вкритий листям куш, який встояв перед посухою. Але на спільних пасовиськах над річкою не було нічого. Корови поспіхом поверталися додому, наввипередки тиснулися в ворота, сподіваючись одержати хоч в'язочку сіна, пригорщу вики чи листя, яке їм кидали під час доїння. В порожньому

вимені майже не було молока, боліли пальці в доярки, скупо тік білий струмочок в бляшану дійницю, і доїння закінчувалось, перше ніж встигала оглянутись доярка. Корови чахли.

— Що воно буде взимку?

— А нічого. Доведеться всю худобу продати, не інакше.

— Хто ж його купить? Ще й узимку?

— Та вже не без того, щоб хтось не мав грошей...

— Не бійся, у скупників ще є! Але як наженуть звідусіль на ярмарок худоби, то не дадуть навіть того, що коштує шкура.

— Хіба давно було, що мужики залишали коней у місті? Прив'яже десь біля паркана — і хода, щоб штрафу не платити.

— Боже милий, що воно діється? Вже, мабуть, остання година на людей приходить.

Час було починати жнива, але коса падала з рук, коли люди вийшли на поле. На сухій, ламкій соломі стирчали майже порожні колоски. Овсень, який торік взяв із свого поля двадцять возів жита, тепер з того самого поля взяв чотири вози.

— Навіть насіння не повернеш...

— А з пшеницею ще гірше.

— Тільки й надії, мабуть, що на картоплю.

— А хто його знає, що з картоплею буде? Так воно вже водиться: біда сама не ходить. Тепер пече, а пізніше полле дощ, аж поки картопля не погниє.

Люди ходили похмурі, в хатах починався голод. Чимраз більше мужиків виходило на Буг, ішли навіть ті, які раніше казали, що «рибак все одно, що байбак». Часом вночі закидали вздовж села п'ятдесят або й більше шнурів. Хлюпотіли в воді грузила, поринали сітки, ятери сиділи в озері один біля одного. Люди рятувалися, як могли, але й риби було дедалі менше. Висихала вода, виявлялися великі обмілини, риба тікала вниз, на глибші тоні.

Линули над селами золоті, безхмарні дні, тінню падали срібні, іскристі ночі. І як завжди буває в жнива, то тут, то там спалахували пожежі. Далеко за Бугом час від часу здіймалися в небо заграви, і люди з Калин стояли, охоплені жахом, дивлячись на цю ознаку загибелі. Але в той же час вони з полегкістю пересвідчувались, що це горить десь далеко в селах, яких вони навіть назв не

знали — наче ця віддаленість могла їх вберегти від лиха.

Але того самого дня, коли горів ліс, Захарчук, повертаючись з озера, стуком у вікно збудив Ройків і Галінських.

— Вставайте, гляньте, горить десь близько!

На східній стороні неба наче здіймався червоний місяць. Але ніч була немісячна. Червоне світло розливалось все ширше, півколом обгортало темне небо, розливаючи хмурний блиск.

— Боже милий!

— Адже це пожежа!

Заграва кліпала, наче велике око, очевидно, вітер роздмухував полум'я.

— Де ж це горить?

На дорозі щохвилини зростала юрба.

— Може, в Мацькові?

— Де там у Мацькові! Мабуть, у Грабінах...

— Грабіни з того боку.

— Бржеги горять.

— І справді Бржеги! Не інакше, як Бржеги.

Мидляржиха, в якій у Бржегах жила заміжня сестра, почувши це, заголосила.

— А ви не плачете, кумо, ще невідомо, чи це у них горить.

— Еге, гляньте, який вогонь! Не інакше, як усі Бржеги горять.

— А тут ще й вітер.

Невідомо звідки знявся надвечір холодний вітер і віяв чимраз дужче.

— Боже милий!

— Гляньте, як палахкотить!

Раптом з червоної заграви виринули язики полум'я. Наче криваві прожектори, що замітали небо, вони розцвітали вгорі, притихали, падали нижче, щоб за хвилину знятися з подвійною силою.

Якась баба затигла молитву. Люди попадали на коліна в пісок дороги.

— Від пошесті, голоду, вогню й війни... збережи нас, боже!

Вінцент разом з усіма стояв у юрбі і дивився на пожежу. Його до кісток пронизали повні тривоги, благання й розпачу жіночі голоси. Вразили до глибини серця безнадійність і жах,— це був їх жах і їх безнадійність. На хви-

лину йому здалося, що він так само, як Сташка, кров від крові і кістка від кістки цього села, що його еднає спільна доля і спільне горе з цими Ройками, Мидляржами, Банями, з тими всіма, які досі здавалися йому чужими, зовсім іншими, ніж він. Жах, який охопив його, був жахом села — і він мусив переконувати себе, що йому немає чого тремтіти за хліб у клуні, за худобу в хліву, за стріху над головою, бо він тут нічого не мав свого, власного.

Заграва зростала. Вже й тут, над Калинами, зачервоніло небо. На кривавому багрянці тяглися вгору чорні смуги диму.

— Дотла все згорить...

— А тут вже й хліб у клунях...

— Боже милий, боже милий!

Чорною стіною позначався ліс. Небо над ним стояло у вогні. Від заграви линуло таке світло, що криваві одсвіти падали на обличчя людей, здавалося, заливаючи їх кров'ю.

— Може б, побігти до Бржегів?.. — вихопилося в когось.

— Поки добіжиш, вже й сліду від них не буде.

— Тільки попіл та людський плач.

Мидляржиха заголосила дужче.

— Боже милий, у неї хлоп'я найстарше хворе лежало. Не інакше згоріло бідолашне.

— Не кажи дурниць! — гримнув на неї Мидлярж.

Але заграва здіймалася вище. Жінка зомліла від плачу. Сусідки обливали її водою, розтирали руки й ноги.

— Гасне.

— Де там гасне...

Але заграва справді поволі бліднула. Померхли язики полум'я, густіше клубочив дим. Потемніло. Люди ще довго стояли на дорозі, аж поки заграва не змінилася рожевим блиском. Тільки найтерплячіші чекали, поки нарешті небо не запнула темрява і знов не з'явилися пригашені пожежею зорі.

Тієї ночі мало хто спав у Калинах. Багатьом здавалося, що вони почувають у повітрі запах горілого, жінки заглядали в печі, чи немає там іскор, виходили з хат і підозріло дивилися на сусідські стріхи, чи не повзе де зрадливий вогник.

Ще не розвиднялося, коли Мидляржиха, зав'язавши в хустку хліб і шматок сала, яке залишилося з того часу, коли вони дорізали хвору свиню, пішла дорогою до Бржегів.

— Гляди хату й дітей,— наказувала вона найстаршій дівчинці Терезці.— Бог дасть, я надвечір повернуся.

Ноги грузили в піску, вона вся тремтіла після нічних страхіть і плачу. Зразу пішла навпростець. Ледве-но вийшла на перші пагорби, в ніздрі їй вдарив запах горілого.

— Боже милий, боже милий! — шепотіла жінка тремтливими губами. Вона знала, що тільки вийде з лісу, як побачить Бржеги, і боялася глянути. Але очі мимоволі зверталися в той бік.

Бржегів не було. Лише де-не-де здіймалися вгору димки. На одну мить жінці здалося, що вона бачить все уві сні. Отут, на краю села, повинна бути ковалева хата, а за нею друга, з вітрячком на даху.

Але тут не було нічого. Стирчало щось чорне, закурене, чого вона не могла роздивитися крізь сльози, які набігали на очі. Мидляржиха схопила в руку поділ довгої спідниці, який заважав іти, і побігла, хоч залишався ще чималий шмат дороги, а серце боліло і перехоплювало подих. Та вона вже не пам'ятала нічого.

Бржегів не було. Обабіч дороги довгою смугою тяглися купи звуглілих балок, з-поміж яких де-не-де стирчав закурений комин. В повітрі літала обгоріла солома, сипалися пластівці сажі, а над пожарищем здіймався до самого неба пронизливий лемент, безмежний, безнадійний розпач.

— Зосько! Зосько! Зосько! — надривалася Мидляржиха, не впізнаючи навкруги нічого.

На попелищі блукали чорні, закурені люди, рилися палками в недогорілих головешках, розкидали тліючі балки, підважували недогорілі стріхи. За спаленими хатами на обгорілій, чорній від полум'я луці, на піщаних пагорбках, спалених городах розташувались погорільці.

— Зосько! Зосько! Зосько!

— Кого ви шукаєте, Мидляржихо? — зупинив її хтось.

— Сестру... Ой боже, боже!

— Живі, усі живі. Там, за криницею, хіба не бачите? Побачила. Кинулась вперед. Справді, там були всі.

— Ой господи Ісусе! — ридала Зоська.— Вже тепер

ми старцями стали, нічого в нас нема, тільки лягти і вмерти! Тільки й того, що корівчину встиг старий вивести з хліва — і більш нічого. Ні одежини нема, ні перини.

Мидляржиха на хвилину перестала плакати. Їй раптом згадалося, що Зоська довго сварилася з нею за ту перину — їй, старшій, батьки дали в посаг велику перину, що ледве вмещалася на ліжку, а Зосьці вже не встигли назбирати пуху, і вона одержала тонку, нікудишню. Та де було Зосьці пам'ятати тепер про це! Сестри заридали разом, аж поки малий Тадзік не став шарпати матір за спідницю.

— Мамо, їсти.

— А що ж я тобі дам, а чим же я тебе нагодую, дитинко моя? — заголосила Зоська. — Нічого нема, все згоріло дотла, зерно, сіно, кури, свиня, не залишилося в нас ні зернинки. Нічого нам тепер їсти!

Мидляржиха поспіхом витягла з-під хустки сало й хліб; вона й сама здивувалася, що не загубила цього всього, біжачи без пам'яті від лісу. Її відразу оточили діти — у Зоськи їх було п'ятеро, і вона розділила їжу, залишивши також і для сестри.

— Їж, їж, підживляйся. А де ж це твій?

— Із старшиною про щось радяться. Та що тут порадиш, боже милий! Не залишилося від села нічого. У Банахів згоріла дитина, а коваль такий опечений, що, мабуть, не доживе й до вечора. В інших теж не краще. Згоріла стара Вонсячиха...

— Боже, боже!

— Вона там з ліжка встати не могла, вже з весни лежить, як колода. Було хіба кому про неї згадати? Кожен тікав, тільки й того, що дитину встиг схопити. Адже вночі почалося, від коваля. Він довго в кузні працював, мабуть, у нього загорілося. Але його вже господь покарав... Опечений такий, що страх глянути. Рятував з вогню, що міг, та хіба допоможеш? Як зайнялося, як знявся вітер, то за хвилину все охопило вогнем.

Вона поволі жувала хліб, а великі сльози котилися по закіптюженім обличчі. Тим часом на луці, неподалік, мужики радилися із старшиною.

— Щось треба робити, бо так залишити не можна: баби, дітлахи, а тут голе небо і гола земля.

Старий Верціох почухав сиву голову, впоперек якої тягнулась широка кривава смуга:

— Мабуть, нічого іншого ми не надумаємо, тільки вам, Романе, доведеться іти в Остржень, до графа.

Мужикам це не дуже сподобалось. Але вони знали, що граф має якісь справи із старшиною,— може, й вийде що з цього клопотання.

— Хоч би зо два вози картоплі дав, зерна трохи.

— Отак він і дасть тобі!

— А що йому це? На десять гуралень йому вистачить, міг би і Бржегам щось дати.

— Адже і звідси ходять люди на роботу: він багатьом винен.

— Он Шидловцеві вже другий рік не платить.

— А Яніцьким соломою заплатити хотів.

— Нехай би хоч соломою дав... Хліба у нього сила-силенна. В нього нічого не вигоріло, інший ґрунт. А тут немає на чому спати, ні на чому лягти, ще й дітей скільки...

— Певне, що й солома придалася б.

— Перше ніж страхові заплатять, до краю народ змується.

— І так на зиму старцювати підем, до весни.

— Треба заяву написати.

— Заяву своїм чином, а до графа теж треба піти.

Старшина довго міркував, чухаючи голову.

— Можна й до графа. Дасть — добре, ні — що ж, головою муру не проб'єш. Але як же я сам піду? Треба ще хоч двох обрати — делегацією підем.

Минуло чимало часу, поки мужики вирішили, хто саме має піти. Верціох, Скалка, Лазінський, Кухарчук, а баби з великим галасом пропхнули ще й Скалчиху.

— Нехай і баба буде! А до того ж Скалчиха язиката, розтлумачить, що і як. Вона наші справи краще знає, ніж ви.

З Мацькова прислали вози, і депутати двома возами поїхали в Остржень.

Та з усіх днів, які вони могли обрати, цей був найменш придатний. Бо лише вчора вранці прибігла до острженського управителя дівчина, яка полола в саду. Він на силу прокинувся, не розуміючи, в чому справа.

— Що я вам скажу, пане управителю... Деревця за парком... Всі як є, до одного, пане управителю...

Управитель нарешті схопився з ліжка. Він тремтячими руками надягав штани, застібав пояс, не потрапляючи в дірочку.

Ванда Василевська зі своїми ученицями із гімназії в Станетках.

— Всі?

— Всі до одного! Дивлюсь... Думала, що мені це ввижається... Тут я чи не тут... Зовсім інше місце стало!

На обличчі дівчини видно було страх і начебто радість. Вона гомоніла швидко, аж краплини слини бризкали навколо.

— Біжи по сторожа, я піду в палац.

— Ой, що ж воно буде, як пан граф довідається!

— А тобі що до цього? — grimнув на неї управитель, аж шнурки жил набрякли йому на чолі.— Роби своє, а це тебе не стосується!

Вона відскочила і хутко побігла до бараків. Новина пекла її, вона охоче вигукнула б на все горло те, що сталося, але боялась управителя. Побігла стороною, вздовж рядів високих порічок, які стояли у вогні червоних ягід, що на диво вродили цього року.

Управитель тим часом радився з лакеєм.

— Може, він спить... Нічого не чути...

— А ти постукай. Мені треба його негайно бачити.

— Не можна заходити, поки він сам не покличе, хіба ви не знаєте?

— Кажу тобі, дурню, стукай! На мою відповідальність! Скажи, що мені треба його бачити!

Онуфрій почухав сиву голову і обережно підійшов до дверей. Але з кімнати вже залунав оклик:

— Онуфрію!

Старий хутко відчинив двері.

— Що це за галас під дверима?

— Це пан управитель прийшов, ваша вельможність.

— Що за негайні справи? Запроси!

Управитель увійшов, низько вклоняючись. Не дивлячись на піводягненого Острженського, непевно блукаючи поглядом по клітчастому килиму, доповів про те, що сталося.

— Ваша вельможність, вирубали вночі щепи за парком.

— Щепи? Оті, що останнього разу садили?

— Так.

— Багато?

Управитель завагався. Якусь хвилину стояв з розкритим ротом, мнучи в руках шапку.

— Всі?

— Всі... Сокирою вирубали.

Граф поспіхом одягався. Обличчя йому потемніло, на-
лилося гнівом.

— Де сторож?

— Я послав по нього, він зараз буде.

— Звільнити негайно.

— Слухаю, ваша вельможність.

— Де садівник?

— Я його ще не бачив.

— Звільнити негайно.

Управитель розкрив рота, але не сказав ні слова, тіль-
ки скоса глянув на похмуре, велике, набрякле обличчя.

— Ходім.

— Слухаю, ваша вельможність.

Город і парк ще стояли в сивій росі. Сріблом і бла-
киттю виблискували довгі ряди городини, які тяглися аж
до пасіки. В парку їх охопив вологий холодок. Широко
розкинулись велетенські липи, багатовікові дуби й акації
тяглися над головами щільним куполом, стежка бігла зе-
леним тунелем, аж поки не вийшла на вільний простір,
на широкі поля, що спускалися вниз, до Бугу.

Граф здалеку побачив деревця. Вони лежали на зем-
лі, поміж посадженою тут звичайною і цвітною капус-
тою — рядками, так само, як їх садили два роки тому.
Він нахилився і оглянув пеньок. Дерево було зрубане рів-
но, одним потужним ударом сокири. Ясніла біла серце-
вина, вогка рана дерева, стирчали вгору тоненькі ще,
дрібні гілки. Граф випростався, окинув поглядом всю
просторінь, що тяглася аж до сусідніх пагорбків — де-
сять моргів землі. Вона була гладенька; біля самої землі
кошлатилася, виблискуючи сталлю й блакиттю, капус-
та — нічого не здіймалося над нею. Граф ішов поволі, час
від часу зупиняючись, мов на цвинтарі. Всі деревця ле-
жали на землі, — кальвілі, золоті й сірі ранети. Не поми-
лували навіть райських яблуньок, які вже стояли цієї вес-
ни в рожевій млі цвітіння.

— Ти шукав слідів?

— Сліди є. Гляньте сюди, ваша вельможність.

— Що ти мені, дурню, показуєш? Адже це кінські
копита! З кіньми тут їм нічого було робити. Онде все ле-
жить, вони були такі ласкаві — нічого не забрали з со-
бою.

Управитель почервонів,

— Пробачте, ваша вельможність, тут немає інших слідів.

— Ти здурів?

— Звольте перевірити, ваша вельможність.

По м'якій, добре угноєній під городину землі ішли один за одним сліди, наче від людських кроків.

— Вони поприв'язували собі до ніг копита.

Граф жував кінець довгого пожовклого вуса.

— Треба повідомити поліцію.

— Слухаю, ваша вельможність.

— Де сторож?

— А от він іде.

Від парку поспіхом біг старий, згорблений чоловік. Надуті на колінах штани тріпалися навколо худих ніг, розкошлане волосся стирчало у всі боки.

— Де ти був, як рубали вночі дерева?

Старий схилився низько, до самої землі, й зробив руками такий рух, наче збирався обняти Острженського за ноги.

— Змилуйтеся, ваша вельможність. Я обійшов ввечері все як слід... Заходив потім і в парк, і всюди... А десь опівночі побігли собаки на той бік, до пасіки, гавкали так, що страх. Я думав, може, хто там біля вуликів хоче нам шкоду зробити, бо вже час мед брати. То я там трохи забарився. Потім біля городу гавкали і за палацом, до самого ранку спокою не було.

— А сюди ти не догадався заглянути?

— Змилуйтеся, ваша вельможність, хто б міг думати?

Біля палацу, біля стайні, біля курників — це інша річ. Але ж тут немає нічого, самі щепи — навіть яблучка немає!.. Кому ж тут могло щось знадобитися?

Бігаючими, червоними очима він хутко оглянув довгі простягнені на землі ряди щеп. Вони здавалися дрібними кущиками, які раптом вирости посеред грядок.

— Забирай своє манаття і геть, — мовив управитель.

Старий затремтів.

— Змилуйтеся, пане управителю, як же це так? Жінка в мене хвора, стільки років я тут прослужив — як же воно так?..

— Дармоїди тут не потрібні. Адже цілу ніч тут, певне, рубали — стільки щеп — а ти не чув, не бачив і не знав нічого.

— Нехай поліція зверне увагу на сторожа,— сухо мовив граф Острженський.— Нехай допитають, чи не був він у змові.

Старий витяг уперед руки.

— В змові? Як же це? З ким? Адже я тут сорок років прослужив, сорок років! Вельможний пан граф ще тоді одружений не був, ще старий пан граф був живий, ще...

Граф хутко пішов до палацу — шелестіло вкрите ро-сою листя, рипіли ледве зав'язані головки капусти. Сто-рож дрібною риссю біг за ним, маленький, згорблений, безпорадно вимахуючи руками.

— Як же це так... Жінка в мене хвора... Стільки ро-ків... Ще пан граф...

Острженський махнув рукою.

— Скажи йому, чуєш, скажи йому, щоб завтра його тут не було!

— Слухаю, ваша вельможність. Тільки як з цією по-ліцією? Потім де його шукати? А може, сьогодні ще не приїдуть?

— Поліції не повідомляти.

Управитель здивувався.

— Не повідомляти?

— Я сказав! І мовчати. Хто тільки спробує про це сказати, відразу геть!

— Слухаю, ваша вельможність. Тільки...

— Ніяких тільки. І садівника прогнати — він повинен був чути! Повинен був доглядати сад.

— Слухаю, ваша вельможність. А... щепи?

— Ти здурів? Забрати, викинути! Нащо вони тепер? І більше мені про це ні слова! Накажи прислати до мене в палац Марков'яка.

— Слухаю, ваша вельможність.

Граф повернув до палацу. Вікна сяяли сліпучим блис-ком, сходило сонце. Онуфрій завбачливо уступився з дороги.

— Онуфрію!

— Слухаю, ваша вельможність!

— Як сюди прийде Марков'як, пусти його до мене. Більш нікого, чуєш!

— Слухаю, ваша вельможність.

З грюком зачинилися двері, зарипів у замку ключ, граф Острженський підійшов до вікна. Звідси, мов на до-лоні, видно було острженські землі і темні плями сіл. Ген,

за лісами, за стіною дерев — Калини, ближче вниз — Мацьков, і Бржеги, і Вандоли, і Рутка. Обличчя графа пересмикнулось раптовою гримасою. Він знов побачив болюче місце — клин сільських вузьких смужок, які врізалися в широкі, просторі лани графської пшениці, і розпатлані вершини верболозу, що позначали селянську протоку поміж графськими ставками. Ген, на Бузі, чорніла дрібна цятка — мабуть, човен. На шляху знявся туман куряви — певне, хтось їхав возом. Мужичий човен і мужичий віз. Десь, в якомусь із цих сіл, чекають сьогодні новин. Може, в Мацькові, може, в дальших Калинах, може, в Рутці, Вандолах чи в Бржегах. З запеклою злістю, з диявольською радістю чекають новин, чекають, поки прийдуть автомашини з поліцією, поки почнетесь странне, дріб'язкове слідство, яке не дасть ніяких наслідків. Тоді вони ще раз святкуватимуть перемогу. Так нехай би ці зрубані дерева побачила сьогодні Юзефа, набита аж по саме тім'я невідомо звідки взятими демократичними теоріями. Сірі й золоті ранети, штетіни, тоненькі гілочки райських яблуньок, зрубані, знищені дерева, які от-от мали принести плоди, які колись, через кілька років, широкою тінню мали вкрити пагорки. Нехай би вона побачила цю тупу, безглузду, варварську роботу — ця божевільна, закохана в мужиків, яка сама покарала себе тим, що втекла з органістом.

Він відчув, як раптом щось вколало його в серце. Підійшов до стінної шафи і налив собі ліків. Ковтнув — і дихати стало легше.

Так, Юзефа. Добре, що вона вмерла разом з дитиною. Ні, він не прийняв би, не визнав цього внука, хоч би він і пережив матір. Навіть тепер, коли з усіх дітей залишилася тільки Зуза...

Граф підійшов до дверей і повернув ключ.

— Що там?

— Марков'як прийшов, ваша вельможність.

— Добре. Нікого не пускай, чуєш?

— Слухаю, ваша вельможність.

Марков'як стояв проти письмового столу, мнучи в руках шапку, і хитрими сірими очима бігав по обличчі графа.

— Ти чув, що сталось?

Мужик низько вклонився.

— Казали мені, ваша вельможність.

— Хто тобі казав?

Марков'як неспокійно ворухнувся.

— А так, казали... Хіба я знаю, хто? Люди кажуть, вітер носить.

Острженський нахмурив густі, сиві брови:

— Розпитай-но в людей.

— Перепрошаю — чи пан граф повідомив поліцію?

— Ні.

Марков'як зрадів.

— О, це добре! Якби почали питати, складати протоколи — то мов камінь у воду. Але тут, як стихне, мине все, може, хто й похвалиться...

Він підійшов ближче і фамільярно нахилився до графа.

— Перепрошаю... Чи нема у вас, ваша вельможність, випадком когось на думці?

— Ні... Ти розпитайся по селах. Хоч би з якого села.

— Вже я роздивлюся, ваша вельможність, розпитаюсь... Але це так хутко не буде...

— Я не поспішаю. У мене є час,— твердо мовив граф.

— Ну, певне... У пана графа є час,— захихотів Марков'як.— Поспішиш — людей насмішиш. А ми собі помаленьку, не поспішаючи...

— Як там старшина в Мацькові?

— Це з тією протокою?

— Так.

— Вже на нього ви, пане граф, можете покластися цілком. Старається, як може... Тільки там люди вперті... Ух, які вперті!

— Скажи йому, що дві тисячі дам.

— Дві тисячі? Дві тисячі! Такі гроші! Вони б пішли на це, волость бідна... Тільки...

— Тільки що?

— Якби вони не знали, що панові графу це, перепрошаю, дуже потрібно... Але так... Там є такі, що старшині слова сказати не дають про цю протоку... Вони б її і за сто злотих віддали — нехай пан граф не гніваються, але коли б це комусь іншому...

Сиві, кушуваті брови знов збіглися на чолі. Граф дихав важко, з зусиллям.

— Он як, он як, кажеш... А хто ж це такий?

Марков'як поміркував з хвилину.

— Та вони такі, вибачайте, всі... Але я собі так мір-

кую, що найдужче, найдужче... Скуржак, Лесяк, Караба... Хто там ще,— перелічував він по пальцях.— Ну, іще Стоковський і Ковальчук...

Граф кивав головою, ніби щось занотовуючи в па-м'яті.

— Лесяк... Лесяк... Що було з цим Лесяком?

— А те, ваша вельможність, що до нього поліція на-відувалась... Не так до нього, як до сина... Нібито він га-зетки читав... Революціонер, кажуть...

— Лесяк... А ти за ним стеж, чуєш?

— Та я вже стежитиму... А коли що, то я вашу вель-можність повідомлю.

— Добре. Тільки ти часто не ходи сюди.

— Ох, я вже обережно, дуже обережно... Але вони... коли б догадалися... Пан граф знає... вибачайте, такий страх часом бере, бо коли що...

— Кажи, що тобі знов треба?

— Та воно... вівса б трохи, перепрошую. Тут посуха така, що страх... А в мене коненят пара...

— Добре, добре. Я скажу управителю. Як їхатимуть в місто, тобі скинуть там мішок.

— Дякую покійно, ваша вельможність...

— Ну йди.

— Іду, іду, одну хвилиночку тільки...

Він знов нахилився до графа.

— Я вже пану управителю казав... Але ще... Отой, конюх, Гарада... За ним треба стежити.

— Злодій?

— Ні-і-і! Тільки, вибачайте, кажуть, людей бунтує... Наймитів ніби...

— Я перевірю. Іди!

— Низько кланяюсь вашій вельможності. І за овес дякую — бо воно так, наче я його вже в стайні маю. Сло-во пана графа для мене святе!

— Іди, іди!

Марков'як відступав задом до дверей, часто-часто кланяючись — не занадто низько, не занадто підлесливо. Сірі малі очіці дивилися в набрякле, обвисле обличчя пильно й трохи глузливо.

У вузькому коридорі, який вів у нижчі поверхи, Мар-ков'як перевів дух і поліз у кишеню по махорку. По-волі, обережно скрутив цигарку.

Вийшов з палацу бічними дверима, пройшов парком у поле і манівцями рушив до села.

Межею ішов Владек Лесяк.

— Куди це ви ходили? В маєток?

Марков'як хитро всміхнувся і закліпав очима.

— В маєток? А навіщо? Я ходив оті щепки оглянути.

— Навіщо вам щепки? Адже вони ще молоді.

— Я не по яблука. Кислі, мені не до смаку! Ти хіба не знаєш, що з тими щепками сталось?

— Що ж з ними мало статися?

— Вирубали їх вночі.

— Вирубали?

— Всі до одної! Доценту! Лежать, мов скошена трава — хі! хі! — сміявся він дрібненьким, тоненьким смішком. — То ти не чув нічого?

— Ні. Звідки ж? Я в палац не ходжу.

Марков'як пильно стежив за обличчям Владека, але не прочитав на ньому нічого.

— Чималі гроші загинули... Десять моргів саду було...

— Граф від цього не збідніє...

— Певне, що не збідніє, хі! хі! Але що шкода, то шкода. Сад був би такий, хоч куди.

— Ви б однаково з цього саду яблук не їли.

— Я? Ну певне, ну певне, звідки ж мені... Так тільки, до прикладу кажу... Рівнесенько сокирою вирубали. Певне, там не один мусив бути... одні рубали, а інші галасували біля пасіки, щоб сторожа відвернути. Ну й нема дерев. Ти що, може, на жито ходив дивитися?

— Так.

— Ну як там?

— Та як має бути? Завтра хочемо косити, а нічого. Висохло доценту, вже з нього багато не намолотиш.

— Ой, пече, пече... І в моїй пшениці більше мітли, ніж колосків...

— Вам і з мітлою, либонь, непогано живеться.

— Таке плетеш... Біда аж кричить... Коні геть висохли, трави немає...

— Однаково кращі від наших.

— Вже я стараюсь, як можу... Коненята справні, то й малим обійдуться. Деякі такі ненажерливі бувають, що давай і давай, а вони все худі...

— Всяко буває...

Марков'як підозріливо глянув у блакитні очі хлопця.

— Тобто як це?

— Адже ви самі кажете,— невинно здивувався Владек,— що одні ненажерливі, а інші й трошки вскубнуть, не перебираючи, як от ваші, а в тілі.

— Де там в тілі... Так тільки-тільки...

— Додому йдете?

— Ні. До коваля треба забігти, воза мені обіцяв обкувати. Піду подивлюся.

Вони розійшлися у протилежні сторони запашними полями, над якими все вище здіймалася сліпуча, розпечена, безжалісна куля сонця.

Сонце пекло так аж до вечора, а ввечері знявся вітер і десь опівночі запалало в Бржегах. А опівдні делегація прийшла в палац, і садівник викликав управителя. Управитель викручувався як міг.

— У нас до pana управителя ніяких справ нема! — обірвала його Скалчиха.— Ми з паном графом хочемо говорити. Нехай пан управитель доповість, що делегація з Бржегів прийшла. Нас тут п'ятеро і старшина, офіційна особа.

— Не знаю, чи вийде граф.

— Ми pana управителя не питаємо, чи він знає. А як ні — ми й самі дорогу до графа знайдемо.

Управитель злякався і побіг в палац. Його довго не було.

— Не дуже він поспішає.

— Як старці, під дверима стоїмо.

— А що ми, як не старці?

— Коли вже прийшов просити — всього ковтнеш.

— Може, він ще спить?

— Чого йому спати в таку пору!

— Що ж, в поле він не поспішає, корови в хліву не ревуть.

— Вже наші не заревуть, не заревуть ніколи,— заголосила раптом Скалчиха, і в мужиків защеміли серця.

Але саме в цю хвилину відчинилися двері і вийшов граф. Він став на ганку, високий, плечистий, з-під сивих брів уважно дивилися підпухлі синіми мішками очі.

— Чого вам треба?

Верціох підштовхнув старшину:

— Кажіть, Романе! Адже ви старшина!

Старшина вийшов наперед і низько вклонився.

— Ми з Бржегів, ваша вельможність. У нас цієї ночі сталося нещастя.

— Знаю.

— Згоріло дотла все село.

— Чого ж ви хочете?

Старшина розгубився. Наперед вискочила Скалчиха.

— А ми, ваша вельможність, прийшли сюди як делегація — п'ятеро нас і старшина — просити допомоги для села.

Острженський зморщив брови, випнув під сивими вусами губи.

— А з якої речі я повинен вам допомагати?

В Скалчихи слова застрягли в горлі. Йй допоміг Верціох.

— А воно, ваша вельможність, як нещастя в людей трапляється, то інші їм повинні допомогти. Але хто нам допоможе, як усі голі? Посуха, неврожай, кожен ледве дихає... А вже пан граф не збідніє, як трохи картоплі нам дасть, соломи чи деревини.

— І тому ви прийшли до мене?

— А до кого ж ми підем? До того, хто сам голодний? Ми до того прийшли, в кого є.

— Стільки землі, і лісу, і всього,— зітхнула Скалчиха.

— Он як ви думаете, он як,— спокійно мовив Острженський і уважно придивлявся до них, до їхньої подертої одежі, опечених рук, до великого свіжого шраму на голові у Верціоха. Поволі набрякло величезне, спухле обличчя. Хвиля крові линула вгору, від короткої шиї, зачервонила щоки, губчастий ніс, залила чоло аж до сивого буйного волосся.

— Колісяк!

— Слухаю, ваша вельможність,— виструнчився управитель.

— Даси їм... даси їм...

Червона мла заслонила йому очі. Він не бачив вже ні старшини, ні Верціоха, ні цієї розпатланої баби. Бачив тільки одне — рядки зрубаних, знищених щеп — найкращі сорти яблук: золоті і сірі ранети, кальвілі, старанно вибрані, посаджені під його особистим доглядом.

— Колісяк, чуєш?

— Слухаю, ваша вельможність.

— Даси їм два вози тієї картоплі, яку вчора відібра-

ли для свиней. І даси їм... даси їм... — граф задихався, — шістсот деревець, чуєш? Шістсот деревець!

Управитель збліднув.

— Деревець? Яких деревець?

— Не розумієш? Кальвілі, золоті ранети, сірі ранети, райські яблуньки, шістсот, всі шістсот даси їм! Всі десять моргів, чуєш?

Він схопився руками за шию, рвучи комір, який душив його. Потім повернувся і грюкнув за собою дверима так, що луна покотилася по всьому палацу.

Мужики стояли приголомшені. Але тут, мов на помах чарівної палички, звідкілясь вибігла двірська челядь, з'явилися лісники з рушницями, і, перше ніж вони встигли отямитись, всі п'ятеро були вже за ворітьми.

Старий Верціох весь посинів. Скалчиха підняла кулаки і страшним, безтямним голосом стала проклинати графа, його палац, землі, ліси і води, все, що йому належало.

8

Звістка, як завжди, швидко полинула по селах. Ще не звечоріло, як Мидляржиха вже принесла новину.

— Правду кажу, як воно було. Адже це всі п'ятеро чули: Верціох, Скалка, Скалчиха, Кухарчук... не можу пригадати, хто п'ятий... Ну, і старшина. Всі однаково кажуть.

Люди хитали головами і знов перебирали все з самого початку.

— Що йому? Він радий був би, щоб усі повиздыхали.

— Не тільки у Бржегах, але і в Мацькові, і тут, і всюди...

— Щоб він сам міг розсістися на всю широчінь Бугу.

— Ой, розсівся він, розсівся!

— А з Зелінським що зробили?

— Був уже суд?

— До суду ще далеко... Хіба не знаєте, як воно тягнеться? Та й що з того суду? Хіба його покарають? Ні! Лісники своє відсидять, а тут усе буде, як і було.

— І з Пашуком теж.

— Липському, кажуть, аж триста злотих дав, щоб мовчав, коли його лісники підстрелили.

— А в жнива наказав не брати жодної людини з наших сіл. Звідкілясь привіз, здалеку.

— По скільки ж він платив їм?

— Дев'яносто грошів на день. І картоплі три кіло.

— На десять грошів менше, ніж минулого року.

— Придалися б і ці дев'яносто грошів! Не один тих жнив, мов порятунку, чекав...

Люди хитали головами, поглядаючи на ліси, за якими стояв Остржень.

— І як йому кривда людська дає спокійно спати?

— А ти був з ним? Знаєш? Може, він і не спить.

— Він дуже змінився останнім часом.

— А морда йому чимраз гладшає — аж дивитися страх!

— І сам гладшає рік у рік. Казали двірські, що аж дев'ять пудів важить.

— Ет, брешуть!

— Чого там брешуть? Хіба ми не бачили, як він навалиться на коня, то аж кінь застогне? І завжди на тій кобилі їздить, бо інший кінь під ним з місця не зрушить!

— Не дивно: людською кривдою годується.

— Ой, годується, годується, аж поки вдавиться...

— Легко людською кривдою вдавитись.

— Рік за роком минає, а йому все нічого.

— Адже діти всі загинули.

— Ну й що? А він як шкуру з людей дер, так і дере.

— Боже милій...

Молодь збиралася вечорами в Плицяка. Там було найзручніше розмовляти. Старий Плицяк сидів за столом, тремтячими пальцями перегортав пожовклі, пошарпані сторінки невеличкої книжечки. Повільно, старанно вимовляючи слова, читав, підносячи близько до очей книжку. Низько сиділи на носі оправлені дротом, перев'язані нитками окуляри.

— «Там, де нема справедливості, де один має все, а інший нічого, де один освічений, а інший живе в темряві, там завжди бувають злочини. Темрява, злидні й голод самі вкладають у руки людини сокиру, головешку й меч».

В хаті було тихо. Миготіли по стінах непевні тіні, перебігали по уважних обличчях. Написані давно, майже

століття тому, слова звучали зрозуміло, були близькі, наче про них написані. Не думав століття тому Шимон Ко-нарський⁵, що книжка його, пройшовши десятки рук, примандрує колись на Буг, що її читатимуть у селянській хаті і вона не втрачатиме свого звучання. Здавалося, не минуло століття — і на те саме дивилися очі селян в Ка-линах, на що дивився він, мандруючи польською землею багато років тому.

— «Сокиру, головешку й меч».

Плищак підняв почервонілі, збляклі очі від пожовклих сторінок.

— Так тут сказано... Інакше не може бути. «Ще пол-ється по цій землі кров і погуляє червоний півень».

В хаті зашепотіли.

— Хіба граф один? Є й інші.

— Пани з Грабувки, з Подолениць, з Вілчкова...

— А інші? Адже не тільки у нас є.

— Стільки землі. Він один має більше, ніж ми тут усі разом — Калини, Бржеги, Мацьков, і хто знає, ще скільки сіл.

Люди на двох, трьох моргах душаться, а він один стільки має...

— Якби цю землю поділити, боже милий, кожен міг би прожити...

— А звідки б ти на викуп грошей узяв? Було б так, як і з колоністами. Двадцять п'ять моргів — а що з них? Такі самі злидні, як на селі, а може, ще й гірше.

— А нащо викуп? Забрати, і годі!

— Як це так забрати?

Плищак підняв тремтячу долоню.

— Звідки в мужика земля? Він заробив її своїм по- том, полив кривавими сльозами. Змалку, ледве вставши з коліски, він уже йшов на роботу. Як він діставав зем- лю від батька, вона була вже оплачена важкою працею, стократ зароблена. А граф? Хіба працював він на цій землі? Гнувся він над плугом, стояв по коліна в воді та в гної? Працював на полі так, що йому виступала кров з-під нігтів? Ні, він дістав усе від батьків. І вони теж жили в палаці, і життя їх проходило в розкошах — а чи бачив їх хто на полі, в лісі, біля води? Тільки для то- го, щоб поглянути, потішити очі тим, що вони мають. А воно ж не з'явилося на світі само. Ці багатства ство-

рив мужик! Батогами його шмагали, в льохах гноїли, щоб він працював краще, щоб робив на панів, поки не здохне.

— І справді, за палацом у саду такі руїни є. Садівник казав, що там колись були льохи. Там під землею, кажуть, нечиста сила ходить.

— Батогами пани мужиків шмагали, в льохах гноїли, з мужицької крові, з мужицького поту їх багатство. Має граф ліси й поля, гуральні, і тартаки, і млини — а воно все на мужицькій крові збудоване, з мужицької крові зросло. Всі села — Мацьков, Бржеги, Каліни за панщини його були, на нього робили. По правді все мужикам належить. За що йому викуп платити? За мужицькі трупи, мужицьку кров, мужицьке горе?

— Правду Плицяк каже.

— Є в старого голова, е!

— А я вам газетку прочитаю, в ній те ж саме пишуть⁶, — втрутився Антек Стасяк.

— Читай, читай!

Антек читав інакше, ніж Плицяк: швидко, ковтаючи слова, дуже поспішаючи.

— Гляньте, розумно пишуть!

— Певна річ: учені, не те, що ми — темні голови.

— Ех, учені теж різні бувають.

— Одні за простих людей стоять, а інші готові нас живцем з'їсти.

— Тихше, не заважайте.

Плицяк неспокійно покрутив лампу.

— Лодзько, у нас ще є трохи гасу?

— Нема. Вранці треба до Стефановича побігти. Він уже в мене колись питав, чого в нас стільки гасу вигорає, — з докором сказала невістка.

— Ці кілька грошів не врятують нас, — спокійно заперечив старий. — А почитати завжди корисно.

— Пізно вже, час іти.

Вони поговорили ще, вдесьте обміркували вчитані з газети повідомлення і нарешті почали розходитись.

— Не всі разом, розходьтєся, хлопці, по одному, — застеріг хтось.

— Ет, не будь такий боязкий. Посидіти в сусіда не можна, чи як?

— Певне, що можна, та тільки не треба, щоб на селі язиками плескали.

— Плескатимуть і так. Вже, певне, Агата бігала до ксьондза.

— Котра, терціарка? 7

— А хто ж? Страшенно старається царство боже за-служити.

— Нехай старається на здоров'я,— поважно мовив Плицяк.— Але треба подбати і про царство боже на землі.

Рипнули двері в зоряну ніч, солодко запахло дурманом. Плицяк довго стояв біля порога, сива голова його похитувалась.

— Як тихо, боже милий. Зорі світять. Коли б хто зараз селом пройшов, і не подумав би, скільки тут горя, злиднів, хвороб, усякого лиха...

Звідкілясь згори прилинув жовтий лист і тихо впав на порозі.

— Липи сохнуть, наче восени, а ще до осені далеко. І як може рости щось у полі, коли навіть дерева сохнуть?

На шляху залунали кроки.

— Хтось іде,— зауважила невістка. Плицяк силкувався побачити прибулого в темряві. Впіймав миготливий блиск, зарипіли халяви високих чобіт, і комендант з Ржепаків з'явився в колі блілого світла, яке падало з відчинених дверей.

— Добрий вечір, пане Плицяк!

— Добрий вечір. Чом так пізно?

— Я в службових обов'язках. У Бржегах був.

— То ви, мабуть, не встигнете додому на ніч?

— Звичайно, ні. В старшини заночую.

Раптом поліцай наче пригадав щось.

— Ага, пане Плицяк, я тут і до вас невеличку справу маю.

— До мене? Заходьте, будь ласка.— Плицяк ширше відчинив двері і відступив з порога.— Прошу до хати.

Комендант зайшов і сів на лаві, на якій ще хвилину тому було повно хлопців. Наче мимохить оглянув хату. Плицяк чекав.

— Кажуть, пане Плицяк, що у вас люди збираються.

— А чого б то їм не збиратися? Адже сусідів багато. Як у кого є час, то й заїде відвідати старого, поговорити. Мене вже ноги не носять, по селі багато не ходжу, то треба хоч удома людей прийняти.

— От-от, саме про ці бесіди і йде мова.

— А хіба новий указ вийшов, розмовляти не можна? Комендант бистро глянув в бліді старечі очі.

— Дивлячись про що розмовляти, пане Плицяк, про що розмовляти! Різні розмови бувають. За деякі не похвалять.

— Я похвали не чекаю.

— Чому це до вас, старої людини, найбільше молодь ходить? Адже молоде до молодого тулиться?

Над столом, над лампочкою, що ледве блимала, схрестилися два погляди: гострий, допитливий погляд холодних очей коменданта — і млистый, начебто сонний, погляд Плицяка.

— А певне, певне... Потанцювати, розважитись молодому завжди краще з молодим... Але й молодь любить часом послухати про давні часи, про те, що діялось колись, і тоді вона йде до старого, бо старий завжди більше знає, більше пам'ятає.

— Є у вас які-небудь газети?

— Ні. Звідки мені взяти грошей на газету? Часом читаю, як хто принесе що-небудь цікаве.

— Різні газети бувають, пане Плицяк!

— Я знаю. Одна менша, друга більша.

Левінський неспокійно засовався на місці, але не побачив на обличчі старого ні сліду глузування. В блідих очах не спалахнуло жодної іскорки.

— Але є й такі, яких краще не читати.

— Звичайно, звичайно... Не все, що надруковане, святе... Часом пишуть і дурниці.

— Дурниці або й такі речі, за які садять в тюрму! — сухо ствердив поліцай.

— А як же дозволяють таке друкувати? Кажуть, як хто хоче друкувати щось, то повинен насамперед показати в управлінні. А вже управління знає, що можна друкувати, а чого не можна.

— Знаєте, пане Плицяк, раніше, коли я ще під Ковелем служив, — повідомили мені, — були в мене такі інформатори...

— Знаю, знаю! — з невинним виглядом перебив старий, і Левінський знов підозріло глянув на нього.

— Повідомили мені, що в одному будинку ховається той, кого я вже давно мав на оці. Були в нас свої поліцейські рахунки... Пішов я, дивлюсь — нічого. Але біля стінки стояла скриня. Відсуваю скриню, бачу дошки в

підлозі, наче хід у льох. Відсунув дошки, гукаю: «Вилазь!» Ну й що ви скажете,— вийшов. А при ньому були два маузери.— Левінський не зводив очей з обличчя старого.— То я його й питаю: «Як же це ви так вийшли? Адже у вас була зборя. А я сам-один». А він мені на це: «Коли б це хтось інший був, то тільки б мене й бачили... Але як я почув ваш голос, пане Левінський, з мене вже було досить».

Плищак прикрутив лампочку, яка почала коптити.

— Так, так, різні випадки бувають.

Левінський стиснув під столом кулак.

— А ви зі мною, пане Плищак, не жартуйте, бо ці жарти погано скінчаться.

Старий повернув до нього спокійне обличчя.

— Мені вже не до жартів, пане Левінський! Я так тільки кажу, що різні випадки бувають... Я під Ковелем не був, все життя прожив тут, в Калинах... У Пратуліні був, батьки мої звідти... Люто нас били в Пратуліні! А моя дочка аж до Кракова ходила вінчатись. Сім шкур з нас спустили в Пратуліні, пане Левінський. Якби пошукати, ще й досі слід на спині знайдеться... І не вибили нічого, пане Левінський...

Комендант устав з потемнілим обличчям.

— Ну, треба йти, бо в старшини ляжуть спати. А ви собі, пане Плищак, запам'ятайте, що я вам сказав.

— Запам'ятаю, запам'ятаю... Я вже старий, але, дякувати богу, пам'ять у мене добра... Ох, коли вже пам'ятаю, то не забуду, не забуду.

Він вийшов на поріг, проводжаючи гостя. Чоботи коменданта голосно рипіли по дорозі до самого подвір'я старшини.

— Бач, Лодзько, старого прийшов лякати... «Як почув ваш голос»,— каже... Не таких ми бачили!

Він повернувся, але невістка вже спала, посвистуючи носом. У колисці ворухнулась дитина. Старий дмухнув на лампочку і сів на лаві біля вікна. Йому все важче було засинати звечора, а коли він лягав, сон зовсім тікав від нього. Отже, він цілими ночами просиджував біля вікна.

— Лякати прийшов... Вісімдесят років мені... Чи, може, й більше?

Він набив махоркою люльку і став поволі попахувати. Очі призвичаїлись до темряви за вікном,— він бачив усе чіткіше — дорогу за огорожею високих рож, і темну

хату Галінських, і ріг клуні Плазяків, і журавель над криницею Ройків.

— Іде хтось... Не інакше, як до Плазяківни. Ох, дав би їй батько, дав, якби знав!

Кроки стихли, але за сусіднім тином знов майнула тінь.

— Бач, як вештаються... Проти неділі нікому спати не хочеться. Он і над Бугом хтось свище. Погода гарна, тягне молодого в поле, а не в хаті чи там на сіні спати.

Він усміхнувся, згадавши давнє, а згадати було що. Вісімдесят років... Коли ж це вмерла Малгоржата? Тридцять років тому, а може, й більше... Кашляла Малгоржата, кашляла та й докашлялась до смерті.

Старий зітхнув. Він не одружився потім удруге, хоч і траплялися охочі. Він не хотів. Звик з Малгоржатою до спокою, до порядку в хаті, звук до її серйозного обличчя. Вона не любила багато говорити, не любила плескати з кумасями язиком. Він боявся, що натрапить на бабу сварливу, заздрісну, як це часто буває. Краще було хазяйнувати самому з дорослими дітьми. Дочка з чоловіком виїхала у Францію. Найстарший син умер вдома, середній загинув на війні, він не знав навіть, де й коли. Залишився наймолодший, одружений з Лодзькою. З ними старий і жив.

Десь рипнули двері. Заспівали півні. Плицяк сидів біля вікна і дивився збляклими очима в давно минулі дні. Згадував обличчя людей, яких вже не було на світі. Йому здавалось, що найчастіше в його житті траплялися похорони. Люди йшли в землю, натомість з'являлися інші. До нього тепер приходили правнуки тих, з якими він колись танцював на весіллях і робив у полі.

Землю роздрібнювали на чимраз менші клаптики — сидів на хазяйстві батько, ділив її дітям, ті знов ділили поміж своїми, аж поки не залишалось два-три морги, які теж згодом доводилося ділити. Ставала безплідною земля, траплялися посушливі роки, яких не було раніше, рідшали ліси, пошесть ходила по людях.

І Плицякові, коли він дивився з віддалення своїх вісімдесяти років, здавалося, що життя мчить до якоїсь неминучої катастрофи, до остаточної загибелі.

Єдине, що залишилось незмінним, що дужчало, збільшувалось, розросталось дедалі ширше, — острженський маєток. Його батько переселився сюди недавно. Але тут

вже діди калинян ходили на панщину в Остржень, служили в маєтку, були кріпаками острженських панів.

Старий задрімав. Йому вчувались далекі голоси, ввижались образи людей і справ, давно забутих, минулих. Малий Мартин пасє корови на вигоні — такі ж уперті корови в спеку. Не пасуться, не стоять — так і дивляться, щоб ускочити в шкоду. А сусідські хлопці ловлять рибу в протоці. Ох, як хочеться побігти до них, страшенно хочеться! Грає музика. Чиє ж це весілля? Та це ж його, Плицяка, весілля, бо й Малгоржата теж тут... Гудуть басы, тоненько попискують скрипки... Хто це кричить? Чи не в Пратуліні б'ють людей на площі? Теплими струмочками біжить по спині кров, співають баби молитву, торохнуть вози на дорозі... Плаче дитина... Люди мелють кору на коржі в голодний рік... Лежать по хатах хворі в плямах віспи, в огні гарячки, в страшній хворобі, яка блукає по селах.

— Тату, чого ж це ви не лягли спати?

Він отямився відразу, не протираючи очей, не дивуючись.

— Гляньте, вже день... А мене сон зморив, я й нечувся... Ну, як там, приніс щось?

Син витяг з полотняної торбинки два невеличкі соми.

— Не варт було й шнура закидати. Два. Мидлярж вугра зловив.

— Ви разом були?

— Разом. Один засне, а другий стереже. Минулої ночі в Матуса хтось із шнура весь улов зняв,— відразу було видно.

— А як у кого нема ні сітки, ні шнура, що йому робити?

Лодзька потяглася позіхаючи. Заворушилися діти.

— Тату, буде риба?

— Буде, буде, мама зварить. Вставай, Лодзько, вже пізно, засиділись ми сьогодні на Бузі.

Починався недільний день — пізніше, ніж звичайно. Село прокидалось, линули тоненькі димки з труб, гоготали гуси, то тут, то там ревли корови в хліву. Хлопці поверталися з кіньми з пасовиська.

Баби поволі збиралися до костьолу.

Треба було йти аж до Острження довгою піщаною до-

рогою. В Калинах не було навіть краплиці. Та аж сюди чути було, як линуть у чистому сухому повітрі звуки дзвона — дзвіницю збудував батько графа Острженського.

Жінки підганяли дітей і чоловіків, бо вже давно дзвонили, а вони ще й досі не зібралися.

— Швидше, швидше! Хіба не бачиш, Ігнатиха вже пішла.

— Ну й нехай. Вона завжди раніше від усіх іде. Встигнемо вчасно.

— Встигнемо, а може, й не встигнемо! Прийдемо свічки біля вівтаря гасити.

— Не галасуй, не галасуй! Зняла крик, а свиням ще й досі не винесла!

Ройчиха шелестіла по хаті спідницями, з брязкотом переставляла горщики, поправляла гладенько прилизане волосся молодшого сина.

— Щоб ви мені тут гляділи все! У хату нікого не пускайте, ще якийсь волоцюга прийде або що, на річку не бігайте, сидіть біля хати! — наказувала вона двом старшим.

— Вчитель іде?

— Вже поїхав із старшиною.

— А тобі ніколи коня запрягти не хочеться! Тягнемося пішки дорогою, мов ті старці.

— Ще б пак, коня мордуватиму! Завтра вранці треба по сіно їхати, нехай сьогодні відпочине,— буркнув Ройєк, спльовуючи на халяви високих чобіт.

На шляху лунав тупіт, ішли люди. Поспішали, перекидались словами.

— Бач, як Плазьяківна вбралася! Гляньте, яка на ній спідниця!

— Скоро капелюх одягне, от побачите!

— Панночку з себе вдає...

— А хлопці до неї лазять і лазять!

— Та що ви кажете? Дав би їй Плазьяк, якби знав!

Плазьяківна пройшла, задерши голову, не дивлячись на жінок. Ті замовкли, коли вона проходила мимо, а потім знов зацокотіли.

— Час би вже й заміж!

— А що ж це, старий не їде хіба, що панночка ніженьки трудить?

— Кажуть, хворий.

— Та він ще вчора сіно громадив.
— Підірвався, чи що. І коня йому шкода. Хіба ви не знаєте Плазяка?

Вони дивилися на пишно вбрану Плазяківну з ненавистю заміжніх жінок, змучених працею і злиднями.

— Вийде заміж — мужик її палкою навчить.

— Ой навчить, навчить! Робити їй не хочеться, тільки кирпу гнути!

— А татусь догоджає та прихвалює!

— Мамуся теж не краща! Та чого їм клопотатися? Наймичку взяли, вона все за неї зробить. Можна до полудня вилежуватись!

— Кажуть, старший Стефанович її сватає?

— Є така чутка.

— Брехня! Стефанович теж великий пан. З міста собі жінку візьме.

— Так міська і побіжить сюди!

— Не бійтесь! На сальце, на ковбаски, на горілку, на тепле пиво і з міста кожна прибіжить! Це не те, що в хату на пісну юшку.

Вони зітхнули й змовкли — кістлява Ігнатиха, зів'яла жінка Захарчука, жінка Стасяка, в якої напухали ноги, і всі інші, господині на чотирьох-п'яти моргах. Їх аж занудило, коли вони згадали багатство Стефановичів, їх смачну їжу.

— Вчора знов кабанця з-за Бугу привезли. Величезний кабан, пудів на двадцять заважить.

— Ріжуть і ріжуть. Чого б то їм салом не обростати?

— Рузю заміж віддають. У місто, кажуть.

— Тут вона не хоче — пані! Але ця хоч до роботи здатна.

— Їсть добре, сало по губах тече, не дивно, що сила є.

Вони знову змовкли. Сонце пекло дедалі дужче. Золоте марево стояло над землею, над вершинами сосен тремтіло нагріте повітря. Ігнатиха зсунула з посивілого рідкого волосся хустку.

— Ну й спека!

Вони брели в піску, намагаючись іти скраю, якнайближче до канави, щоб упіймати хоч трохи скупі тіні, яка падала від просвітчастих соснових гілок.

Здалека здіймався над лісом тонкий шпиль дзвіниці. Нижче виблискував срібною бляхою дах острженського палацу.

— Вже недалеко, не реви! — заспокоювала Ройчиха сина, який обливався потом. Малий ледве брів, схлипуючи.

За ними глухо заторохтів віз. Жінки зійшли на край дороги.

— Овсені! Бач, як пишно їдуть. Чого ж це їх так багато?

— Хіба не бачите? Матуси до них присіли.

— Як та Агнешка розсілась на возі, мов квочка!

— А старого вдома залишили!

— Ще б пак! Хто ж дитину глядітима?

— Та чи є в нього хоч одежина, щоб у костьол між люди піти?

— Оре ним, як лисою кобилою, але одежини не хоче справити! Обшарпаний такий, що жаль бере дивитися!

— Пані на двадцяти п'яти моргах!

— Любі мої, я вже краще свої три морги волю, як її двадцять п'ять. Адже їх от-от викинуть звідти.

— Та що ви?

— Авжеж! Внесків не сплачують, як же воно буде?

— Що робити! Могли на селі жити, закортіло їм ті морги взяти! Мій казав Матусові, але де там! Кожен мудрішим стає, як опечеться.

— На селі теж не солодко...

— Ой не солодко, ні! — притакнули всі.

— Гляньте, вже й костьол! Непомітно дійшли!

— Як сам ідеш, то й дорога довша!

Липова алея вела від дороги до костюлу, обминаючи будівлі маєтку. В зелені білили стіни кам'яного, вкритого дранню костюлу.

Всередині вже було повно людей. Кривий ризничий, шкутильгаючи, ходив і запалював свічки біля двох невеличких бічних вітариків. Середній сявав вогнями, весь у квітах з графського саду. Мати божа скорботна милосердно простягала вузькі рожеві долоні на великій іконі, обвішаній дарунками. Срібні серця, біле і блакитне намисто поблискували в світлі високих свічок. Пахло ладаном.

Загудів орган і змовк. Вийшов ксьондз.

На панській лавці сиділа графиня Острженська з Зузою. Крізь кольоровий вітраж смужка золотого саява падала просто на їх обличчя. Пані Острженська низько схилилась над молитовником. Зуза з напіврозкритим ро-

том, мов заворожена, дивилась на ксьондза, несвідомими рухами губ повторюючи його слова.

Високо, урочисто линули звуки органа. Жінки забули про все: про багатство Стефановичів, про дочку Плазяка, яка задирала носа вгору, про сварливість Агнешки Матусової. Вони припадали до землі в молитві, розчулені звуками органа, запахом ладану, блиском свічок, поринувши в міркування про свою долю, злидні, хворобу, посуху, що випалювала нужденні поля, згадували свою втому, кашель, хворі натруджені ноги.

Солодко грав орган, солодко пахло ладаном. Крізь широко розчинені двері всередину линув інший запах — дух нагрітих спекою полів. У тиші, коли підносили чашу, раптом озвався щебет ластівок, які мостили гніздечка під захистом широкого даху.

Синок Ройчихи обернувся на це щебетання — мати смикнула його за рукав, і він знов застиг на місці, дивлячись на барвисті вікна, на сяйво від позолоченого вітваря. Раптом хлопчикові перехопило подих — він побачив, що вітвар вкритий блакитною тканиною, достоту мов та, яку мати ткала взимку з вовни й льону. Квадрати селянського візерунка нанизувались рівнесько, один за одним, з'єднуючись у широкі кола, хвилі, що находили одна на одну.

— «Не може цього бути... Це йому тільки здалося... Де ж це бачили, щоб простою скатертиною накривати вітвар?..»

Солодко грав орган, пахло ладаном. Нарешті обідня скінчилась. Малий Ройек думав, що тепер вже всі вийдуть, — у костьолі було душно. Але ніхто не ворухнувся. Люди крєктали, покашлювали, переступаючи з ноги на ногу.

Ксьондз вийшов бічними дверима і повернувся назад. Став підійматися малими покрученими східцями, спинився високо над юрбою і вихилився з кафедри на середину. Наче пташині крила, тріпотіли широкі рукава стихаря, з шумовиння мережива видно було чорну сутану. Голос ксьондза відбивався луною від стін. На похилені голови людей падали згори гострі, важкі слова.

— Сатана спокушає вас, сатана чигає на вашу загибель день і ніч! Є між вами такі, які за ніщо мають церкву, святу нашу матір! Отрута зла сочиться по селах, труїть серця! Горе тим батькам, що потурають своїм дітям,

бо надходить день, коли діти підіймуть руку на батьків своїх.

Ігнатиха шморгнула носом і скося глянула на Стасячиху, бо не сумнівалася, що йде мова саме про Антека Стасяка. Але Стасячиха слухала уважно, мабуть, не догадуючись, у чому річ.

Падали згори слова, наче великі краплини дощу. Баби голосно зітхали. Гарно вмів промовляти ксьондз! Про безодню пекла і про те, що ніхто не втече від кари та від караючої руки правосуддя. Про всілякі спокуси, про небезпеку, яка насувалася з кожним днем. Люди небагато з цього розуміли, але ксьондз так бив на сполох шонеділі, і кінець кінцем вони вирішили, що це один з обрядів відправи. Ксьондз любив закликати громи небесні, особливо на молодь, хоча молодь не дуже відвідувала костьол, і слова ксьондза гинули марно.

Довго промовляв ксьондз і наводив різні приклади із святого письма, щоб підсилити своє казання. В Ройчихи сльози капали з очей: вона завжди розчулювалася, хоч і не розуміла, про що говорить ксьондз, але під час проповіді їй завжди згадувались усі нещастя і турботи.

Потім ксьондз перейшов на ближчі, зрозуміліші речі. Як завжди, він почав говорити про костьольний дах, про те, що він протікає і треба робити новий, а вони про це не дбають. Ігнатиха задерла голову вгору і глянула на стелю, помазану білим вапном. Так, підмоклі місця були, це правда — вони позначалися жовтими колами. Але в костьолі не капало. Спокійно могла дивитися з вітгара мати божа в блакитних шатах, рівно могли горіти свічки в дерев'яній люстрі. А звідки взяти, боже милий, звідки взяти грошей на цей дах? Вже раз зібрали гроші, привезли деревину, ще за того ксьондза. Склалися на це всі села, теслі обіцяли задурно перекрити дах, щось додав і граф Острженський. До речі, сором було, що ксьондз про це взагалі згадує. Гріх, та й годі. Ігнатиха, ніби ненароком, оглянулась на жінок і відразу примітила, що всі думають про це ж саме. Вона впіймала глузливиий усміх на губах молодого Захарчука, якого батько силоміць притяг з собою до костьолу. Він теж був свідком цієї справи — молодий Захарчук. Були й інші — статечні хазяї. Всіх це допекло до самого серця. Ні, не таким, як слід, був той, колишній ксьондз. Не його була деревина, — на костьол заготували люди. А ксьондз продав деревину. Великою

юрбою пішли тоді люди до будинку ксьондза, голосно гримали, щоб він віддав те, що вкрав. «Виходь, бугаю!»— галасували мужики, і не тільки хлопці — статечні хазяї теж.

Зчинився скандал, ксьондз заднім ходом утік — і тільки його й бачили. Незабаром на його місце приїхав цей новий, і вже залишився. Непоганий був, куди краший від того!

Довго, розтягнуено промовляв ксьондз. І розпливалося побожне розчулення. Зринали різні думки, особливо коли ксьондз почав говорити про погорільців з Бржегів, про те, щоб їм допомогти, бо нещастя може трапитися з кожним.

Вже всі знали, як граф потурбувався про погорільців, і знали, звідки почалася пожежа. Бо загорілося не від коваля, як думали спочатку. Юзеф Вроняк підпалив брата,— вони вже давно сперечалися за поле, яке дістали в спадщину від батька, за врожай з півморга землі. Обидва душилися з купою дітей на своїх мізерних господарствах, голодували, сварилися. Ці два чи три вози жита були для них однаково, що життя або смерть. Юзефові здалося, що його скривдили,— він і підпалив. Йому вже було все одно.

Коли б ще це було десь в іншому місці, а то саме тут, де вбогі смужки Вроняків, ріденьке жито, висохла картопля прилягали до графських неозорих ланів, що колихалися оксамитною хвилею, до графських стогів, до купиць тучних снопів, до возів, навантажених хлібом, великих, як клуні. Ні, про це не казав ксьондз. А вистачило б клаптика графського поля, щоб Вроняк не підпалив брата і щоб Бржеги не згоріли дотла.

Погорільці стояли тут, біля костьола,— двоє чи троє. Їм нічого було подати, легше було винести з хати мірку картоплі, краєць хліба чи шматок полотна. Але грошей ніхто не брав з собою в костюл, хіба, може, стільки, щоб кинути на церковну тацю, та й то робив це не кожен, а тільки той, хто хотів підлеститись до ксьондза. Хіба не міг граф допомогти погорільцям, хіба це було йому важко? Адже ксьондз ходив в палац і на обід, і пити вино — чому ж він не говорив там про допомогу ближнім?

Думки, одна по одній, перейшли й на Зелінського. Чому ж то ксьондз картає людські гріхи, людські провини, а про цей злочин і не згадає? Хіба не лежав над ставком

труп, хіба не залишилася в хаті стара мати з купою дітей і майже сліпий батько?

Але ксьондз, очевидно, про це не пам'ятав. Він почав говорити про щось інше — про вирубані дерева, про графський сад та про шкоду, яку йому заподіяно. Шепіт пробіг в костьолі, і баби почали тривожно оглядатись, бо біля дверей, там, де звичайно стояли чоловіки, знявся шелест і рух. Вони шумливо виходили з костьолу, один за одним, цілою юрбою. Ксьондз схаменувся, почервонів і хутко звернув на інше — на царство боже, на ласку, яку бог посилає біднякам. Чоловіки стали поволі повертатися. Багато часу минуло, перше ніж вони навчили ксьондза, що він не може казати всього, що йому схочеться. Колись, давно, першим подав цьому приклад старий Плицяк, який і без того рідко бував у костьолі. Ксьондз промовляв, а Плицяк кашлянув, повернувся і по всьому костьолі пішов до дверей, бо він стояв майже біля вівтаря. Ксьондз здивувався, навіть замовк на хвилину, але, видно, догадався, в чому річ. З того часу так повелося: тільки-но починав ксьондз картати селян або казати щось не до вподоби їм — вони відразу виходили. Це страшенно засмучувало богомільниць та парафіян з шляхетського Мацькова, але так було майже кожної неділі. Ксьондз сопів, сердився, але нічого не міг вдіяти. Він надто добре пам'ятав, як було з його попередником. Знав, що приїжджав сам єпископ умовляти селян, але ксьондза все одно довелося забрати звідси. «Коли так, то ми й без ксьондза обійдемося,— заявили єпископові селяни.— А костьол не ксьондза, а наш. Ми його будували». І єпископ мусив поступитися перед селянською громадою. Отже, тепер ксьондз Палінський звивався поміж селянами і палацом, мов пічкур, щоб якось вийти із скрутного становища.

Проповідь скінчилась. Люди поволі виходили, мружачи очі від сонячного світла. Оманливе сяйво свічок здавалося мороком проти сонячного блиску, що стояв над липами. Ройчиха несла сина на руках; він заснув, і вона не хотіла будити його в костьолі.

Люди зупинялися біля костьолу в липовій алеї і розмовляли.

Дехто, ідучи до костьолу, більше думав про ці розмови, ніж про щось інше; то була зручна нагода зустрітись з людьми з усіх навколишніх сіл. Дівчата цікавились, чи

купила собі Марися або Зося нову хустку, нові черевики, та й самі хотіли похвалитися перед іншими своїми обновами. Декому цікаво було подивитися на паній — щоразу, як на нове диво, хоч усі знали їх. Граф Острженський не бував у костьолі, хіба що на панахиді або раз на рік на великдень, якщо випадково тоді жив в Остржені, бо звичайно він виїздив взимку за кордон, у Францію, де в нього теж були маєтки, або в Італію. Коли траплялося щось нове,— отак, як з Зелінським, як з делегацією із Бржегів, як з деревцями,— в костьолі завжди бувало більше людей, щоб подивитися на графинь Острженських. Але по них ніколи не було нічого видно. Вони спокійно проходили до своєї лави — Зуза з круглим бездумним обличчям придуркуватаї,— це впадало в очі кожному, і графиня, бліда, худа, висока, завжди начебто з заплаканими очима.

— Не легке в неї життя, ой ні... — гомоніли між собою баби, але без співчуття. Адже кожна вірила, що це людська кривда падає на Острженських постійними нещастями. Та, зрештою, ніколи не вражало їх найбільше нещастя — злидні.

— Як стільки грошей маєш, хто тобі щось зробить?

І знову йшли розмови — про острженські ліси, землі й води. Найбільше про землю. Всі села ниділи на своїх карликових господарствах, а граф мав більше землі, ніж вони всі разом: Калини, Бржеги, Мацьков, і хто знає ще, скільки сіл.

Помалу розходились, кожен у свою сторону. Збоку від'їздили вози. Дехто заглядав ще до Скуржака випити пива або так посидіти, поговорити.

Ксьондз роздягався в ризниці і благодушно сварився з дядьком з Грушкова.

— Тридцять злотих даси — охрещу хлопця. Прийдеш у ту неділю.

— Змилуйтесь, пане ксьондз, тридцять злотих це багато.

— Багато? Гляньте, який упертий!

— Скільки ж це треба хліба продати!

— А ти знаєш, скільки я мусив учитись, скільки років ходив колись до школи, щоб стати ксьондзом і хрестити твого хлопця!

— Правда, пане ксьондз. Але все-таки тридцять злотих — великі гроші!

- Гм... кінь у тебе є?
- Один поганенький, навесні купив.
- Гм... То, кажеш, багато?
- Чоловік низько вклонився.
- Не наберу стільки, пане ксьондз... Скиньте хоч трохи.
- Скинути, кажеш?.. Ну, а двадцять злотих даси?
- Змилуйтесь, пане ксьондз... ще хоч трохи скиньте.
- Дуже важко зараз, а тут ще й спека така, випалило все дотла...
- За ваші гріхи, за ваші гріхи бог вас карає! На горілку є, а за христини заплатити не вистачає!
- Яка там горілка... Вже років з п'ять як горілку в рота не брав. Не такий тепер час...
- А тобі, мабуть, шкода, га? Без горілки й кроку не ступите. Знаю я вас!
- Ет, де там. Ніхто не п'є.
- Ну, ну, знаю я, що у вас на думці. Тому не п'ють, що монопольна, га?
- Грошей нема, пане ксьондз. Якби були гроші, то й на монопольну дали б...
- А як там у вас, спокійно?
- Що саме? — не зрозумів селянин.
- Газет ніяких не читають?
- Не знаю, я неписьменний.
- Гм... гм... неписьменний. Ну то як же буде з цими христинами?
- Будьте ласкаві, візьміть вже п'ятнадцять злотих.
- Мало! Мало! Але що з тобою робити! Нехай уже буде й п'ятнадцять! Ранком прийдеш.
- Ризничий старанно розгладжував білий стихар, вкладав його в шухляду.
- Не забудь, Макаре, христини в нас у неділю, щоб ти мені вранці нагадав.
- Нагадаю, панотче. Тут ще чекають, прийшли на оклик дати.
- Зараз? Я йду в палац на обід. Скажи, нехай прийдуть іншим разом. Нема в мене часу, нема часу! З ранку до вечора будь до їх послуг. А звідки вони?
- З Домбровки.
- Можуть почекаати. Нехай цими днями ще зайдуть.
- На «Отче наші» були?
- Ні.

— От бачиш. Дай їм оклик, звінчай їх, але «Отче наш» напевне читати не вміють. Так, так! Скоро й вінчатись не стануть ходити! — бурчав ксьондз, пригладжуючи волосся перед невеличким дзеркальцем.— А як ще хто прийде — мене нема. Навіть у неділю передихнути не можна.

Вінцент повертався разом із старшиною. Хотів він чи не хотів, але в костьол мусив ходити щонеділі. Він знав, що пильний погляд ксьондза завжди стежить за його місцем на лавці. Від ксьондза залежало багато, і Вінцент не мав сил гризтися ще й з ним. Ксьондз, власне, не підтримував ніяких стосунків з учителем, але Вінцент добре знав, що йому відомий кожен його крок. Адже на селі були богомолки, око й вухо ксьондза, які охоче бігали до його з новинами.

Вінцент трусився на возі й ковтав порох, що сірим туманом стояв у повітрі. У старшини були добрі коні, він обганяв вози з Калин, з Мацькова. Старшина щохвилини підіймав шапку, бо з ним вітався майже кожен. Але Вінцент знав, що люди його не люблять. Вони не могли забути, що раніше, перш ніж його обрали старшиною, він говорив одне, а тепер зовсім змінився і часто приймав у себе коменданта поліційного посту, як тому траплялося проїздити Калинами.

— Кожен за копійку готовий стати Іудою,— казав Ройек і спльовував убік, дивлячись при цьому на вчителя. І Вінцент зіщулювався, бо це був натяк на нього, хоча й зовсім безпідставний. Він знав, що коли йому доводилось їздити на окружну конференцію, для чого волость повинна була давати коні, люди бурчали й чекали, який удар звалиться на них з міста.

— З'їжджаються змовлятися проти нас, а ти їм ще й коні давай,— казали дядьки, впевнені, що з міста приходять до них тільки лихо.

І лихо справді приходило. Тепер, коли скінчилися жнива, знов посипалися виплати, податки, внески. По селах ходив судовий виконавець, приходили повідомлення про штрафи. Стара Лісіна, яка жила біля лісу з племінницею Параскою, даремно присягалась, що сплатила вже все, що з неї належало. Вона не зберігала квитанцій, не вміла підрахувати — була неписьменна. І так якось дивно складалося, що саме неписьменні платили більше, ніж з них належало. Ройек поїхав в місто з'ясувати і повер-

нвся, тріумфуючи: там визнали, що він був правий. Балаган це, а не установа — з нього незаконно вимагали виплатити вдруге. Але чого могла добитися Лісіна? Оплакала гіркими сльозами теля і заплатила. Звичайно в неділю опівдні приходили до Вінцента люди з проханням написати заяву, підрахувати квитанції. Він старанно заглиблювався в забруднені, з пошарпаними краями папірці, писав, пояснював і безсило опускав руки. Тут було все: податки, банкові внески, проценти і нарешті сплата за сільськогосподарський реманент, на який з такими зусиллями збирали гроші хлібороби. Договори були складені спритно. Мидлярж виплачував, виплачував за свою соломорізку, і нарешті виявилось, що вона йому не належить. Приїхали й забрали її назад, не допомогло нічого: в договорі стояло — і під цим був підпис Мидляржа, що як він не сплатить чергового внеску вчасно — все пропаде. Саме тоді здохли в нього свині, і він не сплатив. Йому навіть не спадало на думку, що так може бути. Але агенти тільки сміялись йому в очі.

Так було в усьому. Селянин бився в сітці незрозумілих оповіщень, наказів, що перебільшували його платіжні можливості, і не міг викрутитись. Всі ці проценти, додаткові внески гнітили його, позбавляли останньої надії, що він колись виплутається з усіх боргів, що нарешті стане на ноги. Він розраховував на сінокіс, на жнива, на свиней, на худобу, але досить було однієї посухи чи дощового літа, пошесті на свиней, щоб усі розрахунки пішли марно. Отже, кінець кінцем селянин перестав розраховувати. Тягнув свою лямку, похмурий, розслаблений, з безнадійним серцем. Був один бездонний мішок — місто, яке брало, брало, брало і не давало нічого натомість. Життя розсипалося сірим піском, обливалося кривавим потом, селянин надривався з ранку до ночі і не мав нічого. Про судового виконавця, про податок казали, як про бурю, що налітає раптово, як про весняну повінь чи посуху, яка спалює поля. Судовий виконавець приходив неминуче, і дикий жах падав на села, що притулилися край дороги. Жінки ридали, проклинали, молились, але з розпачем дивились, як виводять у них з хліва останню корову, виганяють останню свиню, що вціліла від пошесті.

Люди скаженіли, бо всім було відомо, що граф Острженський не сплачує вчасно податків. Сам старшина проговорився колись, що граф заборгував мільйон зло-

тих. Боже милий, таку силу грошей! Сама назва була незбагненною для думки, ставала порожнім звуком.

А в Лісіні забрали теля, в Ройків корову, в Захарчука продали коня за кілька мізерних злотих! Людям сліпив очі графський мільйон, але вони не дивувалися. Так воно вже було заведено: графові — все, їм — нічого. Графу — ліси, землі, води. Їм — розсипи сірого піску й болю над Бугом.

І, риючи у селянських оповістках та квитанціях, Вінцент мимохіть мусив думати про графський мільйон. І так, як тоді, коли горіли Бржеги, переконувався, що його серце непомітно схиляється до села. У нього самого теж ледве вистачало на те, щоб одягтися й прохарчуватись, хоч на селі і вважали його за багача.

9

Зрештою Вінцентіві жилося начебто трохи легше — тепер, коли скінчилися заняття в школі, а з ними й виписування листків на штраф, і нудні розмови з батьками, які, притакуючи, кивали головами, згоджувалися з усім, а потім продовжували робити своє. І Вінцент на час канікул переставав бути для села пригноблювачем, який відриває дітей від пасовиська, від збирання ягід, за які можна заробити пару грошів, від всіляких робіт, де не можна було обійтися без дитячої допомоги.

Вбивство Зелінського, справа з погорільцями з Бржегів, тисячі інших справ захоплювали його дедалі більше — і він поволі починав дивитися на острженський палац, як на гвіздок, вбитий у живе тіло землі. Він став глибше розуміти цю ненависть до міста, яке забирало дрова, свиней, рибу, а натомість присилало судових виконавців й повістки про виплату.

Справа погорільців з Бржегів незабаром захопила його цілком. Коли розбрелися по надбужанських селах чоловіки з торбами на спині, жінки з дітьми на руках, коли стали вони з'являтися під костюлом, у містечку на розі вулиць і жалібно бурмотіли свої скарги, знявся галас у Мацькові, який завжди першим відгукувався на все, в Калинах, у Грабовці, по всіх селах.

— Що ж це таке? Якщо граф нічого не дав, господарям доведеться в старці піти? Невже без тієї графської допомоги так і пропадати людям?

— Невже тільки граф тут є, а без нього нема нікого й нічого?

Люди стільки говорили, такий зняли галас, що старшини скликали збори. Скалчиха бігала, як шалена.

— Тут ніхто нічого не просить! Тільки як же це так, невже показати графу, що без нього усім нам кінець приходить? Ми з чоловіком викопали яму біля льоху, якби навіть довелося здохнути — не рушимо звідси. Хай не радіє, що в Бржегах стала пустка. І ще я вам скажу, люди добрі, що граф хитро все обміркував. Він вже говорив із старшиною — правда ж, Романе! — що купуватиме землю. Всякий згодиться продати, як їсти нічого!

— Звісно! А до весни грошей не буде, тоді вже і справді навіки станемо старцями.

— Та й скільки він там заплатить! Дасть дрібницю, а люди спокусяться, і він майже за безцінь все забере.

— І нашо йому ця земля? Хіба в нього мало своєї?

— Хочє купувати,— неохочє буркнув старшина.— Кажав, що купить багато, аж до лісу, щоб вирівняти свої володіння.

— Не дочекається він цього! Вирівняти хочє! Верціох, це він і твою землю купити хочє, бо вона до його полів найближча.

— Все, все купить, поки не вирівняє за тією протокою, що йде вздовж лук,— посвідчив Роман.

Старшина з Калин кивнув головою. Вінцент сидів спокійно, але відчув, як кров ринула йому в обличчя.

— Треба щось робити,— заявив Скуржак.

— Що ж ви зробите? — заверещала Скалчиха.— Я вже людям кажу: хто продасть хоч клаптик, я йому очі повидираю! Вже він з цих іудиних грошей пожитку не матимє.

Плицяк стукнув палкою об підлогу. Всі стихли.

— Це тільки сказати легко, кумо, що очі видряпаєтє. Але що людині робити, як немає ні стріхи над головою, ні шматка хліба, а тут п'ятеро чи шестєро дітей у вуха гудє?

— Нехай здихають! — випалила Скалчиха.

— Здохнути завжди найлегше — треба як-небудь виручати.

— Треба написати в старостат.

— Писали, і ніякого толку. Тільки й того, що вчєра до Скубінських прийшло нагадування про податок. А сам

Скубінський опечений лежить, ворухнутися не може, дітей четверо, баба зовсім стерялась.

Вінцент нерішуче втрутився:

— А коли б поїхати...

— Правильно! Заява лежить, ніхто, може, в неї і не заглянув. У старостат, у воеводство поїхати, може, там щось допоможуть. Страхову касу притиснути, нехай платить.

— Але хто поїде?

— Старшині треба!

— Ще б пак, старшині! Вам, Романе, певне, хочеться їхати, так? То буде, як минулого разу, коли волость втратилася дурно, а ви нічого не зробили!

— Не пощастило... — буркнув Роман.

— Звісно! Але ти ще після цього два дні п'яний ходив! — гукнула якась з жінок.

— Не галасуйте, жінки, бо ми ні до чого так не договоримось. Їхати комусь треба, інакше не може бути... Я так думаю, щоб старшина поїхав з паном учителем.

— З учителем? — здивувався хтось у першу хвилину.

— А чому ні? Пан учитель швидше домовиться там з усіма, виходи різні треба знати, де уже мужикові впоратись? А якби вдвох, воно було б ще краще. Старшина і вчитель.

— На двох грошей більше потрібно.

— За себе я сам заплачу, — трохи захриплим голосом сказав Вінцент, блискавично підрахувавши свої фінансові можливості. «В найгіршому випадку позичу в Сташки, потім сплачуватиму частинами», — подумав він.

— Це добре, коли так, — зрадів хтось, але решта за-протестувала.

— Як же це так, ви від сіл поїдете значить, села й платити повинні...

— Квиток, скажімо. Коні до станції — це задарма, але квиток туди й назад, та й там теж дурно нічого не дадуть.

— Гроші чималі!

Нарешті домовилися про все, призначили день.

— Тут баритися нічого! Чим швидше, тим краще. Не-хай комісію пришлють, поки всі не розбрелися з села.

— Люди добрі! Варшава — добре, страхова каса — добре, але й тут на місці щось робити треба.

— Коли страхова каса виплатить, вже жнива скін-чатся, візьмемося всі за роботу, щоб їм до зими хати збудувати.

- Може, з міністерства якусь допомогу дадуть...
- Але поки дадуть, їм тут зараз нічого їсти...
- Треба було б щось зібрати...
- З чого ж ти будеш збирати?
- Чи хто-небудь зібрав урожай?
- Самим не вистачає.
- Ні, не так. Ніхто не каже, щоб давати там мірку картоплі чи жита. Як потроху складуться Мацьков, Каліни, Грабовка, Грушов — усі села, то й буде досить.
- А хто розподіляти буде, знов старшина?
- Щоб йому до рук прилипло?
- Ні, не треба старшини. Обрати двох, нехай ділять.
- Навіщо обирати? Адже призначили делегацію, що до того шахрая ходила, нехай вона й розподіляє.
- Правильно, нашо вдруге обирати!
- Тільки щоб по совісті все було.
- А як же інакше? Нехай кожне село складає все, що дадуть, у старшини. Записати все як слід, тоді відвезти до Бржегів.
- Полотно теж можна давати? — запитала якась із жінок.
- Ясна річ. Хто що може, аби тільки кожен дав хоч трохи.
- Людям допомогти...
- Людям допомогти, а тому глитаєві показати, що і без його графської ласки обійдемося.
- А хто тоді галасував, щоб до графа іти? Може, не ти?
- Хто ж його знав, що так вийде...
- А як могло вийти? Він завжди людей вважав за худобу, а то й ще гірше. Що ж могло раптом змінитися?
- Почекайте, а як буде з Вроняками? Їм теж давати?
- А як же? Вроняк сидить у тюрмі, а в них таке діється, що й сказати страх. Жінка й діти ні в чому не винні.
- Певне, що ні...
- Треба їм дати, так само, як іншим людям.
- Ділите, ділите, а тут ще нема нічого.
- Нема, але буде!
- Зараз же, хто що може, несить до старшини.
- Як так буде, не один викрутиться. Краще возом від хати до хати їздити. Однаково коні в стайнях стоять.
- Правильно! Від хати до хати, як ксьондз на Новий рік!

- Тут уже ніхто не викрутиться, сором буде.
- А нащо викручуватися? Не чужому дають — своєму братові!
- Ще й у такому горі!
- І до ксьондза теж треба йти?
- Звичайно! Він стільки минулої неділі казав, то нехай сам приклад дає!
- До всіх заїдемо, не бійтесь!—запевняла Скалчиха.
- Тільки не в палац! — засміявся хтось.
- Я в палаці вперше була, а як ще раз піду, то вже не так!
- Ого, гляньте! Скалчиха погрожує!
- Я не погрожую, але як прийде до діла, я ще йому покажу!
- Поки до цього дійде, графа тут і сліду не буде! Втече, що й не зглянемося.
- Вже там, у Мацькові, доглянуть його від усякого лиха.
- Ех, мелете казна-що, а потім, гляди, й біду накличете,— значущо мовив Захарчук, зиркаючи на старшин, що юрбилися біля вікна.
- Правильно, нічого багато говорити! Слова як полова; вітер підхопить і рознесе.
- А як треба буде що зробити, то і без розмов зробимо.
- На все прийде час.
- Ой прийде цей час, прийде! Аби тільки його дочекався.
- Дочекаємось, не бійтесь,— зауважив хтось, і люди почали розходитись.
- Тим часом Скалчиха верескливо командувала жінками, розподіляючи їх по навколишніх селах.
- Жінка завжди краще догляне, ніж чоловік. Старшино, не тікайте, з вами Важечиха піде!
- Ви сьогодні хочете почати?
- А коли ж? На Миколу та й ніколи? Відкладати нема чого! Або зараз, або зовсім не треба!
- Не інакше!

Відразу опівдні поїхали вози від хати до хати. Люди вже знали, не доводилося навіть злазити з воза. Виносили мірки картоплі, жита, шматки полотна, льон, буханці хліба, хто що міг. Стефанович показав себе — поклав на віз великі кільця ковбаси і цілий мішок солі.

— У кого є, той може дати.
— Та тільки той, що має, не дуже квапиться давати.
— Це штраф так Стефановича підохотив.
— Який штраф?
— Ви хіба не знаєте? Минулого тижня приїздив чиновник, що збирає податки з крамниць. Знайшов півпачки махорки. Рузя сховала в горщику на полиці, а він пронюхав. Довелося їм двадцять злотих платити. А як не різати? Хіба хто купить цілу пачку?
— Такі гроші заплатили!
— Видно, є звідки взяти.
— Так їм і треба! Як здихає в кого свиня, вони беруть за безцінь, а потім за ковбаси, за м'ясо стільки вторговують, як із здорової.
— З чого вони й забагатіли, як не з цього?
— А стара завжди обважить, як не доглянеш.
— Зате хоч і дали.
— Як вони могли не дати? Всі дають.
Справді, давали всі. Стара Лісіна принесла курку. Захарчук невеличке поросся. Давали навіть найбідніші. Ганна вийшла із своєї кухні і поклала на віз дитячу сорочечку.

— Може, знадобиться.
— Чом не знадобиться? Всі голі й босі.
Вона стояла з немовлям на руках. На секунду глянула на Вінцента, який сидів на возі, і її великі сірі очі опустилися на малу голівку біля грудей. Вона тихо пішла назад з обличчям мадонни, в запряній до краю, злинялій спідниці, строга, серйозна, сповнена спокою. Вінцент одвернувся, помітивши, що баби придивляються до нього, і став зав'язувати мішок з житом.

Вони збирали до вечора, а вранці, ще затемна, вчителя збудив стук у вікно. Це приїхав старшина з Бржегів. Вони разом поїхали на станцію. Їхали довго в холодних передсвітанкових сутінках, росяними луками, березовими гаями, де гілля звисало низько над самою дорогою. Далеко, далеко тяглась зелена спадиста рівнина, злегка пошматована складками пласких пагорбків, порослих материнкою. Перлово виблискувала річка, розкривались на луках темні очі ставків, що наче прокинулися від нічного сну і ще таїли на дні золото зірок. Заливалися піснею жайворонки, в гілках сосен щебетали птахи, зривалися з води дикі качки і линули високо над лісом.

Як завжди бувало ранками, вечорами, гарячими полуднями, Вінцента охопив захват перед красою цієї землі, зеленої, блакитної, золотої, гомінкої від пташиних пісень, запашної від квітів, сумної від гнучкого гілля берез, похмурої від темних сосен.

Старшина сидів мовчки. Хлопець поганяв коня, але Вінцент забув про їх присутність.

— Гарно тут!

Роман сплюнув з воза на дорогу.

— Гарно? А що ж тут гарного? Пісок і пісок, а як не пісок, то болото. Ніякого життя тут нема, тільки й того, що годуєшся ледве-ледве, аби не здохнути. Витягнеш ти що-небудь з цього піску? Здобудеш щось із цих боліт? Нічого! От, пане, я був на Помор'ї, там справді гарно! Поля і поля, пшениця майже до плечей, кожен клаптик засіяний, дороги добрі, хати куди кращі, ніж у Стефановича в нас у Калинах! Отам справді гарно. Хоч і в Остржені не можна сказати, щоб було погано. Але тут?

Широким помахом руки він зневажливо обвів зелені берізи, лілові від материнки пагорбки, смарагдовий простір болотяних лук, по яких блукали лелеки.

— От коли б висушити ці болота, угноїти ці піски, як граф зробив, тоді б, може, з цього вийшло щось путне... Але мужик не подуває, де йому!

Потяглися вузькі селянські смужки, темно-зелені латки картоплі, чахла, ріденьке просо.

— От і Грушкове. До станції вже недалеко.

— Картопля добре вродила.

— Де там — сама гичка! В землі потерть, не виросло нічого. Люди радіють, що картопля гарна, як зверху глянуть, а торкнути кожен боїться. У нас після пожежі баби почали на городах шукати картоплі, думали, що відразу печену вириють. Куди там! Як ті горішки або ще й дрібніша. А тут, у Грушкові, навіть гірше, ніж по інших селах.

— Гірша земля?

— Ет, земля як земля. Нікудишня всюди... Але з літа пішла комасація. Як почав землемір міряти, так до самої зими міряв. Ніхто не засіяв озимини, бо як ти будеш сіяти, коли не знаєш, на своєму чи на чужому? А в цю спеку озиме краще б витримало. Отже, озимого не було, а ярина вигоріла. Ну й що? Поганяй, Франеку, поганяй, бо ще далеко, а за сонцем мені здається, що вже пізно.

Але на станції їм довелося ще почекати. Поїзд був майже порожній.

— Тепер ніхто не їздить, не час. Але часом буває повно, так що страх, як екскурсії з Біловіжжя їдуть. О, гляньте, гуральню видно...

— Графа Острженського?

— А чия ж? Це все графське добро. З того боку залізниці теж. Бачите, який гарний ліс.

Вінцент дивився у вікно... Пливла зелена земля, миготіли ліси, темні од вікових дерев, розлогі луки, і знов поля, вже зорані й забороновані, лілові від недавньої стерні.

— А це що?

— Теж графський маєток, це Гловачев, там тартак є і великі амбари.

Вінцент дивився. Гудів поїзд на рейках, сопів і мчав уперед, але все не міг виїхати з землі Острженських. Пливла земля графа Острженського в мороці лісів, у зелені лук, у неосяжних просторах оброблених полів, височіла на пагорбках сірими вітряками, диміла трубами гуралень, тонули в ній вузькі смужки сіл, наче дрібні островці в неозорім морі. Без кінця і без краю, скільки оком сягнути, тяглися острженські землі. І у Вінцента в очах ці поля, луки й ліси змішалися із смужками калинян, з підмоклими полями над Бугом, із з'їденими цингою яснами Ліберачихи, з роздутими від картоплі животами калинівських дітей,— і зелень, блакить і золото потьмарились майже фізичним стражданням. Він зітхнув вільніше, коли нарешті Роман сказав:

— Це вже не острженські землі,— але відразу ж додав:— У графа на Поділлі ще є маєтки, але він там не живе, тільки часом наїздить. І у Франції теж е...

Вінцент не відповів. У нього боліла голова, поїзд гудів, вагони нестерпно підкидало на рейках. На протилежній лавці спала з розкритим ротом беззуба жінка, крім неї не було нікого. Він задрімав і очутився лише тоді, коли поїзд шарпнувся й уповільнив хід.

— От і приїхали. З п'ять років буде, як я приїздив сюди в мокрий рік просити, щоб відстрочили податки.

— Відстрочили?

— Ні,— неохоче відповів старшина. І Вінцент не допитувався більше, згадавши, що вигукували баби вчора на зборах.

— Ну, тепер куди?

— У мене тут є знайомий адвокат, він нам порадить.

— Ну, певне, адвокат вже розуміє, що і як.

Почалися клопотання, втомна біганина. Треба було стукати в сотні дверей, розповідати десятки разів те ж саме, чекати довгими годинами в різних приймальнях. Старшина тільки притакував та здвигав плечима, весь тягар цієї справи впав на плечі Вінцента. Вечорами він вже не почував під собою ніг. Він говорив до хрипоті, пояснював, просив, але все розбивалося об мур байдужості, наказів, тупого нерозуміння. За ці кілька днів Каліни стали йому ближчі, ніж протягом цілого року життя в селі. Він почував на собі відповідальність, там чекали його люди в Мацькові, в Калинах, в усіх селах і насамперед у Бржегах — почорнілі від турбот і горя жінки, голодні діти, охоплені розпачем чоловіки. Вони довірилися йому, і він повинен зробити все, хоч би для цього довелося бити кулаками в замкнені двері і в тупі голови чиновників, що сиділи за письмовими столами. Тут, у гомоні великого міста, він почував себе чужим, вибитим з рівноваги, так само, як спочатку на селі. Він знав, що здається цим усім людям кумедним і сентиментальним. Вони звикли до таких справ. З-за письмових столів ці справи здавалися зовсім іншими: переставали бути живою раною, оберталися на сухі рядки звітів, на заяву, неправильно адресовану, написану не по формі. Тут люди з Бржегів втрачали свої обличчя, закопчені полум'ям, опечені іскрами, викривлені розпачем, і ставали сірими цифрами. Тут село було не білим піском, не безплідним болотом, не дітьми, спотвореними рахітом, не з'їденими нужею жінками, постарілими в двадцять п'ять років, не мужиками, пригнутими до землі безнадійною працею — вони були лише точкою на карті, знаком у рубриці, чимось мертвим і невиразним. З розпачем, з люттям, з гнівом силкувався він викликати перед холодними очима чиновників образ села, такого, яким воно було, — живе, справжнє, разуче. Вони байдуже всміхалися. Одні тому, що це не було для них чимось дивним, новим чи несподіваним, інші — тому, що не вірили. Не хотіли вірити. Так їм було зручніше й краще.

Тут, ходячи сотнями сходів, бігаючи сотнями вулиць, Вінцент розумів дедалі краще, що на все лягає ворожа, всевладна, могутня тінь Острженя. Де був вихід, як мож-

на було розв'язати цю справу? Коли б навіть пощастило все вирішити якнайкраще — чи не буде це лише невеличким пластирем на великій роз'ятрений рані? Адже і в майбутньому — навіть якщо й відбудуються Бржеги. — буде у вікна хат кожної весни заглядати голод, і будуть у дітей кришитися зуби, і вмиратимуть жінки в пологах, і буде дрібнішати, сіріти і вироджуватись селянок, приречений на загибель, і буде брат підпалювати брата за чотири вози жита, поки пануватиме серед сірих сіл зелений, буйний, повний багатств Остржень, мов гвіздок, вбитий у живе тіло землі, мов спрут, що витягає шупальця і поїдає те, що належить селянам, точить надбужанську зелену, золоту, блакитну землю.

Після п'яти днів біганини, розмов, глухої люті пощастило нарешті все залагодити. Роман саяв:

— Я завжди казав — треба поїхати! На місці завжди можна краще залагодити, ніж цією писаниною. Писанину пхнуть кудись, і ніхто, може, не прочитає її. А так, якщо розповісти до діла, можна все влаштувати.

Вінцента дратував надутий, переможний вигляд старшини. Він не робив весь час нічого і тепер радів так, наче він і справді залагодив все. Все?! Вінцент не хотів думати, відступав перед остаточною відповідальністю. Розум диктував йому ясно й чітко, що саме могло б остаточно вирішити справу. Але він боягузливо відстороняв це від себе, обминав, відкладав надалі. Тому що довелося б одверто виявити себе, як Сташка, — на боці села. Стати разом з цими всіма Ройками, Захарчуками, Мидляржами, плече в плече. Сказати їм, що він думає і що мають рацію не ті, які радяться із старшиною, а вечірні гості Плицяка. А за цим усім маячив здалека попечитель, і навчальна округа, і хтозна ще хто і що.

Це страшенно мучило і гнітило Вінцента — саме те, що він не міг сказати самому собі останнього слова. Бо тепер він наче бачив усе гостріше, гостріше й інакше. Він вже не здвигав плечима, коли жінки казали йому: «Велике діло — нужа. Адже на хворому нужа не тримається, тільки на здоровому. Нужу виведеш — обов'язково хворобу накличеш».

Його вже не дратувало, що вони бігали замовляти хворобу до Лісіни, що давали жуйку немовлятам, що сорочки зотлівали на них від бруду й нужі, що вони неса-

мовито гризлися за стежку на городі, за прим'ятій колосок, за чухлу нагідку, зірвану з грядки.

Він часто думав тепер про Сташку і збирався до неї кожного дня — вже не в гості, а за порадою. Він безсило зупинявся перед лишаями, що вкривали дитячі голови, перед страшними ранами від коси чи сокири, перед невідомою «хворобою всередині». Але не було часу. В Бржегах тепер з ранку й до вечора стукотіли сокири, пахло свіжою деревиною, люди юрбами йшли з сусідніх сіл відбудовувати Бржеги, щоб до зими накрити стріхами зруби хат. Треба було ділити те, що приносили погорільцям сусіди. З блокнотом у руці, з олівцем, який вічно ламався, Вінцент стояв над купами дарованого багатства і разом з делегацією — Скалчихою, Кухарчуком, Верціоном, Лазінським і Скалкою — ділив. А з гаємних кутків виповзала людська злість і людська заздрість:

— У Петронелли тільки двоє, а їй дали більше!

— Але ви хоч щось врятували, а в неї нема нічого...

— Яке кому до цього діло? Коли я трохи грошей з-за образу витягла, то чому мені має бути гірше, ніж кому іншому?

-- Вронякові діти ситі ходять, а через Вроняка сталося все нещастя...

— Піди, Валеку, може, не записали, то дадуть ще раз хоч трохи.

— Картопля зовсім пріла... Нашо було таку брати?

— Гляньте, як учитель старається...

— А чого йому не старатися? Вже не без того, щоб він не заробив на цьому...

— Та що ви?

— Справді! Казали люди, за кожную хвилину йому платять з волості або із старостату...

— Таким добре живеться...

— А хто знає, чи йому з цього всього добра нічого до рук не прилипло?

— Брехня. Адже з кожним наша баба була, з Бржегів.

— Ет, однаково могли щось викрутити! Та ще й з Єндржеховою — заткнули їй чимось пельку, — чого їй там за людське добро старатися, як сама руки нагріла.

— Певне, кожен про себе дбає.

— Звичайно. Завжди своя сорочка ближча до тіла.

Але весело гриміли сокири і швидко лягали одна на одну рівні соснові балки. На велику купу згребли обгорі-

лі рештки хат. Всюди лежали тріски, тирса вузькими струмочками сипалася з-під пилок. Страву варили в чавунах на вогнищах, що їх розпалювали на попелищах. Вже тут і там кувікали поросята, кудкудакали кури. Затягалися рани від опіків, зелені бур'яни кинулися на чорну після пожежі землю. Поволі поверталосся життя в давню колію, хоч страх перед зимою ще лежав на виснажених обличчях жінок, у глибоких зморшках на обличчях чоловіків. Бржеги підіймалися ясною позолотою зрубів, нових стріх. Почали вселятися в нові хати — по дві, по три родини відразу, бо нічого було й думати про те, щоб відбудувати до зими все село.

Здалеку біліли, сяяли нові бржегівські хати. Їх видно було з наріжної башти острженського палацу, з вікна, в яке любив дивитися граф. Ці нові хати кололи йому очі. Він дорого заплатив би, щоб тільки позбутися Бржегів. Це була його мрія, з давніх-давніх років. Забрати землю з рук темних хамів, які виснажують її, знищують, не мають уяви про сільське господарство. Широко заорати поля, знищити межі, які відокремлюють ці злиденні, вбогі селянські смужки. Замість чахлого жита, ріденької гречки, миршавого проса пустити широкою хвилею золоту дорідну пшеницю, яскраву зелень цукрових буряків, врожайну картоплю для гуралень. Земля ниділа в мужицьких руках, ставала безплідною, неугноена, гнила без дренажування, лежала марною пусткою, облогом, грузьким болотом, жалюгідним полем, на якому нічого не росло. Сірими плямами лишаїв здавалися графові села біля шляху: біля самого Острженя — Мацьков, за лісами — Калини, збіговисько людських злиднів, темряви, безглуздої мужицької впертості. Багато довелося б вкласти в цю землю, але кінець кінцем це оплатилося б.

Здавалося, що з Бржегами пощастить залагодити справу. Але от вони виростають знову і знов, як болюча скіпка, стримітимуть своїми сірими смужками в зелені незорих острженських ланів. Адже вони могли б піти в інше місце, збудуватися там наново, десь в іншому місці плодити свою темряву і злидні. Але люди з Бржегів вперлися, — і не тільки вони самі. Самі вони не могли б тут нічого зробити — граф знав це добре. Вранці його будило рипіння возів — це їхали селяни з Калин, з Грушкова, з Гаїв, з усіх сіл — відбудовувати Бржеги. Він зробив тільки те, що міг, — заборонив возити своєю до-

рогою будівельний матеріал. Їм доводилося об'їздити манівцями, пробиратися далекими дорогами, де грузли колеса возів і ледве брели коні, але вони не прийшли просити. Це дивувало графа: в цій війні, яка тривала вже довгі роки, він дедалі виразніше відчував мужицьку запеклість, гордість, непримиренність, яка не зважала ні на що. Вони воліли махати сокирами з ранку до ночі, ділитися останньою буханкою хліба, аби тільки ці Бржеги не продали йому землі. В Мацькові обіцяли скрутити старшині голову, якщо він тільки насмільється заїкнутися про цю протоку, а граф давав за неї нечувану ціну — дві тисячі злотих за шматок нікому не потрібної води. Вони повідомили, і судовий виконавець забрав коропів, на цілих двадцять тисяч, вже в бочках, вже наготованих до вивозу. Повідомили, і раптом з'явився судовий виконавець і забрав наготовану до вивозу вже в мішках пшеницю. Острженський відчував, що навколо нього зростає хвиля ненависті, підіймається чимраз вище, і це підохочувало його ще дужче до ворожих дій. Вже не тільки для того, щоб збирати, нагромаджувати землю, як було раніше, але щоб показати цим хамам, що він, граф Острженський, тут могутніший від усіх, щоб нагадати мужикам, що не так ще давно їх шмагали батогами за острженським палацом. Хай не задирають тепер носа! Щоб показати їм, що він тут володар і плює на все: на жалюгідні села, з'їдені нужею, темрявою і злиднями, на їх безплідні поля, на їх громадські вибори, на нікчемну їх владу, на чваньковитих поміщиків, які насмільються ставати з ним поряд.

Ні, жоден з них не був рівнею графу Острженському. Недаремно в похмурих залах палацу висіли на стінах портрети людей, власністю яких із століття в століття були острженські володіння. Століття тому, в прадавні часи одержав хтось із графів Острженських цю землю, і вона переходила з роду в рід. Недаремно стояв у кімнатах запах давнини, недаремно збереглися традиції, які перемагали все й підносили Острженського вище від усіх інших землевласників.

Із зневагою дивився граф на те, що діялось у країні, на зміни, які ніс із собою час. Те, що іншим здавалося незначним, для нього було багато, ох, як багато!

Мужицьким смородом тхнуло від юрби, вихідці з якої невідомо чому почали домагатися влади й прав, наче їм

і справді належали якісь права. На перші місця стали пролазити люди, які не могли похвалитися ні прізвиськом, ні походженням, ні минулим свого роду. Все руйнувалось, все втрачало гідність, забувало про свої обов'язки. Але він встоїть і триматиметься міцно, як трималися його предки, коли сюди, за Буг, ішли татарські орди й литовська навала. Деякі продавали маєтки, скорялися, впадали у розпач, переселялися в міста. Він утримався — і стоятиме міцно, не відступить ні на крок.

Боляче защеміло серце, — і знов з тьми часу й справ, про які не думається, не хочеться знати, виринула думка про старість. Не було сумніву — він старів, він, граф Острженський, наймогутніша людина в усьому воєводстві, людина, про яку казали, що він ніколи не постаріється. Йому й самому часом здавалося, що це правда, але от тепер все ближче підкрадалася старість, все відчутніше давала про себе знати: колоттям у серці, задишкою на сходах, синіми мішками під очима, набряками ніг вранці. Щось зіпсувалося в справній досі машині, і не допомагали навіть лікарі, в знання яких Острженський, зрештою, не вірив. Просто — надто багато звалилося на нього останнім часом, і він був надто самотній.

Сміявся за вікном золотий день, мінився зеленню, блакиттю. Але холодною синню дивилися із стіни очі наймолодшого сина, суворі й чужі.

Так, так, на Бруно нічого було розраховувати — він завжди був легковажний, не шанував нічого. Він був найстарший, на нього лягала вся відповідальність, але він не думав про це. Лише в останню хвилину пощастило врятувати Горженюв, а Бруно не знайшов нічого кращого, як битися на дуелі через актрису, нікчемне створіння, коханку кожного, хто тільки її хотів, — і дав себе вбити на цій дуелі. Так, це було дуже схоже на Бруно! Але Юстин?

Граф зупинився перед портретом сина і довго вдивлявся в нього.

«Навіщо ти це зробив? Навіщо ти це зробив?» — обливалося кров'ю старе хворе серце від питання, на яке ніхто вже не міг би дати відповіді.

Холодно, байдуже дивилися з стіни блакитні очі. В ці очі закохалася мала пані Гоцлавська, в блакитні очі під чорними бровами. Правда, він ніколи не знав, що криється за блакиттю цих очей. Інша річ Юзефа — по суті вона завжди була йому найближча. Він пізнавав у ній

свою власну впертість, гордість, власну нестримну вдачу. Але на що вона звернула цю гордість, цю впертість? На дурні теорії, на безглузду любов, яка кінець кінцем принесла їй смерть у злиднях. Графиня Юзефа Острженська — дружина нікчемного органіста!

Залишилися ці двоє — дружина й Зуза. Вічно злякана Єлена, що з роками ставала все більшою святенницею, мовчазна, заплакана й чужа...

Вона завжди була йому чужа. І він ніколи б не одружився з нею, якби не батькові борги та не Гловачев, який клином врізався в острженські землі. Це було важливіше, ніж Єлена, важливіше навіть за всі плітки, які ходили про неї. Цим пліткам, зрештою, він не вірив і не сушив собі ними голови. Був Гловачев, і в ньому добре працювала гуральня. І була дружина — чужа і байдужа. І Зуза — Зуза, єдина, правда, невдала дитина, яка залишилася живою, коли ті лежали в землі. Бруно і Юстин в острженській землі, а Юзефа? Як звалось те містечко? Він пам'ятав, але сам перед собою вдавав, що не знає його назви, наче не зберіг його в пам'яті, мов вічно колючу скіпку. Зузі, недорозвиненій Зузі залишиться все: острженський палац, гуральні, млини, тартаки і земля, що хвилювалася збіжжям, колосилася стократним врожаєм, родюча острженська земля. В чії ж руки перейде це все? Він добре знав, що не стануть на перешкоді ні бездумні очі Зузи, ні її пласке веснянкувате обличчя, ні її курячий мозок. Не з нею — кожен одружитья з неозорою, багатою, ворожайною острженською землею. Рипучий голос Зузи приглушать своїм шумом соснові ліси, далекі діброви, шелест беріз, віками накоплюване багатство панів Острженських на надбужанській землі. В такій золотій оправі навіть Зуза здаватиметься кожному дорогоцінним каменем.

Він підійшов до шафи в стіні й накапав ліків на ложечку. Значить, так! Зрештою байдуже, що буде потім. Аби тільки виконати свій обов'язок до кінця, твердо стояти на варті цієї землі, яка переходила з покоління в покоління. А надто тепер, коли навколо все більше здійснювалася глуха хвиля мужицької ненависті, коли говорили вголос про розподіл землі, обговорювали норми викупу, згадували про парцеляцію, коли в мужицькі руки переходили землі, що їх власниками були люди, яким носили славнозвісні прізвища. Опухлі губи графа скривив гіркий

усміх. На місце Острженських, Плятерів, Потоцьких ставали Кухарчуки, Мидляржі, Мартиняки. Замість палаців — смердючі хати, замість неозорих ланів — мужицькі смужки, замість табунів благородних коней з розмаяними гривами — мужицькі волохаті шкапи, замість високостеблих троянд — низькорослі півонії, замість художніх клумб — кропива. От до чого це все йшло. Графові здавалося, що на нього наступає похмура мужицька юрба, яка смердить брудними кожухами, темна, підступна і зла, — ті самі люди, яких ще недавно шмагали батогам на острженським подвір'ї, а тепер вони не скидали шапок, коли він проїздив мимо них.

Його турбувало одне: до презирства, яке він відчував до селян, останнім часом приєднувалось чимраз гостріше почуття, якого він раніше не знав.

І він знав добре, що це ненависть — така ненависть, яку можна відчувати лише до ворога, гідного боротьби. Ні, це не було спокійне, повне витримки презирство, коли погорільцям з Бржегів він наказав дати два вози картоплі, відібраної для свиней, та зрубані в саду деревця. Не холодним презирством було почуття, з яким він дивився на палаючу скирту пшениці, яку підпалила в Остржені не чия інша — тільки мужицька рука. Не холодне презирство спонукало його радитися з Марков'яком, підкупати старшин, давати, де слід, відповідні вказівки і брехливі пояснення.

Це була ненависть дика, глуха, непоборна, ненависть, яка виснажувала його сили, змушувала тривожно битися хворе серце, не давала спати безнадійно довгими ночами.

«Я старію...» — з розпачем думав граф, дивлячись на сірі плями сіл біля дороги. Так, це було не що інше, як старість. Виснажувалися сили в цій війні, що тривала вже багато років та останнім часом загострювалася день у день. Він не міг уже холоднокровно приймати удари, які сипалися на нього з мужицьких рук. Безсонними ночами вишукував способи, вигадував прийоми, які могли б знести мужиків, змусили б їх підкоритися. Але наставав день, і граф переконувався, що бував переможений Ян, Костянтин, Казимир, але не село. І як неминучий наслідок тої чи тої причини, падала худоба на паловиську, загоралась підпалена скирта, у відкритий шлюз пливла риба із ставка, сохли підрубані щепи, треба було

вливати зіпсований солод, приготовлений для вина. І ніколи не можна було знайти винуватця. Мужики сварилися поміж собою там, у Калинах, в Мацькові, в Бржегах, криваво мстилися за заподіяні їм кривди, кололи один одного ножами на весіллях, підпалювали клуні після жнив, але тільки-но справа стосувалася Острженя, встановлювалась мовчазна змова, найглибша таємниця, загальне мовчання, яке захищало винуватців. Тут нічого не міг зробити Левінський: все, мов од глухої стіни, відбивалося від глухого мовчання, від хронічної відсутності свідків, від стверженого без запинки і скріпленого присягою фальшивого алібі. Марков'як і старшини явно боялися. А може, вони й справді не знали, а якщо й знали, то це були тільки чутки, натяки, невиразні здогади, які розсипалися порохом, тільки-но з них намагалися зробити який-небудь висновок.

І, міркуючи безсонними ночами, Острженський так і не знав, чи це він так ослабнув, чи зміцніло на силі село і повернуло до нього глузливе, повне погрози обличчя, обличчя бідняка. І ще один ворог був у нього — його власні наймити, двірська челядь. Але про це він не хотів навіть думати. Хіба що це надто болісно давалося взнаки, як зо два роки тому в жнива, коли ніхто не вийшов у поле і він мусив — хотів чи не хотів — домовлятися із своїми наймитами. Так, він не мав спільників у цій боротьбі, яку провадив, а ворогів було безліч. Тільки лісники — так, на них він міг покладатися. Не на їх відданість, о, ні! Але занадто багато мали вони гріхів на своєму сумлінні, щоб зважитись піти проти нього, відмовитись від його допомоги й захисту. Так, тільки вони. Управитель теж не надійний. Взагалі управителі часто змінювались, крали скільки могли й залишали посаду без жалю, — наймані люди, для яких Остржень мав значення не більше, ніж усяка інша посада, де б вони одержували хліб і дах над головою. Він був самотній. Зрадили, залишили його діти, Єлена ніколи не була спільницею. А тепер зраджувало ще й те, в чому він завжди був такий впевнений — сталні мускули, залізне серце, те кам'яне здоров'я, яке завжди так дивувало всіх та яке для нього було чимось простим і само собою зрозумілим.

Ксьондз?.. Ні, від нього теж не було ніякої втіхи. І він боявся, і він уступав, коли селяни дужче натискали на нього. Він не вмів тримати їх у шорах. А може, й справді

настав такий час, що хиталися, підгнівали підпори того, що завжди було непохитним і міцним, що будувалося з покоління в покоління, споконвіку складалося, цеглина по цеглині...

«Невже настає ваш час, а мій час разом зі мною іде в могилу?» — безмовно запитував він сірі, низько присілі села, що їх видно було з вікна палацу. В ньому обурювалося все, на чому він виховувався з дитинства, чим жив від юності й до старості, — вся його віра, переконання, які вросли в серце, текли в крові, стали з роками невід'ємною частиною його істоти. Ні, не могло цього бути — в усякому разі не тут, не в цій країні, — щоб правив хам, щоб повстав мужик, щоб підняв голос темний, неписьменний нащадок ще недавнього кріпака. Їх точила нужда, хвороби, власна темрява, не він, а вони були приречені на загибель. Піском розсипалося мужицьке господарство, а Остржень квітнув і зростав — тут була сила й право, не там. Острженські поля в мужицьких руках, острженські коні в мужицьких стайнях, — ні, цього ніколи не буде. Він завбачливо забезпечив себе: якщо після його смерті хоча б частинка Острження буде продана, решта — все, все — піде на інші цілі, буде відібрана. Той, що порядкуватиме тут після нього, не матиме права хоч би на клаптик землі, хоч би на одну стеблинку з острженських полів.

— Ви не потішитесь, не скористаетесь з моєї смерті, — казав він далеким селам, Калинам, Бржегам, мацьковським хатам.

Цей Мацьков, найближчий до нього, був найгірший, найбільш докучливий, запеклий, мстивий. Ох, як чекали там, певно, його смерті, чекали розкладу, занепаду, загибелі Острження! Але не дочекаються, ні!

Він сів за письмовий стіл і, зморщивши брови, почав писати. Треба довести до кінця справу з Бугом, вона тягнеться занадто довго. Не хочуть мацьковчани продати протоки — добре. Те, що він придумав, вразить їх болючіше й глибше, навчить краще.

Граф не мав сумніву, що йому пощастить. Недаремно його звать Острженський, недаремно все тут — землі, ліси й води, п'ятдесят два фольварки, тартаки, гуральні і млини — все належить йому. Ще значило дещо ім'я Острженського, ще знали, хто він, не допоможуть тут мужикам ніякі викрутаси.

Справа з Бугом була безпосередньо не по Мацькову. Але це не важно: сіра, похмура, мстива і лиха мужицька громада була однакова всюди. І всюди мужики трималися спільно. Отже, байдуже, в кого влучити. Крім того, справа була вигідна — звичайно, не для них, тому що ці шукачі черепашок, рибалки, що ловили на шнур, ятерники не вміли використати озера як слід. Бездумно й подурному, як усе, що вони робили, вони знищували риб'ячий молодняк, варили в голодні часи мальків з лободою, не думаючи про те, що з них колись могли б вирости линки, щуки, соми. Вони хотіли, щоб озеро й річка без ніяких внесків годували все село, дивувалися, що риби дедалі меншає, що вилов гіршає, і не пробували навіть вжити якихось заходів проти цього. Підняти шлюз і ловити потім на вудку або бити остенем лінових, відгодованих коропів — так, це вони вміли. Але подумати, потурбуватись, глянути далі від власного носа й завтрашнього дня — ні, на це вони не були здатні. Вони знищували землю, води й ліси, і правильно було, щоб ліси, води й землі опинилися в руках того, хто вмів користуватися ними.

Ще раз болючим щемінням у серці згадалися ті — Бруно, Юстин і Юзефа. Тільки не Юзефа... Вона здійснила б тут усі свої божевільні наміри, вона без вагання віддала б Остржень в мужицькі руки. Бруно теж не годився. Лише Юстин зумів би тут порядкувати. Але Юстин застрелився і не залишив навіть слова, хоча б єдиного слова, чому він це зробив?

Граф відчув, що йому дуже погано, і хутко натиснув дзвоник. У кімнату миттю зайшов лакей.

— Візьми листи, нехай управитель зараз пошле когось на пошту.

— Слухаю, ваша вельможність.

— Почекай. А тепер... проведи мене до ліжка,— мовив він, намагаючись уникнути погляду слуги.

Лакей здивувався.

— Ти чуєш? Я погано себе почуваю. Приготуй ліки.

Він важко сперся на плече Онуфрія. Старий аж пригнувся, але з зусиллям випростався, обличчя в нього почервоніло. Тяжко пересуваючи ноги, Острженський перейшов у спальню і безсило звалився на ліжко, величезний, важкий, як колода. Онуфрій дивився на нього круглими від жаху очима. Вперше трапилося, що граф захворів.

— Ну, чого ти стоїш? Подай ліки, там у шафі.

Він поволі випив.

— Ну, іди.

Старий зник. За хвилину в двері постукали. Граф прикро зморщився. Увійшла дружина. Він поклав руки на груди — нестерпно стукотіло, тріпалося серце, підступало аж до горла.

— Онуфрій сказав мені...

— Вже все минуло.

— Я наказала Зузі читати молитву...

Він скорчив гримасу. Ах, як тріпотіло, як шаліло серце, ніяк не хотіло заспокоїтись.

— Іди до себе. Я втомився. Хочу відпочити,— мовив він, не дивлячись на дружину.

— Може, викликати лікаря?

— Ні, ні, ні! Я почуваю себе добре, я вже казав. Ти втомлюєш мене. Іди до себе.

Вона вийшла тихо, як миша, обережно, довго причиняючи двері, щоб не зарипіли. Граф подзвонив.

— Онуфрію, щоб ніхто не заходив до мене, розумієш! Ніхто! Як мені буде щось потрібне, я подзвоню.

Він зітхнув з полегшенням. Намагався лягти зручніше, але серце відразу починало стукотіти ще швидше і нерівніше. Отже, він лежав спокійно, хоч ріг подушки неприємно муляв йому шию.

Боліла голова. Він з зусиллям хапав повітря розкритими губами. «Як риба, зовсім як риба», — подумав він з огидою до самого себе. Так, нема чого дурити себе: машина псувалась. Це була старість, яка наближалась поволі, але неблаганно, висмоктувала з людини кров, відбирала силу в мускулів, зіркість в очей, що зрадницьки підкошувала його. Не та старість, яка вражає раптовим ударом, хворобою, від якої вже не одужують, але повільна, зрадницька, яка ослаблює і руйнує день у день.

Крізь відчинене вікно падало сонячне сяйво, і разом з тим сяйвом прилинула — мабуть, з городу — пісенька. Граф зморщився, але мимоволі намагався розрізнити в мелодії слова.

Калинонька в лісі похилилася,
А мое серденько засмутилося.
Ой горить на сонці поле моє рідне.
Чому ж тобі важко, серце моє бідне?

Він хотів простягти руку до дзвоника, але в серці застережливо вколело.

— Не моє це сонце, не моє і поле,
Лиш одне є в мене — гіркая недоля.

Він ще раз ворухнув долонею. Сто разів казав, щоб робітниці не співали на городі. Може, це якась нова! Гарний був голос у неї — в тієї, що працює на городі. Ах, це теж була одна з болячок: важко було обійтись без того, щоб не наймати людей з навколишніх сіл, а Колісяк, розтяпа, напевне, брав з найближчих, хоч це йому й було суворо заборонено. Але, може, вона з іншого місця — хоч би з того берега Бугу. Там були й польські села.

Пісенька змовкла, може, робітниця скінчила, а може, прийшов садівник чи управитель і сказав, що співати не можна. А може, вони вже пронюхали, що він хворий, лежить, і почнуть тепер змовлятися, як розділити шкуру невбитого ведмедя...

Граф заплющив очі і якийсь час боровся із своєю слабкістю. Стиснув зуби і потягнувся за краплями. Налив подвійну дозу. Поволі, поволі затихало, заспокоювалося серце, хоч він ще відчував його нерівний, стукотливий ритм. Він обережно опустив одну ногу, потім другу і сів, спираючись об стінку.

Як це було? Гарний у неї голос, треба визнати. Звідки беруться на селі такі голоси? «Не моє це сонце, не моє і поле, а одне є в мене — гіркая недоля». Так, так... Звичайна хамська монотонна пісенька, хоч деякі вбачають у цьому красу. Ні, цей народ не створив нічого, крім сірих вбогих пісень, схожих одна на одну, крім яскравих тканин, які ксьондз вважав гідними того, щоб покласти їх на вітвар в костьолі — і більш нічого... Мало, мало для «солі землі». І взагалі, що це за народ? Мішанина польської і руської крові. Вони не підтримували ніяких стосунків з «хазяями» по той бік Бугу, але й серед них траплялися різні Пашуки, Захарчуки, Васюки, непольської крові в попередніх поколіннях. Була й «шляхта» — Зелінські, Козерадські, Савіцькі, змужичена шляхта на двоморгових господарствах, яка нічим не відрізнялася від мужиків, хіба що ледве відчутна грань неприязні відокремлювала її від корінних мешканців села.

Граф сперся рукою об край ліжка і встав. У нього запаморочилась голова, і деякий час він хитався, готовий упасти. Стиснув зуби: не здолають його зрадлива хвороба і старість — ніхто не побачить, що він лежить на підлозі, наче п'яний мужик.

Він узяв палку й поволі вийшов у наріжну кімнату. Сів у крісло біля вікна.

Так, все це належало йому, далекі поля і темна лінія лісів, що простяглася широким колом, і димучі труби гуралень, і всі, всі, скільки скинути оком, незліченні острженські багатства.

Він намагався не бачити сірих плям сіл. Вони не мали ніякого значення й повинні були коли-небудь зникнути, поступитися місцем острженській буйній зелені, острженським млинам, гуральням і тартакам.

Садом ішов управитель. Граф махнув йому рукою. Через кілька хвилин він почув у передпокої суперечку: Онуфрій намагався не пустити Колісяка до хворого. Граф гнівно застукав у підлогу. Колісяк увійшов, за ним з'явилосся злякане обличчя Онуфрія.

— Я казав управителю... казав...

— Іди геть, дурню!

— Онуфрій казав мені, що ви хворі, а я бачу, що ні.

— Я хотів відпочити.

Пильні очі управителя пробігли по набряклому більше, ніж будь-коли, обличчі, по майже чорних мішках під очима, помітили легеньке безупинне тремтіння лівого коліна і поспіхом втекли за вікно, де в рамі липових гілок видно було далекі поля.

— Ну, як там Бржеги? Відбудовуються?

Управитель відкашлявся, захоплений зненацька несподіваним питанням. Цієї справи граф ніколи не зацікавив — лише один раз, коли заборонив пропускати вози з деревиною по своїй дорозі.

— Та так... Потроху... Вже чимало хат є...

— Допомагають їм?

— Допомагають, допомагають, — хутко підтвердив управитель. — З Мацькова, з Калин, звідусюди... Так ухвалили на зборах.

— Ах, так ухвалили... Так ухвалили... — бурмотів граф, наче про себе, наче управителя зовсім не було в кімнаті. Він сперся підборіддям на руки і скляним поглядом дивився в просторінь, осяяну сонцем, що вже хилилося до заходу. Деякий час тривало ніякове мовчання.

— Ви накажете щось, ваша вельможність?

— Ні, ні... Можеш іти, можеш іти, — машинально мовив Острженський, не відриваючи очей від золотої куряви, що смугою стояла в повітрі.

Управитель обережно вийшов з кімнати, стараючись так, щоб його великі чоботи якомога менше рипіли. Він нічого не зрозумів і дійшов нарешті висновку, що Онуфрій мав рацію і граф справді хворий — дужче хворий, ніж можна було сподіватися.

Граф сидів біля вікна і скляним поглядом дивився перед себе. Очі його втонули в синій темряві лісів. Це була теж болячка — дерева, які росли даремно, яких не можна було рубати. А добре було б дні і ночі рубати великі дерева, здобувати з-під їх сплутаного коріння чорну, врожайну для пшениці землю. Все в Остржені зростало, достигало, перетворювалось на достаток і багатство, тільки ліси стояли мертві, не приносили нічого. Це були теж нові порядки, проти яких граф обурювався всією своєю істотою. І в ньому зростала неприхильність до лісів, так само, як зростала нестримна, жадібна, корислива любов до землі, яка приносила багатство.

Він перевів погляд на селянські поля, за Мацьков, до Бржегів.

— Так, все це ще буде моє,— мовив він сердцю, що болісно стукотіло, зомлілим ногам, тій старості, яку яскраво й виразно відчув лише сьогодні.— Перше ніж я умру, все це буде моє.

10

Все дужче чути було в повітрі осінь. Вранці поля запинала прозора, сіра мгла, вечори дихали холодом, з дерев сипалось жовте листя, хоч ще не настала для цього пора. Але сонце пекло без милосердя, мимолітні дощі не встигали навіть змочити піску і вщухали перше, ніж люди, які поглядали на хмари, встигали опустити голови. Сохла, репалась, попеліла земля, тільки болота стояли зелені та ще дуби, які сягали корінням глибше, ніж могла проникнути посуха. Хліб звезли в клуні раніше, ніж звичайно, і швидше змолотили його. Після цього люди могли підрахувати, скільки їм дав цьогорічний врожай. Були такі, які навіть не повернули насіння. В дрібних, сухих колосках пшениці і жита ховалися дрібні, тверді, як камінь, зернятка або отруйними стручками вибивалися ріжки. Овес шелестів гострим звуком лушпиння, в яко-

му не було нічого. Не встояло ні просо, ні гречка — нічого з того, що кидали навесні чи восени в землю, кидали з надією, з чеканням. Не було сіна — суха, мов солома, трава лежала в повітках невеличкими купками, швидше придатна на підстилку, ніж на корм худобі. Люди підраховували, скільки доведеться продати худоби. Навіть найбагатші не тішили себе надією, що пощастить протримати корів до весни. Ще й тепер, улітку, худоба чахла, худла, корови не давали молока. Почали падати ціни на худобу, і відомо було, що з кожним ярмарком вони падатимуть все нижче, бо корів збували всі спалені сонцем села над Бугом. З жалібним ревом брели корови піщаними дорогами до містечок, але часто гуртом поверталися назад, бо не було на них покупців. Страх нападав на людей і дужчав, коли вони думали про зиму. Час після жнив був схожий на переднівок, а тут треба було якось перебути до нового врожаю, відірвати від рота й відкласти на посів. Зерно було безплідне, сухе, дрібненьке, не-посівне. Мацьковський млин, який часто працював день і ніч, тепер ледве рухався,— нічого було молоти. А борошно було чорне, погане, гірке.

Люди сохли, сушили їх голод і розпач. Почорніли, скорчилися діти, в багатьох залишилися на обличчі самі очі, великі, гарячково блискучі. Зерно, борошно ховали в замкнених скринях, щоб не спокуситися, було ще тільки літо, а попереду ще осінь, зима й весна — треба ж якось їх пережити. Вже ніхто не розраховував на картоплю, не випали дощі, які могли б її врятувати. Жінки блукали по полях, по придорожніх канавах, рвали лободу й всякі бур'яни, які можна було зварити. Чоловіки сиділи на річці, діти промишляли як могли — ловили пічкурів у мілких затоках Бугу, крали яйця в курей, старанно шукали гнізд, із зораної восени землі викопували біле коріння пирію, тверде й солодке. А це ж був час після жнив, час достатку, ситості й весіль, час, коли Стефанович мав найбільші прибутки і не раз двічі на тиждень їздив у місто по пиво, горілку, тютюн, сіль. У минулі роки над селом дзвеніли пісні й хлопці вечорами пустували на дорозі, але тепер на селі стояла тиша, і кожен ходив хмурий, зосереджений, повний жаху перед днями, що наступали. Почалися крадіжки: у Стефановича вирізали вікно й забрали ковбаси, сало, рис, всі товари, які він зберігав у коморі. У Плазяка забрали всіх курей з курника, і злодій був не

чужий, бо ні разу не загавкали собаки. Навіть у Ройків украли поросля. Важко було шукати винуватців, бо вони могли бути і з свого села й зайти, з інших, сусідніх сіл, які так само стояли перед привидом голоду.

— Пам'ятаю... — тремтячим голосом оповідав Плищак.— В якому ж це році було? Я ще тоді малий був. Жінки мололи вербову кору, змішували з травою і пекли коржі... Дітлахи геть повимирали...

Люди зітхали, кивали головами, але ніхто не дивувався. Недалеко до цього було й тепер. Де була в лісі яка сироїжка, її зривали; гриби, на які раніше ніхто й не глянув би, тепер ішли в горщик. Майже на очах у лісників діти пробиралися в ліс, сміливо, як ніколи,— не пустиці, не бажання заробити кілька грошів гнало їх тепер, але справжній голод. Не збереш — не будеш їсти. Діти з Калин прогнали дітей з Мацькова, які забрели аж сюди по гриби, і ті з плачем пішли додому з порожніми кошиками.

Жінка Захарчука тихцем плакала, бо Захарчука вночі тепер ніколи не бувало вдома. Він брав рушницю, сховану під стріхою так спритно, що хоча вже двічі шукали, ніхто не знаходив, і йшов на зайців або підстерігав рогача, який прибігав сюди з Темних Ярів. На озері йому двічі пощастило вбити дику качку. В домі було м'ясо і був постійний страх, що замість качки чи зайця принесуть додому вбитого чоловіка й батька. Але що було робити? Не він один жив у такій небезпеці. Радзюк, Мидлярж нишпорили ночами й на світанку в бору, чатували на болотах, випливали човнами на зарослі очеретами озера. Лісники добре бачили це нашестя на ліс браконьєрів — чоловіків, дітей і жінок, скромних крадіїв ягід і грибів,— і метушилися, як божевільні. Але голод наче додавав людям спритності й сил: вони втікали спритніше, стереглися хитріше, ніж будь-коли.

Для Ганни теж настали тепер важкі часи. Скінчилися жнива, про заробіток не було й мови. Люди дивилися на неї ще з більшою неприязню: і так не було чого їсти, а тут з'явився на селі зайвий рот, та ще й чужий, невідомо звідки. Тільки й було заробітку, що вчитель платив їй за те, що вона варила йому обід і прала білизну. До того ж перестав ходити Янович. Коли його діти довідались, у домі почалося справжнє пекло. Вони не помилували навіть паралізовану матір і всі вкупі гризли його з

ранку до вечора. Це траплялося з ним не вперше — мужик був підстаркуватий, але до жінок ще ласий і заходив не до одної. Раніше все якось обходилося, ніхто в це не втручався. Але тепер їх зачепило тому, що це була Ганна. Діти простежили, що він раз у раз виносив для неї щось із крамниці, а торгівля і так ішла досить погано, особливо тепер. Ніхто не хотів купувати побілілого шоколаду, кислих цукерок, забігали хіба по нитки або сіль, та й то рідко. Діти боялись, що мати кінець кінцем умре, і хто знає, що спаде на думку батькові — на старість майже кожен дуріє, коли йдеться про бабу. Можливо, батько ще й оженився з цією приبلудою. Хіба не спіймала вона вже раз жонатого, так що він вигнав власну жінку з хати, а її взяв до себе? Ні, такої мачухи вони не хотіли. По-перше, соромно, а по-друге, вона не подарувала б їм їх вигуків на дорозі, ущипливих слівцець, погроз, які вони їй кидали при кожній нагоді. Отож обоє стали гризти батька так, що це йому, зрештою, надокучило. Він був надто старий, щоб зносити все це. Проти нього повстали не тільки жінка й діти, але й усе село. Отже, він скорився й відступив.

Ганна боляче відчула цю розлуку. Раніш, коли Янович приходив до неї, вона не дуже дорожила ним. Він був старий, не так уже їй подобався. Чоловік, як і всі. Але її принаджувало те, що він ласкаво розмовляв з нею, гладив по голівці дитину, приносив шоколад, крупу, цукерки. Тепер вона відчула себе ще самотнішою, ніж раніше. Минули вечірні безтурботні години, коли їй на хвилину здавалося, що вона в себе вдома, що є кому захистити її, заступити; що хтось стоїть поміж нею та юрбою розлючених жінок. Тепер все це скінчилося — саме в найтяжчі часи. Вона худла, марніла, щоки їй запали, чорні тіні лягли під очима. До того ж вона нездужала: кололо в серці, іноді невідомо чому підступали їй до горла нестримні ридання, і вона тікала до своєї хатки біля клуні, щоб не бачили баби, щоб не потішити їх сльозами, які лилися по обличчі. Дитина теж хворіла. Вона лежала в колисці маленька, жовта, наче їй не судилось рости. На тонкій щуплій шийці хиталася лиса голівка, малі рученята були сині. Вночі вона часто зривалася з ліжка, охоплена жахом, з тремтячим серцем засвічувала лампочку і дивилася, чи жива дитина. Вона спала так тихо і тільки в неї було таке холодне, що Ганна торкала її, кам'яніючи.

від жаху. Тоді підіймалися повіки, і вона зітхала з полегшенням, побачивши чорні очі — так, це були очі Михайла, — що сонно дивилися їй в обличчя. Вона дуже турбувалася за дитину; це було все, що вона мала на землі, все, що залишилося їй після щасливих днів у кам'яному будинку, після Михайла, який умер і вже ніколи, ніколи не зрадіє цій дитині, якої так чекав. У неї вже не ставало молока в грудях, і дитина часто кричала, коли вона віднімала в неї суху, порожню грудь. Ганна знала, що немовля кричить з голоду, і серце в неї обливалося кров'ю від муки. Вона майже нічого не їла, віддавала на молоко все, що заробляла в учителя. З неї брали дорого: корови не доїлись, молока було мало, а якщо вона хоче його мати для свого байстрюка — нехай платить. Хоч траплялося, правда, що Ігнатиха з жалю до дитини наливала їх трохи в горнятко, по-сусідськи, без грошей.

Коли їй здалося, що дитині стало гірше, вона закутала її в хустку і понесла в місто до лікаря. Він узяв з неї небагато — але це було все, що вона мала. Постукав, послухав, нагримав на неї, що дитина захиріла з голоду — і на цьому скінчилось. Але наступного дня вона витягла в учителя з коробочки два злотих. Все одно він подумає на Казю, яка завжди крутилася в хаті. Ганна вийшла бліда як смерть, тримаючи в руці ті два злотих, і як сліпа, нікого не бачачи, побрела найкоротшою дорогою до себе. Дитина лежала спокійно і бавилася ручками, худенькі пальчики сплітались і розплітались, безсилі, смішні й зворушливі. Вона впала біля коліски на коліна.

— Не дам тобі вмерти, не дам тобі зачахнути, крихітко моя єдина... Хоч би довелося на дорогах жебрати, в людей красти, хоч би довелося і вбити когось, не дам тобі вмерти!

Вона пішла ще раз в Остржень, до управителя, який часом давав їй роботу на городі. Але цього разу він не взяв її. Боявся: граф знов нагадав йому, щоб не смів брати нікого з підострженських сіл. А та Ганна, хоч і була нетутешня, жила на селі, і даремно став би він пояснювати графові — не встиг би й слова сказати, — як уже вибухнув би скандал. А Колісяк уникав наражатися на скандал. У нього були в маєтку свої грошові махінації, і він не хотів привертати до себе увагу саме тепер. От тільки залагодити б ще одну невеличку справу, і він вибереться звідси, з цього місця, де не можна бути впев-

неним у жодному дні чи годині, де, мабуть, сам диявол вселився в графа та в мужиків на селі. Отже, Ганна не дістала роботи і їй довелося ні з чим повернутися в Калини

Вінцент день у день дивився на те, що діялось на селі, і його брав жах. Йому було соромно повних судків, які Ганна приносила йому в обід, він намагався їсти тихцем, крадькома, особливо з того дня, як під час обіду прийшла Казя і він побачив голодні, жадібно розширені очі дитини. Так, у нього не було цієї нікудишньої хати, власної землі, але він щомісяця діставав те, чого тут не мав ніхто,— готівку. І він міг собі купити все, особливо тепер, коли ціни так упали. Одна по одній тяглися жінки до вчителя з куркою, з качкою, з яйцями, не продавці, а жбрачки, які вперто стояли біля порога, чекаючи, що йому набридне нарешті невідступний, благальний погляд, він змилюється і купить. Адже він може з'їсти ще цю курку, ще й цю качку, ще й цю гуску. Хіба йому важко? Адже в нього є готівка, йому щомісяця сплачують дзвінками грішми. А їм потрібні були гроші на сіль, на хліб, бо не кожен мав свій хліб,— на тисячі потреб. Вінцент розумів це, і часто купував те, що йому було зовсім непотрібне, але не міг відмовити, не міг — всупереч прийнятому рішенню — встояти, не піддатися благальному поглядові, жалібним словам. Дужчі від усяких рішень були запалі щоки, худі темні обличчя, голод, що виступав неприховано, яскраво, безсоромно.

Він писав листи у Варшаву, до знайомих, до колишніх товаришів, у відомства, в товариства, в установи. Здебільшого йому зовсім не відповідали, або він одержував сухі роз'яснення, що посуха вразила три воеводства, і тому Калини не є винятком.

Так, це було добре в теорії. Не є винятком — може, але він не знав, не бачив людей з трьох воеводств, а бачив тільки цих. Проходили в нього під вікном, несміливо заглядали в хату, збиралися в старшини люди не з трьох воеводств, а тільки з Калин. Безпосередньо близько день у день він бачив, як вони чахнуть на очах, як одяга висить на жінках, наче на тичках, як хворіють, кричать у гарячці діти, як кривавляться з'їдені цингою ясна, як гине, вмирає, летить у прірву село — саме це, а не інше. Він не міг собі уявити, що десь ще може існувати таке саме нещастя. Йому здавалося, що Калини і ближчі села — це якась похмура прірва, страшний кошмар, який вразить

жахом кожного, хто тільки загляне в нього. Він добився нарешті хоч одного: приїхала комісія, щоб визначити втрати, завдані посухою. З'явилося кілька панів, обійшли поля, заглянули в клуні, підраховали. Було ясно, що Калинам дадуть відстрочку, а може, й зовсім знімуть податки цього року. Але що з того? Однаково, крім Стефановича і, може, Плазяка, ніхто б не міг заплатити. Але ж треба було допомогти цим людям, які гинули з голоду. Там десь за письмовим столом хтось звільнить від сплати податків, але що це дасть Калинам? Нічого. Очевидно, вважали, що й цього вже забагато.

Промінно, радісно, переможно сунуло в небі сонце. Але над селом ніби стелилася чорна тінь і важко лягала на всі обличчя.

— Бржеги заробили на цій пожежі: одержали картоплю, хліб, сіно...

— Кажуть люди: кілька вагонів прийшло до них, а може, й більше.

— А здавалося, що вони перші простягнуть ноги...

— Хто міг подумати, що таке лихо на добро обернеться?

— Не плетіть, жінки, хтозна-чого! Хати погоріли одержі нема, худоба згоріла, люди опечені — нещастя таке, що страх, а ви...

— Зате їм тепер дали.

— Це тільки вам здається, що багато, а як розподілять, що кожен дістане? Крихту! Коли з сіл привезли, здавалося — купа добра, а ледве вистачило, щоб кожному дати. А скільки пліток було, нарікань, гріха.

— А все-таки...

— Дурниці кажете, а нечиста сила не спить.

— Цього ще тільки нам бракувало, тьху! Аж гріх згадувати!

— За Бугом горіло вночі.

— Та що ви?

— Недовго, хутко згасло. Може, одна хата або дві.

— Сухе все, як перець, то й від малої іскорки займеться.

— Пильнувати треба.

— А хто не пильнує?

— За дітьми стежити треба — розкладуть вогнище — пічкурів чи яблука пекти, а тут вітерець повіє і рознесе.

— Ех, гірше вже не буде, як є.

— Це тільки вам так здається... Кращого важко чекати, але гірше завжди може бути.

І справді, ставало дедалі гірше. Загинула остання надія на картоплю. Гичка пожовкла, зів'яла, квасоля в рядках картоплі стояла зовсім руда, стручки її дзвінко шелестіли, але зернят в них майже не було.

— Боже милий, а в Остржені зібрали врожай!

— Жито, пшеницю, ячмінь...

— Картопля в гуральню піде, на горілку...

— Хто там буде зараз горілку купувати?

— А хіба вона до нас піде? У світ іде, в міста. Вже там досить таких є, що гроші мають на горілку.

— Не тільки на горілку, на вино, на все.

— А що ви думаєте: місто все під себе загарбує. Ще б пак там не було...

— Є й там бідняки... Хіба не ходять безробітні з міста по селах хліба шукати?

— Воно завжди так було — одні мають досить, а інших біда душить.

— Простим людям всюди погано — чи на селі, чи в місті...

— Справедливості ніякої в світі нема.

— Гляньте, Ройек хоче, щоб йому справедливість сама на носа впала.

— Сама не сама, а як тут, братику, добиватися чогось? Хіба подужаєш? Згребуть тебе за карк — і годі. Хіба не розповідав Плицяк, як воно було? Ну й що з того? Те саме лихо нас далі гризе.

— Так воно й буде.

— До пори, до часу буде! Як то кажуть, до часу глек воду носить.

— Ох, терплячий той глек, терплячий! Якщо поміркувати, то здається: вже все минуло, вже того, що було, більше не витримати! А людина витримує і втричі більше.

— Якщо вже заговорили про глек, знаєте, навіть у старшини криниця висохла.

— Та що ви? Така глибока...

— Що ж з того, що глибока. Наскрізь земля сохне. В Бузі теж води щораз меншає.

— А каламутна яка! Не можна пити.

— Може, від цієї води діти так хворіють?

— Від води і від усього... Хіба хто наїдається досохчу, як слід?

— А звідки взяти?

Люди тяжко хворіли. Старики, що шкутильгали з ціпком по селі, тепер вже не підводилися зовсім. І не дивно — їм перепало найменше їжі. Жінки підгодовували дітей, давали дещо чоловікам, але хто був не здатний до роботи, про того мало турбувались. Старий Матус вже ледве тягнув ноги і, мабуть, уперше в житті став сперечатися з невісткою.

— Треба було б змолоти оте жито.

— Яке жито? — зняла відразу крик Агнешка.

— Оте, що на горищі...

— Гляньте, вже пронюхали, підгледіли, підраховали! Змолоти?! Аякже! Змолоти й зжерти, щоб череву роздулося! Але що буде взимку, що буде навесні, до цього вам нема діла. А чим ви засієте хоча б клаптик?

— До зими далеко, до зими ще сто разів можна здохнути.

— А про мене, здихайте хоч би й тисячу разів! Вам тільки б нажертися, а інше вас не обходить! Ріпок пара за городом була, хто висмикнув, питаю вас, хто? Не ви, може, не ви?

— Ніякої ріпи я не бачив.

— Ага, ніякої ріпи! Певне, де ж вам знати! А щоб ви нею вдавились, щоб вона вам кілком у горлі стала! Спекти можна було б, з'їсти по-людськи...

— Як була і нема, певне, хтось з'їв.

— Я знаю, я добре знаю, що це ви зжерли! Що вам до нас, ми можемо й голодні ходити! А в ліс піти, по гриби, по трави, на річку рибу ловити.

— Вже я находився і в ліс, і на річку. Ноги болять...

— А в мене не болять, га? — крикнула вона, підіймаючи спідницю до колін. На худій, темній литці виступали вузли вен, великі, мов кулаки.

— От до чого я доходилась, от до чого я доробилась, от які багатства нажила! Але в мене ноги не болять, мене про те ніхто не питає! По воду до Бугу, по щавель на луку, по дрова в ліс — все тільки я, я та я! Ноги у вас болять! Працюєте ви, жили з себе витягаєте навесні, як почнеться сівба? Ні! Тоді вас нема! Лише тепер ви вдома, як це жито вам пахне!

Її вразила раптова думка.

— Почекайте, а що з тим житом? Піду подивлюсь.

Старий неспокійно заметушився, але вона вже лізла по драбині нагору, шурхаючи по щаблях босими ногами. Не встиг він вийти за поріг, як вона вже повернулася назад.

— Чи я не казала? Не казала? Хіба можна як-небудь прожити, коли злодія тримаєш у хаті? Відсипано з мішка! Богом присягаюсь, що відсипано!

Вона підскочила до старого з кулаками.

— Кажіть зараз! Багато взяли? Зараз же кажіть!

Старий злякався.

— Не галасуй, Агнешко! Такий крик зняла. Півмірочки відсипав, півмірочки, тієї, маленької...

— А нащо це? Так сухе зерно й жерли, чи як? — запитала вона раптом спокійно.

— До Стефановича... До Стефановича... На хліб... дав шматочок...

— І махорки?

Його обманув її спокій.

— І махорки півпачки. Так давно не кутив... і от...

Вона пошукала рукою за пічкою, де лежала полотняна торбинка, в якій Матус носив рибу.

— На! Палиця під хатою лежить, та, що ти з лісу приніс!

Він дивився на неї безтямними очима.

— Палиця?

— Бери, коли даю! Бо інакше з тобою говоритиму!

— Чому палиця? Як же так? — бурмотів старий розгублено.

— Не знаєш? Палку в руку, торбу на плече — і по селах!

Він затрусився.

— Агнешко! Як же це так, Агнешко? По селах?

— Не знаєш, як старцювати ходять? — завершчала вона щосили, аж він відступив. — Я тебе вчитиму, га? Завжди був брехуном, ледарем, неробою, але я нічого не казала. Терпляче зносила, хоч не раз у мене кишки переверталися, лихого слова не казала. Але тепер досить. Нічого їсти, голод іде, страх подумати, а тут ще злодія в хаті тримай! На махорку, каже. Курити йому захотілось, курити! Коли їсти нічого! А щоб тебе бог за ту махорку покарав, щоб тобі за нашу кривду відплатив, щоб...

Вона задихнулася. Старий скористався з хвилиної перерви.

— І на хліб теж... Скибку хліба дав...

— І на хліб? Бачите, і на хліб! Я тут з ранку до ночі хлібом об'їдаюся, хліба в хаті стільки, що по всіх кутках валяється. Дитина в мене крихти хліба не випросить, а він жито з хати виносить! Хліба йому захотілось! Забирайтесь під всі чотири вітри! Може, вам хто що кине, а я не дам нічого. Та тільки по Калинах не вештайтеся, запам'ятайте собі! Сіл багато!

Згорблений, не дивлячись на невістку, старий узяв торбу і вийшов. Деякий час шпортався біля хати. Вона вийшла подивитися, що він там робить. Він потишеньку діставав сукувату палицю, з якою ходив пасти корову. Оглянувся на будку — собаки в ній не було вже давно — вона захворіла й здохла, може, з голоду. Самим нічого було їсти, звідки взяти для собаки?

Постояв, подивився навколо і поволі пішов. Агнешка стежила, куди він заверне. Але старий, видно, пам'ятав, що вона йому наказувала, бо побрів до острженського лісу, а не до Калин. Тоді вона зітхнула вільно. Стежкою якраз ішов Матус.

— Ну, що впіймав? Ет, дріб'язок...

— Нічого іншого не зловиш. Батька нема?

Вона уникала погляду чоловіка, але руки, повні дрібних рибок, не здригнулися.

— Нема. Пішов по селах.

— Як? Навіщо?

— Старцювати, хіба не розумієш?

Він остовпіло дивився на жінку.

— Ти вигнала його?

— А як було не вигнати? Робити не хоче, тільки знає жерти, та ще й у такий рік!.. Жито крав з горища, носив до Стефановича за махорку.

Він злякався.

— Багато?

— Небагато, я відразу кинулась! Якби не догледіла, хутко нічого не було б у мішках... Прикоро тобі?

— Все ж таки батько...

— Батько, батько! А багато він тобі дав? Ці два морги на селі і гнилу хату... А за це все життя годуй, доглядай, як у самого шматка хліба нема.

— Почнуть тепер баби стрекотати на селі.

— Ні! Я наказала йому до Калин не ходити! В інший бік пішов, до Острженя... Хіба тут подадуть що? У самих

нічого нема... Може, тільки на зло нам подали б, знайшлися б такі м'якосерді... Але десь інде, може, краще живеться, як у нас. Хіба не пам'ятаєш, як мати Лісіни з торбою ходила, ще й їм завжди щось приносила. На похорон собі назбирала грошей, на саван.

— Справді... Але вони завжди жебраками були...

— А ми хто? Пани? Є в тебе хата порядна, земля така як слід, харчі? Одне тільки було — свині, та й ті здохли. Ми теж старці! Було в тебе чим батька годувати, міг ти зайвий рот тримати в хаті? Не бійся, він до роботи нездатний, але на промисел ще спритний. Йому краще буде з торбою ходити, як нам тут на хазяйстві. Коли б він мав серце, то й Владекові хоч би часом приніс що...

Матус не сперечався — та й пізно було — вже сталося. Він вийшов з хати і почав рубати дрова. Робота ішла не влад, думалося про батька. Та тільки-но він розрубав кілька пнів, таємно принесених вночі з лісу, як побачив, що так буде краще. На одного їдця в хаті менше, і колотнечі не буде, бо Агнешка завжди гризлася із старим. І правда, що йому старцюванням буде легше прохарчуватися, як їм тут, у власній хаті.

Він трохи боявся людських балачок. Але баби на селі були, мабуть, зайняті іншим, ніхто навіть не поцікавився, де подівся старий Матус. Може, думали, що він хворий, а хата до того ж стояла далеко від села, як у всіх переселенців.

Часто хворіли і вмирали люди, а про весілля щось зовсім не було чути. Антек Стасяк мав одружитися із Захарчуковою дочкою, давно вже говорили про це, але тепер старі несподівано запротестували.

— Є що-небудь у дівки? Жебрачку хочеш у хату взяти?

— У нас і в самих не дуже велике багатство.

— То ти хоч за жінкою повинен узяти! За тебе й не така піде!

— Адже ви ще навесні з Захарчуком домовлялися...

— Навесні було одне, а тепер — зовсім інше... Дадуть за неї щось Захарчуки, як самим жерти нічого? Піску шматок — і все!

— Корову дадуть...

— От ще! Корову! А чим ти її годуватимеш? Тільки й того, що на шкуру продаси...

На те, що немає весіль, найбільше нарікав Стефано-

вич. Як він привіз на початку літа тридцять пляшок пива, так двадцять з них ще стояли в льоху, обростали порохом і павутинням. Він усе частіше говорив, що переїде в місто, і люди прихильно до цього ставились. Залишалась земля — чималий, добре угноений шматок городу — темна земля, з якої вивели пісок.

— Так не покине, схоче продати.
— Багато заправить за неї.
— Ну певне, земля добра.
— Хоч би клаптик купити.
— Може, не візьме всі гроші відразу, бо хто йому зможе заплатити?

— Не згодиться чекати.
— Як не згодиться, то й не продасть.
— А може, знайдуться такі, що заплатять...
— Плазяки, думаєш?
— Може, й Плазяки... Казав старий.
— Боже милий, знов багатому піде! Коли б біднякам хоч по клаптику перепало...

— Та тобі ж дають.
— Що з того? Невеличка смужка!
— От коли б Остржень розділити...
— Тоді б ніякого лиха по селах не було.
— Що й казати, господарство багате!
— Вистачило б і на Калини, і на Мацьков, і на Бржеги, і на всі тутешні села...

— Скільки землі!
— Корови й коні! Справні, відгодовані, не такі, як наші!

— Ти бачив стайні в Остржені? Дай боже нам так жити.

— Там скотині краще, ніж тут людині.
— Та ще й у такий час.

Над селом линули розпечені сонцем дні, ночі, іскристі від зір. Палало літо живим вогнем, у полум'ї кривавих ягід стояла горобина, пророкуючи людям довгу, сувору зиму. Тільки цього ще бракувало: після посушливого літа, після голодування — сувора зима! А тут бували суворі зими, коли на далеких рівнинах кружляв і вив вітер, снігу навалювало вище вікон, дерева в лісі репалися від морозу, люди щулились, мерзли, страшно було вийти з хати.

— Так... так... Літо нас пекло, а зима виморозить.

- Багато людей весни не дочекається...
- Далеко ще до весни, ох, далеко... Ще ж тільки літо.

Було літо, але вже золотились дерева, сохли й темніли горіхи, хоч ще не було в них ядра, осипалися порожнім насінням соняхи, макові головки вродили дрібні, в'ялі, дзвінко торохтіли нечисленними зернятками. Сохла картопляна гичка, раніше оманливо зелена й висока, осипалися з дубів недозрілі жолуді, все гинуло, чахло, передчасно вступала осінь на поля, ліси й луки.

11

Давно вже ходили темні чутки. Люди гомоніли різне, але ніхто серйозно не ставився до цього. Тим більше, що всі були тепер якісь налякані і всяка бабська плітка розходилася швидко й каламутила народ. Діти бачили русалок на луках понад Бугом, і жінки гаряче підтверджували це. Діялось щось чудне, це правда: хто задушив у Ройків курку і розкидав пір'я по подвір'ї? Не собака і не лис — баби знали це напевне. Серед білого дня ходила нечиста сила попідтинням, торкала двері хат чорним пальцем, і на ранок у цій хаті вже лежав хворий.

Линули неймовірні, породжені страхом і розпачем чутки, перебільшені, перекручені. Кажали, ніби той чи той умер, а години за дві його, живого й здорового, бачили на селі — і ніхто не міг цього заперечити. Так було і тут: люди казали, але ніхто цього не вважав за правду.

Та от раз у понеділок старшина повернувся з міста, не розмовляючи ні з ким, повалився на ліжку і лежав нерухомо, а жінка ходила біля нього навшпиньки. І не перейшло ще за полудень, коли загавкали собаки і лісник Омярек пройшов селом, оповіщаючи:

— Забрати човни з озера! Як до ранку якийсь залишиться — утоплю!

— Що ж це таке? Чому? — зухвало заперечив Стасяк.

— Пан граф заорендував тут всю водяну просторинь, — по-вченому пояснив лісник.

— Озеро? Як же це так?!

— Сільську воду?

— Хіба він питав у волості згоди на оренду?

— Дозволив йому хто?

— Не інакше, із старшиною тихцем зробили! До старшини!

Миттю зібралася юрба людей. Народ набився в обидві кімнати старшини, юрбився перед будинком.

— Що ж це за порядок, старшино? Прийшов лісник, наказує човни забрати з озера.

— Половина озера наша, сільська!

— Споконвіку так було!

— Ще діди наші там рибу ловили!

Старшина ніяково й безпорадно розвів руками.

— Граф справді заорендував Буг у старостаті.

Всі недовіриливо загомоніли:

— Буг? Та хіба ж це можна? Де ж ми будемо ловити рибу?

— Сільські не мали ніякого права ловити рибу в Бугзі,— заявив Омярек.— Всюди платять за право ловлі.

— Ми завжди ловили!

— А тепер вже не будете. Це було незаконно.

— Незаконно? Дивіться! Граф воду створив? Граф у неї риб напустив? Це його власність?

— Почекайте, люди,— втрутився Ройек.— Буг Бугом, але я питаю, як буде з озером? Адже воно наше.

Старшина дивився на коричневі жилки дерева, що виразними лініями виступали на стільці, й уперто уникав поглядів мужиків.

— Є такий закон: хто орендує річку, орендує і її затоки.

— Та хіба озеро — затока?

— Гляньте, як примудрували!

— Яка ж це затока? Джерела б'ють з-під землі!

— Аякже, біля Радзюків вода холодна як лід!

— Або біля вільх!

— І біля твоєї луки, Владиславе!

— Хіба могло б вдержатися чотирнадцять метрів води в затоці?

— Що там казати! Така глибочінь.

— Не вам судити. В старостаті пану графу віддали Буг від Калин аж до Острженя. Відзначили на карті, що до заток належить озеро й ті ставки біля лісу й за болотами.

— Відзначили на карті? Брехня! Не буде цього!

— Мене це не стосується. Мій обов'язок — повідомити, щоб до ранку човнів на озері не було.

Він вийшов, голосно порипуючи лакованими чоботами та новим лакованим поясом. Селяни залишилися в хаті.

— Ну, що ж нам тепер робити, старшина?

Старшина ще раз розвів руками.

— Можна написати заяву, але з цього нічого не буде, сама тяганина. Я був сьогодні в місті, довідувався.

— То що ж — нам усім з голоду здихати?

— Тобі, Юзефе, нічого не буде: у тебе майже десять моргів землі!

— А Ройки? А Захарчуки? А Стасяки? А Ігнахи? А ті всі, що живуть по той бік на горі?

— Люди добрі, та як він заорендував — вже ніхто тепер і кроку в воду не ступить! — заголосила Ройчиха, яка вже дізналась про все і прибігла слідом за чоловіком. — Буде як з тим лісом, що за одну ягідку, за грибок людину вбивають. Буде з нами всіма те, що було з Зелінським! Вони ж і черепашок нам збирати не дадуть!

— Правда.

— Не тільки Ройки, Захарчуки, Стасяки, а всі ми повиздыхаємо!

— Безплідним піском прокляв бог цю землю, а дав тільки воду, щоб люди могли жити!

— Рибу ловити і черепашками свині годувати!

— Це ж і свиням кінець прийшов.

— Доведеться, мабуть, піском дітей годувати!

— Тепер нам усім кінець настав, тепер нас граф усіх до одного знищить!

— Торбу на спину — і старцювати!

З поля бігли жінки, лементували, голосили, але чоловіки навіть не втихомирювали їх. Що було робити? Земля тікала в усіх з-під ніг.

— Старшина повинен щось порадити!

— Він, може, сам з графом знюхався!

— Хто за худобу незаконно брав?

— Поки його не обрали, солодкий був, як мед, а тепер тільки й бігає в поліцейський пост та в місто!

— Тільки й уміє штрафом лякати, але як до чогось дійде — його нема.

— Тихше, жінки, тихше! — намагався заспокоїти їх старий Мидлярж, але зразу відступив — з таким вереском налетіла на нього дочка.

— А ви чого тут? Звичайно, що вам до цього! Аби

тільки вам вистачило, а решту ти, Анелю, добувай! Жерти ви перші, але розуму в голові нема ніякого! Бачили ви його, хазяїна? За коров'ячим хвостом ходить, та й той не його.

Старий завбачливо втиснувся у юрбу, боячись, що вона йому видряпає очі. Старшина підняв руку:

— Люди, ми криком нічого не доб'ємося. Я напишу заяву й завтра одвезу в місто. Більше нічого не можна зробити.

— Тут тільки одне може допомогти,— похмурим дивним голосом мовив Захарчук.

Стало тихо.

— Кажі, що?

— Або ми, або він.

— Правду каже! — пронизливо скрикнула Баниха, і за нею жінки зняли несамовитий галас.

— Чого нам ще чекати, чого оглядатись? Гайда в Остржень!

— В Остржень.

Всі з галасом і тупотом кинулися до дверей. Жарким полум'ям віяло від розгарячкованих облич. Всі, хто тільки міг ходити, вибігали з хат. Собаки гавкали, аж заходились. Старшина вискочив на дорогу. Він був блідий, руки йому тремтіли.

Навпростець, городами, кинувся до Ройків, до Вінцента:

— Треба зупинити їх, бо буде нещастя!

Вінцент у замішанні шукав шапку, безпорадно метушився по хаті. Тим часом звістка вже полинула по всіх хатах. Ігнатиха вибігла на подвір'я з дитиною на руках і повалилася на землю біля купи гною.

— О боже, боже! Та ми з голоду повмираємо. Та ми ж весни не дочекаємось! Нехай ясний грім його поб'є за ту ненаситну пельку, за нашу кривду, за наше нещастя!

По подвір'ях, по городах, по шляху линув жіночий лемент і плач. Ігнатиха рішуче схопилась і загорнула немовля в хустку.

— Ану, як іти, то й іти!

Ганна вибігла з хати й кинулася в юрбу жінок. Вона вся тремтіла, охоплена нестримним поривом. У цю мить вона забула про все: про каміння, яким кидали в неї на дорозі, про всі злісні погляди й ущипливі слова. Її до кісток пронизав жіночий плач. Вона виразно побачила,

що Калинам підписано смертний вирок, і в ній миттю розтанула давня злість. Вперше вона стояла в юрбі жінок, як рівна з рівними, як своя. Вона побачила сиву голову Яновича, що височіла над юрбою, і, не замислюючись, пішла дорогою разом з усіма.

— В Остржень!

Жінки намагалися затягти молитву. Якусь мить спів коливався над дорогою, обриваючись шохвилини.

— Кохана мати, захиснице людей...

На повороті, біля недобудованої школи, їм заступили дорогу старшина і вчитель.

— Люди, що ж це ви робите, опам'ятайтесь!

— Може, що-небудь можна зробити! — захриплим голосом силкувався заспокоїти їх Вінцент.

— А ви повинні йти з нами, з мужиками, а не проти нас! — просто в обличчя йому гукнув Ройек.

— Хто на селі живе — нехай іде з селом, а ні — геть звідси!

— В Остржень!

Звідусюди бігли запізнілі люди, приєднувались до юрби. Клубочив пил на дорозі, далеко линув гомін.

Вчитель стояв мов закам'янілий.

— Ну, буде тепер біда! — мовив старшина. Губи в нього тремтіли. Він смикнув Вінцента за рукав.— Ходім. Нам нічого тут робити.

Вони поволі повернули до спорожнілого села. Зяяли широко розчинені двері хат. З чоловіків не залишилося майже нікого — лише старі й хворі. Не було й багатьох жінок. Діти розсипались по дорозі і голосно плакали, не розуміючи, що діється. З хліва Яновича вийшли на дорогу дві свині і стали рити, високо підкидаючи вгору пісок. Збудоражені пси рвалися з ланцюгів і наповнювали повітря несамовитим виттям.

— За годину, дві вони будуть вже в маєтку,— мовив старшина, і мороз пробіг по спині вчителя.

— Це неможливо... Треба щось зробити...

Старшина здвигнув плечима.

— Що тут поробиш? Зараз поїду на пост, заявлю. Але звідти вже не встигнуть.

Вінцент допомагав запрягати коня — наймита старшини, Стасека, не було. Жінка старшини стояла на порозі і тихо плакала.

— Боже, боже, що це буде?!

— Не плач, ввечері приїду. А може б, і ви, пане вчителю, зі мною поїхали? Хоч ні, краще залишайтеся. У селі нікого нема...

Старий Плицяк поволі брів дорогою, стукаючи палицею.

— Так, так... «Там, де нема справедливості, де один має все, а інший нічого, де один освічений, а інший живе в темряві, там повинні бути злочини... Темрява, злидні й голод самі вкладають у руки людини сокиру, головешку й меч». Жах, пане вчителю, жах.

— А чому ви не пояснили їм, не затримали?

Старий підняв на нього затуманені очі:

— Хіба я міг пояснити, затримати? Злидні й голод самі вкладають у руки людини сокиру, головешку й меч... Піду на гірку, під сосни, подивлюся, що там діється.

— Звідти не буде видно.

— Воно буде видно звідусюди. Сила людей пішла, майже все село. Жінки з дітьми на руках. Адже Каліни жили з води стільки років — з діда-прадіда. Майже з того часу, коли люди оселились над Бугом, коли збудували тут перші хати... Бог дав людям воду — не дивно, що їх підняло, коли захотіли в них відібрати дар божий.

Він з зусиллям вилазив на порослий материнкою пагорбок. Вінцент безвільно ішов за ним.

— І як воно розум туманіє у того, хто багато має... Адже тут, куди не глянь, все острженське. Землі, ліси й води... Не такі землі, як у нас, го-го... Але видно, все йому мало, все не вистачає. Графський бір, і графські поля, і графські ставки. А нам пісок і сосни. Тепер оця вбога, можна сказати, вода, та й та вже не сільська, не наша.

Материнка пахла, нагріта сонцем. Старий сів на пенек, поклав біля себе палку.

— Сідайте й ви. Ноги заболять так стояти.

Вінцент машинально сів поруч з ним. Навколо дзижчали бджоли, повзали по лілових квіточках, заглядали в невеличкі чашечки. Нерухомо стояли на сонці сосни, наповнюючи повітря міцними бадьорими пахощами. Далеко вниз виблискував Буг, відбиваючи в майже нерухомій воді вершини срібних верб.

— От як тихо... — мовив старий. І Вінцента здивувала ця сонячна солодка тиша пізнього літа: ні звуку навколо, тільки дзижчать бджоли. Здавалося, можна

почути, як по соснових гілках стікає золотими краплинами живиця й капає униз на слизьку підстилку з коричневої хвої. Раптом на стовбур стрибнула білка, нахилила голівку і намистинками чорних очей дивилась униз, на нерухомих людей. Мабуть, щось не сподобалось їй, вона хутко побігла по стовбуру вгору, на хисткі гілки, що заколихались під нею. Вінцент довго дивився їй услід, аж поки вона не зникла рудим вогником серед зеленого верховіття. Далеко над Бугом закричала чайка пронизливим, жалібним голосом. Над землею плив погожий, ясний день, і на мить Вінцентові здалося, що тільки це одне реальне і правдиве: запах сосен і материнки, дзижчання бджіл, рудий хвіст білки і чайний крик над водою. Ліниво, поволі пливли думки, старанно обминаючи якусь темну болючу точку, яка існувала, була тут, близько, і до якої він, зрештою, мусив прийти.

Бджола з зусиллям повзла по стеблинці квітки. Він уважно придивлявся до її смугастого тільця, прозорих крилець. Кругла голівка поверталася в обидва боки, допитливо, обережно. Невеличкі лапки хапалися за невидимі волосинки, чіплялись за якісь перешкоди. Бджола терпляче повзла вгору, де чашечки лілових квіточок збиралися в китиці. Чорна голівка нахилилася над ліловою чашечкою, бджола дзижчала сонно, врочисто. Поволі, невідчутно плив час, посувалося по небу сонце.

Старий раптом підняв руку.

— От... Я ж казав, що буде видно.

Вінцент остовпів. Далеко, над синьою лінією лісів, там, де був Остржень, здіймався вгору, в блакитне прозоре небо вузький стовп диму.

По соснах стікала живиця. Вузькими разками золотих перлин спливала вниз запашна кров дерева... Найменший повів вітру не ворухив широко розкинутих темних вершин. На гілку сів птах, у гаю обізвалася вивільга, солодкими пахощами віяв спекотливий, погожий, сонячний день.

Але над темною лінією лісів все густішав високий стовп диму, еднаючи землю з небом.

На селі, видно, теж побачили дим. З хат стали виходити ті, що залишились. Без слів, у цілковитому мовчанні, вони йшли на пагорбок і зупинялись, втопивши повні жаху очі в темний стовп диму, що здіймався в небо. Злякана білка перебігла дорогу і заховалася в кущах з того

боку — на неї не глянула жодна дитина. На пагорбку стояла юрба, але Вінцент, як раніше, чув дзижчання бджіл, що повзали по материнці.

— Помолимося, жінки,— зворушливим голосом мовила стара Лісіна і перша опустилась на коліна в запашну, нагріту сонцем траву. За нею і інші. Тільки Плицяк і Вінцент, мов прикипілі, сиділи на пеньках.

— Від пошесті, голоду, вогню і війни...

Вони молилися так само, як тієї ночі, коли палали Бржеги і дикий жах охопив Каліни. Але тепер у молитві не було страху. Грізно звучали слова, линули далеко в сьйво дня — дивно важкі й значущі. Бліді, суворі були обличчя. Суворо, майже зловісно лунала молитва. Відбувалось щось неминуче — не благання про помилування линуло з пагорбка. Твердо, без сліз вимовляли жінки древні слова розмови з богом.

Вінцента щось стисло за горло. В грудях здіймалися болючі ридання, крижана тривога, дикий розпач. Він заціпеніло дивився на спокій юрби. Вони були спокійні — матері, сестри, дружини тих, що були зараз далеко за темною лінією лісів, там, де линув у небо чорний хисткий стовп диму. Знеможені, почорнілі, виснажені злиднями селянські обличчя дихали величчю. Віч-на-віч розмовляли вони зараз із своїм богом, без приниження й благання, без покори. Поволі заходило сонце, заливаючи багрянцем небо. В полум'ї західного проміння виразніше позначилися смуги диму. Живою кров'ю текла вода в Бузі, почервоніли вершини верб, затлілася, мов трут, горобина біля дороги, багрянцем затуманились гілки сосен, а по золотих стовбурах кривавились яскраві смуги. В заграві, у вогні, в пожежі стояв світ, і все стихло під тягарем незримого жаху. Десь несміливо защебетав птах і відразу змовк, наче зрозумівши недоречність свого щебетання перед таїнством неба.

На землю став опускатися морок, згасали барви, стерті сутінками. На заході небо ще ясніло, і ніхто не знав, чи це останнє проміння сонця, чи заграва над Острженем.

В темряві стерлись обличчя людей, од Бугу війнуло холодом. Люди заворушилися і без слів, поволі стали повертатися до села.

Вінцент почекав, поки стихли на дорозі останні кроки, і лише тоді рушив із свого місця. Таємничо, ледве чутно шелестіли гілки сосен, під деревами таїлися хмуРНі тіні,

з гаїв линув нічний жах, що виганяє з боліт русалок, запалює болотяні вогники, хапає за серце людину. В мороці й тиші таїлося щось незбагненне, неминуче, діялося щось невідоме, і по тілу Вінцента пробігло холодне тремтіння. Він ішов дорогою і боровся з собою, щоб не оглянутися через плече, як колись, давно, в хлоп'ячі роки, коли світ був населений примарами. Луна власних кроків лякала його, і він зітхнув вільніше, тільки побачивши чорні обриси перших хат.

На селі було тихо, лише де-не-де миготіло світло у вікні. І в цій тиші таївся жах. Малим, сонним, припалим до землі здалося Вінцентові село в нічній темряві, не освітлений місяцем. Тільки по канавах, як завжди, розкривалися великі, білі зірки дурману і пахли солодко, оманливо, як кожної ночі. Десь за стіною заплакала дитина — коротко, жалібно, і відразу застукотіли полозки колиски. Зорі заіскрилися над землею. Високо, високо стояли вони в небі, незрозумілі, нерозгадані. Над селом найчистішим блиском миготіла вечірня зоря.

Вінцент добрався до хати Ройків і, спотикаючись у темних сінях об діжки та різне господарське начиння, навпомацки пройшов у свою кімнату.

За стіною чути було важкий подих. Ройчиха не спала. Цей подих здався йому сопінням причаєного звіра. Не Ройчиха дихала так болісно й важко — стерегла и дихала темрява, котячими лапами ступала тривога, мов кажан, кружляла над селом. Нестерпною, гнітючою ставала мовчазна темрява, і Вінцент стиснув зуби, щоб не закричати, не завити, не покликати людей.

Він ліг одягнений на ліжку, але не заплющував очей, ловлячи напруженим слухом кожен звук.

Довгі години минали в мовчанні. Нарешті по селу пішов обережний, причаєний рух. Рипіли чийсь чоботи на дорозі, рипіли двері тут і там. Вінцент підійшов до вікна. Ніде не запалювали світла. Але він виразно відчував: на селі щось діється.

Ці придушені звуки, ознака людської присутності, доказ життя, — принесли йому деяке полегшення. Але про сон не могло бути й мови. Він перевертався з боку на бік на твердому шелестливому сіннику. В сінях пролунали обережні кроки, він чув за стіною шепіт, відчинилося і зачинилося вікно на той бік, до річки. Рипнула лава. На дорозі обізвався придушений посвист. Вінцент устав і від-

чинив вікно, яке невідомо чому було замкнене раніше. Прохолодне повітря увірвалося в задушливу хату.

Було пізно. Вже зійшов місяць, і за вікном стояла срібна ніч. Білими привидами здіймалися верби в нерухомім повітрі. Майже беззвучно плескотів струмок, який плив до річки в гушині м'яти та кінського шавлю. На хвилину Вінцент забув про все. Тихо шелестіли осики, таємничо перемовляючись про їм одним відомі речі. Трава сріблилася від роси, а під деревами лежала щільна чорна тінь. Недійсним, нереальним був світ, збудований з крижаного мережива й чорноти. Подих ночі навівав спокій і тишу.

Та раптом за перегородкою почувся шепіт, і відразу, ніби за чиїмось сигналом, скаламутилось срібне мовчання ночі. На дорозі залунали чиїсь швидкі кроки, під сідньою стіною, на купі дощок, заворушилися тіні, у Баних рипнули двері, і на дорозі почувлися схвильовані жіночі голоси. Вінцент зітхнув і повернувся на своє незручне ліжко. Якусь мить він чекав, чи не прийде сюди хтось, чи не покличе його. Але хутко все стихло. Тільки над річкою перегукувались хлопці умовним пронизливим посвистом. Шелестіла осика, наче падав дрібний частий дощ.

Місяць зайшов. Потемніло. Повіяв легкий вітер, і голосніше зашелестіли осики. В темряві раптом обіззався пташиний голос, уривчастий, короткий, і відразу змовк, наче засоромившись.

Поволі з мороку став пробиватися світанок, хворим бляклим світлом наповнюючи кімнату. Зашебетали птахи, спочатку несміливо, невпевнено, потім голосніше, і нарешті все навколо залунало, зяясніло, наповнилось пташиною піснею. Рожевий блиск заливав срібні вершини верб.

Вінцент підвівся з ліжка, відчуваючи втому в усьому тілі. Руки йому тремтіли й пальці теплі від незрозумілої тривоги, від чекання чогось невідомого, що висіло в повітрі, що мусило статися неминуче й неблаганне. Він пригладив руками розкуйовджене волосся і вийшов з хати. Поруч відчинилися двері, і звідти виглянуло злякане обличчя Ройчихи, але відразу заховалося знов. Вінцент оглянувся і вийшов на дорогу.

Село, здавалося, спало в рожевім сяйві світанку. Тихо притулилися хати край піщаної дороги. Гострими язичками вогню згорнулися зірки дурману, зіщулився

жовтий будяк, нічна свічка. Над луками, над лісом опустилася легка, сива мла. Трава виблискувала, наче вкрита інеєм. Вчителеві здалося, що за тином майнула обв'язана білою ганчіркою голова Мидляржа. За огорожею раптом зашелестіло, наче хтось ховався в кущах здичавілого агрусу. Вінцент здвигнув плечима і поволі пішов у той бік, звідки вчора було видно чорний стовп диму в небі. Під повіками відчував дрібний, колючий пісок від безсонної ночі.

Щось зарипіло на бічній дорозі, якою ніхто не їздив, і з-під завіси туману, в рожевому сьайві виринув віз. Рипіли погано змашені колеса, звуки линули далеко в чистому повітрі. Вчитель відчув ту ж саму тривогу, яка не давала йому заснути, яка зірвала його з ліжка ще до світанку,— хоч віз був як віз,— мало хто міг їхати в село, навіть так рано... Кінь був нетутешній, сивий, великий. Не з Калин.

Рипіння чути було дедалі чіткіше. Велика кінська морда хиталася вгору і вниз повільним монотонним рухом. Збоку, біля воза ішов, тримаючи віжки, високий мужик. Вінцент придивлявся уважно, та лише коли віз наблизився, упізнав Скуржака.

Кінь ступав поволі, нахилиючи голову, наче на вогкому від роси піску сподівався знайти щось їстівне. Віз був накритий рядном. Скуржак ледве-ледве тримав віжки в долонях. Побачивши вчителя, він ще уповільнив кроки і кивнув кудлатою головою в зсунутій набік шапці.

Вінцент, сам не знаючи чому, пішов швидше. Вони зустрілися біля пагорбка, за шкільним будинком, який дивився на дорогу сліпими очима забитих дошками вікон.

Скуржак закинув віжки на худу спину кістлявого коня й поліз в кишеню. Поволі, флегматично витяг папірець і тютюн. Грубими пальцями став незграбно скручувати цигарку.

Тепер Вінцент зрозумів. На ряднині тут і там виступали темні плями. Ріг ряднини закотився, і Вінцент, не усвідомлюючи, на що він дивиться, побачив Ганну.

Вона лежала на возі горілиць. Завжди бліді губи зараз не відрізнялися кольором від білого обличчя. Розсіпане волосся лежало сьайвом навколо голови. За кожним рухом коня, який уперто обнюхував пісок рухливими ніздрями, голова вмерлої похитувалась, наче вперто запер-

чуючи щось. Біля її обличчя витяглись нерухомі сині пальці, але це не була рука Ганни.

Вінцентові здалося, що він летить у прірву, страшну бездонну яму. Все захиталося в нього перед очима, треба було зробити різкий рух руками, щоб не втратити рівноваги і не впасти на дорогу. Все здалося йому сном — і, напевно, це й був кошмарний злий сон, від якого треба неодмінно прокинутись, і тоді виявиться, що нічого цього нема, що таких речей, як уві сні, не буває ніколи в житті, тим більше тут, на дорозі, неподалік від школи.

Але голова вмерлої похитувалась, уперто заперечуючи щось, і Вінцент змушений був зрозуміти, що це не сон. Повними жаху очима глянув він на Скуржака. Той курив цигарку, сивий димок махорки здіймався хвилястою смужкою в запашному від роси повітрі. Малі сірі очі дивилися просто в побіліле обличчя вчителя.

— От які справи, пане вчителю,— мовив Скуржак, і руді вуса піднялися в дивній гримасі, показуючи жовті, рідко посаджені зуби.

— Н-но, малий.

Кінь рушив уперед неохоче, ліниво. Загрузлі в піску колеса чинили опір. Сива шкіра ворухнулася, під нею напружились сухі м'язи. Кінь шарпнув з натугою. Голова Ганни, підкинута раптовим поштовхом, відкотилася набік. Рана була ззаду, на черепі. Чорні згустки крові обліпили волосся.

— Н-но!

Тепер пішло краще. Рипучий віз, рушивши з місця, посувався вперед, наче силою інерції. Скуржак поволі ступав поруч, час від часу спльовуючи набік, в канаву, густо зарослу зубчастим листям ведмежих лап і дурману.

Селянин оглянувся ще раз через плече, не чуючи за собою кроків учителя.

Але Вінцент стояв мов остовпілий, з очима, прикутими до обличчя Ганни, хоч її давно не було перед ним. Вона непомітно зникла з кола зору, в упертій запереченні похитуючи головою, відпливла туди, до села.

Але погляд Вінцента залишився, застигнувши в повітрі, втоплений у невидиму точку над шляхом, на тій височині, де хвилину тому було обличчя мертвої. Безкровні уста, і страшна рана в потилиці, і пісенька про калину — все з'єдналося в незрозумілій плутанині.

Вінцент не думав. Щось думало наче поза ним, наче незалежно від нього, в ньому було лише приголомшення, лише невимовне здивування.

Він не міг усвідомити, що треба нарешті рушити з місця, зібратися з силами настільки, щоб піти звідси, щоб довідатись, почути, незаперечно переконатися, що це правда: пісенька про калину, мертве обличчя в сьайві золотого волосся і рана в потилиці в згустках почорнілої крові.

Поки що все було нереальне, навіть це мертве обличчя, що немов висіло над дорогою, чітко, вперто, виразно— виразніше, ніж щось інше, бо нічого іншого не бачили зараз очі, ніщо інше не доходило до свідомості.

Від хат докотився раптовий галас — Вінцент не чув. Знявся крик на дорозі, тупіт численних ніг. Вже побачили віз, вже зрозуміли, що це означає, і бігли назустріч.

Зметнувся пронизливий, тонкий крик Стасячихи:

— Антосю! Антосю! Антосю!

Вінцент не чув. Він нерухомо стояв край дороги, дивлячись скляними очима в невидиму точку поміж небом і дорогою, на якій вже висихала роса.

Він отямився лише тоді, коли на дорозі від Ржепаків заклубочила курява під колесами автомашин, які хутко мчали сюди, а на селі вдарили на сполох і полинув дзвін — голосний, тривожний, зловісний.

Село сколихнулося. Люди вибігали з хат, сірою, щільною стіною ставали плече в плече і мовчки дивилися на дорогу. Тут були всі: ті що ходили вчора в Остржень, у пошматованій одежі, з забинтованими ганчір'ям головами, і старики, жінки й діти, які залишалися на селі. А жалібні звуки дзвона линули понад росяними луками, над припалим до землі селом, над золотою від сонця річкою та калиновим гаєм, що його заливало ранкове проміння, наче потоки крові.

Раптовий порив охопив Вінцента. Це було дужче від розуму, міцніше, ніж біль серця,— це був нездоланний вихор, який мчить з собою, не дає отямитись, руйнує всі перешкоди.

Ноги його грузли в піску, мороз підіймав волосся на голові. На одну мить Вінцент побачив їх усіх перед собою; одну мить сотні очей дивились на нього. І він став поміж ними, в тісні їх лави, плече в плече, обличчям у той бік, звідки все ближче сунула шляхом хмара куряви.

Дзвін лунав велично, врочисто, грізно. Здавалося, він лине далеко, ген за Калини, у Бржеги, Мацьков, в усі острженські села, і далі, у володіння панів з Подолениць, Грабовки, Вільчкова, в усі землі над Бугом, зелені, золоті, блакитні землі голоду й злиднів.

В
ТЯЖКІЙ
БОРОТЬБІ

ПОВІСТЬ

*Змальовані в цій повісті події
й прізвища героїв — справжні.*

Було літо.

Біля фабричних воріт стояли юрби, безнадійно чекаючи, може, будуть потрібні чийсь руки.

Стояли довгі черги біля кухонь для безробітних, чекаючи, коли відчиняться двері і зсередини повіє кислим духом квашеної капусти, нудотними пахощами розпареної ячної каші.

Стояли довгі черги біля установ, де виплачували допомогу. За офіціальними даними кількість безробітних зросла до двохсот тисяч, але фактично їх було в багато разів більше.

Фабрики працювали по три, по чотири, а то й по два дні на тиждень. Локауті викидали за ворота підприємств чимраз нові хвилі зайвих людей.

Тхнули смородом злиднів передмістя столиці. В одертих черевиках простував учитель. Без кінця перелічував свою нужденну платню дрібний чиновник. Руйнувалися халупи на передмістях, обсипалася штукатурка із стель перенаселених і давно не ремонтованих квартир.

Газетна хроніка рясніла довгими списками самогубств. Під колесами поїзда, в зашморгу, в пляшечці оцтової есенції, в глибокій криниці подвір'я багатопверхового будинку шукав безробітний злидар єдиного виходу, який йому залишався.

Рої босих, одертих дітей жебрали на розі кожної вулиці, біля кінотеатрів, юрмилися біля дверей крамниць, жадібно втягуючи носом запах свіжого хліба.

Газетна хроніка рясніла довгими колонками повідомлень про дрібні крадіжки. Буханець житнього хліба, булка, качан капусти з рундука. Судова хроніка містила вирокі злодіям. За буханець хліба, за булку, за стару хустку, за дошку з чужого паркана.

Важким кроком походжаючи туди й сюди, міряли вулиці поліцаї, пильнуючи порядку. Уважно прислухаючись, снували в юрбі агенти, шпиги, підслухувачі.

Високо, в залах королівського замка, в будинку на вулиці Нови Свят, у будинку на вулиці Вежбовій, у тиші кабінетів за вкритими сукном столами, за бюро, де редагувалися ноти до закордонних урядів та провадилися переговори з фінансовими магнатами далеких країн, розросталась, роздувалась фікція великої держави, її завдань, її історичної ролі.

В жилах державного організму текла анемічна, отруєна кров закордонних позик. Прибутки від польських шахт, великих підприємств ішли в кишені німців, бельгійців, французів. Пакети акцій спочивали в сейфах далеких столиць. Найбільші фабрики й заводи були власністю чужоземців. Польську закордонну політику вирішували в міністерських кабінетах Парижа й Лондона.

Але тут, на місці, все забувалося за офіціальними прийомами, чемними висловленнями послів, титулами міністрів — усім цим, ще свіжим, не вивітраним смаком існування самостійної держави після понад сторічного небуття.

Нащадки графських і князівських родів репрезентували Польщу в столицях держав Європи, дивуючи їх бездоганною паризькою вимовою. Після бурі світової вій-

ни, після бур вісімнадцятого й дев'ятнадцятого року, коли прокотилася через континент висока, грізна хвиля революції, після двадцятого року, коли переможно відтиснуто більшовицькі війська з-під Варшави, налагоджувався порядок у світі. Знов, як і століття тому, Польщі випадало бути форпостом Європи¹, форпостом християнства. Знов ставала вона муром, який відокремлював Захід від Сходу, від небезпек, що насувалися звідти. Крім неї, тільки Болгарія й Угорщина могли ще бути опорою — Цанков і Хорти² залізною рукою тримали свої народи в покорі. Але це були невеличкі країни і до того ж відокремлені від довгого радянського кордону, що тягнувся з півдня на північ вздовж усїєї Польщі. А далі на захід ще здійсмалися в повітрі, просотувалися в глибочинь, проникали в голови й серця вихори сімнадцятого року. І саме тому головний тягар падав на Польщу. Тому протискувалися шпиги в черги безробітних, агенти довгими годинами просиджували за столиками кафе, ловлячи пильним вухом уривки розмов. І ще тому почали використовувати несхибну, делікатну зброю — провокацію.

На сході — радянський кордон. У країні були юрби безробітних, інтелігенції, яка жила на рівні паріїв, селян, котрі не могли забути, що їм у вісімнадцятому році обіцяли землю, та на цих обіцянках так і скінчилося. Крізь найдовший кордон проникало те, що в газетних висловленнях звалося міазмами Сходу. Долинали небажані гасла з сусідньої Чехословаччини, з Франції. Вони легко знаходили відгук. Падали, мов достигле зерно, на угноений злиднями, гнівом і розчаруванням ґрунт, швидко зростали, давали гіркі плоди.

Заповнювалися тюрми. Сипалися тисячі літ вироків. Гриміли залпи каральних частин. Вісімсот смертних вироків винесли суди Польської Жечі Посполитої, захищаючи порядок у державі. Неохоче і дуже рідко підписував заяви про помилування побожний пан президент Войцеховський.

За кордоном діяли темні сили. Кожен вирок, кожен процес викликав бурхливі протести. Французькі газети широко сповіщали про білий терор у Польщі. Винесли ухвали на зборах члени профспілок Англії. Подавали запити в свій парламент чеські депутати. Польський міністр закордонних справ із свого боку писав ноти, пояснював,

протестував. Втручалися в польські справи прохані й непрохані, підраховували тюремні камери, вироки, перелічували неписьменних, самогубців, покараних на смерть. Підземними каналами, незримими ходами просякали за кордон відомості, кричали із сторінок різномовної преси про білий терор у Польщі.

Так, наче польський уряд мав не досить клопоту у себе на місці.

В Сулеювку сидів, причаївшись, одягнений у свій старий легіонерський мундир без відзнак, «дідусь», «комендант» — Пілсудський³. Мовчав. Щось снував. Напевне, щось снував. Невідома величина, знак запитання. Плелася навколо нього легенда про соціалістичне минуле. Селянські депутати в сеймі чимраз голосніше вимагали здійснити обіцяну конституцією земельну реформу. Хвилювались національні меншості, волаючи на весь світ про заподіяні їм кривди. Виснажували казну проценти, які доводилося платити за позики, одержані за кордоном. Неврожай минулого року створював додаткові труднощі.

Не слід забувати, що не так давно був сімнадцятий рік. Що не так давно був вісімнадцятий рік, коли Польщі явно загрозувала червона небезпека революції. Що кожного року прокочувалися по країні хвилі велетенських страйків. В двадцять третьому одинадцять чорних домовин з трупами робітників, застрелених на вулицях Кракова⁴, проводило на цвинтар ціле місто. У двадцять четвертому вибухнув, як пожежа, загальний страйк. Сколихнув думки великий страйк на металургійному заводі «Гортензія», німецькій концесії в Польщі. До чимраз нових страйків рвалися шахтарі Шльонзька і Домбровського басейну; шахтарські жінки, напівмертві з голоду, стояли пікетами на дорогах до шахт, не пускаючи чоловіків працювати.

З цим усім ще можна було б дати собі раду. Та найзагрозливіше було те, що під поверхнею подій крилася смертельна небезпека. Ширилася комуністична агітація, підбурюючи незадоволених, проникаючи в лави безробітних, сягаючи навіть туди, де, здавалося, вона б не повинна була знайти ніякого відгуку.

І тому уряд, незважаючи на галас закордонних демагогів, робив своє. Збільшували витрати на поліцію явну й таємну. Будували в'язниці. Старанно добирали апарат юстиції. Вербували, муштрували провокаторів.

Військово-польові суди давали змогу швидко розправлятися з революціонерами. Постріл у провокатора Лучака⁵ негайно ж відгукнувся луною смертного вироку дев'ятнадцятирічному робітникові Енгелю. В Домброві Гайчик і Піларчик⁶ після замаху на провокатора довго відстрілювалися від поліції. Нарешті пустили отруйні гази. Цих двох не пощастило взяти живцем.

У Свентокшизькій тюрмі⁷ середньовічні мури сочилися зеленою вологою. Без стогонів, сотнями вмирали в'язні. В Бельську і Петрашах голод, епідемії і катування десятками нищили обвинувачених у комунізмі білоруських селян, замкнених у тимчасових таборах — не вистачало тюремних будинків. Протести поневолених придушували залпами з карабінів, судовими вирокami, локаутами.

І поневолені відповідали страйками, демонстраціями, пострілами в провокаторів.

Було літо тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року.

1

Нештукатурені стіни великих будинків на вулиці Бе-ма потемніли від дощів, вітру й сонця. Рівні ряди вікон наче в казармах. Впритул тиснуться одна біля одної переповнені маленькі кімнатки. Ранком потік людей виливається з воріт. Гудуть сходи від горища до підвалу, де грязюка й пилюга вкривають віконця більшом вічної сліпоти. Рясно, мов на демонстрації, поспішають люди тісними звивистими подвір'ями. З бляшанками, пляшками, пакуночками, в яких несуть скупий обід.

Вдома залишаються ті, кому немає куди поспішати. Ті, для кого не вистачило місця ні в фабричних цехах робітничої Волі, ні на інших фабриках столичного міста Варшави.

Вони можуть вставати пізніше. Можуть вилежуватися на залізному ліжку або кинутому в куток сіннику хоч цілий день. Фабричний гудок, що пронизливим стогоном оглушливо лунає на всю Волю, не має нічого спільного з їхнім життям. Він не сповіщає їм ні про початок, ні про кінець праці, ні про обідню перерву. Тільки й того, що той, в кого нема годинника, орієнтується по ньому, пізно зараз чи рано.

Ні токар по залізу Генрик Рутковський, ні слюсар Владислав Кневський — близькі сусіди з вулиці Бема — також не мають куди поспішати. Не вистачає праці для лояльних громадян, а тим більш нема її для тих, що виходять з тюрми, відбувши свій строк.

І трапляється так, що Ломжинська тюрма часом здається ліпшою за рідний дім. Та ще й коли мати, як оце в Генека, бурчить і скаржиться на сина, а батько понуро стверджує, що безбожників завжди спіткає божа кара. Не легше, зрештою, й тоді, коли мати обережно мовчить, не питає, чи є в тебе праця, і, схилившись над балією від світанку до пізньої ночі, пере чужу білизну, як це робить Владекова мати, вдова Кневська.

2

Цей день був схожий на інші дні. Теплим червнем пахнув вітер. Він линув з Вісли, шелестів прибережними лозами. Праворуч, за валом, вкритим зеленою дерниною, мов червоняста скеля, темніли форти Цитаделі⁸. Вода й небо були однакової яскраво-блакитної барви. Пісок — майже білий від сонця. На пагорбках, порослих ріденькою травичкою, паслися бородаті кози, власність бідноти з Маримонта⁹.

Генек лежав горілиць, дивлячись примруженими очима на гілочку лози, що колихалася над ним. Від сонця вона була майже срібна й тремтлива. Владек машинально гриз стеблинку трави.

— Ну?

Хотілося сказати відразу, негайно. Приголомшити так, як його самого приголомшили вчора. Але разом з тим було радісно, бо про все поки що знає тільки він. Що носить це в собі — тремтливе, мов блиск на листочках лози.

— Кажі, що в тебе, Генеку! Чи довго будемо так сидіти?

Маленька хмаринка насувалась на сонце. Срібний блиск на лозині на хвилину пригас.

Генек сів, обійнявши коліна руками.

— Є доручення. Сідай ближче.

Владек здмухнув з губ погризену стеблинку. Оглянувся навколо, але ніде не було нікого. Тільки жоза на

сусіднім піщаним горбочку підняла рогату голову; її довга борода кумедно затрусилася.

— Ухвалили ліквідувати Цехновського.

Коза обережно почала сходити з горбочка вниз. Вузькі струмочки піску сипалися з-під тонких ніг. Десь за пагорбом замакало козенятко.

Владек міцно сплів пальці. Два роки ув'язнення, три місяці безробіття вже стерли з рук мозолі й горбочки, зміли темні сліди металу.

Генек кинув три слова і чекав, який вони викличуть ефект. Та обличчя приятеля майже не змінилося. Тільки погляд темних очей став наче гостріший і пильніший. Рутковський на мить відчув щось схоже на розчарування. Але тут він побачив, що суглоби сплетених худих пальців майже білі. Що руки стиснуті з усієї сили. Довелося ще раз сказати собі, що Владек — не такий, як він; Генек згадав, як сам реагував на повідомлення вчора, — і наче аж позаздрив. І це ж не тому, що Кневський на рік старший за нього. Просто він такий — усе нишком. Завжди вмів поводитись так, наче найнесподіваніша новина ніколи не буває для нього раптовою.

— Ну?

— Ну от. Це й є оте доручення.

— Ми обидва?

— Троє. Ще буде третій.

— Вже знаєш хто?

— Ні. Найближчими днями скажуть.

— Коли це має бути?

— Це залежить... Дуже швидко, але місце й час також будемо обирати самі. Розумієш, доведеться за ним попоходити. Нам дадуть деякі координати. А потім уточнимо.

— Охороняють його, мабуть.

— Побачимо.

Генек раптом усміхнувся.

— Дивись, як добре, що ми не маємо роботи. Вистачить часу на цього типа.

— А координати?

— Теж найближчими днями.

Лозинка знов замигтіла сріблом. Дедалі відчутнішою ставала спека. Нагрівався пісок, і сонце пекло, підбіваючись у небі, яке вицвітало на очах.

— Поки що все?

— Мало тобі? Все. Ні пари з уст — і чекати інструкцій. А зараз у нас є вільний час. Хочеш, підемо додому?

— Ні. Тільки тут дуже пече. Може б, ми пішли в холодок?

Ближче до Цитаделі росли дерева.

— Може, туди?

Вони підвелися, обтрушуючи одіж. Ноги грузли в сипкому піску, що осувався з майже металічним шелестом.

Козячі стежки, витоптані у збляклій траві, перетинали розколини старих замшілих фортів, частково розібраних на цеглу й камінь для будови, частково зруйнованих вітрами й морозами. Де-не-де зяяли чорні отвори підземних, наполовину засипаних ходів. Запорошені колючі кущики чіплялися за ноги.

Вони добралися до валу, де росло кілька дерев. Тепер між ними й Віслою здіймалася Цитадель, її важкі, темно-червоні мур.

На протилежному високому валу, який стрімко спускався вниз, походжав вартовий, який звідси здавався зовсім маленьким. Внизу стелилася лука, зеленіша, ніж пагорки та вали, що її оточували. Вузкий, ледь помітний струмочок пробивався на луці, даючи життя соковитій траві та якимсь білим і жовтим квіткам. І там також блукали кози, незважаючи на огорожу з недбало переплетених колючих дротів. Кози, мабуть, знаходили свої проходи й дірки, щоб добратися до якихось, тільки їм відомих, ласощів.

Тут зовсім не чути було вітру, але гілляста тополя давала затінок. Генек знову ліг отак, як тоді на піску. Владек у задумі оглядав свої вже добре стоптані черевки. Про те, недавнє, вже не було мови. Ніби зовсім не існувало ніяких доручень. Ніякого Цехновського.

Наш паровоз, вперед лети ¹⁰,
В коммуне останвка...—

ліниво насвистував Генек, дивлячись на темний мур навпроти, на зелений вал, на луку внизу.

— Облиш краще,— тихо мовив Кневський.

— Святий Алоїзій, навіть тут... А втім, можливо, ти маєш рацію.

— Напевне маю рацію. Тим більше тепер.

Вартовий на валу затримався на хвилину, немов при-

дивляючись до них. Але було надто далеко. Мабуть, він зупинився просто так. Тінь дерева поволі пересувалася по горбках та видолінках. Повіяв вітер, і знизу, від струмка, раптом потягло неприємним запахом гнилизни.

— А знаєш, якесь паршиве це місце.

— Чому паршиве? — здивувався Кневський.

— Хіба я знаю... Чуєш, яке повітря?

— Справді, чимось повіяло... Це від того струмка, а може, з каналізації в Цитаделі? На дощ буває — каналізація отак смердить.

— Думаєш, там є каналізація?

— Холера її знає.

Обоє з хвилину помовчали. Раптом Генек схопився.

— Ходім звідси. І смердить, і нудно якось... Аж спати захотілось. Ех, якби вже сказали: завтра!

— Скажуть. Раніш чи пізніш скажуть: завтра! А може, навіть скажуть: сьогодні!

— А потім ми скажемо собі: вчора!

Владек зав'язував вузлик на розірваному шнурку.

— Ну, ще не кажи гоп...

— А мені все одно. Навіть якщо...

Вони йшли вниз, по валу. Трава була запаршена й слизька. Праворуч вдалині сіріли будиночки Маримонта, ліворуч, за Гданським вокзалом, небо було наче придимлене, в тумані мли. Владек і Генек повернули до міста. Зелену луку заслонили горби старих фортів, не видно було навіть широкої смуги Вісли.

3

Тепер вже й фабричний гудок має якийсь сенс. Він кличе також і їх, безробітних. Але не до праці. До їм тільки одним відомої справи закликає пронизливий, протяжний посвист, який будить Волю. Разом з іншими входять з дому і вони.

Та їх не чекає жодна фабрична брама. Тільки вулиці Варшави. Тротуари й бруки. Вулиці й завулки. Площі й перехрестя.

Вони знають напам'ять прикмети людини, яка їм потрібна. Зріст середній, брюнет, вуса коротко підстрижені. На вигляд звичайний робітник.

Але це не звичайний робітник, це провокатор Юзеф Цехновський, партійний псевдонім Раделко.

Зрадник, запроданець, співробітник таємної поліції. Оце і є та найстрашніша, отруйна зброя, до якої вдався уряд у боротьбі з заворушеннями серед робітників.

У травні віце-прем'єр Тугут¹¹ подав у відставку, «не бажаючи бути в уряді, який майже офіційно користується широко застосовуваною системою провокації».

Бо Цехновський не один.

Його завдання і завдання таких, як він, — не тільки підслухувати й доносити. Вони ще й повинні намагатися виявити те, що тільки з бігом часу і подій може стати небезпечним для держави.

Вони повинні виловлювати в робітничих середовищах найзапальніші голови, підказати думку, подати проєкт, на який, наче мошва на полум'я, налетять необачні. Домогтися, щоб на повен голос гукнув той, хто поки що тільки пошепки висловлює своє незадоволення.

І це не поліцай у мундирі, який одверто виконує свої обов'язки. Це навіть не таємний агент, який винюхує, підслухує, ходить за підозрілою людиною мов тінь.

Провокатор проникає в самісіньку глибину робітничих організацій, розкладає їх, отрує, паралізує саму можливість боротьби.

Цехновський багато знає. Він умів пролізти, втертися, здобути довір'я. Запам'ятав десятки облич, прізвищ, псевдонімів, адрес.

А зараз тінню ідуть за ним ці двоє, яким доручено виконати вирок.

Вони вже знають його ходу й манеру запалювати цигарку. Вже знають його одіж і черевики, вже пізнають його здалека. Впізнають з найбільшої відстані — треба вивчити його напам'ять, треба знати докладно, де й коли він буває, так, щоб він цього не помітив. Щоб не повернути до себе уваги ні його, ні поліції, ні таємних агентів, які снують по вулицях.

Власне, це не так вже й важко. Хіба мало безробітних шліфує вуличний брук, протоптуючи подертими черевиками стежки безцільних мандрівок по варшавських тротуарах?

Важлива не тільки ця людина. Важливе також і те, що саме та в яку пору дня діється в місті. Коли буває більше, а коли менше прохожих. Де стоять поліцейські пости. Де завжди зупиняються агенти. Треба добре вивчити топографію вулиць, перехресть, прохідних дворів.

Провокатор з'являється і зникає, петляє і замітає сліди. Адже він вже спалив за собою мости.

Поки міг, діяв тихцем, приховано. А тепер вже відомо, що це він віддав у руки поліції офіцерів-комуністів Багінського і Вечоркевича. Що це завдяки йому за десятками людей замкнулися на довгі роки тюремні брами. Тепер вже стали зрозумілі незбагненні провали, несподівані арешти, яких досі ніхто не міг собі пояснити.

Тепер колишній член партії виявився тим, ким він був насправді — співробітником поліції. Очна ставка з ним вирішувала життя або смерть заарештованого. Його свідчення на процесах були підставою сотень років ув'язнення. Він використовував тепер усі дані, які таємно зібрав протягом своєї партійної роботи. Якщо раніше діяв у темряві, обережно,— то тепер виступав зовсім одверто. Він — цінне джерело інформації. Його свідчення стає незаперечним доказом, а дрібна правдива деталь — ствердженням сфабрикованих обвинувачень, які тягнуть за собою сотні жертв.

Він знає, що земля горить у нього під ногами. Що йому не подарують ті, кого він зрадив. Комуністи не вбивають співробітників поліції, не борються методом індивідуального терору з офіціальним апаратом гноблення. На це є інші способи боротьби. Але провокатора вбивають, мов отруйного гада.

Цехновський пам'ятає недавній постріл у провокатора Лучака. Енгель заплатив за нього власним життям — та Лучак від цього не воскреснув. Пам'ятає Цехновський і справу Гайчика та Піларчика. Він знає — партія ухвалила карати провокаторів смертю.

Отож він пірнає, наче водяний шур, виринає і зникає. Виїжджає, щоб причаїтися на деякий час. Але ж робота вимагає, щоб він раз у раз повертався до столиці. Він мусить бути на кожен поклик саме тут, напохваті.

Велике місто не таке неосяжне, як здається. Тут повторюються ті самі вулиці, ті ж самі будинки, де містяться відомі установи. І тому двоє безробітних знають не один шлях, де раніш чи пізніш, у більш-менш визначену пору дня можна побачити брюнета середнього зросту, з коротко підстриженими вусами. На вигляд — звичайного робітника.

Майже місяць тривають щоденні мандрівки. Майже три місяці вже минуло з того дня, коли відчинилися на

волю двері Ломжинської тюрми. Вже три місяці — чи лише три? Бо цей останній місяць триває нескінченно довго.

От уже кілька днів, як їх троє. Цей третій — старший за них на багато років. Зараз він зветься Турович. Це не його справжнє прізвище. Але їм обом — і Генеку, і Владеку — цілком досить партійного псевдоніма — Ян.

І коли Ян приєднується до них — вже відомо: те, що повинно статися, станеться найближчим часом. При першій зручній нагоді.

4

День був похмурий і холодний, заносилося на дощ. Погода зовсім не липнева. Немов на хвилину війнуло осінню, хоч до неї було ще далеко: ледве-ледве встигло як слід розпочатися літо.

Наближалася одинадцята година. На вулиці Згода було порожньо, лише зрідка лунали поквапливі кроки якогось прохожого. Але жоден не був тим, хто їх цікавив хоча він вже й повинен був з'явитися, — невже їм знову не пощастить? А втім, вони ж мали найточніші відомості. Саме за кілька хвилин до одинадцятої він повинен тут проходити.

Добре, що майже немає прохожих. Ніхто не заслоняє перспективи, видно все до Братської вулиці в одному напрямі й до вулиці Пшескок, Бодуена та Злотої в другому. Можна буде побачити його здалека, відкіля б він не з'явився.

Всі троє поволі пройшлися сюди й туди. Начебто походили, розмовляючи про всякі сторонні справи, про погоду.

З-за рогу вулиці Пшескок хтось вийшов. Вони зупинилися, запалюючи цигарки. Сірник горів рівним, майже білим вогником у нерухомому повітрі. Турович не дивився на обличчя хлопців, які по черзі схилилися над білим вогником. Він спостерігав їхні руки, що тримали цигарки. Але ні вузькі, засмагли пальці Владека-Корського, ні біліші, з коротко обрізаними нігтями пальці Генека-Мірека не тремтіли. Хлопці спокійно припалювали цигарки від одного вогника. Троє від одного. «Недобре», — згадав-

ся Туровичу дурний забобон, і він аж посміхнувся. Машинали глянуч убік. Брама будинку № 1.

І саме тут підійшли ті двоє. Вони з'явилися несподівано, наче вирости з-під землі, ніхто не чув, коли саме вони наблизилися.

— Панове, дозвольте ваші документи.

Турович дмухнув на сірник. Завагався. Окинув поглядом вулицю. З Братської ішла дівчина в хусточці, з повною сумкою всякої городини. На тому боці тротуару дріботів дідусь, лунко стукаючи ціпком об плити. Десь поблизу грюкнули двері, з брами будинку, під яким вони стояли, вийшла жінка і затрималася на хвилину.

«Двоє на трьох»,— блискавично збагнув Турович. Але відразу ж заспокоївся. Документи у них були в порядку, і це, мабуть, звичайнісінький випадок.

— Це ж навіщо? — зноровився Мірек.

— Ми із слідчого відділу. Прошу, панове, зайти у браму.

Вони не хотіли, мабуть, привертати увагу. Дівчина, яка несла городину, вже уповільнила кроки. Якийсь чоловік затримався неподалік, ніби чекаючи, що буде далі.

— Ходім. Покажемо цим панам документи,— спокійно мовив Ян, знизуючи плечима.

Під брамою було холодно й тихо. Агенти довго передивлялися документи Корського й Мірека. «Занадто довго»,— подумав Турович. Це вже не скидалося на випадок. Турович намагався не дивитись на свій паспорт, який саме перевіряв агент.

— Немає прописки. Пан з Хелма?

— Приїхав до знайомих, шукаю роботи. Поки що не встиг прописатися.

— Ага, ви не встигли... — протяг агент.

І Турович раптом ніби зовсім іншими очима гостро й виразно побачив браму, жінку, що стояла біля неї, обличчя агентів, обличчя Корського й Мірека, й наче збоку побачив себе самого — як він стоїть перед двома шпигами. Це був не випадок. Вони знали, що треба прийти в цю пору саме сюди, на вулицю Згода. Той, кого вони чекали, не з'явився — замість нього прийшли ці. І, напевне, не тільки вдвох.

— Прошу з нами до комісаріату.

— Чому?

— А тому, що у вас немає прописки,— пояснив агент.

— В такому разі тільки я.

— Ні. Всі троє.

— Ви ж, панове, самі ствердили, що документи в порядку.

— Це вже остаточно вирішать у комісаріаті. Прошу не чинити опору,— підвищеним голосом заявив агент і швидким рухом сягнув у кишеню.

І знов, нібито чужим, гострим і майже ясновидчим поглядом побачив чи відчув Турович тягар револьвера у власній кишені, револьверів і патронів Корського й Мірека. Ні за що в світі не можна йти до комісаріату! Тим більше, що вони вже знали.

Майже водночас з агентом він вихопив з кишені свій револьвер, і майже водночас два постріли заповнили димом браму, і оглушливий гуркіт залунав під склепінням. Агент Лесінський опустився на землю.

— Швидше! — гукнув Турович, і всі троє, штовхнувши на бігу жінку, яка стояла, притулившись до муру, вискочили на вулицю. Побігли в напрямі Хмельної: з правого боку — Мірек, з лівого — Корський. Десь позаду за ними розітнувся гуркіт пострілу. З тротуару, майже під ногами, знявся малесенький клубочок пилу, розсипався скалками розбитого асфальту. Ззаду тупотіли квапливі кроки. Біля виходу на Хмельну, збоку Братської вулиці, замаячили сірі мундири. Зігнувшись над гривкою коня, галопом мчав поліцай. Вулиця раптом зарοїлася людьми.

— Засідка,— тепер вже остаточно переконався Турович.

З відчинених вікон виглядали перелякані обличчя, хтось поспіхом зачиняв двері крамниці. Загуло у брамі, і гостро, зовсім близько свиснули кулі, відбиваючи від бруку малесенькі скалки.

— Хапай бандитів! — розітнувся голосний вигук, і, мов луна, повторили його різні голоси.

— Хапай бандитів!

5

За хвилину до того Гурцевич вийшов із своєї крамнички. Нудно сидіти за прилавком, у прямокутнику відчинених дверей видно лише мур протилежного кам'яного будинку, сливе нема прохожих. До крамниці теж ніхто не

заходить. Ніхто не цікавиться ні милом, ні гасом, ні порошком для прання. Зранку заходила одна служниця, згодом ще одна, а потім усе завмерло,— хоча сьогодні п'ятниця, день, коли рух пожвавлюється. Але з деякого часу торгівля взагалі ішла дедалі гірше.

Хилило на сон, до обіду залишалося ще зо дві години. Гурцевич вирішив сам піти по газету. Може, хоч у хроніці трапиться щось цікаве.

Хлопець, який допомагав йому в крамниці, ліниво складав на полицях коробки з синькою і щітки з рисої соломи.

— Зараз повернуся,— мовив Гурцевич, суворо дивлячись на хлопця, щоб дармоїдові, бува, не спало на думку використати відсутність хлібодавця і теж вискочити на вулицю.

Гурцевич перейшов брук і попрямував до кіоска. Поволі переглядав газету. По суті, газета — тільки приклучка для власного виправдання. Погода, правда, погана, але літо є літо. Щасливці поїхали в гори, на море чи принаймні кудись під Варшаву. А він мусить, як собака, стерегти свою крамницю, хоча користі з того — мов кіт наплакав. Отож треба хоч трохи подихати повітрям.

Він ішов помаленьку, коли раптом десь зовсім близько залунав глухий гуркіт. З брами вибігло кілька людей.

— Хапай злодія! — гукав хтось пронизливим, ламким голосом. І Гурцевич побачив, що просто на нього біжать троє. А за ними миготить поліцейський мундир, біжать ще якісь люди.

Втікачі були вже поруч. Він хотів позадкувати, щоб його не збили з ніг.

— Хапай бандитів!

Гурцевич не встиг нічого подумати, не встиг поміркувати.

— Хапай бандитів! — повторив він поклик, яким гриміла вулиця, і кинувся до найближчого з утікачів. Схопив його, наче друга, в обійми. Встиг тільки помітити молоде обличчя, коротко обстрижене волосся, відчув тепло подиху. Але в цю самісіньку хвилину гримнув постріл, Гурцевич відчув гострий запах диму і щось схоже на раптовий удар. Він спіткнувся і впав на брук разом з утікачем, який шарпався, звивався і, вириваючись, вислизав у нього з рук. Обое качалися по бруку. Гурцевича охопила глуха, незрозуміла лють. Та переслідуваний раптом

визволився і, вмить схопившись на ноги, побіг далі. Крамар сів і побачив вже тільки спини втікачів. Повз нього пробігали люди. Він злякався, що його потопчуть, і обережно, невпевнено почав підводитись, спираючись на руки. Хтось схилився над ним.

— Ви поранені?

Гурцевич невпевнено хитнув головою. Він і сам не знав, чи його поранено. Болю не було ніякого, тільки голова паморочилась. Мимоволі поліз у внутрішню кишеню піджака. Гаманець був на місці.

— Ні, мабуть, ні,— мовив він майже пошепки і, трохи заточившись, підвівся.

— Схибив бандит,— ствердила стара бабуся чи то співчутливим, чи то розчарованим голосом.

Гурцевич знову відчув лють, яка охопила його, коли він намагався скрутити чоловіка, що качався з ним по бруку. Машинально обтрусив одягу. Відгомін пострілів чути було десь зовсім близько.

— Де вони?

— Побігли Хмельною,— повідомив хтось.

Але Гурцевич чув, що постріли долинають з іншого боку — з Братської. Туди поспішали люди; галопом промчав кінний поліцей, минаючи поворот на Хмельну. Гурцевич побіг теж у тому напрямі.

6

Постовий Станіслав Скшинецький повертався додому на Хмельну. Та коли він вже мав звернути у ворота, до нього раптом долинув гуркіт пострілів з вулиці Згода.

Він прискорив кроки, майже автоматично витягаючи з кобури револьвер. І саме тут з-за рогу з'явилося троє втікачів. В руках у них були револьвери. Постовий Скшинецький відступив під стіну будинку й двічі вистрілив. Він почув, ніби десь поруч засвистіла куля, відчув легкий удар у ногу, потім другий. Схилився. Холоша штанів була мокра, коли він доторкнувся до неї, на пальцях зачервоніла кров. Скшинецький перелякався. Він був поранений. Опустив руку з револьвером і тільки встиг побачити, що один з утікачів побіг по Братській, а двоє звернуло на Хмельну. Вони пробігли навпроти, по той бік вулиці.

Постовий Анджей Рослонь того дня стояв на розі Хмельної і Братської. Почувши постріли, що долинали з вулиці Згода, він хутко подався туди.

Тут він побачив чоловіка, який щодуху біг по бруку. Хтось без упину, раз за разом вигукував захриплим голосом:

— Тримай бандита!

Рослонь підніс до губів сюрчок. Пронизливий, гострий звук увірвався в гамір і тупіт кроків. Мов луна, відповів йому захриплий вигук:

— Тримай бандита!

Кневський пробіг зовсім близько біля Рослоня. Поліцай вистрілив, не перестаючи сповіщати пронизливим сюрчанням сусідні пости. На Братській загрюкали поспіхом зачинювані вікна, прохожі кидалися до воріт. Гучно, мов ляпання праників об мокру білизну, з обох боків залунав тупіт кінських копит. З вулиці Згода до Братської мчав постовий Ігельський на своєму гнідому, майже золотистому Урвісі, з рогу Єрусалимських Алей, з поста номер дев'ять — поспішав кінний поліцай Зелінський.

Кневський стріляв. Стріляв у брук, не цілячись, на бігу. Ті двоє звернули вбік — тим краще. Може, погоня кинеться зопалу саме за ним, а Янові і Мірекові пощастить втекти.

Чимраз більше зростала юрба людей, які бігли разом з поліцаями. Чимраз голосніше гукали: «Хапай бандита!»

Заряджаючи на бігу револьвер, з зусиллям хапаючи повітря, Кневський намагався перекричати ці вигуки:

— Я не бандит.

Здавалося, тут, на Братській, йому пощастить випередити погоню. Але саме в цю хвилину навпроти з'явився кінний поліцай. Кневський звернув у порожню з вигляду вулицю Відок. Та відразу ж почув зрадливий посвист куль. Праворуч і ліворуч, з бруку, з тротуару, злітали маленькі клубочки пилу, там, де кулі відколупували скалки асфальту і кам'яних плит.

Стасек саме ніс черевики до пана Шледзінського. Черевики були жовті, з грубої шкіри; майстер підбив

підметки і прибив косячки на каблуки. Він суворо наказував, якщо пан Шледзінський не заплатить — черевиків йому не віддавати. Стасек був певен, що саме так і буде — Шледзінський не заплатить. Та грець його знає, як це так не віддати черевики — ще вилає або й дасть по потилиці. Завжди так — Риська майстер посилає туди, де клієнт подякує, ще й на чай дасть, а Стасека ось до такого Шледзінського, котрий, напевне, після нічної гульні зараз лихий як біс. Єдине, що там можна заробити, — це якраз дістати по шиї. Пан Шледзінський не дуже церемониться, та й, зрештою, хто там заступатиметься за Стасека? А майстер ще й вилає, що не приніс грошей, — хай би сам спробував.

Раптом за рогом, з Братської, розітнувся лемент. Стасек прискорив кроки. Якийсь скандал, принаймні хоч можна буде побачити щось цікаве. Він минув ворота будинку, де мешкав Шледзінський, — все одно ще спить, може й почекає, черевики нікуди не втечуть.

Щось затріскотіло поруч, затупотіли копита. Кінний постовий мчав, як ніколи не мчали поліцаї по вулицях, та ще й тут, у центрі міста. Його першого й побачив Стасек. І лише потім уздрів чоловіка, який біг з револьвером у руці. У поліцає теж був револьвер, і Стасек зрозумів, що втікач, який мчить, задихаючись, з розкритим ротом, мабуть, поранений. Він спотикався.

Стасек не встиг нічого подумати. Ясна була тільки картина: «глина»* верхи на коні хоче заступити втікачеві дорогу. А ззаду, за ним, ще мчать цивільні й синьомундири. Він міцніше притиснув жовті, загорнені в газету, черевики пана Шледзінського і скочив на брук. Було чудно й страшно — він сам не знав, що, власне, хоче зробити. Перебігти на той бік?

Зовсім близько, біля самісінького обличчя, раптом побачив кінські груди, лиснючі й золоті. Відчув запах коня — гострий, прикрий. Згори, наче з високої башти, поліцаї, нахилиючись, гукнув щось, але Стасек не дочув, що саме, він тільки побачив широко розкритий рот на червоному від гніву обличчі. Кінь наполохався і став дибки. Чорні копита злетіли над головою хлопця. Стасек побачив блискучі підкови. Гримнув постріл, поліцаї раптом натягнув повід, кінь повернувся на місці. Стасек інстинк-

* Так у санаційній Польщі зневажливо звали поліцаїв.

тивно відскочив убік. З того боку, від Братської, бігли люди, мчав ще один кінний поліцай, низько схилювшись над гривною коня, а між будинками так і гуло від пострілів. Стасек механічно лапнув, чи є в нього під пахвою черевики пана Шледзінського, і, не думаючи, що треба тікати, побіг уперед, на Братську вулицю. Він ще не отямився від страху, що на голову йому от-от впадуть кінські підкови, що придушуть його кінське черево, яке він раптом побачив, коли кінь став дибки, що просто в нього вистрілить револьвер, котрий тримав у руці поліцай, щось до нього гнівно вигукуючи.

9

Постовий Ігельський був певен, що йому пощастить перетнути дорогу втікачеві. Та саме трапився оцей ідіот, смаркач, який скочив коневі просто під копита. Переслідуваний встиг звернути на вулицю Відок, встиг вистрілити ще кілька разів. Ігельський раптово шарпнув вуздечку коня, який весь тремтів від нервового напруження. Гарний кінь, але істеричний — їздця охопив гнів. Треба було розтоптати того поганця.

Він двічі натиснув курок. Переслідуваний закрутився на місці, зігнувся навпіл, притиснувши рукою пах. Гнів зник. Постовий відчув несподівану радість — він влучив.

Кневський пробіг кілька кроків і впав під стіною будинку. Ігельський хотів вистрілити ще раз. Але револьвер дав осічку. В цю ж хвилину под'їхав постовий Зелінський. Він побачив, що револьвер під час падіння виприснув у пораненого з руки і відлетів далеко вбік. Той був беззбройний. Поліцай зіскочив з коня й побіг, чуючи, як цокає слідом за ним кінь Ігельського.

Поранений раптом вихопив з кишені другий револьвер. Зелінський на хвилину змертвів. Але той, очевидно, цілив не в нього, а кудись убік. Мабуть, в коня. Залунав постріл, та ослабла рука відразу впала вниз. Страх і злість охопили Зелінського. Він підскочив і вистрілив у лежачого двічі, просто вниз, з відстані півкроку. З люттю натискав курок. Стерво, падлюка! Хотілося стріляти й стріляти, ще і ще, за цю гонитву, за власний страх.

Чоловік під муром не ворухнувся. Вони стояли над ним утръох: Зелінський, Ігельський, Рослонь, а за ними тісним півколом юрба глядачів.

— Живий?
— Мабуть, живий. Певне, зомлів.
— Бандит... А такий молодий! — дивувалася якась жінка.

— Їх троє було. Крамницю хотіли пограбувати, чи що?

— Яку там крамницю, мабуть, банк.

Гурцевич, задиханий, протовпився крізь юрбу. Побачив пораненого. Здивувався.

— Це не той.

— Як, не той?

— Той був теж молодий, обстрижений, але одіж інша.

— Кажуть, було троє, ті побігли на Хмельну.

— Крамницю пограбували.

— Напали на банк,— ствердив хтось з цілковитою певністю.

— І не банк... це зовсім інший птах,— зауважив високий молодий чоловік.

— Розійтись! — суворо наказав постовий Рослонь. Але ніхто не ворухнувся.

— Розійтись! — гнівно гримнув він ще раз, хапаючись за револьвер. Тісна юрба, яка майже зімкнулась навколо поліцаїв, трохи поширшала. Люди відступили на кілька кроків, але все одно витягали шиї, щоб побачити обличчя закривавленої людини, яка лежала під стіною будинку. Юрба глядачів шохвилини зростала. Тепер з'явилися і ті, що досі ховалися у воротах, приєднувалися й прохожі, які ще нічого не знали.

Поліцаї обшукали пораненого. Рослонь забрав два револьвери. Зелінський знайшов у кишенці жилетки ще дві обойми для маузера.

10

З Братської під'їхали бігунці. Візник притримав коня, намагаючись з козел побачити щось над головами юрби.

— Розійтись! Візник, сюди!

Він під'їхав ближче, неохоче зупинився.

Зелінський штовхнув чоботом пораненого, обережно, щоб не забруднитися в кров.

— Непритомний. Давай покладемо його на бігунці.

Візник хотів був запротестувати, але на нього гримнули так, що він одразу ж замовк.

— Всі бігунці мені, панове, заляпаєте,— бурчав він неприязно, дивлячись, як тягнуть непритомну людину, що стікає кров'ю, й кладуть на задне сидіння, та як один за одним пхаються в бігунці поліцаї, яких раптом невідомо звідки набралось стільки, що аж застогнали ресори.

— Вимиєш,— гостро обірвав хтось.— У десятий!

Ну, хоч близько. Мало того, що сиділи і всередині, і на козлах, аж доводилося притискати руки до боків, щоб не зачепити їх, але двоє ще й стояли на приступці, тримаючись руками за згорнений верх. Обламають приступку — це вже точно.

— Вйо!

Постовий Ігельський узяв за вуздечку свого Урвіса, щоб їхати верхи за спійманим. Та Урвіс раптом весь затремтів, задрижала на ньому золотиста шкіра, він підкинув голову і несподівано звалився на бік, випроставши ноги. Кінь був мертвий. Тільки тепер постовий побачив на лиснючих кінських грудях круглу маленьку дірочку. З неї не витекло й краплини крові.

— Вйо!

Кінь візника шарпнувся, спершу здавалося, що він не рушить з місця з цим надсильним тягарем. Та візник хльоснув батогом, і навантажений синіми мундирами екіпаж поволі покотився по вулиці. Голова пораненого, недбало кинутого на сидіння, хиталася з боку на бік, обличчя було в крові, в крові був коричневий костюм. А коли його клали в бігунці, видно було, що стоптані черевики теж забруднені кров'ю, яка рясно текла з холоші штанів.

11

Лужнякова, двірничка будинку на вулиці Згода, № 1, того дня довго поралася в кімнаті. Помила підлогу, аби в суботу мати більше вільного часу. І тільки потім узяла сумку, щоб іти в крамничку по картоплю й овочі. Перелічила гроші й зітхнула. До першого було ще далеко, а гроші текли як вода. Найгірше було те, що над нею висіло звільнення з роботи. Не схочуть довго тримати жінку на такій посаді. Господиня наче й обіцяла після смерті старого не звільняти її, але де там. Правду кажучи, їй

одній впоратись було страшенно важко. Вона крутилася, скільки було сил, робила і за себе, і за вмерлого чоловіка, але не могла ж вона розірватися. І поліція на неї не дуже приязно дивилась, хоча Лужнякова знала, що їй слід робити, і пильнувала все напевне краще, ніж небіжчик, який і випити любив, і з будь-ким заглядав до чарки. Але там вважали, що мужчина краще тямиться на таких справах, а часи тепер були неспокійні. Доведеться переїхати кудись на передмістя, в менший будинок. Скінчаться заробітки за те, що відчиняє вночі ворота, і ці даванки від пожильців, від яких завжди щось та перепало.

Коли двірничка вже мала вийти на вулицю, у ворота зайшло кілька людей. Цих двох, Лесінського і Клімасінського, вона знала, це ж був їх район, і з ними доводилося частенько зустрічатись. Вони якийсь час навіть цікавилися одним піднаймачем, та, на щастя, він виїхав звідси: менше клопоту.

Лужнякова, зацікавлена, зупинилася у воротах. Агенти перевіряли документи. Видно, затримали якихсь підозрілих, але розмовляли спокійно. Двірничка вже хотіла йти своєю дорогою, коли раптом щось оглушливо гримнуло, все навколо наповнилося димом. І вже не було нікого, крім Лесінського, який лежав біля сходів. Лужнякова кинула свою сумку і вискочила на вулицю.

— На поміч! Рятуйте!

Вона побачила тільки спини людей, які шодуху бігли по вулиці. Поблизу нікого не було видно. Вона кинулася назад, у ворота.

— Рятуйте! Забили!

Грюкнули двері. Власниця будинку, пані Ружа Белдовська, стягаючи на грудях розхристаний халат, перекинулася через поручні сходів.

— Що сталось? Що за крики?

Але вона вже побачила Лесінського, який лежав на землі.

— Бандити... бандити стріляли... — пробелькотіла Лужнякова.

— Живий?

— Мабуть, живий... це пан Лесінський, пан Лесінський...

— Я зараз... швидко допомогу треба, ксьондза... — Белдовська кинулась назад у свою квартиру, до телефону.

По сходах збігла пані Лілпопова з ганчіркою в руці. Може, витирала пил, може, щось хотіла мити і так вибігла, як стояла. Вона відразу опустила на коліна біля пораненого. З руки його текла кров. Лужнякова допомагала, як уміла. Перев'язали руку вище ліктя, щосили туго перетягли ганчіркою... Струмочок крові перетворився на ріденькі краплини.

12

З Братської чути було гамір і крики. Турович і Рутковський бігцем звернули на Хмельну. Тут ще не було нікого — на хвилину здалося, що вони врятовані. Що можна буде замішатися в юрбу, вбігти в якісь ворота, в лабіринт подвір'їв, зайти, ніби нічого й не трапилось, в одну з крамниць чи крамничок, які містилися в перших псверхах будинків.

Але раптом і тут, пролітаючи над головами, свиснула куля. І знов пронизливо, з напруженням, залунав той самий вигук:

— Хапай бандитів!

13

Зигмунт Круковський, торговець, ішов Хмельною до оптика. Простував, мов на прогулянці, не поспішаючи. Думав про свої хатні клопоти, і погляд його неуважно пробігав по вітринах крамниць, тільки час від часу відзначаючи якусь ціну чи особливо яскраві барви товарів, розкладених за вікнами.

Гримнуло. В першу хвилину він подумав, що це лопнула шина авто. Але ніякої машини поблизу не було. Гримнуло ще раз. Він зрозумів, що стріляють. Йому добре запам'ятався цей звук ще з часів війни.

Круковський підняв голову й побачив чоловіка, який біг з револьвером в руці. Цивільний.

— Тримай бандитів!

Той, що біг, не міг бути переслідувачем — це був переслідований. Круковський підскочив й обхопив його ззаду, намагаючись схопити за руку, що тримала револьвер.

І тут тільки він помітив другого. Теж з револьвером. Цей, другий, гукнув:

— Ми не бандити! Ми комуністи!

Круковський відчув раптовий біль десь у боці. Затриманий видерся від нього, щосили відштовхнувши від себе. Той, другий, був зовсім близько. Круковський виразно побачив і його обличчя, і чорне дуло револьвера. Рештою сил, останнім поривом люті він замахнувся і невеличким чемоданчиком, який ніс в руці, вдарив того по голові.

— Ось тобі твій комунізм, падлюко!

І впав на брук. Грюкнули двері крамниць, за шибками з'явилися і ховалися зблідлі обличчя, прохожі розсипалися на всі боки, щоб потім приєднатися до юрби, яка бігла за двома переслідуваними.

Хмельна здавалася довгою, безконечною. З правого й лівого боку сипалися кулі, втікачі весь час чули їх пошви. Рутковський ще відчував тісне кільце рук, в яке протягом кількох хвилин його ловили вже вдруге. Задихаючись, він хапав повітря. Тупотіла, галасувала, мчала юрба, з усіх боків сипалися поліцаї. Варшава, рідне місто, вулиці, знайомі з дитинства, місто, близьке й любе, показало раптом вороже, страхітне обличчя.

— Ми не бандити! Ми комуністи!

Тонув задиханий голос у вигуках, в галасі, тупотінні. Зростав над ним, здіймався, покривав усе сторотий крик:

— Хапай бандитів!

Нарешті рятівний ріг. Маршалковська. Звернути хоча б на хвилину, залишити за собою рвучкий потік погоні.

14

Зарипів трамвай. Сімнадцятка, червоний жук, їхала в напрямі Крулевської вулиці. Там, далі, були рясні, тісні вулички Налевок, Муранова¹², де можна було, наче в густому мурашнику, зникнути в лабіринті подвір'їв, проходів, смітників, що їх ніколи не вивозили, сотень дверей у льохи й підвали, в людській щільній гушавині.

Тільки б добігти до трамвая...

Маленький шанс — ці кільканадцять кроків, які відділяють їх від погоні. Трамвай скрегоче і гуде — водій не чує крику: «Хапай бандитів!» А зрештою, хто знає — може, там, за кермом — свій товариш. В усякому разі — робітник. Варшавський трамвайник.

Та раптом між трамваем — порятунком — і втікачами замаячив ще один синій мундир.

Постовий Станіслав Питек, який стояв на розі Маршалковської і Злотої, почув постріл з Хмельної. Він зарядив револьвер і перейшов на той бік вулиці. Тепер він побачив двох людей. Вони йшли швидким кроком і тримали в руках револьвери, дулами вниз. Раптом вони почали бігти. Постовий зрозумів, що ці люди мають намір скочити в трамвай, який саме рушав з зупинки.

Постовий Питек натиснув курок. Посипались кулі. Він був між ними й рятівним трамваєм.

Трамвай прискорив хід. Він зникав, віддалявся. Зникали, танули вдалині недосяжні лабіринти торговельних вуличок міста, де можна було зникнути. Залишалось знов те ж саме — розпачливий біг і лемент юрби:

— Хапай бандитів!

І тріскотіння куль, які летять звідусіль, і поліцаї, що вискакують наче з-під землі.

Гриміли постріли. Втікачі бігли на Злоту. Із Злотої на Зельну. Вони намагалися використати кожен поворот, кожен ріг, кожне перехрестя. На довгій, прямій вулиці вони були мішенню для поліцейських куль, переслідуюною на видноті в усіх здобиччю, що не мала ніяких шансів на порятунок.

Мов на дотик чародійної палички, з'являлися раз у раз нові сині мундири. І раз у раз нові люди, схожі чимось одне на одного — чи то кроєм одержі, чи то гострим і колючим поглядом професійних шпигів. І весь час лунав вигук:

— Хапай бандитів!

З тротуарів кидалися навздогін прохожі. За втікачами нарастив тупіт десятків ніг. Мов град, що б'ється об землю. І з цього тупоту раз у раз вихоплювалося сухе тріскотіння пострілів, стогнучий посвист куль.

— Ми не бандити!

Не чує ніхто. З широко розкритих ротів гримить поклик, сторотий поговір, який оточує втікачів з усіх боків, летить за ними, випереджає їхній біг:

— Бандити! Хапай бандитів!

Здавалося, що кричить усе місто. Здавалося, що біжить усе місто. Що все місто, рідне місто Варшава переслідує двох людей. І все місто немов набрало синього відтінку. Звідки бралися, звідки з'являлися раз у раз оші нові й нові сині мундири?

Постовий Чаплінський почув крик і постріли на своєму посту на Маршалковській майже біля Єрусалимських Алей. Мимо саме проїжджало таксі. Постовий скочив у машину.

— Давай газу!

Вони помчали Маршалковською і Злотою в напрямі Зельної. Чаплінський вискочив з таксі. Занадто багато людей, не можна було переслідувати машиною. Він приєднався до постового Питека, який біг, задиханий, міняючи на ходу обойми, стріляючи раз за разом. Чаплінський натиснув курок. Ціль була за кілька кроків — і куля влучила. Один з переслідуваних, той, що в темно-коричневому костюмі, впав.

Чаплінський навіть не затримався біля нього. Він бачив тепер спину другого втікача в світлому костюмі, який великими стрибками біг далі.

Рутковський звернув на Хмельну. Чаплінський і Питек за ним. Та коли Чаплінський мимоволі оглянувся, він побачив, що чоловік у коричневому костюмі не вбитий. Він біг, кульгаючи, і стріляв.

Оглянувся також і Рутковський.

Тепер несподівано знову з'явився шанс. Більше того, — це майже була можливість порятунку. З Хмельної пробігти ліворуч Велькою. Вихопитися з цього зачарованого зигзага вулиць, який раз у раз виводив на Хмельну — збурену, лунку від пострілів, повну людей.

Перед ним не було нікого. Перед ним була порожня вулиця. Порятунк. Воля.

Але там, по Зельній, кульгаючи, біг Ян. Важко, з зусиллям. Рутковський затримався. Він чекав. Затріскотів його револьвер, малесенькі хмарки пилу знялися з бруку перед поліцаями — три застережні димки.

І шанс зник. Вже не було кількох десятків метрів відстані між переслідувачами й переслідуваними. Вже разом з постовим Питеком і Чаплінським бігли Качмарський, Косаковський, вже надбігали інші.

І тільки в цю хвилину Рутковський усвідомив, що їх лише двоє. Куди й коли подівся Кневський? Він зрозумів, що не бачив його, власне, з самого початку, з тієї хвилини, коли на вулиці Згода качався по бруку, схоплений

якимось дурнем у цивільному. Владек — утік; Владекові, мабуть, пощастило.

Але їм вже не може пощастити. Позаду важко дихає Ян. І Рутковський біг, пристосовуючи свої кроки до його кроків. Поліцаї були зовсім близько.

16

На козлах бігунців на розі Зельної і Злотої сидів візник Томчак. Він читав «Кур'єр», даремно з самісінького ранку чекаючи на пасажирів.

Раптом його щось занепокоїло. Він підняв голову.

Невідомо звідки линув дивний галас. Чи то гуркіт, чи то далекий крик. Томчак прислухався. Галас начебто наближався, і візник несподівано зрозумів, що десь неподалік стріляють. Він побачив поліцая, який хутко біг у напрямі Хмельної. І тут гамір ринув у вулицю — ніби з раптово відчинених дверей. Щось свиснуло біля самісінької голови. Томчак підвівся, щоб придивитися. Залунав брязкіт розбитого скла. Ліхтар з лівого боку бігунців розлетівся вдвізки. І тут Томчак побачив юрбу людей, яка мчала щодуху. Попереду бігли двоє з револьверами в руках. Рясно тріскотіли постріли. Візник зіскочив з бігунців і хутко заховався за ріг будинку.

17

Промисловець Мошко Трембач, почувши стрілянину, відразу ж зник у крамниці. Але цікавість перемогла. По вулиці бігли схвильовані люди, і Трембач зважився вийти разом з іншими. Тут він побачив, як у бігунці стрибає молодий хлопець з револьвером в руці. Як підбігає до нього другий. Трембачеві здалося, що той був беззбройний, тим більше, що він крикнув щось схоже на «пропав я!».

— Хапай бандитів! — галасували люди. Чоловік у коричневому костюмі вигукував:

— Не чіпайте нас! Ми комуністи!

Трембач підскочив. Замірівся палкою, щоб ударити чоловіка в коричневому костюмі. Але рука безвладно впала. Він зомлів, не встигнувши зрозуміти, що поранений.

Рутковський побачив порожні бігунці саме в ту хвилину, коли подумав, що все загинуло. Адже поранений Ян не міг бігти.

Порожні бігунці. Він схопив віжки.

— Швидше!

Ян стрибнув важко, з зусиллям. Вони були майже оточені, вже натискала на них юрба, вже зблизька було видко розлючені обличчя, розкриті роти, чорні дула поліцейських револьверів.

Він хльоснув коня. Переполоханий галасом і пострілами, кінь рвонув з місця. Між переслідувачами і переслідуваними відразу розкрилася вільна просторинь.

Худа візницька шкапа ніби відчула несподіваний приплив сил. Її підганяв лемент юрби, що бігла слідом, зрадницький посвист куль, удари віжок по кістлявій спині.

Постові Чаплінський і Качмарський побігли до інших бігунців, які чекали на стоянці. Візник зіщулювся і хотів кинути віжки. Йому зовсім не хотілося ризикувати і собою, і конем.

— Рушай!

Візник ще вагався, але побачив націлений просто в обличчя револьвер і шмагнув коня батогом.

Погоні перешкоджала юрба, що бігла за втікачами, люди, які раз у раз приєднувалися до переслідувачів, метушня, викликана галасом і пострілами. Деякі прохожі кидалися до воріт, інші, навпаки, бігли просто під ноги коневі, запряженому в другі бігунці.

В перших бігунцях правив Рутковський. Лівою рукою він тримав віжки, правою — револьвер. Турович стояв навколішках на задньому сидінні, обличчям до переслідувачів. Він стріляв у брук, під ноги юрбі.

Ціль була близька, ясна, можна було б по черзі перестріляти всіх оцих синьомундирників, візника, що правив розхитаними бігунцями, добровільних помічників поліції, можна було тероризувати, затримати погоню.

Але Турович цілювався вниз, у брук. Вбитим мав бути той, Цехновський, що йому партія винесла вирок, провокатор. Турович не міг, не хотів убивати, обороняючи власне життя. Він хотів тільки налякати, виграти час.

— Звертай на Соснову!

Але на розі Соснової вже вибіг на брук постовий Гавський, сідав у бігунці постовий Зімновлоцький, і треба було їхати далі, просто по широко відкритій вулиці Злотій, становлячи мішень для цілої зливи пущених наосліп куль, які злостиво свистіли біля вух.

19

Водій таксі Чеслав Юра виїхав з гаража біля вулиці Медної. Він доїхав Твардою вулицею до Злотої і, коли вже звернув, почув крик і постріли. Просто на нього мчали бігунці, хитаючись на всі боки й підскакуючи. В бігунцях стояло двоє людей. Не було куди звертати. Доводилось їхати просто на тих двох, на юрбу, що мчала за ними. Шофер додав газу, тепер він чув постріли зовсім близько.

— Стій! — гукали з бігунців. Юра несподівано звернув на тротуар, обминаючи бігунці. Зараз він побачив, що на чолі натовпу біжить ціла юрба поліцаїв. Він хутко відчинив дверцята. Двоє скочило в таксі.

— Швидше! Наздоганяй бандитів!

Юра розвернувся на місці. Натиснув педаль. Але між переслідуваними і машиною вже бігли люди. Він давав тривожні сигнали, щоб не наїхати на них. Не можна було їхати швидко, хоча Качмарський і Чаплінський без упину гукали:

— Швидше! Швидше!

Але швидко їхали тільки переслідувані. Кінь мчав наосліп. Він шаленів від куль, які свистіли все частіше, від незрозумілого вереску. Він перестав бути візницькою шкапою. Ріденькі рештки гриви маяли на бігу, іскри летіли з-під копит, у змаганні пригальмованої автомашини з бігунцями — вигравали бігунці.

Там, за рогом, вже була Желязна. Залізничні колії, вагони, склади, можливість порятунку.

Постовий Вітман, який стояв на Желязній, вискочив на брук. Відступив від коня, який мчав щодуху, і присів на краю тротуару. Біля нього тупотіли кроки, бігли люди. Він бачив все це наче крізь туман, і немов дуже здалека долинав до нього галас, вигуки й постріли. Він упав назад, витягши ноги на брук.

Було десять на дванадцятю, коли задзвонив телефон восьмого комісаріату. Сповіджали, що на Злотій стався збройний бандитський напад.

Черговий унтер негайно вислав трьох поліцаїв. Таксі вже чекало біля комісаріату — постові Яблонський, Ядовський і Янішевський рушили Шлізькою вулицею до Соснової. На вулиці стояли купки людей, помітно було загальне поживавлення.

— Стій, стій!

Їх затримали.

— Не тут! На Желязну треба! Вони поїхали в напрямі Желязної!

По Желязній летіли бігунці. Мчали дедалі шаленіше. Наосліп гнав кінь, шматки жовтої піни падали в нього з морди. Він не бачив перед собою нічого, не відчував ні вуздечки, ні віжок. Рутковський навіть не намагався ним керувати. Віжки були накручені на ліву руку, він безперервно заряджав револьвер і подавав Янові, забирав порожній, заряджав, подавав знову.

Раптом залунав тріск. Бігунці захитались і несподівано перехилились набік. Колесо зачепилося об навантажену вугіллям платформу, яка стояла на дорозі, й відразу ж розсипалося на шматки. Зарипіла вісь об каміння бруку. Ще трохи протяг кінь бігунці, але не зміг упоратися із збільшеним вантажем.

Переслідувані вискочили. За кілька кроків від них був залізничний переїзд. Позаду них у цю хвилину були дві машини, повні поліції, бігунці з поліцаями, юрба людей, яка наближалася з неухильною швидкістю.

— Хапай бандитів!

Пронизливо засвистіли поліцейські сюрчки. З будки вибіг залізничник.

— Ми не бандити! Ми комуністи!

В гаморі, в пронизливому хорі поліцейських сюрчків не чути голосу. З рипінням опускається шлагбаум. Ні, біля нього не синій мундир поліцая. Це синій залізничний мундир. Шлагбаум опущено. Дорога на залізничні колії, поміж вагони, поїзди, склади, лабіринт проходів, дорога до свободи відрізана.

Ванда Василевська. Фото 1934—1935 рр., Варшава.

Вже нема куди бігти. Вже нема куди тікати. Мірек і Ян вбігають у широко відчинені ворота вугільного складу Борковського.

Шалений біг з вулиці Згода, через Хмельну, Маршалковську, Зельну, Вельку, Злоту, Желязну — закінчений.

21

Майже в цю хвилину під'їхало таксі з постовими восьмого комісаріату. Вони зробили коло через Сенну і Тварду, але, скориставшись з того, що ці вулиці були порожні, — мчали з повною швидкістю і тепер опинилися на чолі погоні. Раптово зарипіли гальма. Постовий Янішевський вискочив раніше ніж авто встигло зупинитися. Він кинувся з револьвером у двері складу. За ним Ядовський і Яблонський. Тут скрізь височіли гори вугілля, за якими можна було сховатися.

Поліцаї відразу ж відкрили вогонь. Вони раз за разом натискали курки. Звуки пострілів злилися в один протяжний гуркіт.

Знов зарипіли гальма — під'їхало таксі шофера Юри. А за ним посипалися поліцаї з автомашин, бігунців і ті, що встигли надбігти пішки з близьких постів. Летіли кулі, в димі тріскотіли вогники пострілів, розліталосся фонтанами чорне вугілля. Стріляли всі, в усіх напрямках, в якомусь дикому сп'янінні, намагаючись якнайчастіше натискати курок, стріляли один через плече одного, вгору, вниз, щоб також узяти участь в остаточному приборканні бандитів.

Постовий Янішевський був найближче до платформи, навантаженої вугіллям, біля якої стояли переслідовані. Він автоматично лічив постріли. Після тринадцятого перший упав Турович. Він зсунувся на землю біля ваги, на чорні розсипи вугільного порошу.

— Руки вгору!

Ззаду натискали все нові й нові поліцаї, агенти й просто глядачі. Турович поволі підніс угору зранену руку.

Це був вже кінець. Вже не було виходу. Можна було тільки вбивати, але вони не хотіли вбивати нікого. Крім тієї однієї людини, якій належала смерть, але яка не з'явилася на те місце, де ця смерть її чекала.

Рутковський стояв остовпілий. Він ще тримав в обох руках револьвери, хоч у нього темніло в очах, а подих перехоплювало від диму. Він не бачив поліцаїв — пронизливо ясно побачив тільки одне — товариш Ян лежить на купі вугільного пилу. Біля нього револьвер, що випав з рук.

— Здавайтесь!

Він ступив півкроку вперед. Опустив униз непотрібну зброю. Після стрілянини, яка протягом кількох хвилин наповнювала повітря, стало напрочуд тихо. Наче дуже здалека долинали гамір голосів з Желязної, де біля воріт зібралася ціла юрба.

Не дивлячись на поліцаїв, на дула револьверів, націлені в нього, втупивши очі в залите кров'ю, забруднене вугільним пилом обличчя товариша, який лежав біля його ніг, він мовив тихо:

— Я здаюсь.

І наче у відповідь на голоси, які долинали з воріт і без кінця повторювали слово «бандити», Рутковський додав:

— Ми комуністи.

Важко піднеслася беззбройна рука. Револьвер глухо стукнувся об вугілля.

22

Поліцаї кинулися юрбою. Постовий Чаплінський надівав наручники Туровичу, придушивши йому коліном груди. Рутковському викручували руки, кинувши його на купу вугілля, шматували одіж, обшукуючи кишені. Один поперед одного товпилися поліцаї й агенти, пхалися до поранених — кинутих на землю, безвладних. Маузер, зауер, парабелум були вже в руках постових. Вони видирали з кишень спійманих запасні обойми, окремі патрони. Тупцювали по руках, по ногах, шарпали в усі боки. Безсилі голови стукалися об гострі грані вугільних брил. Кров змішувалася з вугільним пилом. Цією кров'ю та вугільним пилом були забруднені руки поліцаїв; їх спітнілі, розгарячковані гонитвою обличчя вкрилися чорними смугами, темними плямами.

З легким рипінням клацнули замки наручників.

Поранені були беззахисні й украй знесилені втратою

крові. Вони лежали на чорній купі вугільних брил зовсім нерухомо. Тепер спокійно можна було зганяти на них всю лють і страх, все хвилювання, яке гнало переслідувачів по вулицях, заливало їм очі потом і не могло вгамуватися, згаснути так одразу. Легко бити людину, яка лежить на землі. Зручно. Піднесли руки — треба було зробити це набагато раніше, кинути револьвери відразу, не чекаючи, поки вони самі повипадають з безсилих долонь. Вдарити раз і ще раз — приємно чути стогін приборканого бандита, який вже не може захищатися, лежить безвладно.

— Не смійте бити!

— Кому ти це кажеш? Кому це ти забороняєш? Хто не сміє бити? — заверещав постовий, який стояв найближче, і прикладом револьвера вдарив пораненого по голові. Голова впала на чорне, блискуче вугілля.

Вони лежали, забруднені вугільним пилом і власною кров'ю, переможені, поборені, вже цілком віддані до рук властей. Та лють переможців не меншала. Бо ж для того, щоб ці двоє лежали тут безсилі, зібралася така юрба людей у синіх мундирах, і треба було, щоб у гонитві брала участь кінна й піхотна поліція, автомашини, бігунці, агенти й ціла юрба добровільних помічників. Весь вугільний склад і вулиця біля нього виглядали мов подвір'я поліцейських казарм на Шлізькій під час збору. А далі юрбилися свідки й безпосередні учасники погоні, глядачі, що прибігли пізніше і тепер схвильованими голосами коментували подію.

На кілька десятків хвилин скаламутився ритм центру столичного міста Варшави. Переплуталися вулиці, пролинув тупіт і крик, стоголосий лемент, будячи сонних міщан, які вартували біля дверей своїх крамниць і крамничок, будячи в елегантних квартирах головних вулиць жінок, які завжди прокидалися пізно — і тепер з вікон бельетажів та перших поверхів споглядали переляканими, але водночас жадібними до сенсацій очима незрозуміле видовище — димки пострілів, двох утікачів, які щодуху мчали бруком, юрбу переслідувачів за ними — у мундирах та в цивільному. Ці двоє на кілька десятків хвилин порушили заздалегідь визначений, впорядкований ритм міста, затиснутий у рамки правил, оточений на кожному розі поліцейськими постами, обплетений сіткою доріг, якими скрізь вільно ходили агенти, заведений в

анкети прописки, вартований пильним зором двірників у кам'яницях. «Ми не бандити!» — гукали переслідувані. Тим гірше. Бандит нападає на банк, бандит обкрадає крамницю, а ці двоє, коли правда було те, що вони гукали, — замірялися на усталений порядок, були представниками грізної, таємничої сили, яку відчували скрізь, яка, начебто й загнана під землю, все ж таки існувала всюди. Вона гула відгомоном мітингів, пробивалася дрібним друком листівок, майоріла червоним полотнищем, закинутим уночі на трамвайні дроти, вихоплювалася мелодією забороненої пісні. Ці двоє були представниками сили, яка хотіла знищити отих людей у синіх мундирах, розвалити установи, голоті і жебракам дати в руки владу, відібрати землю в її власників, вигнати ксьондза з костюлу і віру з людських сердець. Вони були ворогами держави й бога, в стократ гіршими від бандитів. Це були агенти червоного Кремля, Москви.

І тому, користуючись з нагоди, поки з ними ще не почали панькатися суди, поки не знайшли для них параграфів, поки не почали біля них крутитися адвокати й оборонці усіх мастей, можна було із свого боку дати їм хоча б крихту того, що належало.

Чорний від вугільного пилу чобіт б'є пораненого в обличчя.

— Ось тобі твій комунізм! Ось тобі твій червоний прапор! Ось тобі твій Інтернаціонал!

— Покинь, бо ще здохне.

— Хай здихає.

Але чобіт вже не підіймається. Справді, може, здохне передчасно, а потім ще трапиться писака, який здійме гвалт у пресі, — тільки будуть прикrostі. Якщо має здихати, — хай здихає в тюрмі.

Тим більше, що саме з'явився молодший комісар восьмого комісаріату Гурецький. Поліцаї розступилися, даючи йому пройти до спійманих, що лежали на землі.

— Живі?

— Здається, живі.

— Покласти в машину — і в комісаріат.

Шофер Юра з зусиллям, безперервно сигналячи, бо люди не хотіли розступатися і майже вилазили на крила та радіатор, під'їхав до воріт і звернув у склад. Поліцаї недбало, за руки, за ноги, як попало, підняли поранених

і, допомагаючи собі колінами, впхнули в таксі, мов клунки із старою одежею, мов неживі речі.

— Прострелили тобі радіатор,— зауважив хтось із постових. Юра тільки тепер помітив п'ять круглих дірочок. Але він не відповів. Невідомо, хто й коли випустив ці кулі. Вони ж сипалися з усіх боків і могли так само бути й поліцейські. Юра промовчав.

23

Об одинадцятій годині сорок п'ять хвилин начальник слідчого відділу другого району столичного міста Варшави Добецький розпочав допит у восьмому комісаріаті.

— Один з бандитів вже не ворухиться,— доповів поліцай.— Або вмер, або, може, зомлів.

Рутковський нерухомо лежав на лаві з відкинутою назад головою. З розкритих уст виднілися білі зуби, дивно виблискуючи на чорному від вугільного бруду, посмугованому кривавими плямами обличчя.

— А другий?

— Другий теж поранений, але притомний.

— Можеш відповідати?

— Можу,—з зусиллям, поволі промовив Турович.— Насамперед я не бандит.

— Ти не бандит,— іронічно протяг Добецький.— За кого ж ти себе вважаєш?

— Я член комуністичної партії.

Добецький випростався. Уважно придивився до людини, яка сиділа навпроти нього.

— Прізвище? Ім'я?

— Турович. Олімпіуш.

— Адреса?

— Я ніде не прописаний.

— Ага... Партійний псевдонім?

— Ян.

Турович відповідав сухо, короткими реченнями. Він зустрівся з товаришами на Театральній площі о восьмій годині ранку. Вони, всі троє, мали доручення застрелити провокатора. Агенти їх затримали, вимагаючи документи. Він вистрілив в агента й кинувся тікати. Тікав аж до Желязної вулиці. Прізвищ своїх товаришів не знає. Зброю і патрони одержав раніше від партійних

товаришів — їх передали йому на вулиці, прізвищ тих, що передавали, теж не знає. Ніяких зізнань більше давати не буде.

Молодший комісар Добецький стукотів пальцями по папері. Лікар швидкої допомоги вже оглянув пораненого. Бинт на голові, забинтована права рука, забинтована нс-га. Подерта одіж, забруднена вугільним пилом. Але водночас Добецький відчував, що не витягне з цієї людини жоднісінького слова зверх того, що вона сама схоче сказати. Не було сумніву, що кожне слово відміряне, зважене, перевірене ясною свідомістю.

Турович підписав протокол лівою рукою. З зусиллям, підтримуваний санітарами, оточений цілим кордоном поліції, він пройшов до карети швидкої допомоги. До неї перенесли непритомного Рутковського. Застогнав протяжний сигнал.

Турович дивився на молоде, ніби застигле обличчя, на коротко обстрижене волосся, на заплющені очі. Він думав у цю хвилину про когось іншого — про того, хто приніс цілком певні відомості: цього ранку Цехновський буде на Братській.

Карета підскочила на якомусь вибої. Синюваті повіки на застиглому обличчі раптом розкрились. На безкровні уста набіг шепіт:

— Ви живі!

Білі, порепані губи розтягнув несподіваний дитячий усміх. І тоді вперше Ян подумав: «Який же він молодий, цей Мірек, котрий, проте, має за собою вже два роки тюрми, а попереду... що ж він міг мати попереду?».

Карета в'їжджала на подвір'я тюрми на Пав'їй вулиці¹³.

24

Коли біля вуха перестали свистіти кулі, візник Томчак, вже не боячись за власне життя, з розпачем подумав про коня й бігунці. В той бік, до Желязної, ще бігли люди, вдалині було чути лемент. Томчак скочив на приступку приватної автомашини, яка проїжджала мимо й уповільнила хід, коли він розпачливо махнув рукою.

— За ними, за ними, там, у моїх бігунцях!

Авто їхало швидко, але Томчак вдалині, наче вже біля повороту, бачив тільки людей, які бігли пішки, і ще якісь машини; бігунців не було видно.

Лише на розі Злотої і Желязної він побачив якогось чоловіка, що ніс поламане колесо. Погане передчуття вколало Томчака в серце. Поламані спиці, без обода — це, напевне, колесо з його бігунців.

За хвилину вже не було сумніву. По Желязній поверталися таксі, швидко йшли поліцаї, юрба людей стояла біля вугільного складу Борковського, а біля самісінького залізничного шлагбаума — перехняблені набік бігунці без колеса. Кінь стояв спокійно, звисивши голову, і коли Томчак підійшов і поплескав його по запалому боці, він побачив, що шкіра тварини дрібно, без упину тремтить, вся темна від поту.

— Це ваші бігунці?

В першу хвилину він злякався. Але тут побачив, що згорнений верх бігунців рябіє від круглих дірочок, боки продрявлені вщент, прострелені навіть приступки.

— А чиї б ще мали бути? Мої.

— Треба відправити до комісаріату, — скомандував поліцай.

Візник хотів узяти коня за віжки, але віжки були обірвані, висіли тільки два клапти, зачеплені за упряж. Томчак поклав руку на шию коневі.

— Вйо!

Кінь невпевнено рушив, але відразу ж зупинився і оглянувся назад.

— Вйо, маленький! — захоочував його Томчак. Та лише коли з юрби глядачів, які стояли, обговорюючи свіжу подію, хтось підняв і підтримав вісь так, що перехилені набік бігунці стали рівно, кінь зважився потягнути. Помалу, мов на похороні, посувався поламаний екіпаж, кінь ледве перебирав ногами. За цими покаліченими бігунцями потяглася до восьмого комісаріату частина глядачів з-під складу — там вже ні на що було дивитися.

Карета швидкої допомоги забрала із Злотої вулиці важко пораненого студента університету, Кемпнера. З Желязної — постового Вітмана. Ще кілька разів пронизував центральні вулиці стогнучий, протяжний голос її сигналу.

На вулиці Згода двірничка Лужнякова мила підворіт-тя. Тут були і кров, і грязюка, нанесені десятками ніг. Щось з брязкотом покотилося з-під мітли. Гільза. Лужнякова підняла її й сховала в кишеню фартуха. В кутку лежала ще одна, вона забрала й цю. Чесек, хлопчисько, котрий працював на побігеньках у Дроздовського й досі не міг схаменутися від жалю, що його не було на місці, як усе трапилося, винюхав ще й третю гільзу.

Поліція вже давно розігнала роззяв, але все одно у браму, хоч тут вже нічого не діялось, раз у раз заглядав хтось із сусідів, перешкоджаючи Лужняковій працювати. Хоча, правду кажучи, вона була з цього задоволена. Який моторошно було б їй тут самій після жаху, який довелося пережити, після цього видовища крові та пострілів, які майже її оглушили. Вона трохи пишалася, без кінця розповідаючи всю історію. Адже вона бачила більше, ніж інші. Лужнякова пригадувала чимраз нові подробиці. Як зайшли, як Клімасінський сказав: «Ви, пане, з Хелма?» Як вона побачила Лесінського, що лежав долі.

Стасек, що працював у шевця, знову з'явився тут. Він зробив велике коло, ген аж через Шпітальну, не знаючи, що йому, власне, робити. В нього й досі були під пахвою оті нещасні черевики пана Шледзінського, але він поки що боявся іти в цьому напрямі, боявся, що кінний поліцей може його впізнати. Лише коли все затихло, Стасек подзвонив біля знайомих дверей. Але виявилось, що пан Шледзінський вже пішов. Пішов і незабаром повернеться.

Тому Стасек вирішив подивитись, що діється в будинку на вулиці Згода. З балачок він вже знав, що все почалося там. А двірничка була йому добре знайома.

Та коли Стасек підходив до будинку і вже мав звернути у ворота, він раптом позадкував, зустрівши уважний погляд чоловіка, який стояв неподалік. «Шпиг»,— визначив він без найменших сумнівів.

І саме тут Стасек побачив на тротуарі малесеньку револьверну гільзу. Упустив черевики пана Шледзінського і разом з ними обережно підняв шматочок металу. Знову зустрів уважний погляд, але, видно, агент ні про що не догадався.

Власник пральні із шостого номера стояв біля брами з кимось із пожилців, і Лужнякова вже вдесьте оповідала їм, як усе трапилось.

— А цього шпига пані знає?—запитав власник пральні. Лужнякова трохи образилась.

— Знаю чи не знаю. Мало кого доводиться знати, коли працюєш за двірника.

Вона вийняла з кишені дві гільзи.

— От що валялося під ворітьми.

Власник пральні з зацікавленням нахилився над гільзами.

— Револьверні.

— А які ж вони мають бути? Гарматні? Стріляли ж із револьверів.

— Бандити?

— У брамі так гуло і відразу набралось стільки диму, що я й не розібрала. Але сам себе ж він не підстрелив. Видно, й ті стріляли, і ті.

— Двох начебто аж на Железній схопили.

До розмови приєднались ще сусідки.

— А мене щось аж вколело, як я побачила, що з самого ранку стільки поліції тут крутиться.

— Може, вона заздалегідь знала про бандитів?

— Кажуть, це не бандити. Вони самі гукали, що не бандити.

Лужнякова обурилась.

— А мені все одно. Як хто по місту з револьвером бігає і в порядному будинку стрілянину зчиняє — бандит, і годі. А такий, що в бога не вірить, ще гірший від бандита.

— Та це певне,— згодилась бабуся з будинку навпроти.

— Може б, ви, пані, дали мені ці гільзи,— попросив власник пральні.

— А вам, пане, вони навіщо? Їх, певне, в поліцію треба віддати.

— Так, з цікавості... Хочу моїй старій показати. Навіщо вам ще з поліцією клопотатись...

— Хіба що так... — згодилась нарешті Лужнякова, подумавши, що й справді так, може, буде краще. Та, зрештою, вона зразу ж за цим пошкодувала. Тепер увагою заволодів власник пральні. Він, не кваплячись, ішов

до шостого будинку, де його зараз же оточили люди, а він показував гільзи й мудрував так, наче й справді щось у цьому тямив.

26

Саме в цю хвилину власник крамниці Гурцевич побачив у піджаку маленьку, круглу дірочку з коричневими обсмаленими краями.

Він помацав її заляканими пальцями. Піджак прострелений і гаманець, та, на щастя, тільки ріжок, так що гроші не зачепило. Він розстебнув сорочку на грудях. Ні. Навіть не вдряпнуло. Але він був, як виявилось, на волосинці від смерті. Лише тепер Гурцевич відчув страх.

Рипнули двері. Вбігла Анна, бліда й перелякана.

— Що трапилось? Вбили тебе? Вбили? О боже, що сталось! Люди мені переказали...

Він неприязно глянув на її тремтяче, товсте обличчя.

— Не галасуй. Ти ж бачиш, що я живий.

Вона, мов сліпа, обмацувала його тремтячими руками.

— Ти живий! Живий!

— Краще б дала мені води,— буркнув він, відчуваючи неприємну конвульсію в шлунку. Його нудило.

— Зараз, зараз,— вона безглуздо тупцяла, хапаючи то порожню коробочку, то вищерблену склянку, яка стояла на маленькій конторці.

— О боже, о боже...

— Годі кумкати! — гримнув Гурцевич з люттю; на решті ця лють поборолала страх. Водночас йому стало приємно, що дружина так перелякалась. Ця товста, ледача, дурна Анна.

— Не треба води. Сідай, заспокойся. Все гаразд.

Ну так, вона неохайна й дурна, як чобіт. Але це ж його власна дружина, і отака — з тремтячим підборіддям та міцно сплетеними пухкими руками, з круглими від пережитого жаху очима, вона могла навіть подобатись. І вона була жива, і він, Гурцевич, був живий. Більше того, він не був навіть поранений. А міг лежати зараз на вулиці, мертвий, безглуздо забитий в ту хвилину, коли втрутився не в свої справи. Що його, по суті, обходили бандити?

І раптом Гурцевич лише зараз почув те, що гукали переслідувані, те, що у вуличному гаморі не встигло дійти до його свідомості. В думках майнуло, що це, мабуть, можна буде використати, коли він торгуватиметься за розміри податку. Вже не було ніякого страху. Гурцевич відчув себе визначною особою.

— Скажи Юзекові, нехай зачинає крамницю.

— Зачинає крамницю?

— Можу я нарешті один раз зачинити крамницю! — заверещав він, почувавши щастя від того, що може кричати, що є на кого кричати, що можна замкнути крамницю не в звичайну годину, в будень, що він — власник свого часу, свого тіла, свого життя.

Ось він спокійно йде з дружиною в свою оселю на той кінець Хмельної. Здається сном, що так недавно тут була стрілянина і він лежав на землі біля газетного кіоска, вовтузячись із злочинцем. Завтра про це, певне, надрукують у газетах — може, буде і про нього.

На Хмельній вже все спокійно.

27

Липневий, похмурий день.

Поволі розходяться купки людей, котрі ще деякий час обговорювали те, що сталося, під ворітьми будинків на вулицях Відок, Згода, на Злотій, Хмельній, Желязній. Життя увіходить у нормальне річище, і якби хтось новий ішов зараз, він би навіть не вгадав, що кілька годин тому тут мчала погоня і, мов горох, сипалися кулі, а багатоголосий лемент заповнював ущелини вулиць.

Двірники з відрами, з мітлами знищили сліди крові, вантажна машина забрала гнідого Урвіса, який найдовше лежав на вулиці. Тепер місто заспокоїлось, наче вода над каменем, який впав у її глибочінь, — спершу піниться, клекотить, бризкає, плескотить, а потім стає гладенькою і спокійно тече, як звичайно. Нормальними, буденними кроками ішли по вулицях люди, відчинялися і зачинялися двері крамниць, квітничарка на розі кропила водою букети троянд і блакитних сокирок, що у відрах стояли на дошках рундука, ішли діти з повітряними кульками, скреготіли на поворотах трамваї. Стояли постові на звичайних своїх місцях — не кожен міг помітити, що

раніше, ніж звичайно, змінилося стільки постів. Все було як завжди, як щодня. Звичайний липневий день, трохи хмарний і переддошовий.

Тепер те, що сталося, перенеслося з вулиць, з-перед людських очей у замкнені, відгороджені від усіх палати лікарні, темні кімнати дефензиви, кабінети установ, кімнати прокурорів, судових слідчих — сторожів і охоронців закону.

І ще обізвалося глухою луною у Волі, Маримонті, Празі¹⁴, Повіслі, прокотилося шепотом по фабричних цехах та в чергах безробітних, що чекають допомоги, проникло в баржі возіїв піску на Віслі, відгукнулося в майстернях звісткою, поки що непевною, каламутною, триожною.

28

Директор зморщився. Знову неприємність. В операційній ще раз перев'язали бандита, пораненого в недавно вщухлій стрілянині. Перев'язка, зроблена лікарем швидкої допомоги, була накладена поспіхом і просякла кров'ю.

Не вперше траплялася така історія, але сьогодні насувало в лікарню стільки поліції, наче тут лежав не один небезпечний злочинець, а цілий десяток. Пости розставлено біля входу в лікарню, під вікнами, на сходах, у коридорах. Поліцаї стирчали біля перев'язочної і під дверима, де на категоричну вимогу поліції пораненого поклали окремо, хоч скрізь було тісно й довелось негайно перевести звідти двох хворих. До того ж прибулі порядкували наче в себе вдома. Високий здоровило в мундирі, без халата, який даремно пропонувала йому одягти сестра, зайшов до ізолятора і пильно оглянув вікно. Кожного працівника лікарні, що проходив у своїх справах, оглядали з ніг до голови підозріливі очі постових і ще більш підозріливі й уважні очі добродіїв у цивільному.

— Якась дуже велика афера,— мовив директор, заходячи до кімнати біля перев'язочної. Хірург, який мив руки після перев'язки, підняв обличчя з-над білого умивальника. Тонкий струмочок води лився з крана з тихим дзюрчанням.

— Це не кримінальна поліція,— зауважив він.

Директор гидливо зморщився.

— Гм... Ви, пане, очевидно, краще в цьому орієнтуєтесь... Але, здається, це якийсь напад на банк. Так мені принаймні хтось казав.

— Можливо,— згодився хірург.— В усякому разі, цей тип, що сюди приходив, отой, що начебто всім керує,— він з політичної поліції.

— Не знаю нічого й знати не хочу. Моя справа — прийняти пораненого, якого привезли в лікарню, і зайнятися ним. Незалежно від того, хто він та хто його сюди привіз. І вам, пане, раджу те ж саме. Стан який?

— Тяжкий. Три вогнестрільні рани. Багато крові втратив.

Хтось постукав. Двері прочинилися, і забілів чернечий чепець старшої сестри.

— Що там таке?

— До pana директора троє панів...

— Що за пани?

Але перше ніж сестра Малгожата встигла відповісти, двері широко відчинилися і зайшло двоє людей. Поліцай в мундирі залишився в коридорі біля незачинених дверей.

— Ви до мене, панове?

Високий молодий чоловік витяг з внутрішньої кишені документ і, розкривши його, показав директорові, не випускаючи з рук.

— Я маю доручення допитати пораненого бандита, привезеного годину тому в лікарню.

— Не знаю, пане поліцейський аспіранте, чи це буде зараз можливо.

— Як — чи буде можливо? — здивувався молодий чоловік, високо підводячи брови.

— Стан пораненого дуже важкий.

— Справа важлива, допит мусить відбутися негайно.

— Свою думку може сказати хірург, який оглядав пораненого. Прошу, колего.

Лікар ще витирав волохатим рушником давно вже сухі руки. Не чекаючи на його відповідь, молодий чоловік перехилився через письмовий стіл.

— Ви дозволите подзвонити, пане директор?

Запитання було чемне, але в ньому звучало скорше ствердження, ніж прохання. Прибулий швидко з'єднався з якимось абонентом. Директор чекав, з легким

нетерпінням барабанячи пальцями по столі. Другий молодий чоловік, високий і аж надто гарний, як це директор відразу визначив, не зводив з нього очей. Очі були не тільки проникливі — їх погляд був наче вагомий, — і за кілька секунд директорові стало якось не по собі. Він чомусь переставив чорнильницю на столі. І знову відчув тягар погляду цих гарних, сапфіро-синіх очей під густими бровами на своїх руках, які почали злегка тремтіти.

— Прошу, пане директор.

Директор узяв телефонну трубку.

— Моє шанування. Так. Так. Так точно. Звичайно. Звичайно. Моє шанування.

Поліцейський аспірант Павловський старанно сховав у кишеню документ, який досі тримав у руці.

— Отож як?

Хірург біля умивальника лише зараз сформулював свою думку.

— Стан пораненого не дозволяє провадити ніяких допитів, ніяких розмов. Інакше я не відповідаю за наслідки.

— Пане колего, з огляду на певні обставини, наша лікарська думка не має тут ваги. Є справи, в яких обов'язкові звичаї і правила повинні відступити на задній план.

Директор говорив, дивлячись на край столу. Йому раптом здалося, що його слова ніби продиктовані — не тим значущим і рішучим голосом, який він щойно чув у телефонній трубці, а майже відчутним, важким і пронизливим поглядом гарних очей того, другого, який вже встиг сісти і вийняти з кишені срібний портсигар.

Хірург знизав плечима.

— В такому разі я складаю з себе будь-яку відповідальність. Моя думка цілком ясна. Все, що може стурбувати пораненого, загрожує його життю.

— Ми вже візьмемо на себе турботи за його життя, — з ледве вловимою ноткою іронії зауважив поліцейський аспірант. — Ви дозволите, пане директор?

Директор важко підвівся.

— Зараз я вас проведу, пане. Ці панове також з вами?

— Так. Допит вимагає свідків.

Директор ішов коридором. Біля нього — поліцейський аспірант Павловський і той, другий. Ззаду за ними, намагаючись іти навшпиньки у важких своїх чоботищах,

нерівним кроком прямував старший постовий Беднарек. Він був задоволений із своєї місії. Адже він найперший і найдокладніше, з самого джерела, дізнається про деталі злочину, який схвилював усі комісаріати в центрі міста, хоча й стався лише годину тому.

— Тут,— сказав директор, прочиняючи двері.

Схилена над білим ліжком сестра випросталась і машинально притулила палець до уст. Але вона відразу ж збагнула, що її роль поки що скінчилась, і, згорнувши руки на грудях та опустивши очі, боком відступила від ліжка пораненого. Білі крила чепця злегка похитувались, наче в сестри тремтіла голова. Троє мужчин наблизилися до пораненого. Тут стояли два стільці, Павловський оглянувся, шукаючи третього, але Беднарек замахав рукою. Ні, ні, не треба, він постоїть.

Поранений лежав навznak. Під тонкою ковдрою вимальовувались контури тіла. Руки були простягнені рівно. Пальці, темні й вузькі, з виразно загрубленими суглобами, злегка ворушилися, ніби гладячи зашиту в простираadlo ковдру. Пухир з льодом лежав на голові, зсунувшись на чоло. Сухі уста беззвучно ворушилися. Він звернув до прибулих темні очі — байдужі й наче невидючі.

— Гм,— буркнув Павловський. Погожельський зни-
зав плечима.

— Прізвище?

Поранений, видно, чув і розумів, що йому кажуть. Губи його виразно заворушилися. Та лише за хвилину вихопився з горлянки тихий голос.

— Кневський... Владислав...

Він хапнув ротом повітря. Повіки на секунду впали на очі. Наче ці два слова вичерпали відразу всі запаси сил, які в нього залишалися.

— Де живеш?

— Бема...

Він ніби міркував секунду. З зусиллям вимовив:

— Сімдесят два...

Павловський записував. Поліцейський аспірант Погожельський сидів нерухомо, затиснувши долоні між колінами. Він не відривав очей від обличчя пораненого, від його рук, від пальців, які безупинним автоматичним рухом дряпали простираadlo. Ніби вивчав напам'ять кожну рису. Беднарек відступив далі, до дверей, і Погожельський чув його важке сопіння. У старшого постового,

очевидно, була нежить, але він не зважувався витягти носовичка. «Якщо він взагалі його уживає»,— зневажливо подумав Погожельський.

— Чи давно займаєшся бандитизмом?

Тепер темні очі широко розкрилися. Поранений силкувався підвести голову, але вона відразу ж впала назад, незручно спершись на пухир з льодом, який зсунувся набік.

— Я не бандит. Я комуніст. З варшавської організації.

Голос то здіймався, то завмирав зовсім, то звучав майже лунко. Поранений, видко, не володів ним. Він зраз не дивився на того, хто запитував. Вдивлявся в білу стелю палати, ніби вичитував на ній слова, які треба сказати.

Погожельський сторожко випростався.

— Які обов'язки виконуєш у партії?

Поранений важко дихав. Запитання начебто не дійшло до нього. Повіки його напівзакрилися.

— Зомлів,— мовив Павловський.

— Пане Беднарк, подивися там, чи немає сестри.

Сестра Малгожата з'явилася негайно. Нечутними кроками підійшла до ліжка і налила на ложечку якісь краплі з маленької пляшечки. Вправним рухом влила пораненому в рот трішечки рідини. З куточка уст, що не відрізнялися барвою від усього обличчя, уст людини, позбавленої крові, потекла краплинка ліків. Сестра обережно витерла її ваткою. Вона, мабуть, хотіла щось сказати, але поранений вже розкрив очі. Сестра затрималася біля ліжка, трішечки збоку від тих, що сиділи поруч, наче не мала наміру піти звідси.

— Дякую, сестро. Прошу бути поблизу,— сказав поліцейський аспірант Погожельський таким тоном, що вона чудово зрозуміла: її чемно випроводжують за двері. Сестра ще раз глянула на пораненого і хотіла була запротестувати, але відчула на собі важкий, владний погляд темних, сапфірових очей і подріботіла за двері, заховавши долоні в широкі рукавах чернечої рясни.

— Відбував покарання?

— Два роки... Стаття сто двадцять дев'ята... Мокотув, Ломжа...

— Коли звільнений?

Поранений, наче щось пригадуючи, ворухнув сухими устами.

- Ну?
- В березні... в березні...
- Цього року?
- Так.
- Де працюєш?
- Зараз... ніде...

Беднарек під дверима важко зітхнув. Все це тривало нескінченно: між запитаннями і відповідями тяглися хвилини. Наче Павловський видушував з цього напівтрупа скупі слова. Постовий переступав з ноги на ногу, чоботи його рипіли. Погожельський, не обертаючись, раптом промовив:

— Пане Беднарек, до холери, візьми собі стілець з коридора й сядь!

Постовий здригнувся.

— Так точно! — відрпортував він і поспіхом, навшпиньки, пішов шукати стільця. Чоботи, мов на злість, рипіли тим дужче, чим більше він намагався ступати тихо. Сестра стояла майже біля дверей.

«Підслухує», — подумав Беднарек, але зараз же пригадав, що їй наказали бути напоготові і до того ж тут на варті стоїть постовий. Побачивши поліцая, вона відразу ж зробила такий рух, наче хотіла зайти в кімнату.

— Ні, ні, я тільки візьму стільця, — пояснив він пронизливим шепотом. Сестра показала йому на білий лакований стілець, який стояв у кутку. Постовий узяв стілець і коли знову відчиняв двері, Малгожата підійшла, намагаючись зазирнути йому через плече.

— Сестра там? Прошу на хвилинку.

Вона увійшла. Чоловік з сапфіровими очима немов бачив, не дивлячись, — адже він не оглядався, а проте говорив з цілковитою певністю, що вона його почує. У сестри з'явилося неприємне почуття, що він бачить її наскрізь. Вона намагалася не дивитися в його бік. Поранений лежав, втупивши погляд у стелю, і важко дихав.

— Може, йому щось потрібно? — спитав Павловський.

— Йому потрібний спокій, — сухо зауважила сестра Малгожата.

Вона обтерла пораненому чоло й обличчя одеколоном, перевірила, чи не розтанув ще лід у пухирі, і знову спробувала влити в рот трішечки ліків. Тут вона почула клацання портсигара.

— В палаті не можна палити,— мовила вона суворо, не дивлячись у той бік.— Пораненому буде гірше.

Аспірант, не відповідаючи, сховав портсигар. Малгожата поволі вийшла, все з тим самим байдужим і непроникним виразом на обличчі, з очима, опущеними вниз, із стиснутими вузькими губами. Намистинки чорних чоток, причеплених до пояса, злегка брязкотіли.

Павловський крутив олівець у руці.

— Треба хвилину почекати. Хай трохи відпочине.

Він заклав ногу на ногу, і йому, невідомо чому, захотілося засвистіти. Але він стримався в останню хвилину. Десь між подвійними вікнами дзижчала надокучлива муха. Сопів застудженим носом Беднарек; важкий подих пораненого несподівано стихився. На хвилину здалося, що він взагалі не дихає, і Павловський занепокоєно глянув на простирadlo, яке вкривало його груди. Ні, простирadlo здійсалося й ледве помітно опадало, і очі, вперто втуплені в якусь незриму цятку на стелі, були очима живої людини.

— Можеш відповідати?

— Так.

— Навіщо ти сьогодні вийшов у місто?

— Так... прогулятися...

— Ти сам був?

— З товаришами.

— Прізвища?

Поранений мовчав.

— Прізвища товаришів?

Білі губи беззвучно ворухнулися. Потім з них вихопився тільки стогін.

— Перерва,— сухо мовив Погожельський, і Павловський нервово прикусив кінчик олівця.

Хтось тихо постукав у двері.

— Хто там, Беднареку, глянь.

Постовий Беднарек підвівся з незручного стільчика й обережно прочинив двері. Стукав хірург.

— Не можна,— голосним шепотом заявив йому Беднарек.

— Зараз закінчуємо,— спокійно повідомив Погожельський.— Можете не турбуватися, пане лікар. Пане Беднарек, зачини там двері.

Хірург почервонів. Білі поли халата маяли за ним, як

крила, коли він широкими кроками мчав до кабінету директора.

— Скандал! Кінець кінцем — у нас лікарня чи поліцейський комісаріат? Цей чоловік зомліває через кожні дві хвилини! Вони ж доконають його, це вже точно! Замкнув держиморда двері перед носом у мене, у мене! В лікарні! — задихався хірург.

Але директор безпорадно розвів руками.

— Нічого не можу зробити, пане колего. У мене цілком виразні інструкції... І до того ж з інстанції достатньо високої, щоб їй коритися. Справа державної ваги.

— Цей чоловік умирає! Вони його доб'ють!

— Нічого не можу зробити. Заспокойтесь, колего, шкода нервів, приборежіть їх для кращого вжитку.

— Я складаю з себе всяку відповідальність!

— Правильно, пане колего. Вже тепер відповідальність взяли на себе інші чинники.

— Інші чинники, — бурчав лікар, ідучи з кабінету директора. Поліцай, що й тут стояв у проході, окинув його уважним поглядом, хоч бачив протягом останніх годин вже кілька разів.

— Задихнутись можна, — заявив хірург, заходячи до невеличкої кімнати, де пило чай кілька лікарів. — У мене таке враження, наче мене запідозрено принаймні у бандитському нападі з пограбуванням.

— Ця музика може тривати досить довго. Хлопець, здається, пролежить тут не один день...

— Сумніваюсь. Не можу ручитися, чи він доживе навіть до кінця цього славнозвісного допиту.

Хтось голосно колотив у склянці прохололий чай. Ложечка цокалася об скло із срібним брязкотом.

29

— Можеш відповідати?

Поранений ворухнув повіками.

— Що було далі?

— На Згода... на Згода... агенти... перевірити...

— Ти стріляв?

— Стріляв.

— Завжди носиш із собою зброю?

Худі пальці почали швидше ворухитися на ковдрі.

Очі, досі втуплені в одну цятку на стелі, тепер ніби закотилися, і поміж повіками видко було лише вузькі смужки білків.

— Ні... не завжди... а сьогодні... сьогодні мав...

— Звідки ти взяв зброю?

Поранений не відповів. Глибокі тіні лежали на його худому обличчі. Очні западини потемніли. Білі смужки білків виднілися в майже чорному обводі. Він виглядав, як мрець. Навіть ніс загострився, мов у покійника.

— Я тебе питаю, звідки ти взяв зброю?

Беднарек неспокійно ворухнувся і засопів. Погожельський оглянувся і приструнчив його поглядом. Постовий покірно зіщулювся.

Павловський занепокоївся.

— Симулює чи має намір дати дуба?

Погожельський підвівся. Беззвучним, пружним рухом зробив той єдиний крок, який відділяв його від ліжка. Втупив погляд у нерухоме обличчя.

— Чуєш? Тебе питають, звідки ти взяв зброю?

Голос був спокійний і мелодійний. Холодний, проникливий. Ні повіки, ні вії пораненого не здригнулися. Навіть пальці на простирадлі вже не рушилися.

— Ти мене чуєш?

Він почекав хвилину.

— Беднареку, іди до лікаря.

Сестра Малгожата тихо увійшла до кімнати чергових.

— Просять пана доктора.

— Хто? Що там знову?

— У восьму. Ті панове.

Хірург підскочив.

— Ось, будь ласка! Ті панове! Скажіть їм, сестро, що я не прийду! Цього ще бракувало! Я ж попереджав, що не беру на себе ніякої відповідальності. Скажіть цим панам і директорові — нехай самі роблять свої державної ваги справи! Прошу мене в це не вплутувати!

Сестра стояла, заховавши долоні в широкі рукава, втупивши очі в підлогу. На її блідому обличчі не відбивалось ніякого виразу, на ньому не можна було прочитати нічого.

— Не гарячкуйте, колего, піду я,— запропонував черговий лікар.

— А йдїть, йдїть... Той уже, напевно, мрець...

Павловський здивувався.

— Ми ж просили хірурга...

— Колега... колега...

— Вийшов або зайнятий,— закінчив за нього Погожельський.

— Саме так...

— Ми хотіли просити пана доктора ствердити, чи дозволяє стан хворого провадити дальший допит.

Лікар глянув на пораненого. Узяв руку, яка лежала на простирадлі, і, уважно дивлячись на годинник, витягнений з кишені жилетки під розстібнутим халатом, почав лічити пульс. Підняв повіку над вузькою смужкою білка.

— Цей чоловік непритомний.

— Але живий? — перепитав Погожельський.

Лікар, який тим часом вислухував серце, випростався.

— Поки що... так.

Він натиснув кнопку. В дверях негайно забілів широкий чеpecь.

— Сестро, укол. Камфору.

Погожельський і Павловський відступили до вікна. Там, біля ліжка, почалася метушня, гострий запах дезинфекційних засобів наповнив невеличку кімнату. Тепер з'явився й хірург. Сестра щось запитувала пошепки, оголюючи передпліччя пораненого. Павловський, не звертаючи уваги на те, що діялося біля ліжка, писав, відразу ж півголосом перечитуючи написане:

— З огляду на стан здоров'я, викликаний пораненням, протоколювати далі не можна, оскільки стан Кневського гіршає. Підписати...

Павловський оглянувся на ліжку.

— Підписати з цієї ж причини не може. Підпиши.

По черзі поставили під протоколом свої підписи: поліцейський аспірант Павловський, поліцейський аспірант Погожельський, старший постовий третього комісаріату Беднарек. Павловський поклав папери в портфель. Коли він закривав його, замок голосно клацнув. Схилений над ліжком хірург оглянувся, обличчя його почервоніло, але він змовчав. Всі троє вийшли.

— Ще укол,— скомандував хірург. Сестра Малгожата вправним рухом встромила голку. Поршень нагнічував оліювату густу рідину, що поволі вливалася в суди-

ни передпліччя. Спокійні очі сестри стежили за рухом поршня з неослабною, несхибною увагою. Повіки пораненого поволі підвелися, і темні очі свідомо глянули в нахилене над ним бліде обличчя черниці.

30

В тюрмі на Дзельній судовий слідчий шостої дільниці допитував Туровича.

Допитуваний, весь у бинтах, пильно придивлявся до людини, яка сиділа біля його ліжка. Намагався за змістом питань вгадати їх справжню суть. Угадати план слідчого, повністю зрозуміти намір людей, котрі тримають його в руках.

Ясно — з нього хочуть зробити бандита й грабіжника. Хоча він одразу взяв на себе провину, яка в очах цієї людини мусила бути важчою, ніж бандитизм і грабіжництво, — признався в тому, що належить до комуністичної партії, що він — її оплачуваний функціонер.

Але слідчого це не задовольняло. Він хотів неодмінно мати перед собою саме бандита і справу про бандитський напад. І до того ж явно намагався зіпхнути на нього, тобто на них трьох, відповідальність за всі наслідки стрілянини на вулицях. Не існували, не бралися до уваги залпи поліцейських револьверів, дика стрілянина наосліп з усіх боків і в усіх напрямках. Це йому намагаються закинути, що він «стріляв у юрбу людей, поранивши багатьох з них».

Але він уперто повторював своє. Знав: досить йому назвати своє справжнє прізвище, і відразу ж відпаде ця ідіотська історія з бандитизмом і нападом на банк; навіть вони не зважаться закинути йому таке обвинувачення, ніхто цьому не повірить.

Але це якраз було єдине, чого він не міг зробити. Він мусив і надалі залишатися Туровичем, хоч би й мав умерти тут, у тюрмі, як бандит, спійманий на вулиці. А можливо, також і як призвідця, що, мовляв, набагато старший від обох хлопців, отож втягнув їх до бандитської зграї. Що сталося з Корським? Чи він живий? Чи буде жити Мірек?

Ні, не можна було признатися, назвати своє справжнє

прізвище. Янові ніби вчувалося оте дике виття, яке знялося б у пресі, коли б довідалися, хто він такий.

Ян думав про Москву минулого року, недавніх років, таку, якою він залишив її, повертаючись на батьківщину. Сувору, голодну Москву, що палала ентузіазмом. Москву неопалюваних кімнат, чорного пайкового хліба, сповнену племінних пісень. Москву, що прямує вперед лунким маршем, одягнена абияк у стару, приношену військову гімнастюрку. Москву Леніна, Москву молоді, що вірить у неминучий, негайний вибух світової революції, який майже висить у повітрі. Москву нового життя, колиску щастя. Сидячи на тюремному ліжку, він думав про людей, яких там залишив. Про сестру. Про близьку дорогу людину, яка теж була там. Хоча всі там були близькі й дорогі — товариші в праці, товариші в боротьбі, авангард світового пролетаріату.

Ні, він не міг назвати своє прізвище — дати поживу всім писакам, щоб вони обливали брудом цю далеку й водночас таку близьку Москву, і партію, яка бореться в підпіллі. Щоб робили з нього «агента чужоземної держави» на підставі отих трьох років, найтрудніших і найпрекрасніших у житті, коли він мав щастя разом з мільйонами інших працювати в першій у світі пролетарській державі, бути вільною людиною, яка одверто виголошує свою правду.

Але ж він повернувся сюди — в країну, яка була його батьківщиною, боротися за щастя землі, яка була його батьківщиною. Зрікся всього, що залишилося там, знаючи добре, що його чекає тут доля цьованого звіра. Він вимагав, просив, наполягав. Три роки він пробув з тими, які вже перемогли. І от захотів бути з тими, які ще стікали кров'ю в боротьбі, гинули по дорозі — хоча перемога мусила прийти. Коли?

Але він знав, на що обернеться це все в лементі гладких крамарів, у поліцейських зведеннях, у нападках преси. Агент Москви. Зрадник народу й батьківщини. Підкуплений шпигун.

— В бандитському нападі...

Слідчий зупинився.

— Чому ви посміхаєтесь, обвинувачений?

— Я не сміюсь,— відповів він. Але відразу ж усвідомив, що, справді, мабуть, посміхався. Був момент, коли йому здалася кумедною оця ситуація: уперто, без кінця

намагався переконати ув'язнений комуніст, що він — комуніст. Що він функціонер партії. Переконати кого? Судового слідчого!

Крізь загразоване вікно тюремної лікарні видно було клаптик сірого неба. Бракувало тільки руки з червоною хусточкою, вистропленої за ґрати. І знов усміх, який, проте, вже не торкнувся уст. Адже саме він був у Москві одним з ініціаторів і організаторів МОПРу, одним з його керівників. А тепер сам став його можливим підопічним.

— Отож, по суті, обвинувачений нічого не визнає, — резюмував судовий слідчий.

— Звичайно. Крім того, що протягом одинадцяти років належу до комуністичної партії. Що протягом кількох місяців дістаю від партії платню в сумі від ста п'ятдесяти до двохсот злотих. Що за дорученням партії разом з двома товаришами мав забити провокатора і тому опинився сьогодні на вулиці Згода. Що мій партійний псевдонім Ян, що я не маю у Варшаві ніякого постійного місця проживання. Це все, в чому я признаюсь. Не виключено, що сьогоднішня зустріч була спровокована, щоб мене усунути. Більше ні в чому признатись не можу.

Судовий слідчий ще наче міркував хвилину. Та, глянувши на обличчя в білих бинтах, відмовився від дальших питань.

Ян підписав протокол лівою рукою. Права, товсто забинтована, висіла на пов'язці, важка й мертва, ніби чужа. Але рвучкий біль, що сягав аж до лопатки, нагадував про те, що ця обмотана білою марлею річ — все-таки його власна рука.

31

Рутковський вже зовсім опритомнів, коли його допитували в лікарні центральної тюрми. Йому тільки здавалось, наче він прокинувся від глибокого сну і ніяк не може зрозуміти, що діялося уві сні, а що наяву. Що сталося з Яном? Чи справді він був з ним у кареті швидкої допомоги? Рутковський силкувався спіймати нитку, яка вела з вулиці Згода аж сюди, на ліжко в лікарні, але десь раз у раз розкривались провалля, в які поринала пам'ять, не вмійучи заповнити їх. Мов з туману виринали чорні гори вугілля і удари, що сипалися на обличчя, на голову,

штурхани чобітьми в груди, в живіт. Де тоді був Ян? Рутковський пам'ятав бігунці і юрбу, що мчала за ними — ні, Владека там не було, це напевне, але чи був Ян? Як опинився він сам після залізничного шлагбаума аж тут, у тюремній лікарні, бо що це була саме тюремна лікарня — він зрозумів одразу.

Одне він пам'ятав чудово, — це те, що там, на вулиці, у відповідь на галас «Хапай бандитів!» гукав людям, що він — комуніст. І цього ж вирішив триматися в зізнаннях. Говорити тільки про себе; може, тим двом пощастило втекти. Отож, визнати тільки, що на вулиці Згода вони були втрюх, щоб застрелити провокатора. Крім цього, йому нічого не відомо. Він не знає нікого. Ніяких прізвищ, ніяких адрес, нікого він не знав.

Докладно розповів тільки те, що цей судовий слідчий одинадцятої дільниці, як він напочатку відрекомендувався, і сам мусив знати про те, як він, Генрик Рутковський, тікав, починаючи з вулиці Згода.

Говорив поволі, виразно, намагаючись для себе самого відтворити події, з'єднати в одне ціле ті клаптики образів, які були без сумніву реальними. Тільки тепер частково заповнилися чорні провалля, поки він не спіткнувся саме на тому вугільному складі. Тут він вже й справді не міг сказати нічого.

— Я ж не стріляв ні в кого. Стріляв для остраху: або в брук, або в повітря.

— Звідки ж тоді взялося стільки поранених?

— Стільки поранених?

Якусь хвилину Генрик міркував, силкуючись пояснити собі самому цей незрозумілий факт. І кінець кінцем безпорадно розвів руками.

— Не маю уявлення, — мовив він з найглибшим, не-підробленим подивом у голосі.

І жест, і інтонація були такі дитячі, що судовий слідчий на хвилину ніби зникнув і хутко перейшов до читання протоколу.

32

Кневська стояла над балією, коли залунали важкі удари в двері. Вона відчула, як раптом шарпнулося серце — зовсім так, наче от-от мало обірватись. Вона струсила з рук шумовиння і пішла відчиняти. Це було не

вперше, але саме сьогодні, коли Владек виходив вранці, їй здавалося: станеться щось недобре! Вона заспокоювала сама себе, що протягом цих трьох місяців, відколи Владек повернувся з тюрми, жодного дня не минуло для неї без страху й поганих передчуттів. Але ж досі нічого не сталося. Та зараз вона вже знала: даремно її так гостро вколело в серце, коли за сином зачинилися двері.

В кімнату сунула ціла юрба. В мундирах, у цивільному. Слідом за ними, явно переляканий, тихцем пробрався двірник.

— Тут живе Владислав Кневський?

— Тут.

Вона витирала руки краєчком фартуха. Намагалася, щоб голос не тремтів.

— А ви, пані, хто така?

— Мати.

— Ага, мати... Прізвище?

— Кневська. Юзефа.

— У нас є ордер на обшук.

Кневська взяла папірець в руки, змушуючи їх не тремтіти. Уважно перечитала. Номер дев'ятсот п'ятдесят три.

— А синок де?

— Вийшов.

— Куди?

— Не знаю. Певне, шукати роботи.

— Гарно ж він шукає роботи! — глумливо зауважив один з цивільних.

Мати промовчала. Хутко билося серце. Значить, з Владеком сталося щось погане.

— Не легко тепер знайти роботу, — мовила вона.

Прибулі нишпорили по всіх кутках. Рилися в купі брудної білизни, яка ще лежала на підлозі коло балії. Обстукували дошки підлоги.

— От він її й знайшов, — зауважив цивільний, переглядаючи витягнені з шухляди папери. Це була копія виroku, ще того, два роки тому. — Виховала пані бандита із свого синочка...

Мати змертвіла. В цю хвилину котрийсь із поліцаїв побачив свіжу подряпину на ріжку столу.

— Що це таке?

— Стіл.

— Це я сам бачу. А слід?

Вона знизала плечима.

— Хіба я знаю? Від сікача, від ножа... Звичайно, як на столі. У нас стіл тільки один — все на ньому робимо.

— Це слід од кулі.

— Якої кулі?

— Оце вже ви нам, пані, скажіть, від якої кулі?

— Звідки тут може бути слід од кулі?

— І зовсім свіжий.

Вона мовчала. Намагалась не обернутися, не здригнутися, почувши, як відривають дошки в кутку.

— Ну, може, ви, пані, ще й тепер спитаете, від якої кулі? А це що таке?

Цивільний тряс револьвером перед самісіньким її обличчям. Вона відхилила голову, впевнена, що він зараз ударить її в зуби Владековим револьвером. Але цивільний вже ховав його в портфель разом з брошурами. Мати щосили сплела набряклі від прання пальці. Знайшли!

— І ви, пані, нічого не знали про цей револьвер. І про ці брошури нічого не знали? Не бачили їх ніколи?

— Не бачила їх ніколи.

— Отак синочок зумів од вас усе чисто заховати у вашій однісінькій кімнаті? Коли він вистрілив у стіл, нехай пані зараз же пригадає! Чи випадково не сьогодні, коли йшов на свою бандитську роботу?

— Мій син не бандит.

Значить, це так. З Владеком сталося щось страшне. Мати хотіла запитати, чи він живий. Але стиснула зуби. Ні, вона нічого не питатиме в цих людей.

— Ми краще знаємо, хто він такий.

— Мій син з чотирнадцяти років тяжко працює, з чотирнадцяти років утримує мене й молодших братів.

— І все ж таки знайшов час два роки відсидіти в тюрмі.

— Не він один сидів у тюрмі. Хліба, роботи для людей не маєте, але тюрем вистачає.

— Ого... мамуся, видно, теж штучка... Яблучко від яблуньки недалеко котиться...

Вони рилися в запічку, вигортаючи в кімнату цілі хмари попелу, який сідав на випрану вже білизну в тазу, припорошував ту, яка мокла в балії, додатково бруднив ту, яка ще чекала прання. Вони повикидали з шухляди столу всі папери й зошити хлопців, переглядали книжки, відриваючи обкладинки й жбурляючи їх потім на купу. Відірвали ще дві дошки під стінкою, повисипали солому

з сінників, порозпорювали подушки, випустивши з них темну куряву пір'я. Кневська стояла, машинально обводячи поглядом сплундровану кімнату. Вона не бачила нічого. Бачила тільки Владека, як він поспіхом мився вранці, як оглядав біля столу револьвери, як навіть не схотів випити ячної кави, яку вона зварила, і тільки сунув у кишеню шматок хліба. Недаремно, недаремно шпигнуло в серце.

Тепер вже видно було, що вони знайшли все, що було потрібно, і тепер не шукають, а навмисне нищать усе в кімнаті. Грюкали в стіни так, що сипалася штукатурка, вивалили цеглину з плити, виламали дверцята в шафі, хоча вона зовсім не була замкнена. Ходячи по кімнаті, розмітали ногами попіл і солому, розкидали чобітьми папери, топтали книжки й постіль.

Мати мовчки підписала протокол обшуку. Мовчки чекала, поки всі вийдуть. І тільки коли в кімнаті не було вже нікого, важко опустилася на клунок брудної білизни і сперлася чолом об край столу, саме в тому місці, де, мов шрам, позначався білий, вже злегка почорнілий скраю слід, який ранком прокреслила куля, коли Владек чистив револьвер.

33

— Пане колего, я б хотів поговорити з вами... у важливій справі.

Хірург насторожився. Його чоло злегка почервоніло. Але директор не дивився на нього.

— Пан директор хоче мені щось закинути в справі того... допиту?

— Ні. Я хотів говорити про допит, але не про той, який був.

— Як це?

Директор з хвилину нерішуче тарабанив пальцями по краю столу.

— Так ось... За півгодини тут будуть судовий слідчий і прокурор.

— Судовий слідчий і прокурор?

— Так... ідеться про те, щоб ви, колего, не створювали надалі ніяких труднощів.

— Не розумію.

— Пораненого з восьмої палати допитуватимуть ще раз.

Гладенько виголене рожеве обличчя хірурга набрякло кров'ю.

— Пане директор! Адже сьогодні його вже допитували! Це ж просто вбивство! Цей чоловік щохвилини непритомніє.

— Прошу думати про свої слова...

— Чи ми лікарі, чи...

— Пане колего, цією справою цікавиться... може, цього не слід було б говорити, але я розраховую на вашу стриманість. Цією справою цікавиться,— голос директора знизився майже до шепоту,— сам міністр юстиції. Особисто. До вашого відому, колего, я маю в цій справі цілком точні вказівки самого міністра.

— Дозволяти знущатися з людини, яка от-от умре?

— Я ще раз просив би думати над своїми словами,— мовив директор з несподіваним гнівом. Але цей гнів відразу ж ущух. Нижня губа обвисла, плечі опустилися, він важко, безвладно сидів у кріслі, ставши раптом на диво безпорадним і незграбним.

«Який він все-таки вже старий»,— подумав хірург, ніби вперше помітивши обвислі щоки й мішки зморщеної шкіри під очима.

— Пане колего... Я б просив... зважити на моє і так вже досить важке становище... І своє власне...

— Як це — моє власне? Про що ви говорите, пане директор?

Директор неохоче махнув рукою.

— Ви, пане колего, не завжди думаєте про свої слова... А тепер, знаєте, які часи... як легко... Цей поранений, мабуть, якась дуже важлива особа і начебто... не бандит... я так думаю... принаймні так мені здається...

— Цей поранений — для мене тільки поранений, який перебуває у важкому стані, під доглядом нас, лікарів, у нашій лікарні.

Директор сплів пальці, аж хруснули суглоби.

— Пане колего, це теорія... гарна теорія, але... Крім того, що ми лікарі, ми ще й громадяни польської держави... Це також накладає на нас обов'язки... Цілком визначені обов'язки... і кінець кінцем...

Директор на хвилину завагався, потім підніс на хірурга змучені очі з білками, позначеними сіткою червоних жилок.

— Навіщо наражати на прикроші і себе, й лікарню, коли це все одно не допоможе... Нічого не допоможе...— вимовив він раптом, ніби з розпачем у голосі.

— З огляду на це... я змушений просити пана директора...

Директор поспіхом замахав білою рукою з набряклими жилами.

— Ні, ні! Не хочу навіть слухати! Навіть слухати! Натомість я хочу вас, колего, попросити... ви себе погано почуваете... через що я вважаю за доречне призначити вам заступника на післяобідні години... А ви підете додому відпочивати.

Хірург ущипливо посміхнувся.

— Це вихід?

— Для мене вихід. Для мене, тобто для лікарні, для її добра, для нас усіх... І, насамперед, для вашого власного добра, колего.

— Дякую за турботливість...— мовив хірург і машинально витяг годинника. Він помітив при цьому, що руки йому огидно тремтять.

— Ви можете зараз іти, колего.

— Хто ж це, коли можна довідатись, взяв на себе мої обов'язки на половину сьогоднішнього дня?

— Хіба вам не все одно? — Директор важко підвівся.— До побачення, колего. Прошу відпочити до завтра.

На хвилину він завагався.

— Ви, пане директор, хочете мені ще щось сказати?

— Ні... Тобто так... Пане колего, не зрозумійте мене хибно... Я глибоко шаную ваші мотиви, але існують примусові ситуації... Так, так, примусові ситуації.

Хірург уклонився і вийшов з кабінету. Коли він вішав у шафу свій халат і брав на вішалці в гардеробі капелюх, його раптом охопило почуття полегкості. На одну коротку хвилину. «Свиня!» — майже голосно кинув він сам собі. Старий Міхал, який чергував на вішалці, притулив долоню до вуха:

— Ви щось сказали, пане доктор?..

— Нічого, нічого.

Хірург вийшов на вулицю. По тротуару тупотіли ноги

прохожих, якийсь фурман лупцював батоном худу шакапу, запряжену в надміру навантажений віз, на розі продавали морозиво у вафельних стаканчиках.

Хірург ішов не поспішаючи. Дзвінко відлунювали кроки прохожих по плитах тротуару, поспішали люди в усіх напрямках. Був звичайний липневий варшавський день.

34

Судовий слідчий одинадцятої дільниці і прокурор Скочинський не дуже взяли до серця попередження директора про напівпритомний стан пораненого. В що хвилину в руках у них було вже багато матеріалів: протокол допиту заарештованих у вугільному складі, наслідки обшуку в кімнаті на вулиці Бема, де знайшли зброю і комуністичні брошури, протокол допиту того ж Кневського, складений поліцейським аспірантом Павловським. У цю хвилину найважливіший був Кневський, хоч би з того погляду, що його життя загрожувала небезпека. Якби він умер, з рук представників правосуддя вимкнулося б багато цікавого матеріалу, багато ниток, які вели, можливо, не до одного клубочка. Отож треба було поспішати. У того, що користувався фальшивими документами, витягти додаткові відомості, докладно з'ясувати, хто він, можна буде також згодом. У кімнаті Рутковського не знайдено, власне, нічого, що його б компрометувало. І до того ж Кневський поки що єдиний, хто зізнався на допиті, що він стріляв у поліцаїв і прохожих, на відміну від двох його товаришів, які рішуче це заперечували, налягаючи, що стріляли тільки для остраху.

Прокурор був дуже незадоволений з протоколу першого зізнання. Хоча допитували такі здібні поліцейські аспіранти, як Павловський і Погожелський, протокол виглядав не дуже переконливо. Невиразні, розпливчасті відповіді... Не могли навіть як слід натиснути, щоб здобути все-таки підпис Кневського. Зовсім недоречно в протоколі, отож офіційно, стверджено поганий стан здоров'я допитуваного. Павловський узяв тут на себе роль лікаря — можна було б не заводити цей пункт до протоколу, — залишити його для усного пояснення.

— Пане слідчий, якби ви дозволили... Думаю, що це не становило б перешкоди... якби під час допиту був

присутній хтось із лікарів... З огляду на стан хворого...
Це б полегшило...

Слідчий глянув на Скочинського. Прокурор заперечливо похитав головою.

— Пане директор, процедурні правила не передбачають такої можливості.

— Поранений часто втрачає притомність.

— Якщо виникне потреба, ми попросимо втрутитися лікарів.

— Може... може б, сестра...

— Звичайно. Попросимо, щоб сестра була десь поблизу.

Кневський лежав тепер спокійно. Дихання із свистом вихоплювалося з грудей. Паперово-жовті щоки забарвились гарячковими плямами. Про гарячку свідчив і тривожний, блукаючий погляд затуманених очей.

— Гм... справді...— буркнув судовий слідчий. Але прокурор спокійно розглядав папери на малому столику. Власне, протокол був майже готовий.

— Владислав Кневський?

Поранений окинув поглядом того, хто запитував. Механічно притакнув.

— Син Владислава і Юзефи, двадцять три роки, проживає у Варшаві, Бема 72, квартира 34, поляк, католик...

— Невіруючий,— шепнув поранений.

— Невіруючий, народжений у католицькій релігії, освіта початкова, неодружений, слюсар — так?

Вони й не чекали ствердження. Ці всі дані були записані з домової книги, з особової посвідки,— перевірені й відомі.

— Кневський визнає себе винним у тому...

Прокурор перебив сухо:

— В протоколі, складеному опівдні, визнав себе винним. Так?

Очі пораненого нестямно блукали. Чужі голоси долинали до нього наче здалека, з імли, що клубочила перед очима. Силуети двох людей, які сиділи біля ліжка, наближались і віддалялись, зменшувались і зростали, нереальні, мов тіні. Він силкувався щось пригадати, та ледве напружував увагу, відразу ж почував запаморочення голови, і вага власного тіла, мов щось чуже, притискала його до постелі. Наче це був сон, тільки він знав, що не спить, що не може заснути, хоча йому так страшен-

но хочеться спати. Недавно трапилося щось страшне — згадка про це стриміла десь поблизу, але не хотілося думати, і вона пропливала поруч, темрявою, повною гамору. Нестерпний біль сіпав у паху, нестерпний біль стукотів молотками в голову, важко було, власне, визначити, що саме болить — біль обгортав усе, і по тілу пливла від нього нудотна слабкість.

Про щось запитували. Про що, власне? Що від нього хотіли? Чи взагалі тут хтось був, чи це тільки так здавалося? Може, то розмовляють за стіною?

— Оскільки заарештованому важко говорити, я постараюсь відразу ж сформулювати зізнання. Якщо заарештований помітить неточності, він може сказати — ні. Якщо ж згоджується з формулюванням — хай скаже: так.

— Так,— повторив поранений останнє слово. Він зрозумів тільки одне, а саме, що від нього хотіли небагато. Треба було, це дійшло до нього з хаосу склужбеної мли і невиразних звуків, щоб він відповідав так або ні. Два короткі, легкі слова.

— Я визнаю себе винним у тому, що спільно з іншими особами — сьогодні, 17 липня, у Варшаві намагався позбавити життя агента десятого комісаріату, а також постових поліцаїв та інших осіб, які перешкоджали мені під час втечі, і з небезпекою для життя багатьох осіб стріляв на вулицях, поранивши кільканадцять людей, з яких двоє вже вмерло. Так?

— Так.

Відповідь прозвучала механічно. Та раптом поранений здригнувся. Крізь заслону гарячки пробилися щойно почуті слова. Так, так, раптом він із сліпучою ясністю знову побачив усе. Генека Рутковського, і Яна, і все, що сталося у брамі,— приголомшливе, несподіване. Хто вмер? Хто був поранений? Адже він не стріляв ні в кого, тільки для остраху. Хто вони — ці двоє? Чого хочуть від нього? Нелюдським зусиллям Кневський напружив увагу, охоплений почуттям раптової небезпеки. Рипіло перо — на диво голосно. Записують. Але ж так. Він у лікарні. Лежить на ліжку. Це, напевне, допит. Треба стергтися — не можна відповідати так і ні. Не можна відповідати, не знаючи, про що запитують.

— Належу до комуністичної партії з року...

Судовий слідчий, який читав досить швидко, хоч і вразно, замовк на хвилину. Поранений втупив у нього палаючі очі.

— З двадцять першого,— мовив він голосно. Прокурор здригнувся. Погляд пораненого був тепер зовсім свідомий.

— Які функції допитуваний виконував у партії?

Поранений зосередився. Ні, на це не слід відповідати. Треба говорити найменше. Тільки те, що вони й самі повинні знати.

— Не скажу.

Скочинський знизав плечима. Судовий слідчий писав далі, голосно прочитуючи речення та закінчуючи кожне нібито знаком запитання. Чуйні, уважні очі пораненого дивилися на нього з глибини гарячки.

— Я мав при собі револьвери...

Поранений кивнув головою. Вони ж, мабуть, забрали їх — все одно знають. Але крім цього — ні, крім цього, нічого, нічого... Генек... Значить, Генека теж заарештували. Не пощастило Генекові втекти. Але Ян? Ні, він нічого не знає про того, третього. Не знає прізвища. Ні про якого провокатора йому нічого не відомо. Ні. Ні. Ні. Звідки взяв зброю — відповідати відмовляється.

Так, тепер було ясно — це шпиги.

Поранений з розпачем відчув, що ліжко починає колихатися, що думки розпорошуються, що навколо згущається темна мла. Знов почали наближатися й віддалятися силуети тих двох шпигів, які записували зізнання. На хвилину він пірнув у морок. А розкривши очі, побачив над собою нахилене обличчя в білому чепці, відчув сильний запах ліків і холод свіжого пухиря з льодом на голові. Знову зібрав думки.

— Мабуть, усе? — запитав судовий слідчий у прокурора.

— Ще тільки одне запитання.

Скочинський з хвилину міркував. Потім поволі, чітко вимовляючи слова, але стисненим голосом запитав:

— Чи обвинувачений не думає, що його сьогодні заарештовано внаслідок провокації з боку поліції?

Слідчий неспокійно ворухнувся. Кневський зморщив лоба. Так чи ні? Десь поруч клубочила темрява, наростав біль, підступаючи до горла нудотою. Він злякався, що знов пірне в темряву. А тоді невідомо, що зроблять, що

напишуть ці двоє. Навіщо таке запитання? Що воно могло означати? Як треба відповісти — так чи ні?

— Я не думав над цим.

Тепер слідчий перечитував протокол. Без кінця повторювалося одне слово: ні.

— Ось вам, пане, і медично стверджена непритомність,— зауважив іронічно Скочинський. Слідчий хитнув головою.

Кневський намагався слухати монотонне читання. Але слова тікали від нього, одне вже лунало громовим звуком, а інше долиняло з незмірної далечини, ледве влови-ме. Рвався між ними зв'язок, вони плуталися, розповза-лися в завії темряви, яка здіймалася хвилями.

— Ви чули, Кневський, протокол?

Він ледве помітно кивнув головою.

— Прошу підписати.

Знову звідкілясь узялася сестра і гостро запахло лі-ками. Поранений з зусиллям тримав встромлену йому в пальці ручку. Сестра підсунула папку під аркуш папе-ру й поклала на нього майже безвладну долоню. Пальці не хотіли згинатися. Поранений підписав, плоско пере-суваючи долоню по сторінці. Перо зачепилося за нерів-ні волоконця паперу, і навколо кривого, ніби дитячого, незакінченого підпису розбризкався цілий фонтан мале-сеньких чорнильних краплинок.

35

Ще був день, коли по вулицях побігли хлопці з пач-ками газет.

— Надзвича-а-а-а-а... дод-а-а-а-а-а-ток!

— Бандитський напад у центрі міста-а-а-а!

— Бандитський напа-а-а-а-д!

— Надзвича-а-а-а-а... дода-а-а-а!

Шелестіли аркуші в руках. Швидко танули пачки га-зет,— сторінки, заповнені жирним друком, безліччю зна-ків оклику та знаків запитання, сторінки, що голосно во-лали величезними заголовками: «Чи це був напад на банк?», «Стрілянина в серці Варшави», «Карні злочинці чи політичні?», «Страшний злочин комуністів», «Знов агенти Москви?», «Револьверні залпи на Злотій», «Ко-муністичний замах?», «Бандити тероризують столицю!»

Навколо газетярів відразу ж утворювалися невеличкі групки. Люди поспіхом хапали ще вогкі від фарби сторінки.

«Двое забитих, кілька поранених», «Хто вони — заарештовані бандити?», «Драматична гонитва по вулицях Варшави», «Заарештування трьох небезпечних злочинців», «Напад на банк!».

Люди йшли, читаючи, обговорюючи, сперечаючись. Тремтіння пробігало по спинах. Тут, на вулицях Згода, Хмельній, Злотій, надзвичайні додатки розкуповували найшвидше — всі ті, які вранці чули стрілянину й галас, тепер хотіли якнайшвидше дізнатися про всі подробиці. Хотіли дізнатися, що це було.

Та, власне, газети не подавали ніяких пояснень. Найбільше було великих, чорних знаків запитання.

Тільки й того, що подію в центрі надвечір вже знало все місто. Від Маримонта до Вежбно, від Волі до Брудно і Грохува ¹⁵.

В кав'ярнях і шинках, у салонах і підвалах, у смердючих подвір'ях і алеях парків тисячами розмов відбивалася до пізньої ночі луна пострілів на вулиці Згода, Хмельній, Злотій, Желязній.

36

Вісімнадцятого липня в майстернях на Волі, в чергах біля біржі праці, в трамвайних депо передавали з рук до рук невеличкі аркушики листівок.

«Товариші, знов пролилася ¹⁶ кров геройських робітників Варшави, які ухвалили усунути провокатора...»

Обережно, щоб не бачив майстер, щоб не догледів шпиг, схилилися голови над дрібними, трохи змазаними друкованими рядками.

«Царські методи провокації піднесено в незалежній Польщі до рівня цілої системи правління. Щоб розбити й отруїти робітничий рух, буржуазія засилає в лави робітничих організацій провокаторів... Але переповнилася міра терпіння, робітники вже самі чинять акти правосуддя, усувають провокаторів».

З десятого, з шостого комісаріату листівка швидко потрапила на письмовий стіл прокурора Скочинського,

вже зім'ята й забруднена дотиками багатьох рук. Він розгладжував бганки й уважно читав:

«Буржуазія плямує назвиськом бандитів трьох ідейних комуністів...»

Дрібним, нерозбірливим почерком прокурор виписав кілька речень з паперів, які цілою горою громадилися біля нього на письмовому столі.

«Робітничий клас знає своїх борців і шануватиме й захищатиме їх, як героїв. На місце трьох прийдуть тисячі й сотні тисяч... А тих, яких сьогодні таврують назвою бандитів, шануватимуть згодом як непохитних борців за робітничу справу, героїв активної боротьби з провокацією».

Не було сумніву. Вони вирішили підняти забрало Під листівкою стояли підписи Центрального Комітету Комуністичної партії Польщі, Центрального Комітету Комуністичної Спілки Молоді.

Прокурор Скочинський поклав листівки в папку з документами. Так, було цілком ясно — вони вирішили розпочати кампанію у великому масштабі. Процес буде політичним, всупереч попереднім сподіванкам зробити з нього, незважаючи на все, лише судову справу проти бандитів. Але на остаточні наслідки це аж ніяк не вплине, швидше — навпаки. Тільки наробить силу-силенну клопоту. Прокурор Скочинський не мав сумніву, що в ту хвилину, коли він спокійно сидить у своєму кабінеті над протоколами перших зізнань, вже кипить глуха, підпільна робота, вже лине звістка з уст до уст, вже проникає за кордон Польщі, мобілізує думки, щоб зняти міжнародний галас на захист «трьох ідейних комуністів».

Сам для себе, остаточно й неухильно, він вирішив — всіх трьох. Однаково. Що б там не показало дальше слідство. Під листівкою був напис: «Варшава, 18 липня 1925 року». Це вже не була фікція, надто швидко з'явилася ця маленька прокламація, вона й справді була надрукована в Варшаві. І прокурор Скочинський якимось реально, майже зримо відчув оцю підпільну роботу. В столиці країни, під боком у властей, працює нелегальна друкарня. Машина поганенька, мабуть, педальна, але працює. Всупереч цензурі, поліції, агентам, всупереч усьому велетенському державному апаратові, вони можуть все-таки друкувати й розкидати по місту свої брудні папірці.

Скочинський глянув у вікно. Субота — на вулицях відчувається більше пожвавлення, ніж завжди. Люди бігли купувати все потрібне на неділю, раніше поверталися з установ, раніше закінчували працю.

А в глибокій схованці, невідомо де, але близько, може, за кілька або й за кільканадцять будинків від його оселі чи установи, рипить, гуде, працює друкарська машина, відбиває чорні літери на прямокутниках поганенького паперу, повідомляє не тільки Варшаву, але й весь світ, що ці троє, схоплені вчора, виконували вирок комуністичної партії, винесений провокаторові.

Йому здалося, що він справді чує підземний стукіт друкарської машини. І в цю хвилину Скочинський відчув себе враженим особисто; ні, він вже не був тільки прокурором, відомчою особою... Відчув особисту ненависть до тих трьох в'язнів, і до тих, що друкували листівку, і до тих, що звали себе центральними комітетами і — що найгірше — існували справді, невловимі, непоборні, незважаючи на всі удари, які спрямовувано проти них.

Ні, це не вони виноситимуть вирок. Вирок винесе суд Речі Посполитої Польської. Військово-польовий суд. За висновком його, прокурора Скочинського.

Він зняв телефонну трубку, наказав, щоб допитали якнайбільше свідків — та якнайшвидше. І щоб свідчення надсилали йому негайно, зараз же після допитів, незважаючи на час.

Він подзвонив також і в тюрму.

— Рутковський і Турович у лікарні?

— Так точно.

— Перевести в камери.

— В камери? — В голосі начальника тюрми звучав подив. — Пане прокурор, може, все-таки...

— Ви чуєте? В камери. Перев'язки в камері можна робити?

— Звичайно... — завагався начальник. — Але...

— Я сказав, здається, досить виразно? Обох обвинувачених прошу перевести з лікарні в камери. Ясно?

— Так точно.

Скочинський пройшовся по кімнаті. Досить! Цілком вистачить, що Кневський лежить у лікарні — і до того ж ще й не в тюремній, бо його поки що, за одностайною думкою лікарів, ніяк не можна перевозити звідти. За-

здаlegідь можна було передбачити, що оборона схоче орудувати аргументами про стан здоров'я. Нехай принаймні ці двоє будуть, якщо вже не фактично, то хоча б формально тільки, в'язнями, а не пораненими. Наступні допити мусять відбуватися нормально, в тюрмі, без цієї приписки — «в тюремній лікарні». Це полегшить дальші дії. А що тюремній адміністрації це завдасть трохи незручностей, то нічого. І так вже досить клопоту валиться насамперед на прокурора. Нехай поклопочуться й інші.

37

Двадцятого липня аспірант політичної поліції Еугеніуш Фальковський викликав до себе зброяра Антонія Мацкевича, унтера поліцейської команди шостої округи, щоб провести експертизу зброї.

Шість револьверів лежало на столі. Маузер, знайдений під час обшуку в кімнаті Кневського; два маузери шостого калібру, два зауери сьомого калібру і один парабелум — відібрані в заарештованих на місці. Двоє свідків — комісар Шимборський і унтер Кобилецький привидлялися до роботи експерта.

Шимборський злостився. Мацкевич, на його думку, був звичайнісіньким дурнем. Добрим спеціалістом, але дурнем. Він не вмів формулювати як слід свої думки. З першим револьвером пішло зовсім гладенько — «перебуває в стані, придатному для негайного вжитку, але сімнадцятого липня двадцять п'ятого року не був уживаний для стріляння». Звичайно, не був і не міг бути вживаний, якщо його знайдено в схованці під підлогою. Але з наступним револьвером відразу ж почалися труднощі. Фальковський також нервував, хоча вже й знав з досвіду, що треба почекати, поки Мацкевич сам дійде до всього, ніяке кваплення його не напоумить. Зброяр довго оглядав два відібрані на вулиці Відок револьвери зовні й зсередини. Націлявся, відкладав, міркував.

— Стан добрий, придатний для дальшого користування.

Шимборський знизав плечима.

— Не про це йдеться. Коли ними користувалися?

Зброяр знов довго оглядав дула, замки, курки.

— Є сліди пороху в дулах,— заявив він нарешті.
— Це значить, що ними користувались сімнадцятого?
— Маузер має сліди частої стрілянини, але сімнадцятого ним могли користуватися дуже мало або й зовсім...

— Що?

— Всередині дула є сліди, схожі на ті, що залишаються після того, як зброєю довго користувалися й потім не чистили.

Шимборський скося придивлявся до зброяра. З одного боку, добре було мати в себе експерта, для якого в світі не існувало нічого, крім голих фактів,— і тому на його думку можна було спертися без ніяких сумнівів. Але це часто створювало додаткові труднощі. Перший револьвер відпадав. Але тепер, власне, відпадав, всупереч усім сподіванкам, і другий, завдяки надмірній сумлінності зброяра. Ну, що йому було варто не додавати цього абсолютно зайвого застереження, яке тепер доведеться вставляти до протоколу?

— Натомість зауер номер 72058 має всередині дула сліди зовсім недавнього користування у вигляді ще не згорілого пороху, і я рішуче стверджую, що сімнадцятого липня цим револьвером користувалися дуже часто.

Аспірант Фальковський зітхнув з полегшенням. Міцніше натиснув на перо та аж повторив уголос:

— Рішуче стверджую...

— Так. Можу рішуче ствердити,— засвідчив зброяр.

— А далі?

Огляд тривав дуже довго.

— Маузером номер 296362 могли не користуватися того дня, бо в дулі його є сліди попереднього користування...

Комісар Шимборський обурився.

— Але ж ним могли й користуватися?

— Могли... тільки я не можу цього рішуче ствердити...

Фальковський зупинився, перо його повисло в повітрі. Не чекаючи того, що скаже експерт, він вже сформулював початок речення: «Користування цими револьверами стверджую в такий спосіб, що...» А тепер виходило, що користування було стверджене в такий спосіб, що з револьвера сімнадцятого липня взагалі могли не стріляти. Шимборський махнув рукою.

— Закінчуй, пане. Не будемо ж ми тут сидіти до ночі.

Можна просто написати: «і ще два револьвери, відібрані на вулиці Желязній, на вугільному складі». Досить ясно.

Перо хутко закрипіло. Фальковський дописав ще з власного натхнення: «У злочинців Туровича Олімпіуша і Рутковського Генрика».

— Експертизу куль зробимо завтра,— заявив комісар, і Фальковський підсунув готовий протокол зброяреві. Експерт не вмів так швидко переключатися з однієї справи на іншу, і тому був злегка приголомшений, коли замість нього висновок сформулював комісар. Але, оскільки виразно було сказано, що експертиза провадитиметься далі наступного дня, він підписав протокол, затиснувши ручку в пальцях, забруднених порохом. Старанно виводив літери власного прізвища, наче писання завдавало йому певних труднощів. Шимборський неприємно дивився на його низько похилену потилицю, на коротку шию. «Тупий бик!» — знову роздратувався він.

Мацкевич віддав честь і вийшов. Шимборський ще затримався на хвилину.

— Інтелігентний тип,— закинув він глумливо.

— Зброяр досконалий,— насмілився зауважити Фальковський.

— Досконалий, досконалий. Ще буде нам завтра морока з його досконалістю... Що там ще?

— Куля з тіла Кемпнера, патрони, знайдені у Туровича...

— Гм... Кулі в тілі Вітмана не знайдено?

— Ні. Пройшла наскрізь...

— Менше клопоту,— сухо мовив Шимборський.

Наступного дня експерт Мацкевич продиктував для протоколу:

«Докладної експертизи кулі, витягненої з тіла вмерлого Олександра Кемпнера, за браком потрібних для цього приладів, провести не можемо».

— Це не має великого значення,— потішив Фальковського комісар Шимборський. Поліцейський аспірант високо підняв брови. Шимборський невдоволено махнув рукою.

Прокурор Скочинський ще раз уважно перечитував зізнання свідків. Здавалося б, тут не могло виникнути ніяких несподіванок,— з двадцяти дев'яти допитуваних

двадцять були співробітниками поліції, а решта були зовсім незначні свідки, як, наприклад, власник пральні з вулиці Згода чи хлопчисько, який підняв гільзу під ворітьми. Ці розповідали подробиці, що не мали ніякого значення.

А проте скрізь прокурор натрапляв на неузгодженості й суперечності, по суті, неістотні, але відомо було вже заздалегідь, що вони дадуть оборонцям можливість причепитися і саме на них побудувати план витягання з обвинувального акту цеглини за цеглиною. Цей дурний службіст Реттігер з десятого комісаріату коротко, ясно й недвозначно посвідчив, що «під час погоні на вулиці Відок ніхто з прохожих не був поранений, так само як і з поліцаїв».

Ніхто його про це не питав, досить було закінчити своє свідчення тим, як він допомагав класти в бігунці пораненого Кневського. А це речення звучало як готова формула для оборонця.

Томчак, власник бігунців, якими тікали переслідувані, рішуче стверджував, що вискочив із свого екіпажа й заховався за рогом вулиці, коли куля розстрошила бічний ліхтар. Це гостро суперечило свідченням кількох поліцаїв про те, що втікачі тероризували візника, застосовавши словесні погрози й фізичне насильство. Можна було б піддати сумніву добру волю Томчака і його правдивість, якби свідчення одного з поліцаїв не збігалися з ними. Поліцаї плутали навіть обвинувачених та їх дії, хоча важко було переплутати Туровича з Рутковським. І все-таки поліцаї плутали. Суперечливі були свідчення щодо того, хто саме правив бігунцями та хто стріляв. Щодо стрілянини на вугільному складі, картина була зовсім неясна, одні говорили про десятки пострілів, які випустили в них переслідувані, інші «не помітили», чи стріляли вони взагалі. Дивно було й те, що під час такої стрілянини, яку змальовували постові Янішевський або Ядовський, жоден поліцай на цьому ж вугільному складі не був поранений. І, крім того, було ясно, що тут, на вугільному складі, вже діяли особисті мотиви: кожен поліцай, який давав свідчення, прагнув приписати собі найбільші заслуги в затриманні обвинувачених. Абсолютно нез'ясована була справа з убивством постового Вітмана, дивним здавалося те, що постові, які брали участь у гонитві з початку й до кінця — отож весь час були най-

ближче до переслідуваних,— залишилися живі й здорові, і навпаки, крім Лесінського і Скшинецького, поранені були саме ті, що приєднувалися до погоні по дорозі, бігли з бічних вулиць, і важко було довести, що в момент поранення вони перебували в межах обстрілу втікачів.

Роблячи нотатки й виписки із свідчень та зіставляючи окремі частини, прокурор натрапив раптом на слова, які його вразили. «Так звані бандити» повторювалося по кілька разів у свідченнях одного з поліцаїв. Мимохідь на берегах прокурор занотував собі прізвище цього постоного. Навіщо цей додаток «так звані»?

Прокурор Скочинський довго читав свідчення. Хоч, по суті, всі ці дрібниці були не такі вже й важливі. Незаперечним фактом була стрілянина, опір владі, втеча. Фактом були поранені й убиті. І саме ці оголені, прості, суворі факти повинні взяти гору над усім іншим, отим, що намагатимуться протиставити йому самі обвинувачені й оборонці, а також усі, що явно чи навіть приховано симпатизуватимуть людям, схопленим на вулиці Желязній.

39

З зусиллям, обережно рухаючи забинтованою рукою, Ян розгорнув туго зібганий у крихітну кульку цигарковий папірець.

«...але сьогодні, коли буржуазія, побоюючись одвертої боротьби, силкується зробити з тебе бандита, ти не повинен далі приховувати своє прізвище, щоб не дати буржуазії та її прислужникам зброю, якою вони прагнуть тебе морально знищити.

І тому Центральний Комітет ухвалив оголосити твоє справжнє прізвище, щоб найширші кола робітників довідалися, хто саме пожертвував своїм життям на їх захист...»

Він ослабнув. Лежав з заплющеними очима. Крізь тюремні мури, таємними шляхами, в самісіньке серце апарату насильства проникнув клаптик паперу, свідоцтво того, що немає таких стін і ґрат, які могли б стати непорочною перешкодою. Навіть під мундиром тюремної варти крилися люди, яким Центральний Комітет партії міг довірити цього листа.

Листа, який знімав з плечей ув'язненого цей надсильний тягар. Тепер, якщо навіть доведеться умирати...

Чому «навіть»? Адже він знає, що вмерти доведеться. Тільки тепер можна вмерти з високо піднесеною головою, а не як спійманий бандит. Тепер вже не треба бути Туровичем, людиною, яка існує тільки рік, яка виринула з мороку небуття, щоб зустрітися на вулиці Згода з поліцейськими агентами.

Тепер він має право сказати все те, що буде для тисяч і тисяч лозунгом для боротьби, гаслом, закликком.

Перестала боліти поранена рука. Вгамувався рвучкий біль у нозі. В'язень раптом відчув себе щасливим. Він ослабнув від цього щастя. Обличчя вкрилося краплинами поту, хоча в камері зовсім не було гаряче.

40

Двадцять другого липня прокурор поспіхом записував зізнання в'язня, який сам зажадав повторного допиту, хоча напередодні його вже допитував комісар Шимборський, і цей третій допит не вніс до справи нічого нового.

«Моє ім'я і прізвище Владислав Гібнер, років тридцять два, народився в Лодзі 1 травня 1893 року, там заведений до списків постійного населення, ніде не прописаний, відбував покарання згідно з вироком окружного суду в Варшаві 16 вересня 1919 року... Сидів спершу в Центральній тюрмі на Дзельній, потім у Мокотові, у Вронках. В квітні 1921 року порядком обміну був відправлений до Росії. Приїхав до Польщі нелегально, щоб працювати в царині комунізму. Був членом Варшавського окружного комітету КПП... Прізвище Турович прибрав для того, щоб буржуазна преса не використала моє прізвище для антирадянської пропаганди».

Він диктував сухим, рівним голосом, затримуючись лише на секунду, коли бачив, що за ним не встигають записувати. Підписав, іронічно зауваживши самому собі, що вже навчився підписуватись лівою рукою.

Прокурор не задавав ніяких запитань. Він вийшов з камери з неприємним почуттям, що всі його функції і, щонайгірше, поведінка були зведені до рівня звичайного протоколіста. Забинтований в'язень, який лежав на на-

рах, цілком заволодів становищем. Це він протягом кількох канадцяти хвилин вирішував, що має робити та як повинен поводитись прокурор, представник правосуддя, високий урядовець Жечі Посполитої, один з тих, що тримали життя цього в'язня в своїх руках.

Прокурор вирішив, що для уточнення зізнань, яке після з'ясування особи обвинуваченого було необхідне, він призначить когось іншого. Сам він не мав наміру приходити сюди вдруге.

41

За столиками кав'ярні було гамірно. Квола тінь кількох дерев при певній фантазії могла створити оманливе враження, що ти сидиш не в центрі Варшави, а десь на околиці або навіть десь на селі. Кав'ярня була зручна з багатьох поглядів — до редакції два кроки, а коли сидіти не всередині, а на подвір'ячку, в глибині, за будинком, видно було навіть вікна редакції. Якщо негайно викликали до телефону — просто звідти можна було дати знак.

Імбусь любив сидіти тут. Це було водночас наче і в редакції, бо ти ж не втрачав контакту з нею, і разом з тим тут снувало безліч людей, завжди можна було спіймати силу-силенну свіженьких новин. Рух, гамір голосів, короткі зауваження, якими Імбусь обмінювався із знайомими, що проходили мимо столика, не перешкождали йому працювати. Швидше навпаки, наче спонукали до роботи. Примостившись на краєчку мармурового столика, він хутко писав на вузьких, довгих смужках паперу.

Ну й не слід зневажати той факт, що тут давали зовсім непогану каву. Кельнери вже були призвичаєні до постійних відвідувачів, знали — півсклянки чорної, і все. Не затримувалися біля столика з запитливим виразом, не тупцями даремно, даючи зрозуміти, що зараз тісно, бракує місць і нема чого сидіти півдня за півсклянкою чорної кави. Вони чемно кланялися, незмінно титулюючи Імбуся паном редактором. Це було приємно, мало присмак певної популярності.

— Сервус, Імбусю, — кинув хтось на ходу; Імбусь був короткозорий, не помітив, хто привітався. На всякий

випадак він досить стримано кивнув головою. Це фамільярне прізвисько, що постало з ініціалів, якими він підписувався, дозволене було лише в колі найближчих знайомих. Якщо воно ширилося далі, ніколи не можна було вгадати, що саме за ним криється — жадана популярність чи зневага. На всякий випадок Імбусь злегка наморщив лоба і знов заглибився в писання.

Комуністична партія Польщі видала листівку, в якій стверджує, що криваві події 17 липня були справою трьох комуністів, які мали намір знищити провокатора, але трапили до рук поліції. Листівка висвячує цих трьох індивідуумів на героїв, промовляє — звичайно — від імені «робітничого класу»...

Так, за кілька кроків далі сидів отой зарозумілий тип з «Поранного» і також завзято строчив. Напевне, на цю ж саму тему. Імбусь з охотою зазирнув би йому через плече. Може, вони мають ще якісь додаткові відомості, які власті поскупилися дати їм — редакції опозиційної газети¹⁷. А тим, виходить, дали? Якщо так, це безглуздо. Адже в цій справі думки обох редакцій цілком збігалися. Більше того — соціалістична газета могла висловлюватись гостріше, мала право виступати саме від імені робітничого класу, а це якраз і було потрібно. Навіть без додаткових відомостей все було ясно.

Імбусь майже механічно випив ковток вже зовсім холодної кави і перейшов на іншу смужку паперу «...комуністичними методами не розіб'єш твердиню капіталістичної неволі...»

Перо на хвилину повисло в повітрі. Так, це звучало добре, міцно й переконливо.

«В сьгоднішній Польщі робітники можуть організуватися і організуються в політичні партії, можуть утворювати й утворюють професійні спілки, кооперативи...»

Імбусь поміркував хвилину, але йому більше нічого не спадало на думку. Отож він дописав тільки: «і т. ін.».

«Хто ж насмілиться сказати, що в сьгоднішній Польщі такі ж політичні обставини, які були колись за царату?»

Все лихо в тому, що такі сміливці були. І в Польщі, і за кордоном. Знайшлися добровільні рахівники, які підраховували роки ув'язнення тоді й тепер, знайшлися знавці, які зважувалися стверджувати, що політичний в'язень у царській Росії мав більше прав, що до нього краще ставилися, ніж тепер у незалежній Польщі. Ім-

бусь, по суті, був проти цього терміну «політичний в'язень» у застосуванні до комуністів. Слід було б трактувати їх як чужоземних найманців, просто як агентів чужоземної держави.

«Комуністи прагнуть всіма можливими засобами підкопатися під існування незалежної Польщі...»

Імбусь з хвилину поміркував. Власне, він вже сказав усе, що треба. Слід було б ще раз чітко підкреслити лояльність його власної партії щодо держави, і вже потім закруглити все коротким реченням, ганьблячи урядові методи провокації, але водночас не визнаючи за комуністами права протестувати проти цих методів.

Стаття була закінчена. Можна було віддати її на машинку так, як є, без жодних поправок чи змін. Імбусь упорався швидше, ніж сподівався, а редакційний кур'єр, з яким він умовився, прийде лише за півгодини. Самому лізти на другий поверх не хотілося. Отож вільний час можна буде використати для розмови, ну хоча б із тим жевжиком, який теж, мабуть, вже закінчив свою роботу і зараз роздивлявся навколо. Хвалити бога, в період застою вся ця історія була справжньою знахідкою — слідство, процес, вирок; тепер довго можна буде не турбуватися за тему. Тема, як золото, і до того ж завдяки їй можна буде нищити ворога, бо кінець кінцем ворогом номер один був, звичайно, не уряд, з яким боролися помірковано й джентльменськими засобами, і не та трохи міфічна буржуазія, що правила здебільшого за аргумент на масових мітингах, а саме комуністи. Безробіття, нужденна платня, криза працювали, на жаль, саме на них — треба було якнайчіткіше відмежуватися від комуністів і водночас зміцнити власні позиції.

Жевжик з «Поранного» присів за стіл біля Імбуся, недбало заклавши ногу за ногу, так, що холоша штанів високо задерлася, оголюючи над кольоровою шкарпеткою смужку голого тіла.

— Та-ак... Військово-польовий суд ¹⁸.

— А це вже напевне?

Працівник з «Поранного» знизав плечима.

— Навіщо б він існував, якби його не застосовували саме в таких випадках?

«Він знає,— занотував собі в пам'яті Імбусь.— Вже, мабуть, дістав конкретні відомості, яких їм не дали. Хоча, по суті, це можна було передбачати».

— Ми — не ентузіасти військово-польових судів, як ви знаєте, — зауважив Імбусь.

— Але в даному разі?

— В даному разі громадська думка цілком одностайна. Не можна допускати, щоб множилися терористичні акти.

— Ну, не така вже ця думка одностайна, — буркнув співбесідник.

— Що? — здивувався Імбусь. — Ми ж висловилися досить ясно.

— Звичайно. Щодо цього, мабуть, і не було сумніву, — закінчив журналіст і підвівся, щоб попрощатись. Імбусь, незважаючи на короткозорість, помітив його усмішку — неприємну, трохи іронічну. Але не це його стурбувало. Що цей жевжик говорить тут про громадську думку? Невже ж він має якісь відомості, що не дійшли до редакції на Варецьку?

Імбусь вирішив не чекати на кур'єра і віднести статтю сам.

42

Прокурор Скочинський поспішав. Слідство мало бути закінчене в стислий строк, інакше справа не могла б розглядатися у військово-польовому суді. А це дуже важливо. Щоб не було відведень, апеляцій, відкладань, зволікань, усіх цих адвокатських вивертів, які він знав напам'ять, але якими завжди користувалися оборонці, коли треба було вирвати з рук правосуддя найгірших злочинців — отих, що чинили замах не на інтереси окремих людей чи закладів, а цілили в основи ладу, в саме життя й існування держави — злочинців політичних. Військово-польовий суд розв'язував справи коротко, ясно і безповоротно. Розгляд, вирок, єдина апеляція — це заява про помилування на ім'я президента Речі Посполитої¹⁹. Але президент не любив застосовувати помилування навіть до звичайних злочинців, тим більше, він не дасть своєї згоди тут. Крім того, ті кілька годин, які минуть поміж відмовленням на заяву про помилування (а оборонці нізащо не зречуться цієї останньої, хоч і безнадійної спроби) та виконанням вироку, цей короткий час допоможе уникнути ще однієї небезпеки. Хоча всіх обвинувачених судитимуть не за приналежність

до комуністичної партії і не за політичний злочин, а за звичайне вбивство та замах на вбивство — тобто на підставі статей закону, застосовуваних до бандитів,— але ж усі троє призналися, що вони — комуністи. Отож у цю справу може втрутитися Радянська Росія з пропозицією обміну. Коли б там знайшовся хтось із визначних шпигунів або діячів, перекинутих на той бік, чи, може, хтось із духівництва, відповідне начальство могло б завагатися.

Прокурор Скочинський розумів, що незручно надто часто повторювати історію Вечоркевича і Багінського. Ні за яку ціну він не хотів випустити з рук цих трьох. Чим більше прокурор заглиблювався в слідство, тим більше дений і переданий військово-польовому суду. Копія його здібностей, його честі, нарешті його людської ненависті. Яку ціну могла запропонувати Росія? Викритого шпигуна? Якогось вже ні на що не здатного дідуся прелата чи пробоша? Скочинський віддав би набагато більше, аби тільки привести трьох в'язнів на те місце, де вони нарешті й мусять стати,— під мур Цитаделі.

Крім того, звичайний суд давав широкі можливості й оборонцям, і свідкам, давав нарешті час розгорнути широку агітацію, яка матиме відгук не тільки тут, у Польщі, але й за її кордонами. Отож, знов широке поле для підриву авторитету Жечі Посполитої, для крикливих обвинувачень щодо білого терору в Польщі, витягнених на міжнародну арену.

Тому прокурор Скочинський поспішав. Він не їв і не спав, працював навіть у неділю. Двадцять четвертого липня слідство було закінчене, обвинувальний акт складений і переданий військово-польовому суду. Копія його була прочитана обвинуваченим в тюрмі на Дзельній, у присутності оборонців, яких вони вже собі підшукали.

Прокурор Скочинський зітхнув з полегшенням. Але це полегшення було передчасне. Передчасні були й повідомлення в газетах про те, що судова справа розглядатиметься найближчими днями.

43

Лікарі й тюремна адміністрація принесли судові прикру несподіванку. Знов там, де цього найменше можна було сподіватися, заговорила фальшива сентименталь-

ність, не практичні принципи лікарського обов'язку. Адміністрація тюрми й лікарні повідомила суд, що, з огляду на стан здоров'я обвинувачених, вони не зможуть стати перед судом раніше, ніж за три тижні.

Прокурор шалів. Нанівець був зведений весь його успіх, вся гарячкова праця, яка довела навіть до хвороби — до болю голови, який майже відбирав у нього свідомість. Він попросив аудієнції у міністра юстиції.

— Три тижні! Це ж найкращий спосіб передати справу до звичайного суду, щоб навколо неї були організовані всі можливі кампанії, щоб...

Міністр розвів руками.

— Нічого не можу вдіяти. Мене самого прикро вразив такий хід подій. Але ж ви, пане, розумієте, що ми не можемо дозволити собі в теперішній ситуації, щоб обвинувачених вносили й виносили з судової зали на носилках. На жаль, ми повинні зважати на громадську думку, інакше процес, замість того щоб виховувати й страхати, тільки збудить співчуття до злочинців. За кордоном просто назвуть нас убивцями. А як ви знаєте...

Так, прокурор знав. Хистка й квота була ця польська суверенність, залежна від руху брів, від доброго чи поганого настрою французьких або англійських міністрів, котрі із свого боку залежали від настроїв широких верств людності у власних країнах, настроїв, на які вони не могли не зважати, але на погляд прокурора зважали аж занадто.

— Отож як?

— Ну що ж, три тижні... Скажімо...

Міністр перегортав листки календаря, що стояв на столі.

— Скажімо... дев'ятнадцятого серпня. Це вже строк остаточний і невідкладний. Незалежно від будь-яких обставин, дев'ятнадцятого серпня.

Він глянув на похмурі обличчя Скочинського і всміхнувся.

— Ну, щоб бути вже зовсім точним — дев'ятнадцятого серпня, о десятій годині ранку. Згода?

Прокурор низав плечима. Він добре передбачав, яке пекло розпочнеться протягом цих трьох тижнів. Але був зовсім безсилий. На носилках... А хоча б і на носилках? До кого це хотіли виявити поблажливість? По суті, цих

трьох слід було розстріляти негайно — як скажених собак. Саме, як скажених собак.

З кабінету міністра прокурор вийшов похмурий.

44

Двадцять дев'ятого липня задзвонили десятки телефонів. Дзвонили телефони в міністерстві внутрішніх справ, на столі прем'єр-міністра, в кабінетах директорів департаментів. Редакції розпачливо добивалися, щоб їх з'єднали із Львовом. Летіли телеграми, покvapливо виїжджала спеціальна комісія.

Двадцять дев'ятого липня у Львові вісімнадцятирічний швець Ботвін²⁰ застрелив біля входу до будинку окружного суду Юзефа Цехновського, який прибув сюди на черговий процес як коронний свідок, щоб зробити зізнання, що мали вирішити долю кільканадцяти комуністів.

Міністр стукав кулаком по столу.

— Навіщо поліція? Я вас, пане, питаю, навіщо нам поліція?

— Ботвіна схопили...

— Схопили! Адже він зовсім і не тікав! Я вас, пане, не про Ботвіна запитую! Я вас запитую, де Цехновський? Директор департаменту зблід.

— Цехновський?.. Цехновський був убитий наповал.

— Наповал! Я вас, пане, питаю, навіщо ми тримаємо всіх цих дармоїдів, всю цю армію дурнів з вами, пане, на чолі, коли ви не можете гарантувати безпеку нашим найкращим працівникам? Я вас питаю, де поліція? Де була поліція, коли цей Ботвін підійшов серед білого дня на вулиці до нашої людини і спокійно в неї вистрелив — і де? Біля будинку суду! Ви, пане, розумієте, що це значить? Ми заарештували тих трьох, ну й що з того? Ви розумієте, пане, що це компрометація, компрометація не тільки поліції, а й уряду, влади, компрометація всієї Польщі! Комуністи виносять вирок людині, і людина гине; виявляється, що весь державний апарат безсилий проти їх партійних вироків! Ви розумієте, пане, які це матиме наслідки, яке це справить враження? Ви взагалі здатні хоч що-небудь розуміти?

Директор мовчав. Людина, яка сиділа навпроти, була безтямна від гніву. Слід було перемовчати. А справа,

дійсно, виявилась більше ніж неприємною. Але хто міг передбачити? Занадто швидко відбулась одна подія після одної. Львів'яни прогавили свою справу.

Прокурор Скочинський сприйняв повідомлення з почуттям злісного тріумфу.

— Це все наслідки лібералізму. Якби справа Гібнера і тих двох була б уже розглянута, навряд чи у Львові сталося б щось подібне. Поганий стан здоров'я! Гуманістична поблажливість! От як виглядає їх гуманістична поблажливість! Так дійде до того, що ніхто не зможе спокійно ходити по вулиці. Хто, власне, керує Польщею — ми чи комуністи?

Він міркував тепер, як вплине львівська подія на те, що його цікавило більш за всіх цехновських у світі, — на долю трьох «його» обвинувачених.

Логічно міркуючи, це мало б тільки зміцнити рішучість і твердість. Замахи на провокаторів почали вже скидатись на епідемію, стали явно планомірною неухильною кампанією, якою комуна відповідала на дії влади. З другого боку, прокурор добре усвідомлював, що львівський замах викличе подвійний галас усіх захисників підривних елементів. І, звичайно, додасть підривним елементам відваги й натхнення для їх дальших виступів.

Чи ж вистачить сили в міністра, щоб не поступитися, зрозуміти, що тепер: або — або! Або покарання буде таке, щоб воно справді вчило і залякувало, або все полетить шкереберть у хаос анархії.

45

Фельдшер напрочуд повільно змінював пов'язку. Гібнер дивився, як розмотується бинт з безсилої правої руки. Вони старались. Лікували, гоїли, хоч відомо було заздалегідь, чим усе це скінчиться. Вирок, винесений йому, не збільшить загальної цифри — двадцять п'ять років ув'язнення, на які були засуджені за політичні злочини всі ті, що заповнювали зараз тюремні камери вільної, незалежної Польщі. Військово-польовий суд не карав тюремним ув'язненням. Він був створений для того, щоб швидко і без церемоній ліквідувати ворогів існуючого ладу.

Адже фельдшер теж про це добре знає. А втім, він обережно, старанно розмотує бинт і обережно, старанно намотує його знову, наче тут справді йдеться про врятування життя і здоров'я людини. Хоча це й краще. Буде більше сил для суду, для цього останнього моменту, коли можна буде ще раз засвідчити свою правду, на повен голос, привселюдно сказати, за що і з ким борються вони, комуністи.

— Вчора у Львові застрелили Цехновського,— раптом тихо, швидко й невиразно промовив схилений над бинтами фельдшер. Поранений здригнувся. Це було так дико й несподівано, що він мало не скрикнув і тільки прикусив губу. Галюцинація?

— Ботвін, швець. Біля будинку суду.

Ні, це не галюцинація. Кров раптом бурхнула до серця, а потім, здавалося, потекла з нього в усі боки, ніби сіялась крізь сито. Заціпеніли пальці здорової руки.

— Нічого не кажіть. Завтра буде лист,— промовив фельдшер, майже не ворущачи губами, і зав'язав короткі кінці білого бинта. Він підвівся. Збирав свої пінцети, жмутки вати мовчки, з байдужим обличчям, на якому нічого не можна було прочитати. Гібнер стиснув пальці. Рвучкий, впертий біль в щойно роз'ятреній рані доходив аж до лопатки, наче висмикували нерв. Він хутко намагався впорядкувати у думках дати. Скільки ж це днів минуло з тієї хвилини, коли провокатор уникнув смерті, щоб знову зустрітися з нею двадцять дев'ятого? Дванадцять?

З сімнадцятого до двадцять дев'ятого. Тоді, сімнадцятого, смерть була призначена не провокатору, а саме їм трьом. Не випадково Цехновського не було на Братській сімнадцятого липня. Він знав. Знав він і знали інші, що саме їх трьох треба шукати того дня навколо Братської.

Але їх трьох вже не існує. Вже треба думати про них у минулому часі. В усякому разі, про себе. Щодо тих двох, то, може, їх все-таки врятує молодість. Адже це наявний факт, якого не треба навіть доводити, досить тільки глянути на обох хлопців. Це єдиний шанс для них, і Гібнер вперто намагався в нього вірити. Ні, ні, вони надто молоді, щоб усе вже могло для них скінчитися. Надто ще багато у них попереду. Вони мають усі підстави дочекатися.

Хоча їх трьох і схопили, та Цехновському все одно не пощастило втекти. Там, у Львові, не він був мисливцем. Вирок був виконаний. Вже не виступатиме на процесах і містах та містечках із свідченнями, які несхибно тягли за собою присуд. Вже не сипатиме деталями на очних ставках, не називатиме на ім'я та прізвище людей, яким пощастило сховатися під захистом фальшивих документів. Вже не буде розшифровувати псевдоніми.

Гарячка плутала думки. Здебільшого ув'язнений навіть радів їй. Тоді не відчувалась принизлива слабкість, нестерпний тягар фізичного безсилля, який примушував користуватися послугами тюремних наглядачів. Гарячка давала якусь легкість, дозволяла існувати начебто поза власним тілом. Але тепер вона перешкоджала. Треба все обдумати, упорядкувати. Провокатор не існує. Його вже немає. Ботвін... Ботвін... У жодному закутку пам'яті не було цього прізвища, поки що воно не говорило нічого. Але ж буде ще лист, сказав фельдшер. Хто він, цей фельдшер? Товариш? Співчуваючий? Підкуплений, що за гроші переказує відомості?

Ні, мабуть, співчуваючий.

Швець із Львова. Не допомогло й те, що їх трьох схопили. Партійний вирок діяв. Партійний вирок був виконаний. Револьвер, який випав з пораненої руки, підхопила братня рука товариша. Ні, ненадовго врятували провокатора. Їх власна доля не зупинила шевця Ботвіна. А може, сталося інакше? Може, саме їх доля додала рішучості Ботвіну, додала йому сили й відваги? Швець Ботвін...

Програли ті, які думали, що, пускаючи в хід провокацію, зламають опір робітничого класу, зроблять неможливою боротьбу.

Від руки Енгеля загинув провокатор Лучак.

Провокатора Камінського, який віддав у руки поліції сорок членів Спілки комуністичної молоді, знищили Гайчик і Піларчик.

Ще був Чубала, який дав свідчення, що стали підставою тюремного ув'язнення понад двадцяти комуністів у Домброві. Фельди, який мав на своєму сумлінні кілька десятків людей.

За смерть провокаторів заплатили смертю Енгель, Гайчик і Піларчик.

За смерть Цехновського, правої руки начальника варшавської оборони...

Швець Ботвін... Якщо відоме його прізвище — він або загинув, або заарештований.

І вони троє.

Не хотіли згодитись, протестували товариші, коли він, Гібнер, заявив, що хоче сам взяти участь у знищенні провокатора. Але так було треба; найстрашніша небезпека, найгірший ворог — не поліція, не прокурори й суди, не параграфи й правила, найгірша, найстрашніша небезпека — це провокація, за допомогою якої підточували робітничий рух, намагалися отруїти велику ріку біля саміського джерела.

І тому, всупереч думці багатьох, він, Гібнер, все-таки пішов на цю справу сам. Боявся, що у хлопців в останню хвилину може затремити рука. Що не досить буде в них холодної крові.

Вистачило. І холодної, і тієї гарячої, з власних жил, якою вони зросили варшавський брук.

І недаремно. Цехновський вже вбитий. Вирок виконано. Якщо навіть вони... Скільки ще залишиться вільних і живих через те, що Цехновському назавжди закрили рота!

46

Далеко розляглася луна пострілів на варшавських вулицях, на вулиці Львова.

Понад шістдесят французьких письменників звернулися з заявою до всього світу:

«...Ми наполягаємо²¹, щоб польський уряд не створював прецедентів, які можуть довести до щоденних ексекцій. Ми вимагаємо передати справу Ботвіна, Гібнера, Рутковського і Кневського до звичайного суду. Енергійно протестуємо проти застосування тортур та проти військово-польових судів...»

Прем'єр і міністр закордонних справ читали заяву французьких письменників. Її переклали польською мовою для президента, який не знав французької мови. Жодна польська газета не зважилася надрукувати цю заяву.

Справа була докучлива й болюча, навіть найвищі са-

новники держави не могли закрити на це очі. Звичайно, французькі письменники, не кажучи вже про одвертих комуністів чи тих, що рішуче співчували комунізму, були введені в оману. Вони не орієнтувалися в польській ситуації, в становищі країни, яка волею історії була приречена на безпосереднє сусідство з Москвою. Але це ще один доказ того, як далеко сягає більшовицька агітація в усі країни Європи, як вона розхитує підвалини, отруює думки, як далеко тягнуться її щупальці. Отрута впливала не тільки на так званий пролетаріат, їй піддавалися широкі кола інтелігенції. Авторитет Франції, традиційні впливи французької культури в Польщі, міцні нитки, які зв'язували Польщу з цією країною, ще збільшували небезпеку. Це вже не були — принаймні у переважній своїй більшості — «підкуплені агенти Москви». І хоча деякі вважали, що досить просто не дозволити, щоб голос французьких письменників прозвучав у пресі, ясно було, що цього замало. По-перше, заява скрізь поширювалася в копіях, по-друге, в Польщі було немало й таких, які познайомилися з нею у французькій пресі. Авторитету найвидатніших письменників, цвіту французької літератури було цілком досить, щоб вплинути на них у небажаному напрямі. Неврівноважені інтелігентські голови могли запаморочитись від натиску стількох видатних митців, прізвища яких стояли під заявою.

Слід було діяти, і діяти негайно. Письменникам мусили відповісти письменники, лайливих заміток у пресі було не досить, вони не стояли на належному рівні, їх годі було протиставити цій заяві.

Негайно повідомили кого слід. З'явилася відповідь — протест польських письменників.

47

Міністр закордонних справ знизував плечима, читаючи підписи. Польський посол у Парижі телефонував до Варшави, роздратованим тоном критикуючи виконання проекту. Але нічого не можна було вдіяти. Справа з самого початку посувалася з великими труднощами. Заздалегідь було відомо, що до деяких письменників взагалі нема чого звертатися, — вони не підпишуть. Інші, на яких покладали певні надії, відмовили рішуче, без дискусій.

Навпаки, багато з них висловилося проти військово-польових судів, проти смертної кари, проти системи провокацій. Кінець кінцем документу шістдесятьох письменників, більшість яких знав цілий світ, протистояла заява жменьки людей, яких знали найбільше в стінах їх улюблених кав'ярень, у вестибюлях міністрів, в установах, де вони працювали.

— Хто це? Кому вони можуть імпонувати? — кричав у телефонну трубку посол з Парижа, і чиновник міністерства, який підійшов до телефону, безпорадно знизував плечима.

Але ж протест був. Проти людей, які чорнили Польщу. Проти тих, які бруднили її ім'я. Автори протесту стверджували, що в Польщі немає терору. Що в Польщі нікого не переслідують за політичні переконання. Автори протесту повчали французьких колег, закидаючи їм непристойність їхньої поведінки. Пояснювали необхідність військово-польових судів, висловлювали святе обурення. Посилалися на традиції Польщі, на її мученицьку історію. Забороняли будь-кому втручатися в її справи.

Автори протесту пишалися. Вони допомагали батьківщині. Допомогали прокурору Скочинському, який приготував обвинувальний акт. Допомогали судовим слідчим, які допитували в тюрмі важко пораненого Кневського, забинтованого Гібнера, потоптаного поліцейськими чобітьми Рутковського. Вони, ці автори протесту, рятували батьківщину від нападу французьких інтелектуалістів, котрі намагалися забризкати брудом біло-чорвоний стяг. Тепер усі, хто підписав протест, щодня пили свої півпорції чорної кави в тому ж самому ресторані, з глибоким переконанням у власній поважності. Ось так вони з тісного польського подвір'ячка виходили на міжнародну арену, ставали поряд з Барбюсом і Арагоном, з Жідом, Дюамелем та Елюаром. Для багатьох підпис під протестом ставав письменницькою посвідкою — він раптом підносив їх ранг і значення. Широкі кола читачів довідувалися, що ось такий існує, що він — письменник.

Не без того, щоб часом декого не брав острах. Бо ж преса була на сполох, і в ній з'являлися майже панічні нотки. Досить було за склянкою чорної кави перечитати кілька газет підряд, і ти вже виходив з кав'ярні з запамороченою головою. Вдень і вночі діяла таємнича, грізна, повна несподіванок Москва. Комуністичний кріт рив зем-

лю під ногами у власній країні. Французи одверто висловлювали свої комуністичні симпатії, «чарівна Франція» переставала бути диктатором моди, взірцем кабаре, переставала вабити чарами вілл на блакитному узбережжі, забиравала голос у ній голота, яка здіймала червоний стяг вимог і страйків; на бік цієї голоти переходили видатні вчені, письменники, артисти. Щось тріщало і в підмурку солідної Англії, професійні спілки дедалі більше бралися до політики, гасло міжнародної солідарності пролетаріату линуло понад кордонами. Недобре було в Європі. Європа виявляла явні ознаки червоної пошесті.

Але автори протесту потішали себе, дивлячись на численні поліцейські пости на вулицях, читаючи розпорядження, бачачи незламну волю уряду,— не підкоритися, довести справу до кінця, так, як цього вимагали польські державні інтереси.

48

Хоча...

Рано-вранці приїжджали машини пожежної охорони з драбинами. Не було пожежі — червоним полум'ям майорів на трамвайних дратах маленький прапорець. Простягався впоперек вулиці транспарант з написом: «Геть військово-польові суди! Хай живуть герої боротьби з провокацією!»

Пожежники стягали з дротів прапорці й транспаранти. Двірники, що їх підганяли поліцаї, поспіхом стирали з тротуарів написані крейдою гасла: «Слава героям пролетаріату! Геть білий терор! Смерть провокаторам!» Поліцаї, агенти, шпиги здирали з парканів, мурів і стовпів відозви.

Але прапорці, транспаранти, написи й відозви з'являлися знов, виринали несподівано — не тільки на Волі чи в Повіслі, на Оході²² чи в Празі — в робітничих кварталах, але й у самісінькому центрі міста, на Маршалковській, на вулиці Нови Свят, навіть в аристократичних Адеях Уяздовських та в затишних вуличках Краковського Передмістя.

Знаходили відозви в трамваях і залізничних вагонах, на лавах у парках, навіть у шкільних коридорах. Що вже тут говорити про цехи й фабричні подвір'я, про майстерні й тісні сходи великих будинків, переповнених біднотою?

Сипалися арешти. Цілими ночами спритні руки шпигів переривали вбоге майно в обшукуваних робітничих оселях. Протоколи обшуків, протоколи зізнань допитуваних горами громадилися на столах дефензиви. Жадібна до сенсацій преса нотувала ці транспаранти, арешти, обшуки. Постріли на вулицях Варшави, постріл у Львові займали цілі сторінки в газетах.

Ранкове читання газет отруювало міщанам солодкий смак кави й булок, вечірне читання проганяло сон з очей. Наче над усією Варшавою, над усією Польщею маяв великий стяг з написом: «Геть білий терор! Геть військово-польові суди! Хай живуть герої пролетаріату!»

Імбусь скиглив у довгій статті:

«Людина, не обізвана з нашими відносинами, могла б подумати, що Польща вся замінована комунізмом, котрий з підпілля керує її долею, як цього заманеться Москві... Всі ці істеричні, необмірковані, тривожні й водночас агресивні голоси доводять, що буржуазію обіймає страх від першого-ліпшого комуністичного пострілу...»

«Соціалізм — єдина й надійна перешкода проти комунізму, а також проти його побратима — фашизму. Важка, невтомна щоденна боротьба за збереження демократичного ладу — здобутку політичних і суспільних класів трудящих, невтомна турбота про їх організаційну силу, боекдатність, культурний розвиток — одне слово: все те, з чого складається кропітка праця соціалізму наших днів, — озброїло Австрію, Польщу та інші країни проти комунізму, так само як і проти фашизму.»

«Комунізм — єдиний товар, яким Росія затоплює світові ринки. Але боротьба з ним не може іти іншою дорогою, ніж демократія і соціалізм. Тільки з допомогою демократії і соціалізму комунізм буде витиснений з закордонних ринків, щоб потім згаснути в своїй вітчизні.»

Але міщанин не читав «Роботніка», і тому заспокійливий голос Імбуся не доходив до нього. Зрештою, цей міщанин боявся також і соціалізму, не дуже орієнтуючись у політичних відтінках. І ті й ті мали червоний прапор. І ті й ті не вірили в бога. І до того ж комунізм поки що не тільки не згасав у власній батьківщині, але, як це доводили всі газети, ширився дедалі більше, закладаючи міни по всій Європі.

І тому міщанин боявся. А боячись, він обстоював військово-польові суди, тюрми, зразкові покарання,—

такі, щоб, пане добродзею, блідий страх узяв усіх цих червоних, які не вірять у бога й вимагають підвищення заробітної платні робітникам.

Та коли говорити про власних пепеєсівських робітників, Імбусь не раз мав у ці дні нагоду переконатися, що в трамвайних майстернях, на металургійних та текстильних фабриках уважніше читають комуністичні відозви, ніж його статтю.

49

Шостого серпня військово-польовий суд у Львові розглянув справу Ботвіна.

Ім'ям Жечі Посполитої Польської обвинувачений був засуджений на смерть через повішення. Вирок мав бути виконаний протягом двох годин після винесення рішення суду.

Саме так — ганебна смерть у зашморгу.

Але у Львові не знайшлося ката. В рішенні суду було цілком виразно сказано: «Смерть протягом двох годин». Ботвін був розстріляний на подвір'ї тюрми в Бригідках.

Це була відповідь усім тим — в Польщі і за кордоном, які протестували проти військово-польових судів і проти ставлення до політичних злочинців як до звичайних бандитів.

Уряд продемонстрував свою міцну руку.

Уряд виявив весь свій страх.

Тепер залишилося ще троє, що чекали в тюремних камерах на Дзельній своєї черги.

50

Кневський уперто дивився в підлогу.

— Не хочу. Не хочу, щоб про це взагалі говорили...

— А все-таки... З вас хочуть зробити ворогів Польщі. А ви ж обоє пішли добровольцями в армію, щоб захищати Польщу, коли вам здавалося, що їй загрожує небезпека. Ці три поранення — ще не все... Вас ще поранено тоді, під Остроленкою²³.

— Не хочу. Нема чого мені вихвалитися цією раною. Проти кого я тоді борюся? Єдине виправдання — мені

ж тоді було вісімнадцять років. А Генеківі — сімнадцять. Дурні були, щенята... Дали себе обдурити.

— Не ви одні.

— Що з того? Ми ж повірили, що це вони напали перші. Як ми могли в це повірити?

Він прикусив губи. Щемів, ятрився старий шрам від рани, одержаної під Остроленкою. Більше, ніж усі нові рани, що ятрився під бинтами.

— Пане адвокат... я бачив їх тоді... І під Остроленкою... так близько їх бачив... Червоні зірки на шапках... Пане адвокат...

Адвокат стурбувався.

— Тихо, тихо, не треба... Вже минуло, пройшло...

— Ні, неправда! Не минуло... Скільки разів я думав саме про це. Пам'ятав!.. Весь час пам'ятав...

— Ви ж вірили тоді, що боретесь за Польщу... Що захищаєте її...

— Ну й що з того? За яку Польщу я боровся? Від кого її захищав? Може, якби не я... не інші, такі, як я... може, було б все інакше... Може б, сьогодні...

— Не будь наївний, хлопче. Розташування сил в Європі, становище самого Радянського Союзу в цей період...

— От-от, саме становище Радянського Союзу в цей період! Як бандити, ми напали в такі страшні, важкі дні, як бандити... І я... Чому, чому я був такий сліпий? Були ж люди, які розуміли, які бачили... Там проти нас, в їхніх лавах, пане адвокат, були польські загони, польські товариші!

— Не забувайте, що вони знали все. Вони разом боролися і разом будували. Під одним прапором.

— Як же могло трапитись, як могло статися, що цей прапор не був тоді моїм прапором? Робітничого сина з Воли? Чому я мусив неодмінно йти з карабіном під Остроленку, щоб лише там зрозуміти, де, на чиему боці мое місце?

Адвокат мовчав.

— А ви, пане, ще хотіли... ще хотіли витягти цю історію...

— Не хотів. Вважав за свій обов'язок звернути увагу, бо для оборони це може бути одним з аргументів.

— Не хочу такої оборони і таких аргументів. Не хочу такою ціною... навіть якби... Кого переконувати? Патріоти... продають цю Польщу день за днем кожному, хто

дасть більше, душать, розчавлюють поліцейським чоботом, наказують людям здихати в цій Польщі з голоду... Що вони зробили з Польщі? Тюрму? Барак для безробітних? То я з ними мушу змагатися в патріотизмі? Ні, ні, нехай вже так буде, як має бути... Коли вмирати, то вмирати так, щоб ця смерть була чогось варта... Як належить комуністові...

— Навіщо відразу так? Побачимо, що можна буде ще зробити. Саме у вас є найбільше шансів.

Кневського пересмикнуло.

— Тобто найбільше шансів з погляду слабких місць обвинувального акту, з погляду фактів і параграфів. Але взагалі ми маємо намір спиратися не на це. Справа викликала обурення в усьому світі. На вашому боці всі прогресивні сили, а не тільки робітничий клас. Міжнародна кампанія набирає дедалі більшого розмаху. Натиск на уряд величезний.

Кневський усміхнувся.

— А знаєте, пане адвокат... Добре було б ще пожити. Дочекатися. Бо так, розумно міркуючи, революція може бути швидко...

Адвокат дивився у вікно. Йому стало боляче від цього усміху, такого несподівано безтурботного й ясного, наче це була не тюремна камера, і не було ґрат у вікні, і не лежала на тюремному ліжку покалічена, тяжко поранена людина.

— Отож ми домовились... Я не буду використовувати цього аргументу. Та коли питають про біографію...

— Тоді я скажу. Бо ж так воно було. Але саме тільки як факт — без ніяких пояснень. Бо ж факту не можна викреслити з життя... На жаль, ніяк не можна.

51

Директор департаменту міністерства внутрішніх справ приймав у себе кількох представників преси. Він мав дати певні вказівки, з'ясувати, чого бажає влада від преси — в рамках загальної кампанії, яку треба було протиставити розгнужданій агітації проти військово-польових судів та нападкам на уряд і правосуддя в Польщі. Справа була досить серйозна, коли зважити на галас, який знявся за кордоном та на який до певної міри треба було зважити.

З прибулими можна було розмовляти відверто. Це були працівники газет, які діставали субсидію від уряду й підтримували уряд без усяких застережень. З іншими газетами можна було поводитись інакше — хоча б з допомогою такого методу, як конфіскація. А тут ішлося про конкретну допомогу, про визначення напрямку наступу й оборони. І тому директор департаменту охоче згодився на цю невеличку нараду й охоче давав пояснення, звичайно, в певних межах.

— В зв'язку з Цехновським комуністи знов витягли справу Багінського і Вечоркевича²⁴, тобто справу Мурашка. Зараз це не дуже вигідно.

— Пане директор, що б ми не робили, комуністи завжди намагатимуться використати це проти нас. Саме преса зобов'язана належно висвітлювати справу, створювати відповідну громадську думку. Якщо Цехновський викрив Вечоркевича і Багінського, він зробив послугу власній батьківщині. А Мурашко? Його вчинок — це вияв патріотичного обурення, вияв благородного протесту. Двоє польських офіцерів, підкреслюю, офіцерів польської армії, виявляється — зрадники, шпигуни чужої держави.

— А чи справді було доведене шпигунство?

Директор знизав плечима.

— Що там було доводити? Доведено, що вони належали до комуністичної партії. Як ви, пане, можете окреслити весь комуністичний рух Польщі й не тільки Польщі? Де тут можна провести чітку лінію поділу між шпигунством у власному розумінні і тим, що можна назвати діянням на шкоду власній і на користь чужої державі. Отже, суд виносить вирок. Порядком обміну польський уряд був змушений — підкреслюю — змушений відіслати злочинців до Росії. Сержант Мурашко глибоко вражений у своїх патріотичних почуттях. Він вирішує сам здійснити правосуддя, і здійснює його. Двоє зрадників не будуть з почестями прийняті в Росії, щоб там шкодити нам ще й з-за кордону та щоб через деякий час знов повернутися сюди нелегально, як зробив цей Гібнер, який теж був у свій час обмінений.

— Так... — згодився співбесідник.

— Ну й що ж, ми повинні цю людину поставити перед військово-польовим судом? Тракувати її так само, як внутрішніх ворогів, ворогів державного ладу, агентів

чужої держави? На щастя, Польща — це Польща, чи подобається це комусь чи ні, і ми не будемо танцювати під московську дудку.

Олівці швидко бігали по сторінках блокнотів. Директор почекав хвилину.

— Чи хтось, панове, ще...

— Все цілком очевидне, пане директор, певні непорозуміння викликає дещо нез'ясоване... в справі Мурашка.

— Що ж тут нез'ясоване? — тихо запитав чиновник і втупив пронизливий погляд в елегантного добродія в пенсне, який сидів навпроти.

— Зрозумійте мене, пане директор, я не кажу про себе, про нас... Для нас нічого нез'ясованого тут нема. Але є певні речі... Ну, я сказав би, клопітні, якщо йдеться саме про громадську думку.

Директор оглядав свої бездоганно білі манжети.

— Наприклад?

— Наприклад... як і чому сержант Мурашко опинився саме в належний час, в належному місці у цьому Здолбунові? Навіщо конвой, який супроводив обмінених, дозволив йому зайти у вагон? Це дрібниці, але...

Директор незадоволено зморщився.

— Пане директор, ви самі цілком слушно зауважили, що це дрібниці. Преса не має підстав цікавитись такими дрібницями. Головне — створити атмосферу, викликати певний настрій... Зрештою, мене дивує, що ми стільки говоримо про Мурашка. Це було чотири місяці тому, для широких верств населення це справа вже минула.

— Так, але ж суд ще не розглянув її.

— Бо в справі Мурашка ще триває слідство.

— Це слідство триває дуже довго.

— Воно триватиме стільки, скільки буде потрібно.— В голосі директора зазвучали сталеві нотки.— І можу вас, панове, запевнити: що б там не галасували і за кордоном, і наші власні комуністи — закон поставиться до сержанта Мурашка з усім почуттям відповідальності, закон зважить на благородні мотиви, які керували цим чоловіком, котрий сам носить військовий мундир, отож з тим більшою чуйністю ставиться до честі цього мундира. Звичайно, те, що я вам сказав,— це лише для вашого відому, панове, саме щоб уникнути всіляких неясностей, а зовсім не для широкого оголошення в пресі.

— Є також певні застереження щодо особи самого Мурашка... Щодо його морального обличчя...

— Як це?

— Здається, він алкоголік чи навіть наркоман... Якись там родинні справи...

Директор знизав плечима.

— Панове, панове, не будьмо дітьми. Саме від преси залежить, як підійти до людини, з якого боку. Наприклад, якщо говорити про Цехновського, я мушу з задоволенням підкреслити, що преса знайшла потрібний тон. Не вдаючись у надмірні подробиці, зуміла знайти суть, яку можна яскраво протиставити демагогічним вигукам про інформаторів, провокацію і так далі... Преса, в значній, переважній своїй більшості, зуміла належно висвітлити заслуги Цехновського перед державою — показати мужність людини, яка боролася з комуністичною заразою, її патріотизм, її відданість, безжалісне цькування, організоване навколо нього комуністами, нарешті, його геройство. В належному висвітленні було показано, як він загинув, саможертвно, до кінця виконуючи свій обов'язок. Більшість газет зуміла, всупереч демагогам, які, на жаль, часом вербуються навіть з кола відомих і всіма поважаних людей, належно поставитись до Цехновського і викликати до нього не зневагу, як цього декому хотілося, а симпатію суспільства... Тут для вас, панове, відкривається широке поле діяльності...

Директор пошукав щось на столі і витяг з купки газет сторінки «Роботніка» з статтю, рясно покресленою червоним олівцем.

— Прошу, ось, наприклад, «Роботнік». Газета, яка, незважаючи на свій опозиційний характер, займає в справі комуністів цілком лояльну позицію. Але й тут ми маємо ось такі слівця про замордованого Цехновського.

Він відсунув газету далеко від очей і почав читати вголос:

— «Нічого не вдієш: провокатор завжди збуджує в чесних людей почуття огиди». І далі. «Серед голосів буржуазної преси,— тут він на хвилину затримався,— буржуазна преса, це саме ви, панове!.. Серед голосів буржуазної преси не було жодного, який би виступив проти системи провокації в таємній поліції. Навпаки: були самі похвальні оди на честь Цехновського».

Директор поклав газету на письмовий стіл і постукав по ній пальцем.

— Цілком зрозуміло, що панове з «Роботніка» досі не можуть позбутися пережитків давніх часів і забувають, що польська поліція — це польська, а не царська поліція. Якщо ми приймемо таку постановку питання, квіточки якої я вам шойно, панове, демонстрував, треба одверто сказати — декларації про потребу знищення комунізму, які ми знаходимо в цій же самій статті, значною мірою знецінюються, коли в справі конкретної боротьби з тими ж комуністами нам кидають отакі колоди під ноги. Навіть якщо ми схочемо пояснювати це як поступку певній частині читачів, що належать до відомих вам сфер... От яких труднощів завдають нам навіть ті, котрі принципово висловлюються проти комунізму. Тим більша відповідальність падає на вас, панове, на пресу, яка підтримує уряд і здорові тенденції в суспільстві. Як я вже сказав, у справі Цехновського ви, панове, були на височині вимог. Але, незважаючи на добру волю, ви й тут відразу ж допустилися певних безтактностей.

— Безтактностей?

— Саме так. Наприклад, зовсім даремно потрапили на сторінки газети повідомлення про те, що і Кневський, і Рутковський вступили в двадцятому році добровольцями в армію... Потім... цих сто п'ятдесят чи двісті злотих, що їх одержував від партії Гібнер.

— Невже й справді тільки двісті злотих? — зацікавився хтось.

Директор знизав плечима.

— Так він заявляє, а інших доказів ми не маємо. Вони ж там дістають оцей свій партмаксимум, як це не дивно, але, порівняно до наших умов, досить невисокий... Згадку про суму, яка не перевищує, а може, навіть і нижча від нормальної заробітної платні бухгалтера, бо ж Гібнер за фахом саме бухгалтер, цю згадку ніяк не можна назвати доречною. Коли пишуть загальними словами про московські карбованці, кожен може тут уявити собі, що сам схоче. Надмірна конкретизація не завжди іде на користь справі...

На хвилину залягло мовчання. Директор обвів поглядом своїх співбесідників.

— Може, хтось з вас, панове, має запитання?

— Маємо, — заявив худий блондин.

— Прошу.

— Власне, це не запитання, а прохання. Якби власті могли достачити пресі відомості про моральне обличчя обвинувачених... Може, якісь деталі, дрібнички...

Директор розвів руками.

— А це, власне, і є завданням преси. Навіщо ви, панове, маєте отих своїх репортерів, чи як їх там? Ви ж добре розумієте, що все залежить від того, як до цього факту чи фактика підійти, з якого боку його висвітлити. А коли йдеться про так званих ідейних, завжди можна знайти щось і, подавши його відповідним чином, викликати бажану реакцію в читача, залежно від того, до яких кіл потрапляє газета. Певні риси комуністів, як, приміром, їх ставлення до костьолу, до легального церковного шлюбу, не можуть користуватися популярністю в нашому католицькому суспільстві. Буває й так, що коли батьки не поділяють переконань синів чи доньок, родинні відносини загострюються. Це також може бути матеріалом... Зрештою, в усіх цих справах, ви, панове, повинні орієнтуватися краще, ніж ми. А в загальних рисах ідеться насамперед про створення відповідної атмосфери, яку з достатньою переконливістю можна було б протиставити намаганням і в нас, і за кордоном зробити із цих злочинців героїв. Хочу також звернути вашу увагу, панове, що вони відповідатимуть за статтями карного кодексу.

— А належність до комуністичної партії?

— Це, між нами, не буде акцентуватись. А ваше завдання — демаскувати, демаскувати, роз'яснювати суспільству, що нема чого симпатизувати злочинцям та що військово-польовий суд — засіб державної самооборони проти ворогів існуючого ладу й порядку в державі.

— Ми постараємося, пане директор,— запевнив від імені своїх колег редактор в пенсне.

52

Вісімнадцятого серпня, ледве закінчився робочий день, у суді, всупереч звичному порядку, відразу ж почали готуватися до наступного дня.

Спеціально надіслані для цього люди старанно перевірили весь будинок — з підвалів і до горищ. Проходи, двері, коридори. Обстукували стіни, підозріло придивля-

лвся до вигину мурів, до стертої подекуди штука-турки.

Старий служник знизував плечима. Його кликали то туди, то сюди, він давав пояснення, показував усе, що від нього вимагали.

Та поволи і його охопило те, що наповнювало атмосферу,— страх.

Явно боялися наступного дня, на який призначено судовий розгляд. Ледве стемніло, в будинок примарширував цілий загін поліції. Призначено чергових, поставлено охорону на всіх поверхах, в усіх проходах і залах. Поліцейський комісар давав інструкції, повторюючи їх по кілька разів, наче хотів втовкмачити в голови своїх підлеглих кожну деталь. На сусідніх вулицях розставлено посилені пости. Невеличкі групки поліцаїв причаїлися в подвір'ях, по кілька поліцаїв стояло у воротах, на сходах будинків біля суду. Військові патрулі, міцно гупаючи чобітьми та порипуючи ремнями, проходили по завулках. Цокотіли підкови поліцейських коней, кінні поліцаї проїжджали по двоє. Пішки під стінами будинків снували в нічному морозі шпиги, силкуючись вглядіти прохожих.

Але прохожих майже не було. Всі намагалися сидіти вдома, вже звечора помітивши дивовижний рух і незвичайне пожвавлення майже в усьому районі. Нікому не хотілося наражатися на перевірку документів і допит — звідки, куди, навіщо? Будинки спали. Поліцаї радилися з двірниками, даючи їм вказівки. Весь район виглядав наче місто в облозі, що чекає на атаку ворога.

Поліцаями, агентами, військовими патрулями була оточена коротка дорога з тюрми до суду, якою мали везти обвинувачених. На всякий випадок, у кількох квартирах зробили обшук, і хоч не знайшли нічого підозрілого, але директор департаменту і сам міністр внутрішніх справ — обидва нервувалися і не спали цілісіньку ніч.

Не було ніяких підстав чекати чогось незвичайного, вжито всіх можливих заходів, щоб забезпечити себе від усяких несподіванок. І все-таки здавалося, що ця серпнева ніч дихає погрозою.

Трое в'язнів, замкнених за надійними замками, під надійною охороною, яка до того ж була в ці дні посилена, троє в'язнів, що лежали поранені, обмотані бинтами, на нарах у своїх камерах, проганяли сон з очей польських властей.

Військово-польовий суд, у відповідь на всі протести, весь натиск, усі намагання, у відповідь на ремствування й гіркий гнів, був справжнім викликом. Виклик був кинутий, і тепер треба було провести битву до кінця. Продемонструвати силу, яка ні перед ким і ні перед чим не поступиться. Показати, що нічого не зміниться, незалежно від того, як і кому це не подобається, хто б то не був — робітник з польської фабрики чи іноземний міністр закордонних справ. Уряд не змінить своєї системи, яку вважає за єдино правильну й можливу в боротьбі з комуністичною небезпекою. І він буде нищити цю комуністичну небезпеку всіма доступними йому засобами.

До столиці стягнуто поліцейські підкріплення з інших міст, хоч і там треба було сподіватися можливих заврушень. Звідусюди позвозили шпигів, агентів, щоб мати око й вухо скрізь: у фабричних цехах, у подвір'ях напханих біднотою будинків, у бараках, на вокзалах. Щоб не дати себе захопити зненацька.

Власне, якби хто запитав, важко було б навіть конкретно відповісти, чого саме чекають. Простягав шупальці страх, повітря було задушливе й важке, наповнене тривогою.

53

Ранком дев'ятнадцятого серпня всі були наготові. Кожен був на своєму місці, і кожен знав, що йому слід робити.

Вже з дев'ятої години на вулицях з'явилися люди, які поспішали на суд. По дорозі їх без кінця обмацували десятки уважних очей. Біля входу пильно перевіряли перепустки й особисті посвідки.

Дуже рано, всупереч звичаю, з'явилися представники преси. Хоча перепустки видавали дуже скупко й обережно, виявилось, що публіки зібралось не так уже й мало. Вона була, щоправда, дібрана дуже старанно, бо ж передбачалося, що обвинувачені намагатимуться за відомою комуністичною традицією використати судову залу як агітаційну трибуну. Завжди можна було сподіватися недоречної реакції серед глядачів. Але до цієї публіки обвинувачені могли апелювати досхочу — серед неї вони не знайдуть співчуваючих.

О десятій годині п'ятнадцять хвилин привели обвинувачених. Всі троє ішли з зусиллям, спираючись на палки. Кневського підтримував поліцай.

О десятій годині тридцять хвилин з'явилися судді: голова суду Гумінський, судді Мирон Хичевський і Ян Рикачевський.

Судовий розгляд розпочався нормально, як і всякий інший, з чисто формальної процедури — перевірення анкетних даних обвинувачених.

54

Гібнер не встав. Відповідав сидячи. Прокурор неспокійно ворухнувся в кріслі. Голова, наче підштовхнутий цим рухом, схаменувся.

— Чому ви, обвинувачений, не встаєте, коли суд звертається до вас?

Гібнер дивився просто в обличчя судді — замкнене, позбавлене виразу. «Як маска»,— подумав він. Що крилося за цими застиглими рисами? Хто він, цей суддя? Яким виявиться протягом найближчих годин? На його нерухомому обличчі не можна було прочитати нічого.

— Я не можу встати. Я поранений,— відповів Гібнер тихо, але достатньо виразно, щоб його слова долинули в усі закутки залу.

Це пояснення було просто формальністю. І суддя, й прокурор чудово знали, що Гібнер поранений. Суддя кивнув головою, подумавши, що Скочинський часом буває нетактовний. Не слід було з самого початку підкреслювати стан здоров'я обвинувачених — все одно це вирине в процесі судового розгляду.

І справді, виринуло негайно ж. Підвівся один з обонців.

— Я прошу відкласти суд з огляду на стан здоров'я обвинувачених. Інакше я вимагаю огляду хірурга, який підтвердить, чи зможуть обвинувачені витримати весь судовий процес і зв'язане з ним напруження, фізичне й психічне, чи матимуть вони змогу давати свідомі відповіді.

Скочинський роздратувався так, що мало не перебив адвоката, хоча він чудово розумів, що така пропозиція мусить бути, і вже приготувався до неї. Адже Кневський

навіть не сидів, а напівлежав на лаві підсудних, і тут нічого не можна було вдіяти. Чотирьох тижнів було мало, щоб довести обвинувачених до хоч трохи пристойного стану. Навіть криваві садна на обличчі Рутковського, сліди штурханів чобітьми, не встигли ще зникнути до кінця. Вони позначалися чорними смугами, які виразно виступали на блідій щоці.

Суддя Гумінський сидів спокійно, і здавалося, що він уважно слухає пропозицію оборонця. На його обличчі прокурор читав, що тут можна не побоюватись несподіванки. Але він не обмежив свій протест кількома реченнями. Треба з самого початку показати цим панам оборонцям, що він не відступить ні на крок і на кожен удар відповідатиме вдвічі дужчим ударом.

— Я рішуче протестую проти відкладання. Хочу звернути увагу суду, що з самого початку були намагання так затягти процес слідства, щоб розгляд справи не міг відбутися у військово-польовому суді. Тюремна адміністрація і прокуратура мають докази того, що ззовні намагалися давати вказівки обвинуваченим не приймати їжі й таким чином затримати своє одужання. Тут мали на меті не звичайну тюремну голодовку, а симуляцію хвороби, яка б кінець кінцем призвела до занепаду сил обвинувачених, а це не дало б змоги провести слідство в термін, визначений для військово-польового суду. Загальновідомо, що з усіх боків було вжито спроб натиску з одною метою — добитися, щоб обвинувачені відповідали перед звичайним судом. Пропозиція оборони має той самий напрям і ту ж саму мету. Не тільки обвинувачені були поранені сімнадцятого липня, були також поранені їх жертви, і тепер вони прибули до суду, щоб виступити як свідки, і даватимуть свої зізнання цілком свідомо, повністю володіючи всіма духовними і психічними почуттями. Стан здоров'я обвинувачених цілком задовільний, є всі підстави розглянути справу без зволікань.

Голова по черзі прочитав історію хвороб обвинувачених рівним байдужим голосом. Не виходячи з зали, суд розпочав нараду. Три голови нахилились одна до одної над історіями хвороб, судді пошепки обмінювалися зауваженнями.

Прокурор відчув, що нервовий тик, який мучив його час від часу, почався знову. Це було неприємне тремтіння лівої повіки, зовсім непомітне, наче коротеньке,

раптове шарпання, одне за одним. Чого ще тут радитись? Досить прочитати історії хвороби і відразу ж винести рішення. Невже він помилився, і Гумінський схоче бавитися в ліберала?

Нарада була коротка. Занадто коротка для збереження вигляду, занадто довга для напружених нервів прокурора. Він поспішав. Всяке зволікання, всяка дрібна перешкода, що відтягала кульмінаційний пункт, до якого він прагнув, виводила його з рівноваги. Вперше в житті здалися йому зайвими й непотрібними правила процедури: оце читання анкетних даних, які були відомі й безсумнівні, оті церемонії з оборонцями, саме існування оборонців. Сковинський знав, що обвинувачені вже не вимкнуться від нього, але хотів якнайшвидше мати остаточне підтвердження цього — вирок.

— З огляду на добрий стан здоров'я обвинувачених, що стверджується свідченням лікарів, справа відкладається не буде.

Серед журналістів пробіг ледве вловимий шерех і рух. Зашелестіли сторінки блокнотів. Поміж публікою війнув шепіт і негайно змовк. Прокурор не хотів у цю мить дивитися на оборонців. Він дивився на обвинувачених. Рішення голови суду викликало на цих трьох, таких різних обличчях однаковий, короткий, як спалах, але виразний усміх. Кневський, що напівлежав на лаві, Гібнер з безвладно повислою, забинтованою рукою, Рутковський з темною смугою синця, що тяглася через щоку аж у біляве волосся, — всі трое всміхнулися однаковим усміхом. «Глумливим», — занотував один з журналістів. «Цинічним», — ствердив для себе прокурор, водночас із почуттям задоволення занотовуючи в думках першу поразку оборонців.

55

Але зараз же він знов насторожився у пильному чеканні. Адвокат Дурач попросив слова.

Між публікою пролетів шепіт. Журналісти ворухнулися на своїх місцях.

— Я стверджую, що в процесі слідства було допущено багато відхилень. Обвинувачені були спершу допитувані звичайним порядком і лише потім порядком готу-

вання до військово-польового суду, для чого не було ніяких підстав.

Прокурор намагався всміхнутися. Але цей усміх тільки розтягнув губи неприємною гримасою. Адвокат на підставі правил і параграфів доводив свою тезу. Байду-же слухали голова й обидва судді його висновки. Здавалося, вони просто нудились. Але прокурор не нудився. Він відчував, як його охоплює гнів. Це був не звичайний черговий процес, коли судді, прокурори, оборонці просто виконують свої обов'язки, і тоги, що їх вони одягають на час судового засідання, а після його закінчення скидають знов, начебто знаменують отой чіткий поділ, який існує між функціями власників тог у суді та за його межами. Прокурор Скочинський чудово знав, що цей оборонець — не звичайний найманий адвокат, що всі його симпатії, всі переконання на боці обвинувачених. Прокурор мріяв, що колись настане хвилина і він зможе посадити на лаву підсудних і цього постійного оборонця комуністів — невисокого чоловіка з солідним виглядом, надзвичайно досвідченого юриста, шанованого всіма за свій розум і освіченість адвоката, запального промовця, знавця кодексів — а по суті, такого ж злочинця, як ті, що сиділи на лаві підсудних. Йому не можна було навіть закинути приналежність до комуністичної партії — він, мабуть, не був її членом — формально: це йому зовсім не було потрібно. Але водночас він безперервно робив цій партії неоціненні послуги, і все це відбувалося на очах суддів, прокурорів, вважалося за цілком нормальне й природне. Прокурор мріяв, що колись настане хвилина і цей розумний — так, щодо цього не могло існувати двох думок — цей дуже розумний чоловік нарешті спіткнеться. Надто далеко заведе його темперамент, і він посковзнеться на вузькій грані між дозволеним і недозволеним. А тоді можна буде поритися в паперах його канцелярії, знайти свідків, поставити перед судом.

Але поки що прокурор усвідомлював, що це тільки мрії. Поки що адвокат Дурач пункт за пунктом розглядав перебіг слідства, і аргумент за аргументом доводив всі недоробки, помилки, довільності в слідстві, в яке прокурор Скочинський вклав стільки енергії, праці й пристрасті.

Він швидко робив нотатки. Готувався до відповіді. Але це було непотрібно. Голова вже двічі перебивав

адвоката, кидаючи йому репліки. Видно, і його помалу залишав спокій.

— Дозволю собі звернути увагу суду, що я не ідіот і не дурень,— заявив адвокат. В залі загуло. Публіка не дуже орієнтувалася в звучанні й значенні параграфів кодексу. Коли говорив Дурач — це звучало переконливо, та коли забирав слово голова, все виявлялося навпаки. Невідомо було, хто з них має рацію. Одне було ясно: між адвокатом і суддею триває двобій. На байдужому досі, нерухомому, як маска, обличчі голови виступили червоні плями. Адвокат говорив піднесеним голосом. Це вже був не той огрядний, добродушний добродій, яким він здавався напочатку. Металічні нотки звучали в його голосі.

— Прошу не вживати подібних слів у державній установі,— суворо зупинив його голова.

— Це не аргументи й не пояснення,— резюмував адвокат.— На підставі того, що я сказав і довів матеріалами слідства, а також параграфами кодексу, ще раз прошу передати справу до звичайного суду.

Прокурор злегка підняв долоню на знак того, що хоче говорити. Але голова не звернув на це уваги. Він сам узяв слово.

— Я стверджую, що, згідно з відповідними правилами кодексу, ніяких відхилень від формальностей, про які тут нам говорив пан оборонець, я не бачу. В актах справи немає ні рішення судового слідчого, ні прокурора про ведення слідства звичайним порядком. І тому треба вважати, що воно з самого початку провадилось порядком підготування до розгляду військово-польовим судом.

— А коли з'явилося рішення про передачу справи до військово-польового суду?

Голова пропустив цю репліку мимо вух. Кілька молодих юристів, які прислухалися, стоячи в кутку біля дверей, гаряче зашепотілися між собою.

— І тому суд не бере до уваги пропозицію оборони й переходить до зачитання обвинувального акту.

— Могли хоча б зберегти вигляд пристойності,— мовив своєму колезі молодий юрист. Той штовхнув його в бік.

— Тихо. Вчися, на майбутнє приймай до відома ту новину, що бувають рішення, винесені ще до початку слідства, компетенції якого суду підлягає даний випадок,

Дурач сів. Стиснув долоні. Те, що діялось, було звичайне, цинічне вбивство.

Скочинський придивлявся до нього збоку. До зблідлого, застиглого від гніву обличчя славнозвісного адвоката.

«Друга поразка»,— занотував він собі в думках і майже з ніжністю глянув на голову, який знов мав такий самий спокійний і непроникний вигляд, як на початку процесу.

56

Всі троє ув'язнених знали обвинувальний акт. Їм вручили його давно, ще в липні, через тиждень після арешту. Прокурор Скочинський дуже поспішав з приготуванням обвинувального акту. Всі троє мали час вивчити його докладно.

Але вони уважно слухали ще раз. Знайомі слова звучали тут, у судовій залі, якось інакше, ніж на папері. Вони набирали життя й барви — темної, грізної.

«Дня сімнадцятого липня 1925 року об одинадцятій годині ранку агенти слідчого відділу Казімеж Лесінський і Антоній Клімасінський... які брали участь в облаві, влаштованій командою VI округи державної поліції у Варшаві...»

«Які брали участь в облаві...»

Ще раз поверталосся те речення, яке стільки ночей не давало спати в тюремній камері. Гібнер дивився на нерівні, стерті лінії на лавці, вже відполірованої рукавами незліченної кількості обвинувачених, і не бачив їх. «Які брали участь в облаві...»

Мов вистежена здобич, вони потрапили в самісінький центр облави. Ще раз — тепер вже перед усією залою, перед десятками слухачів, з найвірогіднішого джерела, з акта, складеного прокурором, виринала темна, страшна правда, що вони пішли просто в район, охоплений облавою.

Хто знав, хто ще знав про підготування замаху на Цехновського? Хто приніс оці «зовсім точні» відомості, що Цехновський об одинадцятій буде на Братській?

Може, товариші вже знають. Може, все вже зроблено. А може, ще стримить десь зрадник, мов тернина, мов

скабка, і даватиме їй далі «зовсім точні» відомості, і посылатиме людей на смерть та за тюремні ґрати.

А може, це просто випадок? Хіба мало облав буває в столичному місті Варшаві вночі й удень? Може, це просто нещасливий збіг обставин?

Він вже ніколи про це не довідається. Ніколи не дістане відповіді на це питання.

Гібнер слухав далі. Довгий список прізвищ постових і поліцейських унтерів, яких він «хотів позбавити життя». Сімнадцять прізвищ постових і поліцейських унтерів, яких «хотіли позбавити життя, але не змогли цього зробити, оскільки постріли частково не влучили, а частково лише поранили постових, не заподіявши їм смерті».

Гібнер слухав, що він «намагався позбавити життя агента слідчого відділу під час виконання ним службових обов'язків... Але не зміг цього зробити й лише важко його поранив».

Гібнер і Рутковський слухали, що на розі Злотої і Твардої вони пострілами з револьверів позбавили життя постового, який намагався їх затримати.

Що їх постріли вбили на Злотій прохожого й поранили двох людей, які допомагали поліції в переслідуванні.

Стаття сорок дев'ята кодексу, яка говорить про замах на життя, стаття п'ятдесят перша про співучасть, стаття чотириста п'ятдесят третя — про вбивство.

Три статті карного кодексу взяв прокурор Скочинський собі на допомогу.

Обвинувачені вже докладно знали, бо не раз розмовляли про це з оборонцями: стаття чотириста п'ятдесят третя говорить про дії, за які передбачається покарання довічним ув'язненням — від восьми до п'ятнадцяти років.

Тільки ця стаття мала ще невеличкий додаток: «За злочини, передбачені... цією статтею, в силу ст. 15 правил Карного кодексу — суд може визначити смертну кару, якщо цього вимагають виняткові обставини даного випадку».

Може визначити. Ось чому їх справу розглядав не звичайний, а військово-польовий суд, — саме щоб визначити смертну кару. Це вже було ухвалено заздалегідь, відразу, коли ще кожен з них не міг підняти голову з подушки в лікарні.

Обвинувачені слухали. Ще раз гриміли залпи пострілів на вулицях Відок, Згода, Братській, Маршалковській, Хмельній, Злотій, Желязній. Ще раз падали поранені — від чиїх куль?

В них, усіх трьох, сімнадцятого липня влучило шість поліцейських куль. Де ж була решта? Адже вперта канонада котилася луною по всьому місту, без упину тріскотіли поліцейські револьвери, бурхлива стрілянина гриміла наосліп, в усіх напрямках. Як же це так?

Там, за дверима кімнати для свідків, чекали всі поліцаї, які брали участь в погоні. Вони прийшли на власних ногах, стояли на власних ногах, їх тяжкі рани вже встигли, мабуть, загоїтись. Вбитий Вітман, поранені прохожі... Жодна з цих сотень поліцейських куль не змінила напрямку, жодна не вдряпнула нікого. Тільки їх власні постріли, спрямовані вгору або в брук,— тільки вони вражали несхибно, тільки вони влучали в ціль.

Рутковському на хвилину здалося, що це все неправда. Сниться недобрий сон, за хвилину мати смикне за рукав і скаже: «Генеку, вставай, вже пізно». І почнеться звичайний день, він, як завжди, зустрінеться з Владком...

Вже тільки Гібнер слухав обвинувальний акт. Рутковський придивлявся до публіки. До чужих обличчя живих людей з волі, які прийшли сюди з власного бажання і потім підуть собі спокійно по вулицях Варшави в теплий серпневий вечір, в ясний серпневий ранок. Вони прийшли сюди, хоча могли піти до Лазенок, до Саського саду. Їм захотілося побачити, як виглядають комуністичні бандити.

Кневський не дивився на публіку. Його погляд був прикутий до лави, де сиділи журналісти. Він перебігав очима з одного обличчя на друге. Намагався вгадати, відрізнити, де саме ці двоє, товариші, радянські журналісти?

Часом йому здавалося, що він вгадав. Але саме тут обраний ним журналіст обертався й обмінювався зауваженням з кимось, хто сидів далі, без сумніву варшав'янином. Або всміхався, і в цьому усміху була цілковита згода з усім, що сказано в обвинувальному акті.

Але погляд Кневського вперто повертався до двох людей, які сиділи поряд, на краю лави. Вони безперервно

записували, й важко було роздивитися в тіні їх схилені обличчя.

Але кінець кінцем один з них, ніби відчувши на собі погляд, підвів голову. Його очі зустрілися з очима Кневського.

Може, він прочитав запитання, палке, пристрасне, вимогливе в очах цієї людини, яка напівлежала на лаві підсудних? Він довго дивився просто в оточені синьою тінню, палаючі від гарячки зіниці.

А потім ледве помітно кивнув головою.

Кневський здригнувся. Він не помилився. Ці двоє — саме вони.

На одну хвилину, на частку секунди він забув про судовий зал. Про обвинувальний акт. Про смерть, що чекає за порогом цього будинку. Відчув погляд незнайомого журналіста, як міцний потиск братньої руки.

57

— Чи обвинувачені визнають себе винними у вбивстві та в замахові на життя співробітників поліції?

— Ні.

— Ні.

— Ні.

Скочинський нетерпляче знизав плечима. Оборона послідовно додержувалась однієї лінії. Але як же можна було заперечувати, коли за хвилину тут стануть, як свідки, самі потерпілі? Факти були достатньо ясні. Він навіть не вважав за потрібне звернути увагу суду, що Кневський на першому допиті визнав себе винним. Зрештою, краще було не чіпати цієї справи. Протокол не був підписаний, в ньому ще є те дурне зауваження Павловського про непритомний стан обвинуваченого, і Кневський легко може сказати, що протокол, по суті, підроблений. І важко буде це заперечити, бо, якщо через місяць обвинувачений виглядає отак, як зараз, тобто як тяжко поранена й тяжко хвора людина, кожен може собі уявити, в якому стані він був тоді. Оборонці не забаряться, причепляться відразу ж. І до того Кневський був єдиним з усієї трійки, котрий викликав тривогу в думках прокурора. Якщо голова раптом схоче погратися в над-

мірну сумлінність, білі шви обвинувального акта щодо цього Кневського почнуть розповзатися. За тих двох прокурор був спокійний, але тут ще могла виникнути несподіванка. А він ухвалив собі — невідступно й твердо — всіх трьох. Якби Кневському пощастило врятуватися, прокурор Скочинський сприйняв би це як особисту поразку.

— Я змушений попросити слова для пояснень.

— Хто це? Хто це? — пошепки зацікавилися журналісти.

— Гібнер.

Гібнер силкувався встати, але конвульсія болю в пораненій нозі на хвилину перекосила його обличчя. І він залишився сидіти.

— Я мушу застерегти суд від припущення, що, не визнаючи себе винним у замахові на життя, я намагаюсь ухилитися од відповідальності. Агента Лесінського я вбити не хотів. Стріляю добре, влучно, за п'ятдесят кроків поціляю несхибно. Але ж я цілив не в голову, а в руки, і це свідчить, що у мене був намір тільки знешкодити свого супротивника. Під час втечі я стріляв угору, бо хотів лише затримати погоню. За вбивство постового Вітмана не можу нести відповідальності. В нього влучила куля ззаду; можливо, що вона була випущена поліцаєм з автомашини. Так само на площі у вугільному складі Борковського я міг повбивати поліцаїв, але не хотів цього робити. Коли нас було поранено, поліцаї били й знущалися з нас, хоча ми не бандити, а комуністи. Замах на Цехновського, який видав поліції десятки наших товаришів, був запланований вже давно. Але ми хотіли виконати його так, щоб не проливати крові невинних людей. Шістнадцятого липня ми могли застрелити провокатора на площі Гувера, але дійшли до висновку, що це місце надто людне і може постраждати хтось з прохожих. Через те ми відклали замах.

— Щоб стріляти в пунктах менш залюднених, отаких, як Маршалковська, — ущипливо зауважив прокурор Суддя Гумінський докірливо зирнув на нього.

— Ми не могли передбачати, що нас затримає агент Лесінський. Ми діяли з метою самооборони. Стрілянина виникла випадково, ніхто з нас заздалегідь цього не передбачав. Стріляли не тільки ми — стріляло кілька десятків поліцаїв.

Він затримався на хвилину.

— Це все?

— Ні. Ще не все. Я хочу протестувати проти того, що тут сказав прокурор Скочинський, ніби ми симулювали хворобу, намагалися не їсти, щоб штучним способом викликати знесилення. Думаю, що досить глянути на нас, аби зрозуміти: нам не треба було нічого симулювати. Рутковський взагалі довго був непритомний...

— Пане голово! — запротестував прокурор.

— Прошу заспокоїтись. Якщо ви, обвинувачений, хочете дати пояснення, давайте, але говоріть тільки про себе. Зрештою, будуть зачитані історії хвороби.

— Історії хвороби говорять про стан нашого здоров'я зараз. Хочу заявити, що прокурор намагається принизити нас морально, весь час обвинувачуючи в брехні. Стверджую ще раз — ми не симулювали нічого. Хочу також пояснити, чому приховав своє справжнє прізвище. Я відразу заявив, що скажу його лише на суді, але зробив це раніше, коли мене почали обвинувачувати в бандитизмі. Прізвище я приховував, щоб не дати поживу пресі в зв'язку з тим, що був порядком обміну відправлений до Росії й потім нелегально повернувся звідти.

Журналісти записували. Пані в чорному оксамиті, яка спізнилася на початок, але її все-таки пустили в зал і посадили в першому ряду, явно нудилась. Вона довго придивлялася крізь лорнет до оборонців.

— Оце і є той відомий Дурач? — запитала вона в сусіда.

— Отой низенький, скраю.

Пані скривилась.

— Я думала, що він гарний.

Але затихла, спіймавши погляд голови, спрямований на неї. Вона вже шкодувала, що прийшла. Ніяких сенсацій, тільки й того, що потім можна буде сказати приятелькам: «Коли я була на тому відомому комуністичному процесі...» Набагато цікавіше було б, коли б справді це був напад на банк, як спочатку казали та як навіть натякав прокурор. Але це була політика, гола політика, славнозвісний Дурач був негарний, обвинувачені виглядали так, наче їх шойно витягли з труни, публіки небагато... Якби не те, що так страшенно важко було дістати перепустку, вона б зараз же після перерви пішла додому.

Прокурор підвівся.

— З огляду на обставини, згадані обвинуваченим, прошу допитати як свідка Антонія Сайделя, вахмістра жандармерії польських військ 1-го дивізіону. Свідок перебуває в будинку суду.

Гібнер здригнувся. Виринуло прізвище, яке запам'яталося з давніх років.

Він вп'явся очима в двері. Серед публіки шепотілись, журналісти обмінювались зауваженнями. Голова не закликав до порядку, він чекав, поки свідок пройде від дверей до столу.

Кремезний, середніх років вахмістр простував важким, хоч і пружним кроком. Гібнера охопило дивне почуття. Не ворожнеча, ні, швидше симпатія. Нічим не вмотивована.

Цей чоловік заарештував його в дев'ятнадцятому році. Це він конвоював його в двадцять першому до радянського кордону. Тепер вони зустрічалися втретє.

«І вже востаннє»,— подумав Гібнер. На нього війнуло спогадами давніх днів.

Дев'ятнадцятий рік — наче не шість років тому, а цілий вік. Він був тоді не набагато старший за Кневського. Тепер йому здавалося, що він був неймовірно молодий шість років тому. Скільки вихорів і бур пролетіло з того дня, коли його заарештовував жандарм, який тепер офіційним тоном викладає свої анкетні дані.

— Чи ви, свідку Сайдель, пізнаєте обвинуваченого?

Вахмістр енергійно стверджує. Звичайно, пізнає, хоч обвинувачений змінився з того часу. Постарів. Але це точно, саме його він заарештував у дев'ятнадцятому році і через два роки конвоював до радянського кордону.

Гібнер несвідомо кивав головою, притакуючи. Він раптом перелинув думкою в ті — які ж далекі — часи! Між людиною, заарештованою в дев'ятнадцятому році, та обвинуваченим, який сидить сьогодні на лаві підсудних, було так багато і так мало спільного. Він був тепер багатший на ціле море досвіду, гірких випробувань, важкої роботи, багатший на все своє життя в Москві. І бідніший на всю фізичну молодість, на всю кров, яка витекла з ран, здобутих сімнадцятого липня, бідніший на безмежне довір'я до людей, тоді ще таке по-юнацькому

сліпе, а сьогодні отруене гіркою трутизною зрад, які довелось пережити.

Мчав поїзд — на схід. Через мазовецькі рівнини, через поліські землі, порослі кущами верболозу, позначені сіткою річок, забарвлені зеленню великих боліт. Була весна — золотилася куросліпом, дзвеніла співом жайворонків, рясніла молодю зеленню. Стугонів, мчав поїзд. Жандарм Сайдель був серед конвою, який супроводив обміненого з Росією в'язня Владислава Гібнера. Чотири роки чи, може, століття тому?

Гібнер думав, дивлячись на вахмістра: скільки можуть вмістити в собі шість років людського життя! Якби йому дозволили, він охоче поговорив би з цим чоловіком. Згадувалось, як тоді вони їхали разом — в'язень і конвоїр. До свободи, до Країни Рад, до батьківщини світового пролетаріату віз його цей жандарм Сайдель. Поговорити б з ним, як із давнім знайомим. Про ту далеку весну, на яку обидва дивилися з вікон вагона. Про ту дорогу, яку вони проїхали разом, хоча й у такому різному становищі.

Гібнер впізнав його чудово. Пізнав би навіть в юрбі людей на вулиці. Дивне почуття — наче цей жандарм з'єднавав його з далекою молодістю, з тією невимовною радістю, що от він їде в країну своїх мрій, в країну найпалкішої любові.

Вахмістр Сайдель не вніс у судовий розгляд нічого нового. Він ствердив тільки те, що він сам, Гібнер, давно вже посвідчив, що добре було відомо і суддям, і прокурорам. А навіть якби й перебирав міру у виконанні службових обов'язків — яке це могло мати значення сьогодні?

І шкода стало, коли той скінчив і, по-військовому повернувшись наліво кругом, пішов із зали вузьким проходом між стіною і лавами для публіки. Гібнер дивився йому вслід. Ніби ще раз відходили від нього ті дні, поліська весна, гуркіт поїзда, який ішов на схід, станція в Здолбунові, де він побачив зелені шапки радянських прикордонників і відчув шалене биття серця, ствердивши, що переходить — одверто, на очах у всіх — радянський кордон, за яким на вокзальному будинку тріпоче під весняним сонцем червоний стяг.

Шкода, що не можна попрощатися з цим вахмістром, він охоче потиснув би йому руку, як давньому знайомому,

якого зустрічаєш через багато років та з яким знов прощаєшся надовго.

Тільки тепер вже не надовго, а назавжди.

І в цю хвилину так реально, як ще ніколи після сімнадцятого липня, Гібнер відчув кінець неминучий, ясний, безсумнівний — смерть. Не далека, абстрактна, а конкретна, що чигає ось тут, близько, і повинна спіткати його за кільканадцять чи за кілька десятків годин.

Обвинувачений випростався, зосередився. Він не відігнав цієї думки — навпаки. Холодно й свідомо поміркував, чи це буде зашморг, чи куля. Хоча, по суті, начебто й усе одно, але він відчув, що це не так. Він волів би — кумедне слово в даному випадку — волів би, щоб його розстріляли.

Голова суду глянув на годинник і оголосив годинну перерву.

59

Натовп нестримно посунув до дверей. Тільки година перерви: схоже було на те, що хочуть закінчити процес протягом одного дня, хоча газети обіцяли, що з огляду на кількість свідків та обсяг слідства суд триватиме довше. Але газети, мабуть, помилялися — все відбувалося прискореним темпом, можливо, затягнуть до пізньої ночі, аби тільки не відкладати на наступний день. Отож залишається тільки ця година перерви, щоб підживитися, відпочити хоча б трохи.

Поблизу були маленькі закусочні, затишні кав'ярні, ресторанчики, наче й другорядні з вигляду, але вславлені своїми смачними стравами. Клієнтів тут було багато — юристи, адвокати, працівники суду завжди мали нагоду вискочити з судового будинку, щоб нашвидку з'їсти обід, перекинутися кількома словами за склянкою чорної кави, підживитися чимось після щойно закінченого процесу. В дні сенсаційних процесів, під час перерви, за столиками сиділи елегантні пані, постійні відвідувачки судових зал, знищуючи цілі гори смачних тістечок з кремом. Деякі юристи-стажери, ще неодружені, по суті, харчувалися тут.

Дехто мав свої постійні місця, яких пильнували кельнери, знаючи, що клієнт напевне з'явиться. Тепер усі поспішали сюди, щоб встигнути попоїсти.

Журналісти заходили рідко, у них були свої улюблені ресторани, тут вони з'являлися тільки вряди-годи, щоб спіймати якусь свіженьку новину. Але тепер майже всі присутні на процесі зайняли місця за столиками. Скрізь чути було жваві розмови.

— Ну, Скочек не дуже постарався,— ствердив юрист-стажер, перед яким поставили порцію фляків. Він щедро посипав їх майораном і пармезаном з мисочок, які стояли на підносі.

— Не дуже! Це просто нахабство пхатися з таким обвинувальним актом. Коли Дурач візьметься за нього, тільки пір'я полетить. А матеріал — як золото, можна було зробити цяцьку.

— Ну, вже й цяцьку...

— Запевняю тебе. Якби мені...

Колега усміхнувся, розрізаючи біфштекс. Напевне, обвинувальному акту багато дечого можна закинути. Але твердження цього молокососа, що він зробив би краще, було просто зарозумілістю.

— Кінець кінцем, це не має такого великого значення. Тільки й того, що адвокати з нього трохи познушаться.

— Ну, Кневський врятується, це ясно.

— Ви думаете, колего?

В іншому кутку лисий пан в окулярах пояснював комусь півшепотом:

— Гумінський даремно себе так виявив.

— Дурач вивів його з рівноваги.

— Саме. Тим часом, якщо справді додержуватись букви закону...

Пані в чорному оксамиті обережно їла тістечко, пильнуючи, щоб якнайменше стерти помаду з губ.

— Ви, пане, мені поясніть, я нічогосінько в усьому цьому не розумію. Засудять їх на смерть чи ні?

Ї лисий супутник кашлянув.

— Без сумніву. Обставини такі, що...

— Всіх трьох?

— Швидше, ні... Сумніваюсь, чи зуміє прокурор добитися смертного вироку для цього Кневського.

— Кневський, отой, що посередині?

— Так.

Пані вередливо надула губи.

— Це трохи безглуздо, що вони всі забинтовані...

Привели б їх спершу в якийсь пристойний вигляд, чи що...
Співбесідник поблажливо посміхнувся.

— Адже їх приводили в пристойний вигляд вже цілий місяць.

— Навіть важко вгадати, гарні вони чи ні.

— Хіба це не все одно?

Пані потяглася за другим тістечком.

— Вам це, може, і все одно. Але набагато цікавіше, коли вони гарні... Ви пам'ятаєте взимку той процес — вбивство на Зельній? Правда, я ж і тоді дістала перепустку з вашою допомогою. Ах, який він був, — ну, захоплюючий!

— Хто?

— Ну, той засуджений...

Біля буфету огрядний, немолодий пан зав'язував собі серветку на шиї.

— Ви чули, пане, останню новину?

— Яку новину?

— Бріан²⁵ надіслав телеграму.

— Бріан? — не зрозумів співрозмовник, затримавши на півдорозі ложку з бульйоном. — Яку телеграму?

— Теж з вимогою передати справу до звичайного суду. До чого дійшло! Міністр закордонних справ Франції втручається в судову справу бандитів!

— Адже уряд не поступився.

— Ще цього тільки бракувало! Бо до чого ж це дійшло б кінець кінцем? Якщо у Франції Бріан мусить поступатися під натиском так званої громадської думки... Бо ніхто ж мене не переконає, що він з власної волі й бажання втручається в цю, по суті, дрібну справу, яку роздмухали до небувалих розмірів... Але щоб не виявити навіть краплини такту! Це вже просто непристойність...

Його товариш, худий і зморщений, мов осіннє яблуко, коловив бульйон у тарілці. Дрібненькі стеблинки порізаного кропу осідали на краях.

— Взагалі, лихо знає, що це діється. З тією Францією погано скінчиться... Ось побачите, пане, що погано скінчиться! Я ж давно казав!

Худенька дівчина маленькими ковтками пила каву. Молодий юрист-стажер, який саме зайшов до кав'ярні, присів до її столика.

— Не думаю, що це розумно, — мовив він тихо, переглядаючи меню. Кельнер затримався в позі чекання.

— Содової води.
— Може бути...
— Я не пізнав тебе в першу хвилину. Ти якось так дивно зачесана...

— Ще б пак! Дивно... Я вперше в житті зачісувалася у перукаря.

Він не зрозумів.

— У перукаря?

Дівчина не відповіла. Гостра, вертикальна зморшка перетинала її чоло. Співбесідник помітив тепер, що не тільки зачіска — підбиті, викладені кучері змінювали її так дивно. У неї були нафарбовані уста.

— Яким чудом ти дістала перепустку?

— Перепустка... звичайно, чужа.

— Як це? А особова посвідка?

— Теж чужа. І сукня чужа, і сумочка чужа...

Справді. Зникнув десь вічний темний костюмчик з поганенького матеріалу. Вона була одягнена не менш елегантно, ніж ці всі дами, які сиділи в судовій залі, слухаючи процес.

— Тим гірше... Просто легковажність.

Дівчина пересувала на скатертині якісь невидимі крихти рожевим лакованим нігтем.

— Я не могла... не могла витримати... Я б збожеволіла, поки це відбувалося. Товариші згодились... Сьогодні — я дружина адвоката. Від особової посвідки й до сумочки... Кому може щось спасти на думку?

— Кожен шпиг може тебе впізнати.

— Коли навіть ти ледве мене впізнав...

— Я все одно докладно усе б переказав... І все-таки ти ризикуєш зовсім даремно.

— Переказав... Я хотіла їх ще раз побачити... Почути... Ні, я не могла, не могла...

Дівчина підняла на нього очі, повні муки. Такі знайомі очі на цьому дивному, нафарбованому обличчі, облямованому начебто чужими кучерями, замість звичайної, трохи розпатланої чуприни.

— Що буде? Скажи, що буде?

— Не знаю.

— Владека вони ж не можуть засудити?

— Можуть зробити все, що схочуть. Ти ж сама бачиш. Але Владека, мабуть, і справді...

Оглядний пан з зав'язаною під підборіддям сервет-

кою нетерпляче дзвонив ложечкою об чарку. Кельнер підбіг.

— Кави? Лікерчику?

— Рахунок. Тільки миттю...

— Справді, як цей час летить... Потім можуть не пустити в залу.

Відвідувачі поглядали на годинники. Дзвонили ложечки об склянки, об тарілки. Кельнери поспіхом бігали, побрязкуючи дрібними грішми. Кав'ярні, ресторанчики, кондитерські поруч з будинком суду порожніли блискучо. Почувся гомін, шурхання ніг, шелест суконь, порипування черевиків: судова зала заповнилася знов.

60

— Що тепер буде? — цікавилася публіка.

— Допит свідків,— пояснив хтось, краще обізнаний з процедурою.

— Цікаво...— пожвавішала пані в оксамиті.

Але виявилось, що це не так цікаво, як сподівалися. Один за одним виступали поліцаї в синіх мундирах. Однаковим кроком простували від дверей до суддівського столу. Однаково, виструнчившись, мов по команді, відповідали на запитання. Однаковість мундирів і поведінки робила їх на диво схожими між собою. Ніби весь час давала свідчення одна й та ж людина. Поліцаї, зрештою, повторювали те, що вже було відомо з обвинувального акту та з преси. Вулиці, номери будинків, чергові постріли. Знов здавалося, що ці троє, які сидять на лаві підсудних, ще раз біжать вулицями Згода, Відок, Маршалковською, Хмельною, Желязною — дорогою, яка свистить од куль, гуде луною пострілів і вигуків.

Деяку різноманітність до цієї монотонності вносили запитання оборонців. Кілька разів прокурор протестував.

— Оборона намагається заплутати свідка... Пане голowo, я протестую проти такого тиску на свідка.

— Свідок сам плутається. Я саме хочу внести ясність до його зізнань,— спокійно відповідав адвокат.

Виструнчившись, наче в строю, поліцаї намагалися не дивитися на адвокатів. Відповідали так, ніби в залі був тільки прокурор і голова суду. Півобертом поверталися то до одного, то до другого. Говорили короткими,

чіткими реченнями, наче складаючи рапорт. Увага публіки хутко ослабла. Почався шепіт. Тільки обвинувачені уважно придивлялися до свідків.

Вони ще раз бігли вулицями Варшави. Це були всі ті, що їх переслідували, що стояли між ними й свободою, між ними й життям. Тепер вони були інші, ніж там, на вулиці, можна було до них придивитися. Глянути, як на звичайних людей у поліцейських мундирах. І ці люди брехали. Спокійно, не змигнувши оком, а може, й самі вірили, що було так, як вони кажуть? По черзі обвинувачували ув'язнених, які сиділи на лаві підсудних, у тому, що вони намагалися вбити кожного з них. А це ж була неправда. Хто краще від них трьох міг знати, до якої міри це неправда.

Тільки цього не можна довести — ніяким способом. Може, кожного зокрема, якби поговорити з ним по-людськи, й пощастило б переконати, довести, що коли б його хотіли вбити, він був би вбитий. А от, бачите, живий і спокійно свідчить проти обвинувачених, підтримуючи всіма своїми словами прокурорський обвинувальний акт.

Гібнер відчув, що його навіть не гніває і не обурює те, що кажуть ці люди. Це ж не прокурор Скочинський, це звичайні поліцаї. Він спіймав себе на тому, що дивиться на них наче дуже здалека, з того берега великої ріки, що котить темні, непрозорі хвилі.

Кневський придивлявся до поліцає, який стверджував, що це саме він остаточно його обеззброїв. Ніколи б не впізнав його; в пам'ять врзалося широке обличчя з розкритим ротом, почервоніле від зусиль. А тепер це було звичайне, бліде обличчя худого чоловіка. І цей чоловік стверджував, що його хотіли забити. Так само, як і всі інші.

Скінчилась довга процесія свідків. Служник зняв укривало з кінця столу. Тепер можна було оглянути речові докази.

«Цілий арсенал», — хутко занотував хтось із журналістів, дивлячись на револьвери, відібрані в обвинувачених. Вони лежали по порядку, один біля одного, а далі патрони, частина в коробках, частина насипана купкою. Голова перелічував номери зброї, судді схилялися над столом, придивляючись до револьверів. Прокурор упорядковував свої нотатки: він знав, що коли скінчиться огляд речових доказів, настане його черга.

— Надаю слово представникові обвинувачення.

Скочинський підвівся, нервово складаючи свої папери. Широкі рукава тоги чіплялися за вистріпані від частого перегортання ріжки аркушів.

Він окинув поглядом залу. Всі очі були спрямовані на нього.

— Мені здається, що обвинувальний акт дає цілком ясну картину злочинних дій обвинувачених, всього, що вони вчинили.

Всі чули зізнання свідків,— кожне з них — це нове обвинувачення злочинців. А тут давали свідчення люди з бездоганим минулим, державні працівники, серед яких були жертви обвинувачених — багато свідків поранено їх кулями.

Не міг дати свідчення постовий Вітман, його труп вже місяць тому вкрила земля. Але від його імені, від імені його родини, яка втратила свого годівника, тут давали свідчення його товариші.

Я хочу тепер почати з того моменту, коли мені подали рапорт про подію сімнадцятого липня. Я міркував тоді: чому обвинувачені опинилися на вулиці Згода № 1. Версія про замах на банк здавалася цілком правдоподібною. Але обвинувачені заздалегідь посвідчили, що вони — комуністи. Це незмірно здивувало мене, бо жоден комуніст не виявляє одверто своєї антидержавної діяльності.

— З нас хотіли зробити бандитів,— зауважив Гібнер.

— Прощу не перебивати! — зупинив його голова. Обвинувачений стиснув губи.

— Отож, справа із замахом на банк залишилася нез'ясованою. Але для суті подій це не має ніякого значення. Залишаються факти, факти, які волають про помсту; вбиті і поранені на вулицях Варшави.

Скочинському зовсім не треба було заглядати до своїх нотаток. Прізвища, вулиці, номери будинків він вже знав напам'ять і не міг помилитися. Він ще раз повторив усе, що містилося в обвинувальному акті, намагаючись тільки висловлюватись не так сухо, надати емоційнішого відтінку оцінкам фактів. Зрештою, він не викладав усіх аргументів, знаючи, що доведеться ще відповідати на промови оборонців. І саме тоді почнеться

головна битва. Тим-то він досить швидко перейшов до остаточних висновків.

— Обвинувачені пояснюють, що не мали наміру вбивати, а тільки хотіли налякати поліцаїв і сторонніх людей, які бігли за ними.

Панове судді, ось тут хвилину тому лунали в цій залі голоси постових державної поліції, на тілі яких ще залишилися сліди куль, рани яких ще не загоїлись, так само, як не встигла ще порости травою могила постового Вітмана, могила студента Кемпнера. Проти слів обвинувачених промовляють факти, наслідок їх дій — кільканадцять жертв — поранених і вбитих.

Біль поранених, тіні вбитих вимагають правосуддя, вимагають покарання. Отож в ім'я нашого ладу, громадського порядку й правосуддя, я вимагаю смертної кари для всіх обвинувачених.

Прокурор для більшого ефекту хотів вимовити це речення якомога сухіше й рішучіше, але всупереч його волі воно прозвучало якось театральню.

В залі запанувала тиша. Заздалегідь було відомо, до чого прямує обвинувальний акт, і заздалегідь було відомо, що, незалежно від того, як піде судовий розгляд, прокурор вимагатиме смертної кари. Та хоча серед цих чотирьох стін вже не раз лунали такі слова і більшість присутніх вже звикла до них, в них прозвучала грізна й урочиста нота.

Тим більше, що це були останні слова, сказані того дня в судовій залі. Був уже вечір, дев'ята година. Голова відклав дальший розгляд до наступного дня.

Тихо, без гомону й розмов виходили люди на вулицю. Ще хвилину їх ніби тримали в полоні недобрі чари слів: «смертна кара».

62

Цього блідого ранку небо було ще холодне й безбарвне. Великі липи в парку стояли нерухомо, жоден повіт не ворухив рясного гілля. Крізь відчинене вікно видко було безкрайню зелень, збиту, мов шумовиння.

Президент з зітханням розплів пальці. Обережно підвівся з оксамитової подушки. Сухо тріснуло ліве коліно, незважаючи на теплу годину, артрит докучав досить від-

чутно. Від довгого стояння на колінах нога розболілася і важко було підвестись. Власне, можна б помолитися, сидячи в кріслі, але це було б надто зручно. Вдень — інша річ. Але ранкову й вечірню молитву треба читати саме так, на колінах. Перша людина в Польщі, президент Речі Посполитої — піл перед обличчям бога. Він помолився навіть за душу тієї вбивці. В газетах знов галас. Нехай репетують. Не можна допустити, щоб кожна служниця могла безкарно вбивати свою нешлюбну дитину. Президент відповідає тільки перед богом та історією. Отож він відповість перед богом за душу злочинної матері. На шальку ваги він кидає свою молитву — правосуддя зробило своє, решта в руках бога. Сумління його чисте. «Не вбивай», — сказав господь. Журналісти можуть обурюватись, що він не згодився на помилування. Фальшивий гуманізм, панове, небезпечне посилення на злидні, на соціальні умови. А тут подвійний злочин — народження нешлюбної дитини і вбивство. Якщо дарувати такі злочини, до чого дійде Польща в ці важкі часи, коли ламаються звичаї, хитаються основи моралі й рак більшовизму точить суспільство?

Це нагадало найсвіжішу справу. Але тут все було ясно й просто, ще простіше, ніж справа неписьменної служниці.

Президент поволі йшов коридором, який вів до оранжереї. Стільки він намучився з цим лікуванням, а воно не допомогло. Сухе хрускання в коліні супроводило кожен крок. Хрускання супроводилося тягучим, неприємним болем; до того ж ще ревматизм давався знаки. Роки нагадували про себе. Треба як слід прожити той час, який йому ще залишився. Багато в житті було втрачено. Нерозважна, дурна молодість, потім період, коли він блукав по манівцях невір'я і згубних соціальних теорій. Ласка божа пізно зійшла на нього. Тепер, на щастя, він вже ясно бачить дорогу; треба, щоб це була дорога до неба. Щоб потім спокійно заплющити очі — з відповідальністю перед богом та історією, так, так, тільки перед богом та історією.

В обличчя ввійшло вологе повітря оранжереї. І відразу все інше відійшло кудись далеко. Оранжерея дихала вогким теплом, мов приручене, пухнасте звірятко. Майже автоматично він торкнув пальцем землю в вазоні. Саме така, як треба. Не надто мокра, не надто суха.

Горшечки стояли на стелажах довгими рядами. Від квітли, підстрижені кущики. Ще кілька місяців тому оранжерея мінилася всіма барвами райдуги, дихала задушливими пахощами квітів, а тепер чути було тільки запах вологої землі. Через порожню кімнатку з подвійними дверима президент перейшов у спеціальне приміщення. Він закашлявся. Тут було сухо й холодно. Садівник ішов за ним навшпиньки. Поспіхом сягнув на полицю — взяти довгу книжку в чорній цератовій оправі. Але президент тільки махнув рукою. Він вийняв з кишені блокнот — список цибулин містився і в книжці садівника, і в блокноті. Так було надійніше.

Цибулини лежали на полицях рівними рядами. Білі, фіолетові, майже червоні, вкриті наче великою риб'ячою лускою, цибулини гіацинтів. Коричневі й золотисті, гладенькі цибулини тюльпанів. Ще інші — круглі, плескаті, довгасті. В сухому піску в ящиках лежали інші, менш цінні. Але спеціальні сорти, які продавалися в Голландії не на дюжини, а на штуки, слід було перевіряти. Ще місяць — і він посадить їх; тоді буде спокійніше. А тепер завжди існувала загроза, що їх можуть вкрасти. Садівник, правда, працює вже стільки років, але ні за кого не можна ручитись.

Не треба було навіть заглядати в блокнот. Президент усе знав напам'ять, міг знайти кожен сорт і кожную цибулину з заплющеними очима.

Він полічив. Тридцять, сорок дві, двадцять, двадцять три. Гіацинти були на місці. Чорні тюльпани — власне, вони були не чорні, а лише коричневі, з фіолетовим відтінком в середині стуленої чашечки. Рідкісна квітка. В половині вересня можна буде посадити. Президент механічно лічив. Не бракувало жодної. І так було завжди. Але це щоденне перевіряння вже стало звичкою. Як ранковий душ, як ранкова (замість прогулянки перед сніданком) й вечірня молитви. Якби не це, напевне б порозкрадали. І не подумали б, скільки коштує кожна цибулина та що за неї заплачено державні гроші.

Часом президент відчував щось схоже на докори сумління — ця слабкість до квітів, до цих, таких неймовірно дорогих цибулин. Їх привезено з далекої Голландії, а раннім літом, коли вже повідцвітали барвисті квіти й позасихали стеблини й листя, їх обережно викопали, просушили, поклали в приміщення з певною температурою

й вологістю повітря. Тепер вони чекають осені, щоб знов повернутися в землю, встигнути вкоренитися до настання морозів і ранньою весною випустити зелені пагони, піднести над грядками колонки гіацинтів усіх барв — від фарфорово-блакитної до густого сапфіра, від блідо-рожевого кольору до густої червіні, від сніжної білини до шафранової жовтизни — піднести в чашечках, яскравих, мов пір'я папуги, безконечну гаму барв.

На ті, що повинні прорости взимку, прийде черга потім, вже восени. Будуть у засипаних піском ящиках, у темряві глибокого підвалу під оранжереею чекати своєї пори, щоб на перший день різдва, в день «Трьох волхів», наповнити кімнати пахощами й барвами. Мабуть, надійдуть ще нові, не бачені досі сорти.

Так, квіти його слабість. Але, напевне, приємна богу, і кінець кінцем з таким хазяйнуванням та суворою ощадністю можна дозволити собі цю єдину слабкість.

Правда, треба звернути увагу, що останнім часом, невідомо чому, збільшилися домашні витрати. Сукня від Герсе для прийому — неминуча витрата, зв'язана з представництвом. Але ж воно, це представництво, не дає нічого, крім прикраси та поживи для писак з гумористичних газеток. Дружина президента — як погано вона почувала себе в цих сукнях від Герсе. І не вміла їх носити, ніяк не вміла. Замість пишатися тим, що президент та його дружина залишилися тими ж скромними людьми, якими були все життя, — з них сміються. Ну й нехай сміються. На щастя, можна заощаджувати на власних костюмах, особливо коли носити їх обережно. Треба звернути увагу Станіслава — ввечері в спальні літала міль. Може, це й справді була тільки малесенька мошка, але на всякий випадок.

Худі пальці пестливо доторкнулися до величезної цибулини гіацинта, великої, мов ріпа, що лежала окремо, сріблясто вилискуючи сухою лускою.

Рипнули двері. Знов треба нагадати, щоб змащували завіси.

Ніхто сам ні про що не подумає.

— Що там?

— Телефон.

— В цю пору?

— Міністр юстиції.

— Міністр юстиції...

Президент зітхнув і старанно витер чисті пальці носовичком. Власне, можна йти — цибулини в порядку. Вже стільки разів просив — не перешкоджати ранком. Якщо встаєш о шостій — то саме для того, щоб ранок був твій. Але, ні. Навіть тут, навіть зараз не можна мати й хвилини спокою.

На телефоннім диску помітно порох. Прибирають абияк. Якщо сам не доглянеш... У глибині душі починало наростати щемливе роздратування. Але вже зазвучав голос у телефонній трубці.

— Звичайно. Не може бути й мови. Цілком зрозуміло. Міністр поспішав. Він явно був знервований. Хоча з якої речі він так нервує? Ні, ні, ніяких побоювань. Адже вони вже раніше умовились остаточно. А оборонців президент особисто не прийме. Люди, які взялися за таку справу... Чесний поляк не міг би добровільно взяти на себе оборону таких злочинців. Досить того, що начальник канцелярії повідомить їх про відхилення заяви. Закордон? Яке тут може мати значення закордон? Якщо існують певні зобов'язання матеріального й морального характеру — вони аж ніяк не поширюються на такі справи. Не Англія і не Франція стоять муром біля радянського кордону, не вони є форпостом християнства, а саме Польща, як завжди, протягом століть — саме Польща. Йй припала історична місія — захищати Європу від поєнвнї більшовизму, як колись захищала від монгольських орд, від турецького наступу. Якщо говорити про Бріана, то він, мабуть, зазнав тиску. Не слід приймати його телеграму буквально. Звичайно, звичайно, він читав. Ще одна причина не поступатися. Звичайно, він одмовить. Категорично і без дискусій. У даному разі навіть преса не наслідмїтьсн нечогосказати, адже громадська думка тут одностайна. Коли передбачається закінчення судового розгляду й вирок? В другій половині дня?

Президент поклав телефонну трубку й гнівно натиснув дзвінок. Згорблений Станіслав з'явився відразу, нечутно ступаючи.

— Телефон знов запрошений, — суворо промовив президент, підводячись з-за письмового столу. Ні, не треба хвилюватись, треба всі ці дрібні прикрості жертвувати богу. Знову весь ранок зіпсований, а так тихо й спокійно було в оранжереї...

Він з зітханням пішов до спальні. Крізь гущавину

листя лилося в кімнату сонячне золото. Президент узяв оправлений в темну шкіру томик. Після снідання треба піти до парку почитати. Роздуми святого Августина наказували забути про дрібні щоденні прикроші, переносили в атмосферу чистої, далекої від усього земного думки, наповнювали довір'ям до бога.

63

Другий день процесу, двадцятого серпня, почався промовами оборонців.

Вони по черзі обговорювали обвинувальний акт. І він розлазився, мов погано пошита одіж. Рвалися шви, стирчали білі нитки недбалого наметування, соромливо вилазила вата підкладки. Від логічної на вигляд будови прокурора Скоринського, від його швидкої пристрасної роботи не залишилося каменя на камені. Видко було ламкі крокви, блаженку штукатурку, що обвалювалася цілими шматками. Обвинувальний акт виявився забрудненим малюнком, де жодна лінія не була намальована правильно, кожна силоміць і брутально спрямовувалась до одного пункту, незалежно від законів і вимог реальної дійсності, факти були притягнені за вуха, дані показані в хибному освітленні. Ясно було, що спершу була записана — в думках чи на папері — вимога смертної кари, а вже потім дороблено все інше.

Прокурор з усіх сил намагався стримати тик. Він ненавидів не тільки обвинувачених, що сиділи на лаві підсудних... Ненавидів цих трьох юристів, котрі по черзі розвалювали всі висновки обвинувального акта. Ні, то не був звичайний судовий процес, такий, як усі інші, — коли після закінчення можна було з оборонцем людини, яку ти обвинувачував, іти пити каву. Тепер прокурор був особисто глибоко зацікавлений у цьому процесі, який втягнув його, поглинув, став його власною, приватною справою. Кожен, хто виступав проти, ставав його особистим ворогом.

— Прокурор цілком слушно не вмістив у висновках обвинувачення в смерті випадкового прохожого, студента Кемпнера. Але потім усі його запитання до свідків виявили, що він хоче підсунути суддям думку, наче винні в даному випадку були обвинувачені — і, як це не дивно,

не один, а двоє. Смертельна рана Кемпнера походила від одної кулі, а цього вже цілком досить, щоб не обвинувачувати водночас і Рутковського, і Гібнера. До того ж є обставина, яка взагалі виключає таке обвинувачення. Експертиза не могла ствердити, що куля, яка викликала смерть Кемпнера, була випущена саме з револьверів обвинувачених. Беручи до уваги, скільки пострілів на вулиці Злотій зробили поліцаї, слід думати, що Кемпнер став жертвою саме когось із них. Жоден із свідків не дав переконливих зізнань у цій справі. Їх твердження були голослівні, необгрунтовані. І взагалі, якщо говорити про цілий ряд свідчень...

Прокурор аж підскачив.

— Оборона могла задавати свідкам стільки запитань, скільки хотіла! Але ставити зараз під сумнів їх правдивість...

— Ніхто не має наміру ставити під сумнів їх правдивість, незважаючи на безліч суперечностей і неясностей. Це можна пояснити атмосферою переслідування, яке включало докладне спостереження, хвилювання, що стирало картину подій, і саме тому слід було б поставитись до деяких свідчень з певною обережністю.

— Наприклад? — гнівно кинув прокурор.

— Наприклад, у справі візника Томчака. Він дає зізнання зовсім інакше, ніж свідки з лав поліції.

— Це не має ніякого значення для справи, — сухо зауважив голова.

— Вибачте, пане голову, але я іншої думки. На мій погляд, це має для справи велике значення, бо показує наочно, які розбіжності ми зустрічаємо в свідченнях.

Рутковський машинально витягав кінчики ниток з бинта, яким була обмотана його ліва долоня. Пальці терпили під пов'язкою, видно, фельдшер затягнув бинта надто туго. Рутковський був поранений легше, ніж обидва його товариші. Але зараз почував, як від втоми його охоплює дедалі більша сонливість. Він намагався сидіти прямо і тримати голову так, щоб ніхто не помітив, яка вона важка, як охоче він поклав би її на лаву і заснув би хоч на хвилину. Щоб відігнати сонливість, яка напливала на нього все частіш, він намагався слухати уважно те, що каже адвокат. Все це було вже відоме — і, проте, говорили начебто не про них. Наче повторювали вже давно чути десь чужу історію.

— Але є речі серйозніші. Обвинувальний акт, цього разу вже й обвинувальний акт, закидає підсудним смерть постового Вітмана. І знову в цьому звинувачуються двоє підсудних, хоча Вітман загинув від одної рани. Отож слід було б довідатись, хто ж справді винен у його смерті. На жаль, слідство й тут не з'ясувало справи до кінця.

Деталь за деталлю обговорили адвокати обвинувальний акт. Деталь за деталлю він розсипався в їх руках. Серед публіки почали перешіптуватись. Пані в чорному оксамиті, що й сьогодні сиділа в першому ряду, підвела на сусіда здивовані очі. Тепер вона вже не розуміла нічого. Виявлялося, що прокурор з початку й до кінця помилявся. Вона вислухала обвинувальний акт, як святе евангеліє, а тепер він розсипався на дрібні шматки. І цих трьох не зможуть засудити на смерть, хоч знайомий, який супроводив її й сьогодні, ще вчора запевняв, що тут іншого вироку не може бути.

Пані витягла з сумочки мікроскопічний блокнотик, написала причепленим на золотому ланцюжку крихтним олівцем у золотій оправі великий знак запитання і показала сусідові. Той посміхнувся і тим самим олівцем намалював на сторінці три хрестики. Пані знизала плечима. Все це було дивно й незрозуміло.

— Обвинувачені стверджують, що не мали наміру нікого вбивати. Обвинувальний акт і пан прокурор у своїй промові намагаються довести, що тут вони розминаються з правдою.

Після трагічного дня сімнадцятого липня минув уже місяць. Тут, у судовій залі, пройшло за вчорашній день кільканадцять свідків, здебільшого якраз потерпілі сімнадцятого липня. І от ми натрапляємо на дивовижне явище. Найтяжче пораненими, найбільш потерпілими виявилися саме обвинувачені. Їх шість ран — цілком безсумнівні. Ті важкі рани свідків, про які говорив пан прокурор, встигли загоїтись протягом місяця. Але обвинувачені досі ще носять на своїх ранах пов'язки.

— Лікарська експертиза... — не витримав прокурор. Суддя Гумінський зирнув на нього докірливо:

— Пане прокурор...

Скочинський замовк. Він був злий сам на себе. Адже він не міг приховати свого нервування, вихоплювався зовсім недоречно. Слід узяти себе в руки. Це ж усе балака-

нина, яка однаково ні до чого не призведе. Нехай собі балакають.

Він узяв олівець і почав малювати орнаменти на бережках нотаток. Змійки, кружальця. Між ними літери: Г. К. Р. Перші літери прізвищ обвинувачених. Він бездумно обводив їх звивистими лініями. Вирішив, поки адвокат не скінчить, не відриватися від малювання. Але це вимагало великих зусиль. Бо тепер дійшла черга до отих нещасних експертиз — експертизи зброї та лікарської. Скочинський і сам дуже добре знав, чого вони варті. Обидві експертизи не трималися купи, незважаючи на обережні формулювання, незважаючи на те, що деякі експерти явно намагалися догодити обвинуваченню. Це були, мабуть, чи не найслабші місця в усьому слідстві. І оборонці безжалісно, мов на долоні, показували цю слабкість, ну й, звичайно, намагалися її прибільшити. А ці троє сидять, наче біля перев'язочної — бинти, бинти, без кінця, ніби навмисне, ніби напоказ.

— Якщо безсторонньо і без упереджень розглянути факти, з них залишається тільки два. Легка подряпина Трембача, який намагався допомогти поліції схопити переслідуваних, і рана агента Лесінського. Щодо Трембача, то у висновках обвинувального акта справу з ним взагалі обминули. Щодо агента Лесінського, то обвинувачений Гібнер категорично стверджує, що не мав наміру його вбивати, а тільки знешкодити. Тут вже зовсім відпадає теорія прокурора, яка мотивує причини невлучності пострілів обвинувачених. Гібнер стояв зовсім близько біля Лесінського, навіть стріляючи не влучно, він, якби хотів, міг його вбити на місці. А все-таки Лесінський живий. Більш того, він уже навіть одужав. Чим же це можна пояснити? Тільки одним. Тим, що Гібнер сказав правду.

64

В залі вже відчувалася втома. Увага публіки слабшала. Деякі крадькома з подивом поглядали на годинники. Чому не оголошують перерви? Люди, звиклі до регулярного харчування в певні години дня, відчували голод. Та й важко було висидіти стільки часу в задушливій залі. Служник обережно пройшов навшпиньки, злегка пори-

пуючи чобітьми, і відчинив вікно. Але в залу долинав далекий гуркіт трамвая, і голова нетерпляче махнув рукою. Вікно зачинили знов. За швидко залишилась велика чорна муха. Коли замовкав голос адвоката, чути було неприємне, надокучливе бриніння. Муха стукалась об шибку і відступала назад з гнівним дзижчанням. Для людей, краще обізнаних з судовою практикою, було ясно — ніякої перерви не буде; голова хоче закінчити процес не тільки сьогодні, а якнайшвидше, без вечірнього засідання.

Поліцай, що стояв найближче до обвинувачених, налив води з графина в склянку й подав Кневському. Булькотіння рідини примусило всіх глянути на лаву підсудних. Обличчя обвинувачених наче потемніли за цей день, очі глибоко запали. Видно було, що вони тримаються останніми рештками сил.

65

— Дурач, тепер Дурач,— зашепотілися журналісти, і весь зал наче здригнувся, знов охоплений напруженою увагою. Скочинський підняв голову від своїх зміжок і кружалець, якими замалював усі бережки нотаток, що лежали перед ним. Він дивився на цього невисокого чоловіка, свого ворога, намагаючись прибрати цілком байдужого виразу.

— ...Про один тільки замах на вбивство мовчить обвинувальний акт, який так щедро розсипає обвинувачення у замаху на вбивство в усіх інших випадках. Про те вбивство, яке обвинувачені хотіли справді здійснити,— вбивство провокатора Цехновського.

— Тепер почне,— шепнув голові суддя Рикачевський, прикриваючи рота долонею. Той ледве помітно моргнув повіками.

— І це не випадкове замовчування. Пан прокурор намагався і в обвинувальному акті, і в своїй промові обминути все, що могло б свідчити про ідейні мотиви дій обвинувачених.

Ми не раз під час процесу чули з уст прокурора невіразні натяки на цю безглузду, наклепницьку версію — напад на банк, що сімнадцятого липня, у день, коли все сталося, знайшла свій відгук у деяких органах преси.

З самого початку з обвинувачених намагалися зробити звичайних бандитів, намагалися підтягти їх дії під параграфи, застосовувані до карних злочинців. Хоча вони відразу заявили, що належать до комуністичної партії, прокурор, який в інших випадках так похапливо і так енергійно намагається викрити й довести цю приналежність, тут пустив її повз вуха і не зробив з даного факту ніяких висновків.

А проте не можна, досліджуючи й обмірковуючи факти, забувати про психологічні мотиви та їх причини, про атмосферу, в якій вони могли виникнути.

Я дозволю собі послатися на думку, запозичену з органу, якому аж ніяк не можна закинути симпатію до обвинувачених чи до комунізму взагалі. Я маю на думці статтю центрального органу Польської соціалістичної партії «Роботнік» — статтю, де гостро засуджуються методи провокації, застосовувані для дезорганізування робітничого руху, і відзначаються істотні причини, що викликали події сімнадцятого липня на вулицях Варшави.

66

Скочинський знов почав малювати своїх змійок. Він намагався не слухати. Але голос адвоката, лункий, несподівано дужий для такого невисокого, непоказного на вигляд чоловіка, розривав заслону, яку силкувався зіткати між ним і собою прокурор. Йому тільки на хвилини щастило втекти від цього голосу — тоді в промові виникали ніби короткочасні провалля.

— Не можна говорити про дії обвинувачених, не з'ясувавши їх мотивів. Так само, якщо піти лінією висновків пана прокурора, котрий намагається бачити в обвинувачених злочинців, і тільки злочинців, та силкується показати їх моральне обличчя в найгіршому світлі, ми не з'ясуємо нічого.

Трое ідейних людей — людей, минуле яких — коли можна вжити це слово в застосуванні до двох підсудних, що ледве починають життя, — не мають в собі не тільки нічого ганебного з погляду людської етики, а якраз навпаки, відбивають образ надзвичайно витриманих з суспільного погляду, суворих до самих себе, благородних щодо свого оточення, самовідданих борців, які палко ві-

рять в справу, заради якої ладні піти на смерть. Я не вимагаю, щоб суд виявляв симпатію до ідей обвинувачених, я прошу тільки безсторонньо підійти до трьох ідейних комуністів, які, здійснюючи те, що вважали за свій обов'язок, завдяки нещасливому збігу обставин, якщо це справді був тільки збіг обставин, змушені були захищати власне життя і свободу. Хочу нагадати, що минає якраз двадцять років, відколи в цій самій Варшаві царський суд засудив молодого робітника Стефана Окшею²⁶...

В залі прокотився легкий шелест.

— Царський суд судив молодого поляка за замах на царського сановника, представника царської влади. І царський окупантський суд, виносячи вирок, згідно з буквою закону, параграфами і правилами, водночас сам звернувся до царя з проханням помилувати обвинуваченого. Невже польський суд не зуміє підвестись на ту вершину безсторонності і зрозуміння ідейних мотивів, на яку зумів підвестись чужий, ворожий, царський суд у поневоленій країні?

Голова підвівся.

— Пане оборонець! Ви переходите всі можливі межі. Ця вихватка — непристойна! Прошу не ображати суд! Адвокат сперся обома руками об трибуну.

— Я не мав наміру ображати суд. Якраз навпаки. Я хотів апелювати до найблагородніших людських почуттів, і я глибоко вірю, що високий суд схоче проникнути під поверхню подій і винесе вирок, згідний з людським сумлінням, згідний з політичним розумом, вирок, який буде не помстою, а справжнім актом правосуддя.

67

Адвокат сів. Прокурор підхопився відразу. Він вже не почував нервового тикю, не думав про нього. Його охопив щирий, непідроблений гнів. Щоб не виявити цього гніву, він почав тихим, мов сичання, голосом. І відразу ж, через кілька речень, перейшов до найважливішого, майже не затримуючись над закидами щодо прогалін і недоробок обвинувального акта.

— Пояснення обвинувачених, що вони хотіли вбити Цехновського, з якого боку ми на це не глянули б, ніяк не може бути виправданням. І тенденції панів оборонців,

і комуністичні листівки, і всілякі непрохані захисники обвинувачених у Польщі та, на жаль, і за кордоном, прагнуть надати їх справі та їх злочинів відтінку ідейності. Але як це виглядає в дійсності?

Прокурор на хвилину зупинився й обвів поглядом залу. Публіка слухала уважно, частина журналістів робила нотатки. Прокурор поправив рукава тоги.

— Тут намагалися провести аналогію між борцями царських часів та обвинуваченими. Обвинувачені робили замах на суспільний лад, дорівнюючи нашу поліцію до московських посіпак. Але тут є принципова різниця — російська жандармерія походила з іншої генерації і, маючи необмежену владу, заробляла собі маєтки. Але наша поліція не становить якогось окремого прошарку, а, беручи до уваги її матеріальний добробут, вербується в основному з пролетарів. Комуністи у нас користуються великою свободою, перебувають у привілейованому становищі.

В кутку, де зібралося кілька молодих юристів-стажерів, пролунав придушений, глумливий сміх. Скоринський здригнувся, наче його вдарили.

— Повторюю, вони перебувають у дуже привілейованому становищі. І, навпаки, влада польської поліції дуже обмежена, а її самовідданість та служба країні — відомі всім. Не можна однією міркою міряти обвинувачених і тих, які із зброєю в руках боролися з посіпаками загарбницького царату. Пан оборонець посилався тут на статтю в органі Польської соціалістичної партії — «Роботнік». Правильно! В даному разі ця газета найбільш компетентна. Але на що посилався адвокат Дурач? Чому він обминув те, що в цій статті найважливіше? Саме ця стаття підкреслює ідеологічну прірву, яка відокремлює колишніх борців ППС і теперішніх комуністичних терористів. Недаремно переважна більшість польської преси, цілком усвідомлюючи цю відмінність, спонукувана здоровим патріотичним обуренням, називає обвинувачених не революціонерами, не борцями, а саме бандитами або комуністичними злочинцями.

Дурач нервово схопився з місця.

— Я не перебивав пана оборонця, хоч мене до глибини серця обурювало багато з того, що ми тут від нього почули. І до того ж я цитую тільки пресу — посылаюсь на факти, які мені можна коментувати так, як я вважаю

за потрібне. Позиція нашої преси, особливо, підкреслюю, тієї преси, яка є виразником громадської думки, польської громадської думки, ця позиція одностайна — від правих до лівих газет. Я не маю, звичайно, на увазі нелегальні комуністичні газетки, я кажу про польську, підкреслюю, польську пресу.

І тому я категорично стверджую, що всі спроби надати діям обвинувачених якогось ідейного забарвлення — не можуть мати ніякої вартості для людини із здоровим розумом. Ми маємо перед собою злочин, і цей злочин повинен бути належно покараний, інакше наша держава може поринути в хаос безладдя й анархії, а кожен злочинець шукатиме «ідейних» мотивів для своїх дій.

Він сів.

— Останнє слово обвинувачених,— голова запитливо зирнув на лаву підсудних.

68

Гібнер підвівся з зусиллям. Боляче щеміла поранена нога, наче свинцем налилася рука. Але це ж мало бути останнє — по-справжньому останнє слово, яке мусило дійти не тільки до прокурора й суддів, не тільки до цієї вибраної публіки. Останній раз він мав нагоду привселюдно сказати, в що вірить, засвідчити свою правду, передати досвід свого життя, стяг, який вирве з рук смерть, передати всім, які борються, які будуть боротися.

Перед ним були байдужі, наче порожні, обличчя суддів. Гнівне обличчя прокурора, яке шарпав вже помітний усім нервовий тик. Застиглі обличчя поліцаїв, облямовані лакованими ремінцями. Строката мозаїка чоловічих і жіночих облич у залі. Насамперед жіночих. Це ж були ті самі пані, які сиділи за вікнами елегантних ресторанів, придивляючись крізь великі шибки до життя вулиці, які на шовкових шнурочках водили на виставки закучерявлених песиків, годинами просиджували у перукаря і через усіх можливих знайомих намагалися добути перепустки на сенсаційні судові процеси. З приемним тремтінням слухали зізнання запеклих вбивць, зворушено витирали очі після вогненних промов оборонців на процесах, де розглядались убивства з ревнощів, жадібно ло-

вили деталі подружніх драм у «вищих сферах», які відкривали таємниці опочивалень, завжди замкнених на сім замків, у розкішних багатокімнатних оселях.

На хвилину Гібнер відчув внутрішній опір. Було щось образливе в тому, що його слухатимуть ці жінки, ці випечені, з рожевими лисинами чоловіки, які їх сюди супроводили.

Але ж тут було ще двоє хлопців, його товаришів на лаві підсудних. Були оборонці, його оборонець. І там, серед журналістів, сиділи кореспонденти «Известий» і представник «Роста». Зберігаючи видимість демократії, про яку стільки говорилося, їм дозволили бути на процесі. І, напевне, є ще хтось із представників французької преси. Ні, те, що він скаже, не залишиться тут, у чотирьох стінах судової зали. Почують товариші на волі, дізнається рідна Лодзь, як і за що ішов він на смерть. Згадають про нього в Домброві. Напишуть у далекій Москві, добрим словом спом'януть товариші, прочитає сестра Бронка. Поранений, безпорадний — він не скорився. Його можуть вбити і в'ють. Але зараз його хвилинка. Він говорить не для цих мертвих, застиглих облич за суддівським столом. Не для цих, прикрашених брильєнтами, рожевих дамських вух. Він говорить для вулиць Варшави, для вулиць Лодзі, для домбровських шахт, для всіх тих, що борються сьогодні, для тих, що боротимуться завтра. Говорить від імені тисяч таких, як він, — борців, в'язнів, прапороносців червоного стяга.

Несподівано ясно й чітко залунав голос. Зала затихла. Навіть пишно зачесані голови дам не схилилися одна до одної, щоб пошепки обмінятися зауваженнями.

— Уже в дев'ятсот п'ятому році, дванадцятирічним хлоп'ям, я боровся за волю Польщі. Я вірив, що коли виникне незалежна Польща — це буде Польща робітників і селян.

Мій батько, столяр з Лодзі, брав участь у повстанні шістдесят третього року. Він боровся саме за таку Польщу — Польщу трудящого народу. В дев'ятсот п'ятому році вся наша родина — і батько, і я, і сестра, — брала участь у революційному русі.

Прокурор Скочинський придивлявся до журналістів. Майже ніхто не записував, крім, звичайно, двох представників радянської преси та закордонних журналістів. Але навіть репортер «Роботніка» крутив у пальцях своє

вічне перо. Ні, вся ця сентиментальна історія про татуся-повстанця найпевніше не потрапить до преси. Однак журналісти, хоч прокурор не раз мав з ними рахунки, в усій цій справі виявили здоровий глузд, почуття державного обов'язку. Вони зробили справді все, щоб не викликати фальшивих реакцій — співчуття чи симпатії до цієї трійки. А щодо згаданого оборонцем дев'ятсот п'ятого року, незалежно від того, що сам він вважав за потрібне сказати в промові, тут прокурор Скочинський мав свою власну думку. Ніяка революція не збуджувала у нього симпатії, тим більше та, що розпалила полум'я бунту водночас у Лодзі, Варшаві, Москві й Петербурзі. Вона тхнула Сходом, московським дьогтем.

69

Рівно, спокійно звучав голос обвинуваченого.

— А тепер запитаю, чому я, польський революціонер, який все життя боровся за Польщу, чому я не опинився сьогодні в лавах ось цих поліцаїв або державних чиновників? Мене немає серед них, тому що я — ворог буржуазної держави.

Голова, який сидів досі нерухомо, з байдужим обличчям, позбавленим усякого виразу, раптом стурбувався. Він перевів погляд із своїх нотаток на промовця.

— Польська держава...

Гумінський постукав олівцем об стіл.

— Прошу не відхилятися від суті справи. Тут не мітинговий зал, а суд.

— Я не відхиляюся від суті справи. Хочу тільки пояснити, чому я, людина, яка змалку боролася за волю, незалежність і щастя країни, опинилась сьогодні в начебто вільній і незалежній Польщі на лаві підсудних.

— Чому ви, обвинувачений, тут опинились, цілком переконливо з'ясував обвинувальний акт.

Серед публіки хтось зареготав коротким, нервовим сміхом. Голова сердито подзвонив.

— Прошу заспокоїтись!

Гібнер сперся долонею здорової руки об лаву.

— Обвинувальний акт я б назвав швидше однобічним. Він не висвітлює найважливішого в даній справі —

становища робітничого класу в Польщі, системи провокацій, терору, застосовуваних...

Олівець застукав з подвійною енергією.

— Якщо ви, обвинувачений, не звернете уваги на мої попередження, я позбавлю вас слова! Прошу по суті! Що ви просите в останньому слові?

— Я нічого не прошу. Якщо я хотів би жити, то тільки для того, щоб надалі служити робітничій справі, якщо ж буду засуджений до смертної кари, то умру з гідністю, як належить чесному революціонерві.

Він сів. Серед публіки прошелестів тихий шепіт.

— Обвинувачений Рутковський!

— Мені більше нема чого сказати.

— Ви відмовляєтесь від останнього слова?

— Відмовляюсь. Все одно мене б його позбавили.

Голова почервонів.

— Зауваження зовсім недоречне.

Уста Рутковського скривив недобрий усміх. Але він промовчав.

— Обвинувачений Кневський!

Кневський вже деякий час боровся з млостю, яка охоплювала його дедалі дужче. Він боявся що зсунеться з лави на підлогу, хоч Генек намагався його підтримувати. Він відчував, що бинт на животі промок, рана знов почала кровоточити. Хвилинами він бачив суддю й прокурора наче крізь туман. Йому було тепер все одно — аби тільки все це швидше скінчилося.

— Відмовляється,— заявив за нього Рутковський, але голова вже не звернув уваги на це невеличке порушення формальності.

— Суд іде на нараду,— голосно сповістив він.

70

В залі загуло. Журналісти бігали до телефону, частина їх оточила оборонців.

— Ну, як ви думаєте, пане адвокат?

Адвокат Дурач підняв на того, хто запитував, втомлені очі.

— Ви ж самі бачите.

— Завжди може бути якась несподіванка.

— Боюся, що тут ніяких несподіванок не буде.

Юристи-стажери завзято сперечалися в кутку.

— Щодо Кневського немає сумніву. Це ж велика різниця.

— Ще, можливо, залишається помилування.

— Незалежно від цього, ось побачите, цих двох — отак, як вимагає Скочинський. Кневському дадуть тюремне ув'язнення.

Журналісти повідомляли свої редакції.

— Нарада. Затримайте складачів. Тільки-но оголосять вирок, відразу ж зателефоную. Як? Майже напевне — два смертних вироби. Так, так, два напевне.

Поволі пливли хвилини.

Скочинський знову відчув, як нервовий тик шарпає йому повіки. Всупереч здоровому глузду, ця довга нарада викликала в ньому нервування й тривогу. Як він хотів би, щоб усе нарешті вже було позаду!

Він вийшов у коридор закурити й зупинився біля вікна у ніші, спиною до коридора. Зараз він не хотів ні з ким розмовляти. Не хотів, щоб хтось помітив його тривогу. Йому спадали на думку різні аргументи й формулювання, яких можна було б ужити в обвинувальному акті та в промові, щоб уникнути деяких вихваток і реплік оборони. Це не мало ніякого значення, але він чомусь напрочуд яскраво бачив усі свої недоречності, плутанину в зізнаннях свідків, і цю нещасну експертизу... Добре, хоч Гумінський весь час був на височині. Правда, неприємно думати, що він йому чимось зобов'язаний. Прокурор відчув сам, цього не треба було йому навіть говорити, що юристи зовсім не були в захваті від обвинувального акта, що він сам своєю промовою не захопив публіку, хоч вона вся була на його боці. Але тепер вже було пізно. Він міг сказати краще, якби йому довелося виголосити обвинувальну промову вдруге, вона, напевне, звучала б інакше. Зрештою, це почуття було йому відоме ще з попередніх процесів. Даремно він мучиться, найголовніше підвести цих трьох до стовпчика, і вони під цим стовпчиком стануть.

— Пане прокурор...

Він поспіхом кинув у куток недокурену, невідомо котру вже сьогодні цигарку. Лише зараз помітив, що в коридорах було порожньо, останні запізнілі слухачі майже бігли до судової зали.

— Прошу встати, суд іде,— урочисто сповістив секретар. Та це було зайве. Ледве ворухнулася клямка дверей кімнати, де радилися судді, весь зал мимоволі схопився на ноги.

В цілковитій тиші рівно, лунко падали слова:

— Військово-польовий суд ухвалив: Владислава Гібнера, тридцяти двох років, Генрика Рутковського, двадцяти двох років, обох за вбивство Кемпнера й Вітмана, а також за замах на вбивство чотирнадцяти постових державної поліції...

Здавалося, всі затаїли подих.

— ...нарешті, Владислава Кневського, двадцяти трьох років, за замах на вбивство чотирьох поліцаїв...

Голова наче зупинився на якусь секунду. Голос його залунав ще гучніше:

— Засудити всіх трьох до смертної кари через розстріл.

— Значить, Кневського теж,— прошепотів хтось серед журналістів. Він не розраховував, і його шепіт у тиші пролунав дуже голосно. Скочинський швидко повернувся в той бік. Але вже не можна було вгадати, хто це сказав.

«Ну так, Кневського теж, так, так, Кневського теж»,— у думці відповів він невідомому газетяреві. І всім іншим.

Він спокійно почав скидати тогу. Справа була закінчена.

— Оборонці просто звідси їдуть у Спалу, до президента,— мовив хтось, проходячи біля нього.

В оселі на Смольній було тихо. Сюди не долинав гуркіт трамвая і змішаний гамір сусідньої людної вулиці. М'який килим приглушував кроки. Зелений абажур лампи на письмовому столі спрямовував усе світло на блискучу поверхню столу, залишаючи кутки кімнати в півморозі. Дівчина сиділа на канапі зіщулившись, підбгавши під себе ноги, вдивляючись у світло лампи, яке відбивалося від скла на письмовому столі. На ній

знов був приношений костюмчик, і помада була стерта з губ.

— Ви, може б, випили чаю?

Дівчина здригнулась. Якусь хвилину вона безтямно дивилася на господаря.

— Ні. Дякую. Не хочу нічого,— мовила злегка захриплим голосом.

Молодий адвокат провів долонею по рудуватій чуприні, що стирчала в усі боки.

— Це може тривати ще довго,— зауважив він.

Дівчина кивнула головою. Звичайно, це могло тривати ще довго. Вона чекала тут повідомлення з двох джерел. Від оборонців, які поїхали до президента в Спалу, і від одного чоловіка з Цитаделі. Невідомо, хто сповістить раніше.

Там, у Спалі, оборонці розмовляють з президентом. Намагаються переконати цього сухого святенника, щоб він підписав помилування. І раптом станеться чудо — він підпише. Скінчиться цей страшний кошмар.

Адвокат намагався читати газету, та літери стрибали в нього перед очима, він не розумів, що має на думці автор статті. Багато разів марно починав перечитувати початок речення. Там, на канапі, сиділа дівчина, зібгавшись у клубок. У півмороці майже не було видко її обличчя, тільки світло, відбиваючись від скла на письмовому столі, вихоплювало з темряви її очі, великі, гарячково блискучі, нерухомі.

Вона жила зараз ілюзією, адвокат знав напевне, чого саме вона чекає,— чуда. Сам він не мав сумніву, що справа Гібнера й Рутковського вирішена заздалегідь. Можна було чекати помилування тільки для одного Кневського. Навіть визначене обвинувальним актом покарання зовсім не відповідало його злочиніві. Якщо президент схоче виявити так звану безсторонність і об'єктивність, він повинен помилувати Кневського, хоча б одного Кневського. Це було майже напевно. Але на щось більше нема чого навіть і розраховувати.

Адвокат не був членом партії. Він був тільки співчуваючим. Час від часу він віддавав своє приміщення для різних зустрічей. Його гостинністю не зловживали, добре було мати на всякий випадок таку базу на цій аристократичній вулиці,— гарну оселю молодого юриста,

сина багатих батьків, лояльних громадян. Ця база була зовсім чиста, ні в кого не могли викликати ніякої підозри оці сходи, застелені м'якою доріжкою, блискучі мідні ручки, мідні таблички, список солідних поважних жильців. І тому ця дівчина могла тут зараз спокійно сидіти, щоб потім віднести повідомлення в іншу, не таку вже солідну оселю, своїм товаришам, котрі в напрузі чекали, як вирішиться доля трьох, як скінчиться велика битва за їх життя, розпочата недавнього липневого дня.

Адвокат бездумно вдивлявся в розгорнену газету. Протягом цього місяця все інше відійшло на задній план: і його праця, і зацікавлення літературою, і світське життя. Над усім тяжіла тінь смерті, що загрожувала трьом засудженим, тінь смерті хлопця у Львові. Раптом він з ніяковістю відчув контраст між тим, що робили ці люди, котрим він час від часу давав свою кімнату, ну хоча б оця дівчина, яку він вже бачив кілька разів, не знаючи навіть її справжнього імені, та послугами, які він намагався їм робити. Ніяковість викликав у нього контраст між цим тихим, великим, спокійним і комфортабельним приміщенням та їх бездомністю, бо ж, по суті, всі вони були бездомні, як цьковані звірі.

А може, все-таки він знав, що дурить сам себе, а може, все-таки помилують усіх трьох?

Важкі завіси на вікнах не пропускали з вулиці світла ліхтарів, не пропускали найменшого звуку. Кімната була мов на безлюдному острові. Дівчина сиділа так тихо, що не чути було навіть її подиху. Тільки старий годинник на стіні рівномірно цокав, монотонно відмірюючи секунди.

Раптом у цій тиші залунав короткий, уривчастий дзвінок. Раз-два, коротенька перерва, і знов — раз-два. Так, як було умовлено.

Дівчина одним стрибком зіскочила з канапи. Адвокат зупинив її рухом руки. Він вийшов у вестибюль. П'ять кроків — пухната доріжка до вхідних дверей. Тут горіла лампа під барвистим ковпаком, кидаючи на стіни рожеві й блакитні плями. Заскреготів ключ. Якусь хвилину адвокат тремтячою рукою намагався скинути металічний ланцюжок.

Біля відчинених дверей стояв хлопець, може, років дванадцяти. Веснянкувате обличчя, кирпатий ніс. Пасмо волосся падало йому на чоло.

— Заходь,— сказав адвокат якимось чужим голосом і зачинив двері.

Поруч з ним стояла дівчина. Навшпиньках, вся напружена, з міцно стиснутими долонями. Обличчя було смертельно бліде, губи розкриті, наче вона от-от мала крикнути.

— Тато переказували: звеліли вкопати третій стовпчик.

Коли зачинилися за ним двері, дівчина взяла свій берет. Довго одягала його.

— То я вже піду.

Голос у неї був безбарвний, наче неживий. Вона сама відсунула заціпку, повернувши в замок маленький, блискучий ключик.

Адвокат стояв, порожнім поглядом дивлячись на темну оббивку дверей, поцятковану віночком з плоских мідяних гвіздочків. Було тихо — нізвідки не долинав жоден звук. Тільки годинник у кімнаті цокав рівно й монотонно.

73

Капітан Буховський зовсім змучився. На нього покладали відповідальність за все — за порядок у Цитаделі, за саму Цитадель, за страти. Протягом останніх днів, ще раніше, ніж було оголошено вирок, на нього градом сипалися інструкції, усні й письмові, без кінця дзвонили телефони. Капітан Буховський мав змогу розмовляти з людьми, які раніше навіть і уявлення не мали про його існування, які стояли настільки вище від нього на ієрархічній драбині, що здавалося, їх долі аж ніяк не можуть зіткнутися, ніяк не можуть схреститися одна з одною. Щонайбільше він міг їх бачити, маршируючи разом із своєю частиною на параді, в день третього травня²⁷, але тоді вони стояли високо на трибуні, а він відбивав парадний крок, повернувши голову до трибуни, з застиглим, зосередженим обличчям й думками, сконцентрованими тільки на одному: еластично відбивати крок, напруженим слухом ловити, як ідуть за ним солдати, чи рівно, без помилок проходить його загін перед очима керівників держави.

А тепер дзвонили, повідомляли, попереджали.

Він зовсім не був ошчасливлений тим, що йому доручили. Хоча доручення було доказом довір'я, та мало

якийсь неприємний присмак. По суті, капітан волів би, щоб його не використовували для цієї функції, яка, правда, теж належала до обов'язків армії, але разом з тим начебто не мала військового характеру. І не тому, що він симпатизує цим обвинуваченим, якраз навпаки. Але він не почував особливої симпатії і до всіх цих прокурорів, суддів, чиновників, які незалежно від самого титулу й становища були все-таки лише цивільними. А він був офіцером, військовим з плоті й крові.

Капітан Буховський почував, що все-таки тут, за нормальними приготуваннями до виконання можливого вироку над засудженими до страти зрадниками батьківщини, криється ледве замаскований страх. Долинали глухі чутки про заворушення на фабриках, казали, що державні особи у Франції висловлюють протест. Прем'єр Грабський²⁸ змушений був дати інструкції послам, акредитованим при урядах різних держав, щоб вони негайно зробили заяву щодо прийому поштовими відомствами цих країн нахабних телеграм, адресованих на його ім'я. Капітан Буховський так само, як усі, знав з преси, котра детально висвітлювала ситуацію, що все це — рука Москви. Далеко сягали щупальці Москви, навіть уряди союзних держав опинялися під їх натиском. По суті, про кого тут ідеться? Слюсар, токар, двоє щенят, в яких ще не обсохло молоко на губах, і бухгалтер — це одна сторона. А друга? Поранені, вбиті, стрілянина в місті; за годину центр Варшави обернувся на якийсь дикий Захід, де відбувається щось на зразок ковбойських пригод, і ці панове в Європі не мають кращої роботи, ніж протестувати проти цілком слушного покарання та вирішувати, який суд має судити злочинців. Спробували б самі мати кордон з таким сусідом і таких токарів та слюсарів у власній країні, напевне б, тоді заспівали іншої. А так — ідуть на повідку в Москви.

Мабуть, у зв'язку з тим тіль тривоги падала звідкільсь згори на завжди сонний, відокремлений від міста височиною грубесних мурів і широкими просторами пустирів зубчастий чотирикутник Цитаделі.

Капітану наказано відповідати за Цитадель, мабуть, сподіваються, що можуть бути якісь заворушення — замах чи спроба відбити в'язнів. Капітан Буховський абсолютно не вірив у таку можливість, але, згідно з наказом, вжив усіх заходів перестороги.

О пів на п'яту його повідомили, що вирок оголошено і засуджені будуть перевезені до Цитаделі. О шостій вони вже були на місці. Капітан здивувався, побачивши їх. Двоє змучених, забинтованих хлопців, які ледве тримаються на ногах, третій старший — теж, видно, ледве живий. Капітан подумав, що ця страта все-таки виглядатиме якось по-дурному, наче добиватимуть поранених. Але зараз же потішив себе, що це його не обходить. Він мусить забезпечити все з військового боку. Про засуджених нехай турбується тюремна адміністрація — це її обов'язок.

Ну, а щодо нього, то все одно ж за кілька чи, може, за кільканадцять годин все буде закінчено. Тоді хай собі протестують досхочу пани Бріани, усі ці різноманітні ліги, комуністичні партії, котрі легально діють у країнах, де, мабуть, керують сліпі люди, що не розуміють, яка небезпека загрожує Європі. І нехай собі як хочуть бунтуються на фабриках, нічого вже не допоможе. Якщо судді ухвалили, що ці троє смертників загрожують безпеці й існуванню польської держави, мабуть, воно так і є, хоч капітану Буховському це здається трохи дивним. Але за кілька чи за кільканадцять годин він поведе звідси своїх солдатів до казарми і все це його аж ніяк не буде обходити.

74

Поволі западав теплий серпневий вечір. Згасли рожеві відблиски на небі, змерхли яскраві надвечірні заграви, що відбивалися у хвилях Вісли. Дедалі рясніше висипали на небо холодні, тремтячі зорі. Над містом стояло золотаве сяйво вогнів, що тьмарило зорі, але тут, над Цитаделлю, зорі було добре видно. В темряві, яка все густішала, поблискувала металічним відсвітом Вісла, наче з глибини води линуло світло — холодне, без променів. Чорними силуетами вимальовувались дерева на трохи світлішому небі. Чорним силуетом здіймався масив мурів, наче велика скеля над берегом ріки. Завжди в цю пору фортеця вже була охоплена сном. Тепер здалека могло б здатися, що все тут іде як завжди. Але Цитадель не спала. Вона жила тихим, ніби причаєним життям. Беззвучно порипуючи шкіряними поясами, промарширу-

вали через подвір'я невеличкі загони. Клацали замки карабінів у зброярні. За мурами, на березі Вісли, на пустирях з боку міста та з боку Маримонта снували людські тіні. Під тополями на березі, в густім мороці, під колонами старих, могутніх стовбурів час від часу спалахував сірник і поволі жарів у темряві вогник цигарки. На валах стояли кулемети, біля них сиділи, скулившись, чергові. Ротмістр Галлас розставляв своїх жандармів всередині будинку і знадвору.

75

Ксьондз капелан Войтчак з'явився вже о десятій вечора. Його попередили, що справа буде нелегка. Він розумів це, але вірив у переконливу силу слова. А насамперед він знав з довгорічного досвіду, що людина перед лицем смерті розгублюється, втрачає сили і, не бачачи порятунку на землі, шукає його навіть у тому, що відкидала протягом усього свого життя. Тим більше, що за суджених трое, може, хоч один зігнеться, може, хоч один та згодиться. А це вже буде велика перемога, нехай довідаються люди, що в ці часи невір'я та еретицтва навіть запеклий комуніст, глянувши в очі смерті, подумав про бога, поєднався з ним, виявив каяття в останню хвилину.

Комендант тюрми, хорунжий Просьневський, тільки знизував плечима. Вся ця історія вже сиділа йому кісткою в горлі. Коли говорити широко, цих трьох слід було відвезти з судової зали до лікарні, а не сюди. Він не дуже уявляв, як виглядатиме виконання вироку, і хоч не говорив про це з капітаном Буховським, але подумав те ж саме: все це буде схоже скоріше на добивання поранених, ніж на здійснення акту правосуддя. На місце страти доїхати не можна, чималий шмат дороги доведеться пройти пішки, а їх, мабуть, понесуть на носилках — безглузда справа. Але капелан, звичайно, про це не турбується, його цікавлять не тіла, а душі.

Хорунжий Просьневський ходив до костьола, звичайно, час від часу, але йому самому важко було сказати, вірить він чи ні, якось не міркував над цим, не було часу, та й потреби не було. А чи висповідуються засуджені перед смертю, чи ні, яке це має значення? На війні тисячі людей гинули без сповіді й причастя, і якось ніхто про

це особливо не турбувався. Краще б їм дали спокій — вони ж ледве дихають, та й не багато вже залишилось — остання ніч.

Хорунжий прийняв «з волі» вечерю для в'язнів, цей звичай він ще розумів, хоча взагалі ця остання передсмертна їжа, де не було ніяких обмежень ні щодо кількості, ні щодо якості страв, не мала особливого успіху у засуджених. Звичайно з'їдала все тюремна обслуга. Може, серед карних злочинців бувало й інакше, але тут, у Цитаделі, де страчували тільки політичних, ще, мабуть, ні разу не трапилось, щоб хтось за кілька годин перед смертю мав особливий апетит.

Але все мусило йти своїм порядком, за правилами. Остання вечеря, капелан, прощання з родиною, якщо вона була або не зреклася засудженого, як це часом траплялося, ну, а вже потім прокурор і ексекуційна частина, і залп, який закінчував усе, мов великий знак оклику.

Взагалі капеланові не пощастило. Але він уперто виконував свої обов'язки і, хотів чи не хотів цього в'язень, завжди залишався з ним аж до останнього моменту, тримаючи в руках свій чорний хрест, який найчастіше сам же й цілував, замість упертих в'язнів, наче десь було сказано, що хрест неодмінно треба поцілувати все одно кому.

Хорунжий відчинив першу камеру, і чорна сутана просунулася в двері. В'язень не встав з ліжка, тільки підвів голову.

— Пробачте, пане, але мені важко вітатися інакше, — він жестом показав на свою забинтовану ногу. Тон був чемний, та капелан зітхнув. Коли його не називали ні ксьондзом, ні капеланом, вже відомо було, чого слід чекати за хвилину.

— Я прибув, сину мій, щоб потішити тебе словом божим...

— Я невіруючий. Не треба мене нічим потішати, — блідо всміхнувся в'язень на ліжку.

Ксьондз, знов зітхнувши, присів на краечку стільця, що його приніс хорунжий.

— В тяжку для кожного хвилину, коли закінчується життя, межу якого визначає бог...

— Ви так думаете? Мені здається, що період мого існування, чи скорше закінчення мого життя, час його й годину призначив і накреслив не стільки бог, як хтось

набагато реальніший і відчутніший — прокурор, члени суду...

— Людина — лише знаряддя в руках бога.

— Так? Отож, здійснюючи те, що так званий закон називає моїм злочином, саме за який мене й засуджено на смерть, я також, на вашу думку, був знаряддям у руці бога?

Ксьондз зніяковів.

— Чи не краще, сину мій, у цю важку хвилину, коли вже так небагато годин залишилось і ти от-от станеш перед лицем бога, чи не краще було б подумати про душу, про її спасіння, про те, що перед тобою, а не за тобою?

— Я вже сказав, що я — невіруючий. По-справжньому невіруючий.

— Навіть перед лицем смерті?

— Тим більше перед лицем смерті. Я не хочу вас ображати, але вам справді не варто було турбуватися. Розумію, що вам потрібно, але, на жаль, тут ні на яке «чудове навернення до бога» сподіватися не можна.

— А все-таки... було б легше, коли б ви очистили свою совість.

— У мене нічого немає на совісті. Якраз навпаки. Це, звичайно, виходить за межі ваших понять, але я почувую себе в цілковитій, найповнішій згоді із своєю, як ви називаєте, совістю, хоч я швидше назвав би це почуттям обов'язку, переконаннями, поглядом на світ...

Ксьондз неспокійно ворухнувся. Чемний тон в'язня вражав більше, ніж коли б той осипав його лайками.

— А все-таки були випадки навернення до бога на смертному ложі...

— Можливо. Але чи не думаєте ви, що велику роль у цих наверненнях до бога на так званому смертному ложі відіграє те, що психіка, нерви людини, а часом навіть і розум її вже перебувають у певному розладі? Що людина, яка «навертається до бога», не завжди володіє своїм розумом і свідомістю?

— Ласка божа знаходить різні шляхи,— суворо мовив капелан.

В'язень усміхнувся.

— Ах, ласка божа... Дуже важко дискутувати, коли оперують такими невловимими поняттями, як ласка божа...

— Я не думав, що приходжу сюди на диспут,— тихо зауважив ксьондз, водночас відзначаючи для себе, що форма розмови непомітно змінилася, в'язень, звертаючись до нього, вже не називає його «паном», хоча в цьому зовсім не чути було більшої пошани, а швидше якийсь відтінок фамільярності. А сам ксьондз якось непомітно перестав казати «сину». Якесь недоречне й надто урочисте було тут це звернення для спокійного, світського тону розмови.

— Я ж відразу попередив, що про так звану «релігійну потіху» — не може бути й мови. Що ж, я старий, запеклий атеїст, комуніст, більшовик...

— Ніколи не пізно покаятьсясь...

— В чому ж мені каятись? У гріхах? А що, коли я вважаю, що не вчинив жодного гріха? Що тільки виконував свій обов'язок?

— Обов'язок перед ким?

— Перед самим собою, перед робітничим класом, перед своїм народом, перед історією, перед майбутнім людськості,— скажемо так.

— До обов'язку перед народом, перед майбутнім вбивство не належить.

В'язень з зусиллям підвівся на лікті.

— Вбивство? Ви знаєте, що я стріляю, не схибнувши, за п'ятдесят кроків? Ви знаєте, що я міг би вбити тих, які нас переслідували, і сьогодні був би вільною людиною, коли б не відступив саме перед убивством?

— Наскільки я знаю, вирок...

— Вирок...— Гібнер глумливо засміявся.— Звичайно, вирок... Ви знаєте, що той убитий постовий був застрелений кулею ззаду? А він же біг не перед нами, а за нами! Як ви це можете пояснити?

— Не моя справа вдаватися в оцінку правомочного вироку суду,— сухо відповів ксьондз.

— Звичайно... Але навіщо нам говорити про такі неприємні речі? Адже ви, по суті, остання людина, з якою мені доводиться розмовляти.

— А родина? — мимоволі запитав капелан.

В'язень ніби притих, згас. Зовсім іншим голосом, в якому вже не чути було нотки гніву, що звучала хвилину тому, він промовив:

— Родина... Ні, до мене не прийде ніхто. У мене тут немає нікого, кого б я міг потурбувати.

— І ніде немає?

— Так, є дуже близька мені людина, моя сестра. Але вона далеко. Дуже далеко, на щастя.

Капелан не підтримав цієї теми, бо він знав, його попередили в тюремній канцелярії: ця сестра там, у «Більшовії». Теж обмінена, так само, як і він, політична злочинниця.

Гібнер замислився. Легка посмішка блукала на блідих устах.

Капелан уважно придивлявся до нього. В'язень наче забув про його існування. Він дивився кудись у просторинь. Звиклий вислухувати людські признання й аналізувати людські почуття, ксьондз відчув, що він зайвий. Тут і справді не було чого робити. Поранений в'язень був далеко звідси — всіма почуттями він був у тій грізній, таємничій країні, в тому грізному, страшному місті, прощався зараз не з життям, — а з тим містом, з усім, що воно для нього означало. Ксьондз з подивом побачив осяяне внутрішнім блиском обличчя. Непомітно зиркнув на годинник. Ще залишаються ті двоє.

В'язень ніби отямився.

— Ви поспішаєте?

Капелан зніяковів.

— Ні, ні, чому... Якщо... Буду молитись...

— Це вже як вам схочеться. Розумію, що це належить до ваших професійних обов'язків. Але чи варто молитися за душу, задалегідь приречену на погибель?

— Ніхто не може бути задалегідь приречений на погибель. Ласка божа необмежена. Втрата надії, сумнів — найважчі гріхи.

— Боюся, що вам доведеться взяти на себе цей важкий гріх, якщо говорити про сподівання повернути мене до бога.

Капелан важко підвівся із стільця.

— Шкодную, що не міг нічим допомогти.

— Але ж, прошу, прошу, ця розмова була для мене досить цікава. Хоч би й тому, що, як я казав, вона остання. Отож щиро дякую. На теми, які не мають нічого спільного з релігією, коли у вас є охота, будь ласка.

— Я духовна особа.

— Це так. Але крім душі, наскільки мені відомо, існує ще й тіло, котре, якщо говорити про мене, за кілька годин перестане існувати.

— Саме тому...

— Саме тому я не бачу причин турбуватися про так звану душу.

Двері зачинилися з рипінням. Ксьондз Войтчак обер з лоба піт, хоча в камері зовсім не було жарко.

76

— Чого хоче цей довгополий? — грубо буркнув Кневський, коли хорунжий відімкнув наступну камеру.

— Я прийшов, сину мій, із словом божим, — обережно почав капелан, побачивши злий погляд і худе, змарніле обличчя в'язня, що нерухомо лежав на ліжку.

— Я зовсім не ваш син. Відколи це ксьондзи одверто признаються в тому, що мають дітей?

Капелан склав долоні і переплів пальці. По суті, це було краще, ніж чемна, спокійна розмова в сусідній камері.

— Духовним сином...

— Чого ви од мене хочете? Хвилини спокою нема, ще й сюди прийшов знущатися!

— Я прийшов допомогти, полегшити страждання...

— Саме? Ви лікар, чи що? Нічого брехати, вам хочеться, щоб я сповідався, правда?

— Так, сину мій. Сповідь приносить полегшення, час подумати про спасіння душі.

— Під три чорти з душею! Ви хочете врятувати мене від пекельних мук? Дякую. З приємністю піду в пекло, може, хоч там не буде чорних сутан. Гей, там хто є?

Капелан неспокійно оглянувся на двері. Хорунжий, мабуть, на всякий випадок стояв зараз же за дверима, бо з'явився негайно.

— Що це в біса? Заберіть під три чорти цього помідора *, ригати мені хочеться від його вигляду! Мало вам ще, здохнути спокійно не дадуть! Забирайся, попе! — гукнув він з останніх сил.

Капелан поспіхом відступив. Хорунжий замкнув двері і співчутливо кашлянув.

* Зневажливе прізвисько католицького духівництва.

— Ви, панотче, підете ще до того, останнього?
— Звичайно... До кінця треба нести свій хрест,— покірно мовив ксьондз, склавши долоні. Протягом кількох секунд, поки відчиняли двері, він тихо молився, ледве ворущачи устами.

П

— Сповідатись не буду. Я атеїст, комуніст.
— А може, все-таки...
— Якщо хочете поговорити про погоду, або про останній футбольний матч, чи про кінофільми — дуже прошу. Ні про що інше розмовляти я не маю наміру.

Цей був, видно, наймолодший. Коли б не надзвичайно худе й прозоре обличчя, виглядав би зовсім як звичайний хлопець, яких ксьондз знав сотні. Важко було повірити, що це теж запеклий бандит, ворог бога й людей, більшовик. Але ж і він вже побував у тюрмі і виїшов на волю тільки для того, щоб взяти участь у цілій низці злочинів.

— Ніч сьогодні гарна?
— Так собі...— невпевнено відповів ксьондз. Він не знав, власне, як йому поводитись. Розмова про погоду була явною нісенітницею, і до того ж він справді, ідучи сюди, не встиг помітити, яка погода. А розмова про щось інше могла б викликати такий самий вибух, як у сусідній камері.

— Шкода. Може, це й безглуздо, але мені хотілося б, щоб була гарна погода... вранці...

Отож він все-таки думав про те. Капелан поспіхом зібрався використати нагоду. Але не встиг він розкрити рота, як пролунало наступне запитання:

— Ви, панотче, любите кіно?
Ксьондз завагався. Але в запитанні зовсім не було відтінку глузування. Воно звучало цілком природно. Може, в'язень теж хотів просто порозмовляти, так само як і той, найстарший з них?

— Не знаю... Я не ходжу в кіно. Я ксьондз.
— Шкода,— зітхнув Рутковський.— А я дуже люблю кіно. Завжди брав абонемент, це дешевше виходить.

У мене навіть ще залишилися квитки. Забрали. Напевне, «глини» самі пішли. Хоча б сестрі віддали. Але де там...

Капелан кашлянув.

— Дивуюсь...

— Чому ви дивуетесь, панотче?

— Що в таку хвилину ти, мій хлопче, думаєш про такі несерйозні речі.

Рутковський глянув у загразоване вікно.

— Ні, чому? Я саме думаю про дуже серйозні речі. Знаєте, я колись ходив до гімназії...

Він сказав «колись», наче це було страшенно давно.

— Ну й кинув її після четвертого класу. Треба було йти працювати, як це у нас буває. Не міг батько стягтись на гімназію. Але я вчився, думав складати екстерном.

Він замовк на хвилину. Ксьондз чекав.

— Атестат... Це називається екзаменом на атестат зрілості, правда? Отож я думаю собі, що сьогодні — складатиму екзамен зрілості. І хотів би скласти його на «відмінно».

В коридорі залунали кроки. Було пізно — чи, може, рано? Залунали голоси. В двері обережно постукали, і на порозі з'явився хорунжий.

— Дуже перепрошую, панотче, але...

— Іду, іду,— поквапився ксьондз.— Я не прощаюсь, сину мій. Залишуся з вами до кінця,— сказав він урочисто.

78

О другій годині з міста з'явилася поліція. Загони піхоти й поліцаї на велосипедах. Частина розсипалася по всіх закутках фортеці, частина залишилась за мурами, на березі Вісли, на пагорках і валах — рештках царських фортів, вже порослих травою. Поліцаї стояли в темряві нерухомо, каламутно поблискували гудзики на куртках, пряжки на тісно стягнених ремнях. Старший комісар Фукс, котрий командував всіма цими людьми у синіх мундирах, був явно знервований. Правда, йому пощастило під час процесу перевезти обвинувачених з суду в тюрму так, що, на превеликий захват преси, були цілком неможливі будь-які демонстрації. Так само щасливо він перевіз засуджених з міста до Цитаделі, але

тепер його охопила тривога. Варшав'ян легко було обдурити, виводячи засуджених заднім ходом, перевозячи манівцями, завулками. Але тепер усі знали — знали вже напевне, що вони саме в Цитаделі. Комісар не боявся нічого конкретного, це була просто невиразна тривога, яка передавалася і його людям. Начебто з почуттям полегкості всі побачили, що пустирі навколо Цитаделі, де їм наказали зайняти позицію, тільки на вигляд були безлюдні, тут аж кишіли агенти, які, мабуть, стовбичили з самого вечора, бо аж змерзли. Ніч була не дуже прохолодна, але з Вісли тягнуло вогкістю, трава була мокра від роси, легкий туман, наче клаптики марлі, лежав у видолинках. Золотиста заграва над містом змерхла, тепер небо над ним було лише трохи ясніше, ніж тут, над Цитаделлю. Велика Ведмедиця креслила на небі свою одвічну дорогу.

Старший комісар Фукс, не звертаючи уваги на росу, що зволожувала йому чоботи, обходив пости, розташовував поліцаїв у видолинках та балочках, розставляв при дорозі. З тихим шелестом обсипався з-під ніг пісок, гірко пахнув полин, що його топтали десятки ніг. Нічний птах раптом пролетів на пухових крилах з протяжним, ридаючим стогоном. Комісар здригнувся. В ту ж хвилину він не так побачив, як відчув, що поруч здригнувся й постовий.

— Дурню, це дрімлюга! — гримнув він, зганяючи злість на підлеглому. Переляканий поліцай мимоволі віддав честь.

— Як накажете, пане комісар, — дрімлюга.

— Ідіот! — знов вибухнув Фукс і подумав, що це зовсім не дрімлюга — звідки тут дрімлюга? Сич, мабуть, мало хіба їх гніздиться в цих старих фортах?

79

Була третя година ранку, коли в Цитаделі з'явився прокурор Скочинський, представники політичної поліції і гарнізонний лікар, капітан Зоммер. Прокурор міг бути задоволений: в Цитаделі було повно озброєних людей. Здавалося, що готуються не до страти трьох смертників, а до тривалої облоги, готуються відбивати штурм цілої ворожої армії. Обзивалася темрява рипінням шкіряних

поясів, брязкотіла металом. Тепер це була справжня Цитадель, нездоланна фортеця, готова до всього. Вона здіймалася в нічному мороці кам'яною брилою, вирізьблювалася почорнілими від років цегляними зубцями, грізна й зосереджена. Беззвучно походжали патрулі, беззвучно примарширував на подвір'я тюрми каральний взвод і рота супроводу. Коротко, уривчасто звучали слова команди, притишені, мов навмисне. Ніхто не розмовляв. Глухо лунав відгомін кроків, люди в блідому світлі прикритих металічними ковпаками ламп і ліхтарів виглядали як тіні.

Хорунжий Просьневський провів прокурора в камери. По черзі, так як сиділи в'язні: Рутковський, Гібнер, Кневський. Скочинський по черзі повідомив їм сухо й стисло, що президент не скористався з права помилування і вирок буде виконано протягом найближчих годин.

Він не міг позбутись враження, що в'язнів, мабуть, хтось уже попередив раніше. Всі троє прийняли повідомлення з цілковитим спокоєм, так, наче це їх не стосувалося. Може, вони й справді не плекали ніяких ілюзій, але прокурору важко було в це повірити. Адже він вже не раз бачив смертників, які не втрачали надії до останньої хвилини, які вмирили, вірячи, що в останню секунду надійде помилування або станеться якесь чудо. «Правда,— відповідав він сам собі,— це ж були карні злочинці, звичайні бандити». Але відразу ж запротестував проти власних думок. У такому разі він ставав на позицію оборони, що так роздратовала його в судовій залі своїми аргументами про ідейність. Ні, просто засуджених вже попередили, і вони мали час приготувати маски байдужості, які вкривали їхні обличчя. Прокурор відчув себе трохи ніяково, мов людина, що з усієї сили замахується на супротивника і, замість влучити в живе тіло, влучає в тінь. Він пережив хвилину тріумфу, коли довідався, що президент, як і обіцяв міністрові, не схотів особисто прийняти оборонців. Але момент повідомлення засуджених про те, що їх заяву про помилування відхилено, не тільки не дав йому сподіваного задоволення, а приніс щось схоже на неприємне розчарування, і це — він знав — мучитиме його ще довго. Дрібниця, але дрібниця, яка не дає спокою, весь час нагадує про себе, мов скабка, встромлена в палець. Не витягнеш вчасно, і вона поволі загноюється, пече й, хоч і невеличка, докучає щоразу, коли необережно доторкнешся до чогось пальцем.

Прокурор доручив хорунжому Просьневському пустити в камери родини Рутковського і Кневського, які чекали на останнє побачення, а сам ще пішов пройтися по подвір'ю. В коридорах Цитаделі було водночас холодно й задушливо, а в канцелярії надто жарко. Він вирішив подихати свіжим повітрям, бо останнім часом майже не бував на повітрі, захоплений працею, зв'язаною з процесом.

Уважно, але так, щоб ніхто цього не помітив, прокурор намагався придивитись до облич солдатів карального взводу в сірих проблисках світанку. Солдати стояли з карабінами до ноги, на їх обличчях не відбивалося нічого особливого. Вони були якісь сонні чи, може, змерзлі, адже зовсім не спали цієї ночі, а вітерець, що линув з Вісли, на світанку став ще холодніший. Вдень ще може бути спека, але зараз пронизливий холодок нагадував про те, що літо хилиться до кінця.

Нічого не казали прокуророві звичайні солдатські обличчя під козирками кашкетів. Вони були всі схожі між собою, наче вийшли з однієї форми. А може, це так тільки здавалося в проблисках світанку, що ледве пробирався крізь нічний морок.

Прокурор походжав туди й назад, нервово потираючи руки. І йому холод давався взнаки, але він не хотів повертатися до будинку. Ще й ще раз здалека придивлявся до солдатів. Це ж вони мають остаточно довести справу до кінця. Це ж вони виконають вирок, який він замислив, визначив своїм обвинувальним актом, провів через суд, через канцелярію президента Жечі Посполитої і приніс аж сюди, до Цитаделі. Це вони, солдати, завершать залпом його великий задум.

Коли прокурор пройшов ще раз, він помітив, що силует фортеці вимальовується чіткіше, ніж кілька хвилин тому. Окреслились невидимі досі зубці мурів і озброєні люди, які шеренгою стояли на мурах. Ліхтарі наче змерхли. Він підійшов до одного ліхтаря і поглянув на годинник. Минала четверта година. Поки вони прийдуть на місце, вже зовсім розвидниться.

— Час починати,— мовив він капітану Буховському, який саме вийшов на подвір'я. Той кивнув головою. Обидва разом зайшли в будинок. Капітан Буховський віддав розпорядження. Весь загін промарширував у тюрму.

Солдати бігцем кинулися в коридори. Розляглася команда. Вони розсипалися ланцюгом, стали тісною шеренгою вздовж стін. Стукнули об підлогу приклади карабінів. Між двома шеренгами озброєних людей в камери пройшли Скочинський, Фукс і Буховський з цілою юрбою поліцаїв. Хорунжий Просьневський відімкнув першу камеру. Рутковський встав, машинально пригладив волосся.

— Вже час,— промовив прокурор. Двоє поліцаїв стали з обох боків в'язня, вивели його в коридор.

— Вже час,— повторив прокурор, і Гібнер, кульгаючи, вийшов із своєї камери.

Кневський відклав набік екстрений додаток газети, який йому принесла мати. Це було повідомлення про останнє судове засідання, текст вироку і коротка замітка про те, що оборонці поїхали до Спали. Саме стільки, щоб заповнити час між прощанням і тією хвилиною, коли вже треба встати й піти на смерть.

О четвертій годині п'ятнадцять хвилин з Белянської брами вирушила довга колона. В першій автомашині їхав старший комісар Фукс і капітан Буховський. За ними половина роти супроводу з багнетами наготові, каральний взвод з карабінами. Потім військова санітарна карета, в якій везли засуджених.

— Дивіться, хлопці, з якими почестями,— тихо зауважив Гібнер, насилу вилазячи на приступку санітарної карети з допомогою поліцаїв. Кневського внесли під руки. Хоча після суду йому вже змінили пов'язку, бинт знову почервонів од крові.

— Принаймні як генералів,— додав Рутковський, дивлячись, як санітарну машину оточують солдати другої половини карального взводу та роти супроводу. Голос у нього був злегка захриплий. Гібнер непомітно поклав йому руку на плече.

— Можете бути спокійні,— запевнив його Генек.— Це тільки холодне повітря.

Зразу ж за санітарною каретою їхала автомашина з прокурором, лікарем та поліцаями. Обабіч і ззаду марширували солдати, стояли кордоном жандарми й поліцаї.

Ніч минала. Небо було зовсім сіре. За годину-півтори ця сірість обернеться на холодну, чисту блакить. Але тепер здавалося, наче високо над землею розгорнено су-

вій небіленого полотна. Сонце нагадувало про себе не рожевим блиском близького сходу, а вузькою смужкою похмурої червіні на краєчку обрію. В сірому небі ще стриміла остання зірка, мов срібний цвяшок. Вісла диміла туманом. Над містом вдалині немов висіла бруднувата заслона. Листя на тополях тихо ворушилося й злегка тремтіло, хоч тут, унизу, не чути було найменшого вітру. Трава обабіч дороги була, мов інеєм, укрита рясною, холодною росою. По той бік Вісли, притулившись до берега, спали баржі з піском. На вершинах дерев боязко починали гомоніти зграйки горобців, наче випробовуючи голос уперше.

81

Прокурор Скочинський здригнувся. Крізь пихкотіння машини до нього долинув якийсь знайомий звук. Він занепокоївся.

Повстаньте, гнані і голодні...

Вони співали там, у військовій санітарній кареті, яка похитувалася по нерівній дорозі перед машиною прокурора. В присутності прокурора, війська, поліції, їдучи в останню свою путь, за п'ять хвилин до смерті співали заборонену, червону, зрадницьку пісню.

Співали на повен голос, наче не були ніколи поранені й хворі, наче не підтримували щойно один одного, сідаючи в цю санітарну карету, наче раптом, невідомо звідки, взялися у них нові сили. Бідний капелан, якому неодмінно схотілося їхати в санітарній кареті разом з ними.

Час розплати настав...

Губи Скочинського скривив усміх. Так, для них справді час розплати настав, якщо для таких людей спершу вимагали звичайного суду, а потім помилування. Для непоправних, запеклих злочинців, які не відступають навіть у хвилину смерті. Помилування? Ну й кінець кінцем все пішло б звичайним шляхом. Обмін з Більшовією — ще б пак, такі герої... Недаремно ж з гіркотою заявив з трибуни сейму депутат Жулавський, що прізвища Ботвіна й цих трьох весь світ знає краще, ніж прізвище будь-якого польського міністра... Отож обмін з Більшо-

вією, а потім вони з'явилися б назад, так само, як з'явився вже один з них, та до того ж навантажені ще дужче більшовицькою мудрістю, отруєні ще глибше більшовицькою отрутою, щоб з новими силами рити, руйнувати, підкопувати фундамент того, що було створено з такими труднощами й зусиллями.

Командир конвою невпевнено оглянувся. Прокурор заспокійливо махнув йому рукою. Нехай собі співають. Хто ж їх почує? Поліцаї? Цих вони не загітують. Солдати? Солдати марширували рівним кроком, з байдужими обличчями, позбавленими всякого виразу. Хвалить бога, солдат в строю — це солдат в строю, захищений надійною зброєю дисципліни, він рухається автоматично і думає тільки про те, щоб не збитися на нерівній дорозі з ритму похідного маршу.

— Хай живе вільна народна Польща!

— Хай живе Радянський Союз!

Командир конвою знов оглянувся. Прокурор посмінувся. Нехай собі вигукують в останній раз. Навколо глуха пустка, місто ще спить вдалині глибоким сном. Ці антидержавні вигуки нікому не можуть зашкодити.

Машини уповільнили хід, підскакуючи дедалі частіше на вибоях та нерівностях дороги. Авто, в якому попереду всіх їхали старший комісар Фукс та капітан Буховський, зупинилося. За ним стали зупинятися всі — і солдати, що марширували по дорозі, і поліцаї. Далі вже не можна було їхати. Стрімкий пагорок, порослий слизькою травою, перетинала вузька стежка.

82

Засуджені виходили з санітарної карети, знов підтримуючи один одного. Широ кажучи, тепер, коли попереду вже не чекало слідство й суд, можна було тільки дивуватися, що вони взагалі ще стоять на ногах. А вони ж не тільки стояли. Вони йшли, хоч це трохи було схоже на мандрівку п'яних. Всі троє хиталися, спотикалися, майже падали — і все-таки йшли. Порівняно краще від інших виглядав Рутковський. Але видко було, що Кневський з величезними зусиллями поборює кожну нерівність ґрунту, що він з усіх сил намагається не впасти. Та от він уже двічі припав на коліно, спираючись доло-

нею об землю. Двоє жандармів взяли його під руки. За хвилину двоє інших почали підтримувати Гібнера. Вся колона посувалася помалу, мимоволі конвой і всі інші мусили пристосовувати свої кроки до кроків важко поранених людей, які вилазили на стрімкий вал.

Землею будем володіти.

Вони співали. Ще співали. Прокурор Скочинський прислухався до слів. Ні, вже ніхто з них не буде володіти землею. Вже тепер тільки грудки землі посиплються на домовини, приготовані там, унизу. Прокурор відчув полегшення, бо до місця страти залишалося вже зовсім небагато. За кілька хвилин можна буде сказати, що справу доведено до кінця.

Униз було сходити легше. Зелений вал спускався стрімким схилом. Там стелилася невеличка лука, зеленіша, ніж навколишні пагорки. По ній сочився невеличкий струмочок, звивиста річка, захована між травою і листям.

Рутковський, який ішов попереду, раптом зупинився.

— Глянь, Владеку, це ж тут...

Кневський побачив. Та сама лука, на яку вони обоє колись дивилися з вершини пагорка.

Він пізнав це місце, і мур Цитаделі, і вал, і цю зелену луку внизу. Там, навпроти, було дерево, під яким вони сиділи з Генеком. Коли ж це було? Тоді вони були ще живі. Ще тільки чекали на те, що має статися. Ще тоді ходив по Варшаві, видавав товаришів Цехновський. Та сама лука...

Тільки тепер тут стояли рядком три вбиті в землю стовпчики. Три темні ями викопаних вже могил позначалися на зеленій траві рівними прямокутниками. Біля кожної здіймався невеличкий горбочок викинутої з ями землі.

Це була їх лука.

І їх стовпчики. Вони зупинилися, покидали шапки й повісили на стовпчиках.

— Попрощаймося, Генеку,— тихо мовив Кневський. Генек кинувся йому на шию. Вони обнялися міцно, як брати. Поцілувались.

— Владеку, Владеку...

— Прощайте, хлопці,— тихо сказав Гібнер. Ще раз відчув, наскільки він старший від них. Обережно, щоб

не зачепити рану, обняв Кневського. Відчув його худе, змарніле тіло. Високий хлопець раптом здався йому дитиною, беззахисною, змученою до краю. Гібнер зблизька заглянув йому в очі. Вони були ясні й прозорі до дна.

— Дякую вам,— тихо сказав він, цілуючи обох по черзі. Хотів машинально додати: «ніколи вам цього не забуду», але згадав, що слово *ніколи* вже не має ніякого значення. Ніколи й завжди — закінчувалися тут, на зеленій луці, під муром Цитаделі, звідки вже нема вороття.

Прокурор, поліція, солдати стояли тут, поруч, але були наче неприсутні. Вони дали засудженим цю коротку хвилину прощання, не перешкоджали. Прокурор тактовно дивився в землю. Але за хвилину він кашлянув.

— Ну, вже,— промовив Гібнер.

— Пане прокурор...

В чому річ? Не прив'язувати їх до стовпчиків, не зав'язувати очей?

Скочинський хвилину вагався. Цей наймолодший, мабуть, тому виступав від імені всіх, бо трохи краще тримався на ногах. Він говорив спокійно — отак просять позичити сірники або питають, де така чи така вулиця. Хоч обличчя в нього — прокурор бачив це добре — було мокре від сліз. Але це були сльози прощання.

Командир карального взводу, капітан Секежинський, занепокоївся.

— Пане прокурор...

Прокурор не дав йому договорити...

— Не бачу причини відмовляти засудженим в останньому проханні...

— За правилами — мої солдати вперше...— заїкнувся капітан.

Прокурор обірвав його суворим поглядом.

— Я сказав, що не бачу причини відмовляти в цьому проханні. Прошу не зав'язувати очей засудженим.

83

Звичайно, тепер можна було дозволити собі цю великодушність. Тепер вони вже не втечуть — нехай краще глянуть розкритими очима в очі смерті. Це, правда, їх вже нічого не навчить, але прокурор Скочинський мав надію, що, може, ще котрийсь із них раптом зломиться,

не витримає, коли побачить так близько чорні отвори дул. Дивне створіння — людина: надія не залишає її навіть годі, коли здоровий розум, мов на долоні, показує, що все вже скінчене. Може, саме така надія, розпачлива й безтямна, криється в серцях цих людей і надає їм сили? Надія — з тих легенд для молоді та романтичних віршів, де в останню хвилину, коли офіцер вже підносить шаблю, з'являється гінець з помилюванням, або загін озброєних друзів вискакує з-за зеленого валу й кладе покотом тих, що мали виконувати вирок...

Правда, не в легендах для молоді і не в романтичних віршах, а в справжньому житті і на цьому ж самісінькому місці не так давно трапилася така подія. Командир карального взводу підніс шаблю саме тоді, коли на пагорку, на зеленому валу, з'явився задиханий батько засудженого, розпачливо вимахуючи білим папірцем, підписаним в останню хвилину помилюванням. Потрібна була лише частка секунди, але шабля опустилась, і цієї частки секунди, необхідної, щоб засуджений залишився жити, не стало. Тільки й того, що засуджений встиг довідатися, бо йому теж не зав'язували очей, що він помилюваний. Ну й батько, всупереч усім правилам, мав змогу взяти участь у розстрілі сина. Але зараз такий випадок не міг трапитись. Ні, тут вже не могло прийти помилювання. Президент твердо й рішуче відмовив, здається, його зовсім не треба було переконувати. Не можна було сподіватися й на казкових друзів. Варшава спала глибоким, передсвітанковим сном. Всі вулиці, що вели в цей бік, всі дороги були оточені військом і поліцією. Хто ж міг кинутись на мурі Цитаделі, наїжені кулеметами? Беззбройні робітники? Ця комуністична партія, яку громили щодня, шарпали вишками, більша частина якої сиділа в тюрмах Польщі?

А ті друзі, в яких сонце сходило раніше, ніж тут, були надто далеко, щоб мати змогу чим-небудь допомогти. Хоч вони й старались, ох, як старались!

А може, все-таки... Страшенно хотілося прокуророві побачити, як бліднуть засуджені, тремтять, плачуть, може, й просять. Як вони благають помилювання. На цього найстаршого нічого було сподіватися, але ті двоє хлопчаків, може, ще просто не усвідомлюють, що має статися за хвилину, і в останню мить зламаються. Це було б непогано, хоч би навіть з огляду на цього ксьондза,

який дедалі більше дратував прокурора. Він явно розклеївся, руки, що тримають хреста, огидно трусяться... Ну от, старався чоловік, мучився, і все дарма. Йому було б легше, якби хоч один виявив каяття. Навіть і для солдатів це зовсім погана наука — бачити ось таку запеклість. А коли людина прив'язана до стовпчика, з пов'язкою на очах, тоді вже не бачиш ні страху, ні каяття на її обличчі.

Ну й до того ж прокуророві й самому хотілося побачити цей страх і каяття. Щоб заспокоїти оце невеличке щеміння — спогад про кам'яні, спокійні обличчя. Навіть повіками не кліпнули, коли він повідомив, що прохання оборонців про помилування відхилене.

84

Всі троє знов стали біля стовпчиків. Вони намагалися випростатись. Навіть Кневський, хоча й почував, що кров тече вже крізь бинти, спливає теплим струмочком по нозі.

Каральний взвод вишикувався рівною шеренгою, за п'ять кроків від засуджених. Великим півколом стояли навпроти них комісари й представники влади, а далі поліція, жандарми, солдати.

Троє засуджених бачили перед собою тісну юрбу людей, чужі, байдужі обличчя. Позаду був мур Цитаделі, за ним Вісла. Ліворуч — місто, яке ще спало тихим ранковим сном. Небо з сірого поволі зробилося перлово-блакитним. На сході починали пломеніти рожеві заграви ранку, але засуджені їх не бачили, схід був за ними. Вони могли тільки помітити його відблиск на лиснючих вістрях багнетів.

— Зброю готуй!

— Хай живе Польща, робітнича й селянська, хай живе Радянський Союз!

Прокурор кашлянув і виступив на півкроку вперед. Забряжчали, клацнули в руках карабіни. Солдати виструнчилились. Поліцаї й офіцери притулили долоні до козирків. Цивільні скинули капелюхи.

— Ім'ям Речі Посполитої Польської...

Ще раз прокурор Сковинський читав вирок найяснішої Речі Посполитої.

— Хай живе вільна, справедлива, незалежна!

Він читав, підносячи голос, так, щоб його не приглушили вигуки засуджених. Прозвучало останнє слово. Прокурор дав знак капітану. Блиснула шабля в повітрі. Спалахнув на її відполірованім вістрі рожевий блиск, звістка про схід сонця. Однаковим вправним рухом піднесли дула карабінів карального взводу на височину облич засуджених. З відстані п'яти кроків вони дивилися в чорні отвори дул.

Гібнер ще вище підняв голову.

— Цільтеся добре, солдати! Щоб не схибили, коли настане час і ви стрілятимете в тих, які сьогодні наказали нас розстріляти!

— Цілься! Вогонь!

Гримнув залп.

Тільки тепер капітан Буховський відчув, як нервова конвульсія стискає йому горло. Як вони стріляли? Як вони сміли так стріляти?

Всі троє впали на землю. Ні, не впали — осунулись. Живі! Нова команда — новий залп. І ще — третій і четвертий. У капітана Буховського тремтів кадик. Що це таке, холера б його взяла?

Хвалити бога, всупереч правилам, але згідно із здоровим розумом, сержант пристрелив з револьвера того, який ще ворушився. Після чотирьох залпів!

Командир взводу, капітан Секежинський, був білий як полотно, коли лікар віддав честь, стверджуючи смерть засуджених. Сковинський не витримав:

— Поздоровляю вас, пане капітан,— промовив він, поволі й старанно натягаючи рукавичку.— Чотири залпи плюс револьверний постріл. Чудові солдати. В більшовиків на фронті вони теж так стрілятимуть?

Командир взводу хотів відповісти, але йому перехопило голос. Він тільки проковтнув слину й віддав честь широкій спині прокурора, який вже відвернувся від нього.

85

Нервове напруження, яке вже кілька тижнів відчувалося в тюрмі на Пав'яку, в дні судового процесу сягнуло найвищої межі.

Тюремна адміністрація була явно стурбована. Начальник майже не виходив з тюрми, скрізь снувало повно стражників, яких в'язні навіть не знали в обличчя. Мабуть, їх нашвидку перекинули з інших тюрем, чи, може, це були просто перевдягнені шпиги.

Скрізь хутко стукотіли в стіни, передаючи звістки з камери до камери. Даремно метушилися дозорці, силкуючись схопити тих, що стукали, даремно раз у раз заглядали крізь «вовчки» в камери. Тихим, дрібним стуком день і ніч промовляла тюремна абетка, поборюючи товстелезні мури. Мандрувала тюремна пошта, малесенькі клаптики цигаркового паперу, списані мікроскопічними літерами. Їх знаходили в убиральні, за одвірками. На них полювали всі, починаючи з самого начальника тюрми. Заборонено прогулянки, але ніякі запобіжні заходи не допомагали. В'язні все одно примудрялися порозумітися між собою. На превеликий розпач тюремної адміністрації, вони знали про все, що діялося на волі.

І нарешті вибухло. Через усі поверхи, по всіх камерах прокотилася звістка: кінець! Їх немає!

Почалося, мов за сигналом Відокремлені стінами камер,— і людних, де товпилися в тісноті один біля одного, і одиночок,— в'язні стояли випростані, опустивши руки вздовж тіла, з грізними, похмурими обличчями.

Повстаньте, гнані і голодні...

З грюком відчинялися двері. Стражники вбігали по кілька відразу. Кидалися з кулаками на тих, що стояли найближче. Били навідліг по голові, по обличчі, куди попало. Збивали з ніг. Викручуючи руки назад, тягли в'язнів, що відчайдушно опиралися, до карцера.

Обізвалися гарячковим стукотом стіни. Загули удари в двері ще замкнених камер. Голосний крик у коридорах: «Товариші, нас тягнуть до карцера!» — відгукнувся луною по всіх поверхах тюрми.

— Аврал!

Двері гули від ударів. Обривалась, здіймалася, опала і знов наростала мелодія «Інтернаціонала», яку співали вже не одностайним хором, а змішаними, уривчастими голосами. Гатили в двері кулаки, з люттю били ноги.

— Хай живе революція! Хай живе Радянський Союз! Геть буржуазію! Геть білий терор! Смерть провокаторам! Слава полеглим!

Галопом заgrimіли незліченні кроки по сходах, по коридорах. Щосили грюкали двері. З'явився сам начальник, інспектори, вся тюремна адміністрація, якої раптом виявилися цілі юрби. Вони вбігали в камери, нахилившись вперед, наче кидаючись в атаку. Наосліп молотили кулаками. Тих, що падали, тягли за волосся по підлозі, за волосся витягали з камер, тягли безвладні тіла по сходах; тим, що кричали, затикали рота брудним ганчір'ям, яким звичайно витирали підлогу. Штурханами ніг, узутих у важкі чоботища, полегшували пересування неприємних, скидаючи їх із залізних східців. Мов клунки, жбурляли їх у карцери, де вже не могли вміститися всі; одних валили на одних. Розлютований стражник лупцював в'язкою ключів по головах, аж бризкала кров; на когось із в'язнів, який ще опирався, кинувся височезний здоровило і почав душити, притискаючи коліном груди.

Двадцятьох в'язнів кинули в карцер. Але тюрма не заспокоїлась. З усіх камер гриміли вигуки:

— Прокурора, вимагаємо прокурора!

Начальник шаленів, але був безсилий. В'язні мали право домагатися прокурора, по закону він не мав права їм відмовити.

Було вже опівночі, коли з'явився прокурор. Він проклинав свою службу, проклинав цей тяжкий день. Заздалегідь було відомо, що коли дійде звістка про вирок та його виконання, в тюрмі почнуться скандали. Вже було попередження — після виконання вироку над Ботвіном. Начебто й ужито всіх засобів перестороги, але виявилось, що це не допомогло. По-перше, в'язні довідалися про страту відразу; гарненько ж працювала тюремна адміністрація, гарно були ізольовані в'язні. Тюремні мури виявилися не могутніми стінами, а ріденьким ситом, крізь яке з міста в камери проникало все, і проникало негайно. По-друге, хоча в тюрмі й посилено варту, в'язнів приборкати не зуміли; замість тихо і вправно знешкодити проводирів, допустили, щоб вибухнув гучний скандал, про який на другий день знатиме не тільки все місто, а й увесь світ.

І до того ж прокурор, думаючи, що ввечері його вже ніхто не потурбує, пішов до знайомих на вечерю і бридж. З цієї вечері його й потягли сюди. Отож вислухувати скарги він не мав ніякого наміру. Того, що він бачив, бу-

ло цілком досить — галас, спів, антидержавні вигуки. В'язні, всупереч уставу, не сплять до півночі. До того ж жіноча тюрма теж пішла за прикладом сусідів, і на «Сербії» жінки — політичні в'язні влаштували гучний скандал.

— Заявляю, якщо протягом п'ятнадцяти хвилин не настане цілковитий спокій — всі будуть перевезені в Свенти Кшиж!

Свенти Кшиж — це була тюрма найстрашніша з усіх. Середньовічні мури, вкриті вологою, порослі зеленою пліснявою. Вода на підлозі карцера. Поточені грибокм стіни камер, що дихали заразою, рови, з яких віяло гнилизною і малярією, цілковита ізоляція від усього світу в глухому, забитому дошками закутку свентокшижських гір. І начальник — ще колишній царський начальник тюрми, котрий втік сюди з Росії, де революційний трибунал виніс йому смертний вирок, потвора й садист, якому додали тільки до прізвища польську кінцівку — іч, для пристойності.

З тюрми Свенти Кшиж не виходив ніхто. Там сиділи засуджені на довічне ув'язнення. А якщо потрапляв хтось із коротшим строком, туберкульоз, малярія, невідомі хвороби швидко робили своє. Свент Кшиж — це була смерть.

Але прокурор бачив, що погроза не діяла на в'язнів.

— Вимагаємо лікаря! Вимагаємо слідства і покарання наглядачів. Вимагаємо допомоги пораненим! Геть білий терор!

Лікар з'явився через сімнадцять годин. Неохоче оглянув кільканадцять найважче побитих, намагаючись не бачити усіх тих слідів, яких при певних зусиллях можна було не помітити. Та все-таки, хоч-не-хоч, мусив відзначити у тринадцяти в'язнів більш або менш тяжкі тілесні пошкодження.

Ультиматум прокурора не справив майже ніякого враження. Глухе кипіння відчувалося в тюрмі на Пав'яку — кипіння, що кожної хвилини загрожувало новим вибухом. На вісім днів позбавлено в'язнів прогулянок, кільканадцять чоловік вивезено в інші тюрми. Застосовано суворіший режим.

З усіх тюрем надходили до Варшави рапорти. Постріли під муром Цитаделі відгукнулися луною у львівських Бригідках, в Бондзіні, скрізь, де сиділи за ґратами політичні в'язні.

Луною «Інтернаціонала», ударами тюремницьких кулаків, кількадебовим сидінням у карцері, загостренням режиму.

Але найдужче, найвиразніше, найголосніше — співом «Інтернаціонала», вигуком зухвалим і грізним:

— Смерть провокаторам! Хай живе революція! Слава полеглим!

Справа була делікатна. Саме напередодні процесу, вісімнадцятого серпня, з'їзд французької соціалістичної партії ухвалив протест проти розгляду справи трьох польських комуністів військово-польовим судом, проти розстрілу Ботвіна. Це вже було не те, що з'їзд вільнодумців у Парижі, де, як відомо, діяли комуністичні впливи, це вже були не протести французької інтелігенції, — висловлювалась братня соціалістична партія, член того ж самого інтернаціоналу, партія сильна й впливова. Хоча в цій самій ухвалі містилися гострі напади на Радянський Союз, ставлення французьких соціалістів до режиму в Польщі та до останніх подій — було ясне.

Імбусь, який начебто посідав монополію в даній справі, вже налагодився писати чергову статтю. Вони там, у Франції, нічого не розуміли, явно були введені в оману, аж ніяк не могли усвідомити внутрішньої ситуації в Польщі.

— Це буде не дуже зручно, — вирішив редактор. — Зрештою, я вже говорив з сенатором Познером, він напише.

Імбусь трохи образився. Це була начебто мовчазна критика його статей, хоч правильність їх була визнана самим життям: на судовому процесі прокурор цитував ці статті на шкоду обвинуваченим, оборонець — на користь їм. Як думав автор, це було найкращим доказом різносторонності статей. Але прізвище Познера затулило йому рота. Редакція вирішила пустити в хід найсолідніші резерви.

Через сімнадцять днів після розстрілу Ботвіна, через два дні після розстрілу Гібнера, Кневського і Рутковського в газеті «Роботнік» з'явилася стаття сенатора Познера проти військово-польових судів та смертної кари для політичних злочинців.

Розміреним кроком походжав вартовий по зеленому валу. Внизу, над звивистою річечкою, майже прикриті травою й листям прибережних рослин, темніли три невисокі могилки.

88

Далеко прокотилася луна пострілів під муром Цитаделі.

Млистого вересневого дня посол Речі Посполитої в Лондоні граф Скірмунт відсунув вбік покладену йому на письмовий стіл чергову пачку протестів. Він вже не читав текстів, бо заздалегідь знав їх зміст. Перегортав тільки окремі сторінки, поглядаючи на підписи. Варшава, у відповідь на його рапорти, рішуче вимагала, щоб посол вжив енергійних заходів. Треба було негайно покласти край цій кампанії, яка весь час зростала й ширилася.

Посол натиснув кнопку. Нечутно увійшла худенька стенографістка. Олівець, вичікуючи, застиг у повітрі. Посол узяв нотатки. Якусь хвилину ходив по кімнаті.

— Прошу писати.

Стенографістка низько схилилась над зошитом. Вона була короткозора, але нізашо не хотіла носити окуляри. Хтось сказав їй колись, що погляд крізь примружені вії надає очам чарівності. Отож вона воліла краще мучитись, ніж спотворювати своє і так не дуже привабливе обличчя окулярами.

— «Шановний пане Пюрселе!»

З-поміж усіх можливих адресатів посол мав найменшу охоту писати саме цьому Пюрселе — вождеві британських тред-юніонів, голові профспілкового інтернаціоналу, члену англо-російського комітету. Та англійські тред-юніони надсилали якраз найбільше протестів. Не можна було їх легковажити, в свій час тред-юніони зуміли так натиснути на власний уряд, що він змушений був вивести свої війська з більшовицької Росії. А згодом, у двадцятому році, вони паралізували наміри англійських політиків, не дозволивши відправити зброю та боєприпаси в Польщу. Це був супротивник, грізніший

від французьких інтелектуалістів, які силою подій змушені обмежуватися самими словами.

— «Шановний пане Пюрселе!» Чому ж ви, пані, не записуєте?

— Вже було,— зауважила несміливим шепотом стенографістка.

— Ну, так... Прошу далі: «Після останніх ваших відвідин польського посольства, я дістав від багатьох робітничих та профспілкових організацій велику кількість...»

Посол зупинився.

— Які там останні слова?

— «...велику кількість...»

— Гм... прошу закреслити. Ні, хай залишиться. Диктую: «...велику кількість протестів проти арешту, проведення слідства та страти різних комуністичних терористів».

Олівець бігав блискавично. Посол відсунув свої нотатки і, заклавши руки за спину, став міряти великими кроками кабінет. Він мав звичку диктувати, походжаючи, вже автоматично повертав завжди в одному й тому ж місці.

— «Фальшиве ствердження, ніби в Польщі існує білий терор...» Написали, пані?

— Так. «Білий терор...»

Посол глянув у вікно. Жовтий туман майже торкався шибок липкою завісою. Було холодно. В Польщі тепер, мабуть, погожі дні, польський вересень... Небо зовсім прозоре, і сонце світить скляним сяйвом, не палить і не пече. Туман над луками, вранці білий і рухливий, сідає на землю росою, віщуючи добру годину.

«Ця кампанія була викликана неперемінливими щодо засобів та честолюбними агітаторами...»

Ну, правда, але ж Лондон — все-таки Лондон. Навіть із своїм туманом. Варшава, вбога, позбавлена комфорту, повна клопоту й турбот, здавалася страшенно далекою. Далекою і скривдженою.

— Абзац. «Польща відома, як одна з найбільш демократичних і прогресивних республік у світі...» Так... «і прогресивних республік у світі...»

Чим далі, тим легше було диктувати. Речення виринали самі, з'єднувалися, як належить, шикувалися по порядку.

— ... «платних агентів»... Написали, пані, «платних агентів»?

— Так.

— «Кількість комуністичних терористів, засуджених на смерть за свої злочинні дії — разючо мала»... Ні, закресліть, будь ласка: «разючо». «Напрочуд мала»...

Посол замислився знову. Жовтий туман за вікном не танув. Висітиме так, напевне, кілька днів. Що написати ще? Аргументів, мабуть, досить. Чого вимагати від цього Пюрселе? Ага.

— «Плекаю надію, що мій лист до вас, пане, буде зачитаний на конгресі профспілок у Скарбороу та що відповідальні вожді профспілкового руху використають свій вплив, щоб покласти край злостивій, наклепницькій кампанії проти Польщі». Так.

— «Так» — писати?

— Що ви! «З пошаною» — підпис. Будь ласка, продиктуйте зараз же друкарці. Негайно. Чотири копії.

Двері зачинились. Посол все так само міряв кабінет великими кроками.

89

— Яке ім'я — надумали? — запитав ксьондз. Жінка, що тримала на руках згорток, з-під хусток якого ледве можна було побачити малесеньке червоне личко, відповіла:

— Два. Владислав-Генрик.

Ксьондз високо підняв брови.

— Знову Владислав-Генрик? Хіба вже нема інших святих?

Хрещений батько, на костюмі якого явно було знати сліди мастила, м'яв шапку в руці.

— Та то вже так...

— Дивно. Восьмий Владислав-Генрик на цьому тижні.

Хрещені батьки мовчали. Ксьондз знизав плечима. Записав так, як вони хотіли. А ввечері, зустрівшись із панотцем з костьолу святого Флоріана на Празі, пригадав цю історію.

— Не розумію, що сталося в моїй парафії. Що не принесуть немовля — то або Генрик, або Владислав, або Владислав-Генрик.

Пробощ засопів.

— У вашій парафії, у вашій парафії... А в мене? А на Повіслі? Ну й що ви, добродзею, згоджуєтесь?

— А чом би мені не згоджуватись?

— Гм...

Ксьондз стурбувався.

— Не розумію... Хіба в цьому є щось таке...

— Щось таке! Не про святих патронів вони думають, добродзею!

— А про яких?

Він слухав здивовано. Обличчя його почервоніло.

— Справді! Але це ж просто святотатство! Хто б подумав! Ну, це в останній раз...

— А що ж ви, панотче, зробіть?

— Відмовлю — і все.

— Тоді взагалі не хреститимуть.

— Як це так?

— А так. Я спробував відмовити — забрали немовля й пішли. Тоді, кажуть, хай буде незаписане.

В нічній темряві з'являлися написи на стінах будинків. Написи крейдою і вугіллям, які легко було стерти, а часом — олійною фарбою, над якою довго мордувалися двірники під лайки та гримання поліцейських унтерів, що обходили район.

Щодня на світанку в місті старанно оглядали мури, паркани, трамвайні дроти, де високо в повітрі спалахували вогники червоних прапорців. Волали лункими голосами стіни будинків, паркани, плити тротуарів:

— Смерть провокаторам! Слава полеглим!

Народжувались у робітничих районах, в підвалах та в мансардах Владислави й Генрики.

Хвала полеглим.

Далеко за містом, над Віслою, коло Белян та Млоцін²⁹, у дубових гайках, у заростях верболозу збиралася молодь. Тихо звучала мелодія:

Наш паровоз, лети вперед,
В коммуне остановка.

І ще —

...ви жертвою впали в тяжкій боротьбі...

Летіла над Віслою пісня. Котилася з хвилею вниз і мчала з вітром угору, до чотирикутника застиглої над берегом Цитаделі. Линула до міста, як упертий, незборний шепіт, голосніший од вигуку.

Слава полеглим!

БАРТОШ
ГЛОВАЦЬКИЙ

П'ЕСА НА
ДВА АКТИ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Войцех Бартош Гловацький.
Бартошиха — його дружина.
Рузя — донька Бартошів.
Валек — син Бартошів.
Агата — сусідка Бартошів.
Ян — коваль.
Шимон — селянин.
Владек Банах — селянин, солдат Костошка.
Староста Шуйський.
Його дружина.
Травінський — управитель Шуйського.
Гайдук.
Капітан Скужевський.
Офіцери легіону Домбровського:
1-й, 2-й, 3-й.
Бранці: 1-й, 2-й, 3-й.
Селяни: 1-й, 2-й, 3-й.
Дівчата, чоловіки, солдаги.

А К Т І

КАРТИНА І

ПРОЛОГ

Бартошева хата. У хаті людно. На лавах, на стільцях сидять селяни.

Б а р т о ш. Ось побачите — все зміниться: до краю, дощенту. Казали люди на ярмарку — звідусюди народ суне на ту війну ¹.

Ш и м о н. Казали, дуже мудрий отой пан Костюшко ². Простого люду тримається.

С е л я н и н 1-й. Диво, що хлопів на війну кличуть. Ще такого не бувало.

Б а р т о ш. Мало що не бувало. Кажу вам: усе зміниться, дощенту.

С е л я н и н 2-й. Завжди пани шляхтичі самі воювали.

Б а р т о ш. А тепер і ми повоюємо. Невже не здужаємо? Сили у нас в руках нема, чи що?

Селянин 1-й. А ви ж, Яне, як? Нічого не кажете... А вже кому-кому — вам першому треба. Ви ж таки побували в бувальцях, не з одної печі хліб їли, не те, що ми — ніхто й носа із села не вистромить.

Шимон. Справді-бо, кажіть, Яне.

Ян. Що його казати... Я таки скрізь побував, це правда... Одне вам скажу: всюди простій людині лихо.

Селянин 3-й. А таки й правда — всюди лихо... Отак, як і в нас...

Ян. Коли хлопчаком в селі худобу пас, і потім, коли в місті учнем у майстра був,— однаковісінько було...

Шимон. Казали, сам пан каштелян Дембовський з паном Костюшком іде...

Ян. Сам пан каштелян Дембовський... А ви ж хіба з паном каштеляном Дембовським знаєтесь, куме?!

Шимон. Отакої! Звідкіля б у мене таке знайомство... Казали... наче пан каштелян Дембовський селян скликає, щоб на війну йшли.

Ян. А мені чудно: чи ж заходив коли пан каштелян Дембовський до вашої хати, Шимоне? Чи хоч глянув пан каштелян на вашу хату, на ваші діти? Чи пішов хоч раз на поле подивитися, як на нас прикажчик погукує, як управитель гримає, як людям з чола піт лле, а крижі від роботи тріщать?

Бартош. Таке кажете, Яне. Нащо б йому по хатах шастати чи в поле йти? Інші в нього справи.

Ян. От і я те саме кажу — свої в пана каштеляна справи, і в нас, хлопів, також свої. А тут пан каштелян Дембовський, казали в місті, до простих людей вдається, щоб на війну йшли.

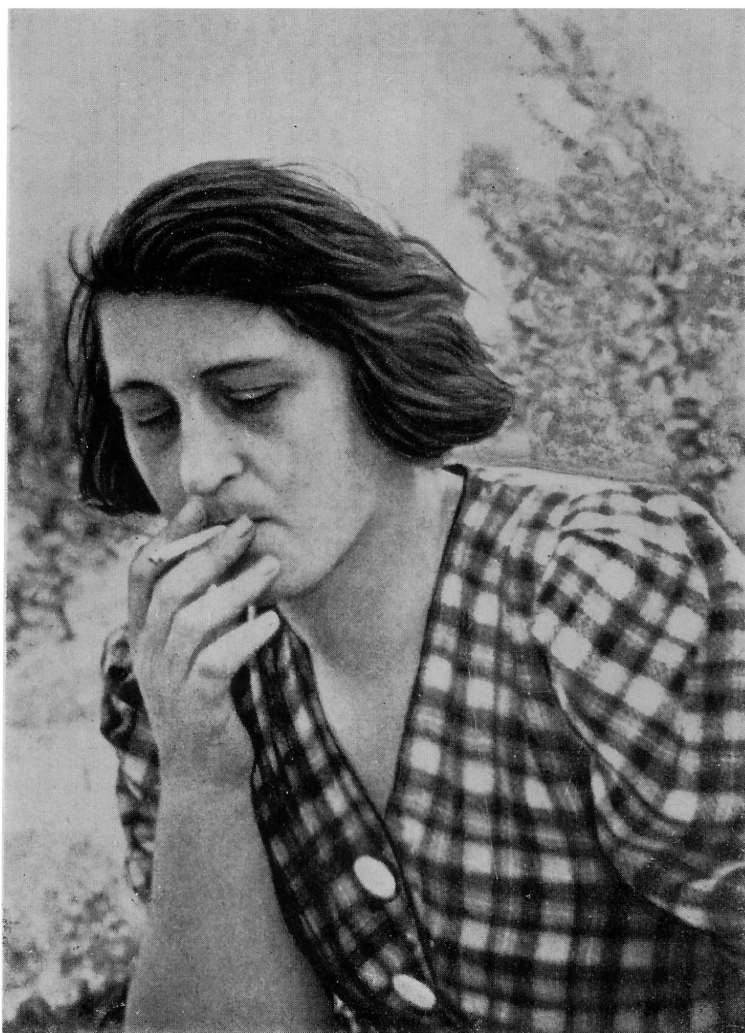
Селянин 1-й. То ви як міркуєте, Яне?

Ян. Отак і міркую: відколи це в хлопа одна дорога з паном?

Бартош. Пан Костюшко — зовсім інша річ, Яне. Тут про великі справи йдеться. Невже вам не надокучили оті козаки по селах? Не надокучили царські чиновники, що в нас на шиї сидять?

Шимон. Правду кажете, Бартоше.

Ян. Я козака — раз на рік, чиновника — раз на місяць бачу, а прикажчика — з ранку до вечора, управителя щодня.

Вацда Василевська. Фото 1937—1938 рр., Варшава.

Бартош. Щось ви таке чудне кажете. Ще нічого не відомо, а ви вже...

Ян. Чого ж, відомо: іде повстання; пан Костюшко хлопів скликає, щоб воювати йшли.

Бартош. Нутак. Отож і треба йти.

Шимон. Авжеж, авжеж, треба.

Ян. Це вже як хто прирозуміє.

Бартош. А мені чудно все, що ви, Яне, кажете. Самі ж говорили: всюди простій людині лихо. А коли вже такий день настає, що все чисто змінитися може, то ви чого хочете? У хаті сидіти, на полі робити, одне й те саме лихо довіку товкти? Ніби ви й розумний чоловік, ніби й учений, а як до чогось дійде...

Ян. До чого ж тут дійде?

Бартош. Війна почалася. Треба на війну йти. Кращу долю добувати із зброєю в руці.

Шимон. Правду Бартош каже.

Бартош. Невже не допекло вам досі, невже не настогидло все до краю? Чужі сидять у нашій країні, чужі панують, ти до них і не потикайся, вони й мови твоєї не розуміють.

Селянин 1-й. Скрізь панують, як у себе...

Бартош. Над нами пан, а над паном царський слуга. Інакше буде, коли їх виженуть звідси! Невже ж то у нас, хлопів, сили в руках немає?

Шимон. А певне, що є.

Ян. Сила є... З нашої сили пани споконвіку живуть, а тепер ви, Бартоше, ще хочете на війну за них іти.

Бартош. Хто вам сказав, що за них? За себе, за всіх. Як війна, то війна.

Ян. А після війни...

Бартош. Хочете з ведмедя шкуру здерти, а той ведмідь ще в лісі. Після війни — що буде, те й буде. Але й ми будемо вже не ті, що вдома сиділи та про себе тільки й дбали, а ті, що пішли в бій, як треба було, власного життя не шкодуючи.

Селянин 3-й. Ой, не проста це річ — війна...

Бартош. А хоч би й загинути довелось, що з того? Багато ваше життя варте? Що ти з нього маєш? Та й не кожен загине, бува, що повертаються люди і з найтяжчої війни. А тут усі рушили, як ніколи ще не бувало. І пани, й хлопи разом.

Ш и м о н. У громаді найдужча сила.

Я н. Та яка ж це громада — хлоп і пан?

Б а р т о ш. Мудруете ви, Яне, ой, мудруете. А тут нема чого мудрувати. Є війна, пан Костюшко є, отож, за паном Костюшком! Визволимо свою землю від руських, адже наша земля, польська.

С е л я н и н 1-й. Та воно ніби й правда...

Б а р т о ш. Мало хіба кривди було та лиха, як вони сюди йшли?

Я н. А про панську кривду ви вже й забули?

Б а р т о ш. Чого б то я забув? Тільки ж не час тепер, як війна йде, за свою кривду платити, в розрахунки бавитись. Як уже самі будемо в себе вдома, тоді буде час.

Я н. Тільки тоді вже пан каштелян Дембовський з вами й говорити не схоче, куме...

С е л я н и н 3-й. Може, й так...

Б а р т о ш. Отакі балачки нічого не варті. Як на мене, інакше треба. Нехай собі рушають хлопи по селах, усією громадою. До пана Костюшка на війну, здоров'я та крові своєї не шкодуючи. За власну землю, за власну справу. А чужинців вигнати.

С е л я н и н 3-й. Таж у вас, Бартоше, жінка, діти...

Б а р т о ш. А нехай... І за них воюватиму, щоб їм кращу долю добути.

Я н. Чи тільки ж пустять вас прикажчик з управителем з роботи?

Б а р т о ш. А я в них і не питатиму. Просто до пана старости³ піду, щоб дозволив... Дозволить, чом ні? Ех, хлопці, нашо вам оті Янові балачки слухати? Чи не отруїли його десь там, як він хтозна-де по світах, по містах тинявся? Ніякого в нього запалу немає. Як не до серця — нехай собі й далі сидить у своїй кузні, а ми — на війну. З паном Костюшком. Чужинців із своєї країни виганяти.

Я н. Зброї не вистачить, як усіх до бою запалите, Бартоше.

Б а р т о ш. Якось обійдемося. Коси на кісся⁴ сторч понабиваємо — і гайда!

Ш и м о н. А певне, що так.

С е л я н и н 2-й. Правду кажете, Бартоше.

Б а р т о ш. Ще ви мені, Яне, косу в кузні сторч наб'єте. як слід.

КАРТИНА II

Кімната в палаці старости Шуйського. За столом староста перегортає папери. Його дружина вишиває біля каміна.

СЦЕНА 1

Дружина старости. Якись нові листи є?

Староста. Ось тут мені пишуть з Кракова...

Дружина. О боже мій, з Кракова!

Староста. Екзальтація, Урсулко, екзальтація...

Дружина. Пан Костюшко?..

Староста. То ж то й є... Пан Костюшко військо збирає, хлопів закликає до зброї...

Дружина. Пане мужу, подумай тільки. Проти ворожої сили, проти царської узурпації польські стяги здійснюються.

Староста. Чудово це, без сумніву... Тільки ж, Урсуло, забувати не слід, у які часи ми живемо. Дрібний камінчик за собою величезну лавину тягне. Вже й сюди долинає до нас луна з Франції⁵... З чого там почалося? А незабаром і королівські голови покотилися по ешафоту, й підла юрба вмочила руки в шляхетній крові.

Дружина. У Франції... У нас такого ніколи не було. І зрештою, що тамтешні справи мають спільного з нами? Тут народ проти насильства, проти загарбників чужих повстає, за волю йде боротьба.

Староста. Річ Посполита доти волею тішилась, доки в нас шляхетське право й шляхетські привілеї народ шанувати вмів. Слід волю відрізняти від свавілля юрби. Хлопів пан Костюшко закликає до війська, не проста це річ — хлопів зброю в руки дати, ой, не проста! І не проста річ проти такої могутньої сили повстати...

Дружина. Тим славетніша буде перемога.

Староста. Якби ж то перемога... Та наслідки війни непевні. Легко пану Костюшкові... *(Устає, підходить до вікна)*. Ось глянь. На трояндах уже пуп'янки понабрякали в саду й сівба йде. Століттями стояв цей маєток, століттями предки мої на цій землі господарювали... Кому нема чого втратити, той легко поривається до шалених справ...

Дружина. А кому бог більше дав, з того більше й питає. Треба тобі, чоловіченьку, листа пану Костюшкові писати.

Староста. Листа?

Дружина. Що, мовляв, староста Шуйський, власник женовицького маєтку, готовий на заклик стати в святій справі визволення народу.

Староста. Ще не час... Ще нічого невідомо... Хайно спіткнуться наші визволителі, з кого питають? З пана Костюшка чи з старости Шуйського та з його підданців?

Дружина. Ти так думаєш?

Староста. Не інакше... Над усе розважність тут потрібна... А Костюшко нерозважливо починає... Маніфеста до хлопів видав... Відколи світ, у Речі Посполитій так заведено було, що шляхтич на війну йшов і хлопа свого брав, для послуг чи там до бою, але сам пан своєму хлопові накази давав, а тут...

Дружина. Не ті часи тепер...

Староста. Не час — люди не ті, ось що. Легко пожежу розпалити, а загасити — тяжко.

Дружина. Он як ти думаєш, чоловіченьку...

Староста. Нічого я не думаю. Розважливо діяти треба. Хто зна, може, той Костюшко й справді такий геній, як дехто каже? А тоді... Опиниться чоловік між молотом та ковалдом... Ні туди, ні сюди легковажно встрявати не можна.

Дружина. А все-таки добре було б...

Староста. Добре, добре. Ось і тепер... Наказ є: з кожного села п'ятьох хлопів дати. А тут весна, сівба, робота... Легко сказати — п'ятеро хлопів...

Дружина. І без них обійдеться.

Староста. Ой, як тебе, пані добродійко, военний запал пече...

Дружина. Пане мій, свята це справа... Як же мені всім серцем до неї не прихилитися? То відпустите отих п'ятьох хлопів до пана Костюшка?

Староста. Чи відпущу? Знаєш, пані моя, казав Травінський, що селяни про той наказ уже подекують... Здається, навіть таке трапляється, що з деяких маєтків біля Кракова хлопи й самі вже тікають, до Костюшка у військо прямуючи... А це справа гірша.

Дружина. Чому гірша?

Староста. Нічого ти, добродійко моя, не розумієш! Коли я сам хлопа виряджаю, то це мій хлоп і мої накази виконує, на війну йдучи. А тут власною волею

пахне. Закортіло їм рівними з шляхтою стати, свавільно власним життям порядкувати.

Д р у ж и н а. То що ж буде?

С т а р о с т а. Отих п'ятьох хлопів таки треба відпустити. Надто вже ми близько від Кракова. Кожна звістка на крилах сюди прилітає... Але скажу тобі, пані моя, надто вже Костюшкове повстання революцією пахне. Небезпечною стає зброя, потрапивши до рук юрби.

Д р у ж и н а. А проте, пане мужу, як глянути з іншого боку — воно краще так, аніж би ти сам жінку й діточок кинув та на війну пішов...

С т а р о с т а. Хто його знає, що краще... Все од війни залежить, од її долі. От пан каштелян Дембовський, приміром, явно за паном Костюшком руку тягне... Хто його знає...

Д р у ж и н а. А я, пане мужу, хлопам нашим вірю: вони свій обов'язок виконають. І господь допоможе святій справі.

С т а р о с т а. Хлопський обов'язок — на полі працювати.. Нема чого заради війни хлопа від землі відривати. Боюся, що й самого пана Костюшка оті казочки про вільність, рівність і братерство⁶ чарами своїми отруїли...

Д р у ж и н а. Всі ми перед богом рівні...

С т а р о с т а. Перед богом, перед богом... Хлоп своє місце повинен знати, а йому все в голові поперевертається, як він оті відозви Костюшкові читатиме...

Д р у ж и н а. Хто їх там читатиме! Хлопи — неписьменні...

С т а р о с т а. Неписьменні. Чорти його батька знають, яким робом вони про все довідуються. Казав мені управитель...

У двірі стукають.

Заходьте!

С Ц Е Н А 2

Заходить управитель Травінський.

С т а р о с т а. Ага, от і він. Ну що ж, пане Травінський, надумалися, кого взяти?

Т р а в і н с ь к и й. Қланяюся в ноги пану старості. Цілую ручку ясній пані. Список складений, звольте глянути, пане староста.

С т а р о с т а. ... Косяж... Мотиляк... гм... гм...

Травінський й. Косяж, пане староста, це той...
Староста. Ага, ага, пам'ятаю... Свистун...
Травінський й. На груди слабує.
Староста. Добре, добре, пане Травінський... Чотири... п'ять... Оце й усе.
Травінський й. Прошу, пане...
Староста. Що?
Травінський й. Ще є один...
Староста. Але ж тут уже є п'ятеро.
Травінський й. Це Войцех Бартош, пане староста.
Дружина. Ах, Войцех Бартош. Я ліки його жінці носила, пам'ятаю...
Староста. Ну й що ж цей Бартош?
Травінський й. Теж їти хоче...
Староста. Що ти мені, пане, голову морочиш?
Хлоп жонатий, працює добре! Добре, га?
Травінський й. Та нічого не скажеш...
Староста. Ну то що ж?
Травінський й. Уже другий день благає мене, дозволу просить.
Староста. Ось маєш... Чи я ж тобі не казав, Урсуло?
Дружина. Пане мужу...
Староста. Оце тобі Костюшкові ідеї... Ледве я листа одержав, а вони вже... Неписьменні... Не бійся, пані моя, як так далі піде — вони ще оті французькі санкюлотські⁷ папірці читатимуть.
Травінський й. То як, ясновельможний пане? На роботу вирядити — й годі?
Староста. Зажди, ваша мосць. Ні, хай таки йде на роботу...
Травінський й. Бартош у передпокої чекає...
Дружина. Покличте його сюди.
Травінський й. Сюди, пане?
Староста. Сюди, сюди, не чуєш хіба? Чом ні — вільність, рівність, братерство...

СЦЕНА 3

Бартош. Слава Йсусу⁸...
Дружина старости. Навіки слава, навіки, мій Бартоше....

Староста. Чого тобі треба?

Бартош. Будьте ласкаві, пане старосто... Ось люди кажуть, нібито з кожного села п'ятеро до pana Костюшка має піти.

Староста. П'ятеро, кажеш?.. Ти диви, ти диви, п'ятеро...

Дружина. Пане мій...

Староста. Нічого, нічого... Ну, то що ж?

Бартош. Я прохав pana управителя... В ноги вам, пане староста, кланяюсь... Відпустіть мене.

Староста. На війну, еге?

Бартош. Авжеж, з паном Костюшком на війну.

Дружина. Це ж чудово, мій Бартоше, що отакі високі почуття до вітчизни в серці своєму плекаєш...

Староста. Так, так...

Дружина. Пан староста вельми щасливий, що його підданець виявляє таке розуміння шляхетної справи визволення нашої вітчизни...

Староста. Урсуло...

Бартош. То як воно буде, паночку?

Староста. Можеш завтра йти разом з іншими.

Дружина. Не п'ятеро хлопів піде, як казали, а більше. Пан староста Шуйський вітчизні допомогти бажає.

Бартош. Падаю до ніг вам, пане старосто, красно дякую. За свою землю, за свою країну... З паном Костюшком... За волю...

Староста. Ну йди вже, мій любий, іди. Завтра, як я сказав.

Бартош. Від щирого серця вельможному панству дякую... *(Відступає до дверей, раз у раз низько вклоняючись. Виходить).*

СЦЕНА 4

Староста. Ось бачиш, пані моя, бачиш?

Дружина. Що, пане мужу? Хлоп шляхетних почуттів, вдячності до нас повен.

Староста. А ти вір, добродійко, в його почуття, вір. Тут сімба, а в мене ще на одну пару рук поменшало...

Дружина. Про нашу сімбу бог подбає, а тобі, чоловіченьку, вітчизна цього не забуде... Ще й у вдячній пам'яті хліборобів наших цей день залишиться...

Староста. Ще як цей день обернеться — доля та майбутнє покажуть... Але ж і смердить від цього кожуха в кімнаті — страх!.. Пане Травінський, щось мені здається — люди тепер більше про Костюшка, ніж про роботу думають: пильнувати треба!

Травінський. Вже я допильную, пане старосто...

Староста. Хто піде, той піде, а решта нехай своє робить.

Дружина. А ви, пане мужу?

Староста. Треба мені в Краків їхати, з паном каштеляном Дембовським поговорити, аби не діяти так, наосліп... Кожен день щось нове принести може...

За вікном гамір.

А це що там?

Травінський. Хлопи прийшли. І Бартош з ними. Хочуть вам, ясновельможний пане старосто, подякувати.

Староста. Ще чого! Будень, робочий день. Що за порядки!

Дружина старости. Пане мужу, треба до них вийти. Пане мужу!

Тягне старосту за руку до вікна. За вікном вигуки. Дружина старости киває головою, махає рукою юрбі. Староста стоїть похмурий.

Староста. Дякую вам, люди добрі. Добре, коли любов до вітчизни навіть у серцях простих людей обзивається. Любов до нашої неньки, опікунки та благодійниці. Але ж вітчизні не лише солдати потрібні, а ще й ті, котрі землю обробляють ралом та бороною. Отож ідіть зараз до роботи, нехай кожен свій обов'язок виконує як слід.

Гамір за вікном віддаляється, змовкає. Долинає спів.

ПІСНЯ

За Краковом жита лан,
За Краковом три сосни.
Питалася Кася
У свого Яся,
Чи він прийде додомоньку
Із війни.

КАРТИНА ІІІ

Селянська хата. Збоку вікно, навпроти велика піч, двері.
Під вікном лава.

С Ц Е Н А 1

Рузя дивиться у люстерко, що висить біля вікна, зав'язує волосся кольоровою тасьмою, мугиче собі під ніс пісню.

Рузя.

Ой над ставом липка,
Над ставом зелена...
А на тій на липці,
А на тій зеленій...

С Ц Е Н А 2

Заходить одягнена по-святковому Бартошиха, Рузя змовкає, поспіхом відскакує від люстерка.

Бартошиха. Єзус-Маріє, що ж це таке? Здуріла ти, дівко, чи як? У хаті неметено, в печі не горить, а ти...

Рузя. Ото як ви хутко повернулися... Мітли ж однаково немає, чим я замітатиму?

Бартошиха. Адже Валек мав пруття на мітлу в березняку нарізати.

Рузя. Мав — та не нарізав. Як побіг — і досі немає.

Бартошиха (*поволі роздягається, скидає черевки*). А не бісові ж діти... Той ганяє десь, а ця тільки б у люстерко дивилася, а робити — нехай мати робить. Ой, був би батько вдома, він би вам дав...

Рузя. Тато кращі, ніж ви... Валек цілісінький день ганяє, а ви тільки на мене гримаєте. Самі до костюлу йдете, а я хати пильнуй, мов той пес, не при вас згадуючи...

Бартошиха. Гріх таке казати — людину рівняти з собакою.

Рузя. Так я ж сказала — не при вас згадуючи.

Бартошиха. Ти завжди викрутишся. І картоплі досі не пооббирала — що ти собі, дівко, думаєш? Усе я за вас робитиму, чи що?

Рузя. Та ви ж нічого не робили, гуляли собі, як та пані.

Бартошиха. Бачили її! Раз мати до костюлу пішла — і вже позаздрила.

Рузя. А мене чом із собою не взяли? Скільки разів обіцяли.

Бартошиха. Як же ти без черевиків до костюлу підеш, дурна! Босоніж? Не годиться босоніж до костюлу....

Рузя. Ви ж обіцяли черевики купити...

Бартошиха. Обіцяла... А звідки ж я тобі на ті черевики візьму? Розуму в тебе немає, чи що? Черевики! А тут саме переднівок, а тут татусеві закортіло з паном Костюшком на війну йти, а тут управитель в'язне. О господи Ісусе! Та ще й ви. А язикаті, а неслухняні...

СЦЕНА 3

У дверях стає коваль Ян.

Ян. А чого це ви, кумо, репетуєте? Можна зайти?

Бартошиха. Заходьте, заходьте, куме, прошу! І як його не репетувати, скажіть самі. Досить бабі лиха, як чоловік удома, а тут ще й без чоловіка залишилась... (Заглядає у відро). І води нема, ой, доле моя, доле...

Рузя. Та принесу, чого ви...

Бартошиха (починає оббирати картоплю). І що воно за картопля... Свиням її давати, не людям. Проти війни така вродила, чи як?

Ян. Мокре літо було, яка б мала вирости?

Бартошиха. Завжди воно так: мало тобі одного лиха — усі впадуть на голову зразу. Кажали сьогодні жінки — страшенно довго війна буде.

Ян. Звідки це можна знати?..

Бартошиха. Та знаки є.

Ян. Таке мелете! Які там знаки?

Бартошиха. Ой, не мелю я, не мелю. Чули, як собаки ночами виють? Це ж на лихо... І сонце ніби кров'ю облилося — оце недавнечко...

Ян. Самі бачили?

Бартошиха. Я не бачила — люди кажуть.

Ян. Ет, мало що там люди кажуть.

Бартошиха. Ви, Яне, нікому віри не ймете! А я, приміром, знаю: як мені зранку під грудьми ссе — щось

та буде лихе... Так і сьогодні... Ой, може, там мого вже вбито, може, я вдовою стала, сама про те не знаючи?

Заходить Рузя з водою.

Може й мої діти вже посиротіли. От і ця дівка... (*Обіймає Рузю за голову*).

Рузя. Не чіпайте, мамо, воду розхлюпаєте. (*Сідає, починає оббирати картоплю*).

Бартошиха. Ви ж дивіться, яке воно запекле, мов та оса. Шкода й добре слово сказати. Оббирай, бісова дочко, оббирай. Піду вогонь розпалю... Тріски мокрі чогось... А це хто там?

СЦЕНА 4

Заходить кульгавий Шимон.

Шимон. Здорові були, Бартошихо...

Бартошиха. А, це ви... Звідки йдете?

Шимон. Так собі, по людях ходив, може, щось почувую... Година гарна, сонечко гріє...

Ян. Гарна весна.

Бартошиха. Гарна, гарна. А щоб її... Кажу вам, відколи мій пішов, мене вже й сонечко не гріє. Одне міркую: що це буде, боже милий, що буде?

Шимон. Але...

Бартошиха. А вам що? Самі-самісінькі в світі, мов той палець. Ані жінки у вас, ні дітей — нема кому серце сушити. А мені хоч надвоє розірвись — ніяк ради не даси. Ще той прикажчик чогось на мене в'ївся, вже й сам не знає, до чого причепитися. Льон ми вчора полоти, поперек наче перебито... А тут ще й у хаті...

Ян. У хаті діти допоможуть. Дівка вже велика, та й хлопець...

Бартошиха. Хлопець! З тим хлопцем чиста морока. До косяолу йшла, загадала на мітлу в березняку пруття нарізати, нема чим замітати. Приходжу, а його й досі немає. Одне — ганяє й ганяє. І що воно за хлопець...

Ян. Хлопець як хлопець. Молодому побігати хочеться.

Б ар то ш и х а. Молодому... Всі вони такі... А мій — що? Теж помчав, мене сиротою покинув, мов ото горох при дорозі. Воювати, бач, закортіло. Що вже я просила, що вже плакала — і слухати не схотів.

Ш и м о н. Не він один. Багато пішло. Кожен п'ятий з села — так було наказано. Кинеш оком — і того парубка нема, й того, не диво, що за мною дівки оглядаються... І не самі парубки пішли, жонаті теж...

Б ар то ш и х а. Адже мого не кликали. Сам побіг. Панові в ноги кланявся, аби тільки відпустив його. Здурів, чи шо... А ти, жінко, роби тепер за себе й за нього...

Ш и м о н. Наказав пан Костюшко: як мужик на війну піде — щоб жінці за нього панщину відробляти не загадували.

Я н. Авжеж, наказав. І що з того? Травінський біга й біга, жінок у поле виганяє. Війна війною, а панське поле чекати не може.

Ш и м о н. Не так пан Костюшко хотів...

Я н. Ну і що з його хотіння? Пан завжди пан. Костюшко далеко, а управитель близько.

Б ар то ш и х а. Ой, близько, близько. Учора Марту Дишкову ногою як копне — так на землю і впала... Дитя мертве — де ж таки, сьомий місяць, мабуть. А з Мартою що буде? І все тому управителеві мало...

Ш и м о н. А вам аби скиглити...

Б ар то ш и х а. А що ж мені робити? Ви, бачу, до пари мою: обидва навіжені. Якби вам ногу не перебило, певне, й самі б на ту війну побігли.

Ш и м о н. А щоб ви знали — побіг би.

Я н (*поволі напакуює тютюном люльку, що її палить весь час*). Війни, бач, покуштувати закортіло.. Розуму в голові немає... Аби на війну... Мов на бійку в корчмі.

Ш и м о н. А вам, Яне, аби вперек. Не читали хіба в місті маніфесту — ви ж таки письменний. Щоб мужики на війну йшли, а потім...

Я н. А потім їм пани ногою в зад дадуть, коли страх мине. Старі ви, а дурні. За панів голову свою класти...

Ш и м о н. За панів, а може, й не за панів... Хіба не для себе коси сторч набиваємо? Та ви ж самі в кузні коси перековуєте.

Я н. Кажуть — перековую. Мені все одно. Роблю в кузні й те й інше — що припаде.

Шимон. Вам у кузні краще, ото й з місця рушати не хочеться. Ніхто над головою не стоїть, хлопець міх надимає, управитель коли-не-коли загляне. Але як хто в полі спину гне...

Бартошиха. Ото ж і я кажу. Моему робити не схотілося, через те й побіг до пана Костюшка. А ти, жінко, роби за нього, аж кров з-під нігтів тече. (До Рузі). А ти оббирай, оббирай картоплю, чого слухаєш?

Рузя. Та я ж оббираю.

Бартошиха. Якась така дрібна картопля, проросла, пальці заболять, поки пооббираєш. Казала дівці — наготуй картоплі, але де там. Теж аби тільки бігати. У батька обоє вдалися, чи як?

Рузя. Он Валеk біжить. Без мітли.

Бартошиха. Кара божа! Без мітли! Ось я йому дам.

С Ц Е Н А 5

Вбігає задиханий Валеk.

Валеk. Мамо — чуєте...

Бартошиха. А ти, песиголовцю, що це собі думаєш? Я вже в костьолі була, з костьолу повернулася, а ти...

Валеk. Мамо, Владек Банах додому прийшов...

Бартошиха. Нашо мені той Владек! Що ти кажеш? Прийшов? Чекай, адже вони разом...

Валеk. Еге, він про тата розказує...

Усі дивляться на нього. Валеk хапає кухля, жадібно п'є.

Бартошиха. Єзус-Маріє, певне, вже Войтека на світі немає. Певне, його вже вбили. Ой боже, що ж я тепер робитиму...

Ян. Годі ревити, кумо, ще ж нічого невідомо.

Бартошиха. Ой, знаю я, знаю, цілісінький ранок серце ниє. І снилося щось таке недобре... А ти, собачий сину, чом далі не кажеш?

Валеk. Кажуть, що батько...

Шимон. Що, що?

Валеk. Що батько... Ну чого ви мене шарпаєте?

Що батько... Та онде й Владек іде, він вам усе досто-менно скаже.

Бартошиха. А ти, дівко, оббирай картоплю, оббирай, сто разів тобі казати? Ой горе з тими дітьми, горе.

СЦЕНА 6

Владек. Слава Йсусу...

Бартошиха. Навіки слава. Здрастуй...

Владек. Здорові були. Казав мені Валеку, що ви вже, певне, вдома, то я до вас... І сусіди, бачу, походились. Я про вашого хотів розказати...

Бартошиха. Боже милий, не прийшов він з тобою, ні?

Владек. Та не прийшов поки що...

Бартошиха. Вбили мого, вбили! Ой я нещаслива! Ян. Дайте чоловікові хоч слово сказати, кумо.

Бартошиха. А про що ж тут казати, про що, коли все скінчилося, коли нема його та вже й не буде! Ой знала я, знала, як це скінчиться!

Ян. Та не репетуйте-бо, ще ж він нічого не сказав.

Бартошиха. Що йому казати, що? Вбили Войтуся, вбили!

Владек. Де там... Живий. Ще й краще йому, ніж вам та мені...

Шимон. Це ж чому — краще?

Владек. Та чекайте, чого ви всі на мене... Тут треба по порядку.

Бартошиха. Коли ж ти повернувся?

Владек. Уночі. Але заспав, бо далеченько було йти, та, правду кажучи, й до корчми зайшов по чарці випити... З хлопцями...

Бартошиха. А мій?

Ян. Заждіть, кумо, нехай він хоч сяде.

Бартошиха. А хіба ж я не даю? Валеку, песиголовцю, дай ослінчика — он там, під лавкою. І як воно все хутко нівечиться, ніжка хитається, а тут полагодити нема кому...

Ян. Сідай, сідай.

Шимон. То вас порозпускали, чи як?

Владек. Авжеж, порозпускали. На Сандомирщину військо йде, то наші хлопи, з Краківщини, додому вертаються.

Б ар то ш и х а. А мій?

В ла де к. Ваш? З ним зовсім інша справа. Ваш... офіцером став.

Б ар то ш и х а. Єзус-Маріє, чи не казала я, що мені страшенно поганий сон наснився?!

Ш и м о н. Та годі вже верзти! Чекай, це ж як — офіцером?

В ла де к. А так... Але це по порядку треба...

Ш и м о н. Авжеж, авжеж, по порядку...

В ла де к. Бо це було так: прийшли ми з паном Костюшком попід Рацлавиці⁹. Місцина така є. Горбочки, попід горбочками лісок, а коло лісу ми. Посередині війська.

Ш и м о н. Це ж хто — ми?

В ла де к. Таке дурне питаєте. Хлопи, а з нами пан Костюшко.

Ш и м о н. Сам пан Костюшко?

В ла де к. Атож... Отак ми стоїмо собі...

Б ар то ш и х а. І мій?

В ла де к. Усі. Хлопи, й пани офіцери, й шляхта. Геть-чисто всі.

Ш и м о н. І що? І що?

В ла де к. Отож стоїмо та й стоїмо... А на пагорку гармати, навпроти. Тільки військо, шляхта наша, вперед — зразу з гармат на них плюнуть, і вони назад, у той лісок, що біля пагорків...

Ш и м о н. Ну й що? Ну й що?

В ла де к. Аж розлютився пан Костюшко — і до нас! Ну, скочили ми на гармати, а ваш, Бартошихо, перший біг...

Б ар то ш и х а. Чи я ж не казала, чи я ж не просила: не пхайся вперед, бо тебе, не дай боже, підстрелять!

Ш и м о н. Тихо, дайте говорити!

Б ар то ш и х а. А я хіба що? Словом обізватися не можна. Як почув про бійку, аж милиця йому затрусилася! Рузю, оббирай картоплю, заразо така! Бач, як ріже... І так оті картоплини дрібні...

Я н. Кажі, Владеку, кажі, бо й до вечора не скінчиш...

В ла де к. Та я ж кажу. На добре все обернулося, Бартош офіцером став.

Б ар то ш и х а. Чому ж його до мене не пустили, як інші йшли?

В л а д е к. Через те й не пустили, що офіцером став...

Я н. Панів їм бракує на тих офіцерів, чи що?

В л а д е к. Таке кажете... А може, й бракує? Бо, знаєте, як ми стояли ще напочатку — а спереду кавалерія народова, найкраще наше військо, сама шляхта... то як ударили з гармат уперше, так кавалерія вся мов здиміла!

Ш и м о н. Усіх повбивали?

В л а д е к. Ні-і-і... Усі повтікали... Страшенно пан Костюшко лаявся — і до нас: ану, хлопці!

Б а р т о ш и х а. Дивіться, людоньки, хлопами затулялися.

В л а д е к. Ніхто там не затулявся, бо не було кого затуляти... Покидали на землю, хто що мав,— і в лісок. Гільки їх і бачили. Стільки там добра всякого на землі валялося, аж дивитися шкода. Та дарма. Як у ліс, то й у ліс. А ми — вперед. Та по гарматах, по гарматах!

Ш и м о н. Ой! Ой!

Б а р т о ш и х а. Старе, а дурне, бач, як підскакує! Рузю, оббирай мені, бо як дам по голові!

Я н. Ну й що?

В л а д е к. Та нічого. А наступного дня пан Костюшко, панам на злість, у свитку вбрався, по-селянському.

Я н. По-селянському...

В л а д е к. Кажу вам: просту одіж вдягнув, ще й краківську шапку на голову, і все як слід.

Ш и м о н. Бачите, Яне, бачите!

Я н. Нічого я ще не бачу... Краківську шапку на голову насунути — не штука. Ось ти одягнись як хоч — все одно хлопом будеш...

Ш и м о н. Але ж пан Костюшко...

Я н. Ех...

Ш и м о н. Вам, Яне, аби дірки в цілому шукати. Та нехай уже Владек... Кажі, Владек, кажи!

В л а д е к. Та я ж кажу... Дуже гарно пан Костюшко до нас промовляв, що хлопи, мовляв, славою себе відкрили й батьківщина ніколи їм цього не забуде...

Ш и м о н. Бачите, Яне, бачите!

Я н. Нічого я ще не бачу...

Б а р т о ш и х а. А ти, Рузю, рота не роззявляй, роби своє! Баняк порожній, а до миски кожен перший пхається.

В л а д е к. І сказав пан Костюшко, що Войцех шляхтичем стане...

Я н. Е?

Б а р т о ш и х а. Єзус-Маріє!

В а л е к. Хи-хи-хи!

Б а р т о ш и х а. Так пан Костюшко сказав...

Ш и м о н. А що, Яне?

Я н. Ну й що з того? Може, й тобі шляхетство пахне?

А ще що пан Костюшко казав?

В л а д е к. Що ще? Тобто як? Гарно говорив...

Я н. Але що саме казав? Про землю, про панів?

В л а д е к. Про панів? Та нібито...

Я н. Казав, як воно буде з хлопами? З панщиною, з відробітком?

В л а д е к. Хіба ж ви не чули? Казав, що батьківщина ніколи їм не забуде.

В а л е к. Рузю, чуєш, будеш тепер шляхтянкою.

Хи-хи...

Я н. Більш нічого? Мало твій Костюшко сказав...

Ш и м о н. А ви ж як хотіли? На те воно й виходить, що далі не буде так, як раніш...

Я н. А хто ж тобі це казав? Хто обіцяв?

Ш и м о н. Кожен вже знає. Ще б пак... Ви ж чули: пішли хлопи просто на гармати...

Я н. Ну й що з того? А ти не чув хіба, що скрізь накази розклеювали, іменем пана Костюшка підписані, іменем пана каштеляна Дембовського стверджені, що не повинні за хлопа, який на війну пішов, ані жінка, ні дитина його панщину відробляти¹⁰, а хіба ж не відробляють?

Б а р т о ш и х а. Ой відробляють, відробляють, аж крижі тріщать.

Ш и м о н. Ще ж не кінець усьому, ще ж тільки початок!

Я н. Ото: галу-галу! Як тим хлопам хтозна-чим голову морочать! Гарно поговорять — і годі...

В л а д е к. Ах, Яне, коли б ви самі бачили, як пан Костюшко конем вигравав... Як не гукне він! А ми за ним! Тільки коси на сонці блиснули... Напали ми.

Ш и м о н. Ой-ой!

Я н. Ото ще, в старій печі чортяка вогонь палить. Нічого вас управителеві канчуки не навчили, Шимоне...

Ш и м о н. А ви завжди хочете над людьми мудрувати! Побачимо, на чіе вийде!

Я н. Хто доживе — побачить.

В л а д е к. А про Бартоша співанку склали.
Б а р т о ш и х а. Співанку? Дивіться, людоньки!
В л а д е к. Гарна співанка. Усі косинери співають.
Ш и м о н. Яка ж це співанка?
В л а д е к. Ось яка... *(З хвилину пригадує, починає насвистувати, потім наспівує).*

Бартоше, Бартоше,
Ой старі коси наші,
Ой старі коси наші.

В а л е к. Хи-хи-хи.
Б а р т о ш и х а. Тихо, дурний! А далі?
В л а д е к.

Бартоше, Бартоше,
Не втрачай надії!
Ой, бог нас почує,
В бою допоможе,
Вітчизну врятує.

Б а р т о ш и х а. Дивіться, людоньки...
В а л е к. Мамо, іде хтось!
Р у з я. Управитель іде.
Б а р т о ш и х а. Єзус-Маріє! А тут хата неметена...

С Ц Е Н А 7

Заходить Травінський. Валеk поспіхом ховає вудку,
що її весь час ладнав.

Т р а в і н с ь к и й. Це весілля тут у вас, чи що?
Б а р т о ш и х а. Ой, де там весілля, ясновельможний
пане управителю! Горе, та й годі... Так собі зійшлися су-
сіди, бідну вдову пожаліти...
Т р а в і н с ь к и й. Вдову? Таке мелете, Бартошихо.
Адже ваш живий.
Б а р т о ш и х а. А мені що з того, що живий? Ой, не-
щаслива ж моя доля, бідна я сиротина! Що вже благала,
що вже просила — ні та й ні! Воювати, бач, йому закорті-
ло, а ти, жінко, терпи...
Я н. Не скиглили б ви, кумо.
Б а р т о ш и х а. І як його не плакати, і як його...

Травінський. А я від ясновельможного пана старости Шуйського листа в справі вашого чоловіка одержав.

Бартошиха. Єзус-Маріє! Від пана старости? Боже милий, мало нещастя було, ще й це...

Травінський. Та цить, бабо, дай хоч слово сказати.

Бартошиха. О-о-о-о!

Травінський. Тихо! А ви там що? Пельки заткнути й слухати! Листа від пана старости читатиму.

Бартошиха. Боже милий!

Травінський *(помалу розгортає листа, переглядає, поволи читає)*. Зараз... зараз... панові... ага, ага... Ось так: «Колишній Войтек Бартош, а теперішній Войцех Гловацький...»

Бартошиха. О рятуйте! Єзус-Маріє!

Травінський. «...а теперішній Войцех Гловацький, хорунжий краківських гренадерів, відзначився...»

Бартошиха. Єзус-Маріє, відзначився!

Травінський. Заткни пельку, бабо, сто разів тобі казати? «...відзначився четвертого квітня, перший напавши на ворожу батарею...»

Бартошиха. Чи не казала ж я, чи не просила ж його сто разів!

Травінський. «... довівши тим мужність свою і любов до вітчизни. Ця його відвага дає мені найсолодшу в житті моему нагоду звільнити його від усяких повинностей, а також дружину його і діток...»

Шимон. Чули?

Ян. Тихо!

Травінський. «... а садибу, де він проживає, дарую навіки жінці його і діткам, ніякого відробітку за це не вимагаючи. Наказую видати жінці його на харчування: пшениці три, жита чотири корці...»

Шимон. Чуєте, кумо?

Травінський. «... чотири корці, ячменю теж чотири...» І ще... ага, ага, гм...

Шимон. Чуєте, Бартошихо?

Бартошиха. Щось мені в грудях тисне... Боже милий... Як же це так...

Травінський. «Наказую з хліву мого найкращу корову вибрати й дати його жінці, а також кабанця й льоху...»

Ш и м о н. Корову? Бартошихо... Бартошихо...

Б а р т о ш и х а. Боже милий... Прошу вас, пане управителю...

Т р а в і н с ь к и й. Здуріли ви, чи що? Не чуєте? Завтра зранку приходьте по корову.

Б а р т о ш и х а. Корову?

Ш и м о н. Не чули хіба? Корову, кабанця, льоху вам пан староста дарує!

Б а р т о ш и х а. Корову... кабанця... льоху...

Т р а в і н с ь к и й. Корову, кабанця, льоху! Зранку прийти по них!

Б а р т о ш и х а. Зранку... А в поле?

Т р а в і н с ь к и й. Здуріла баба! Я ж читав: ніяких відробітків, розумієш, ніяких відробітків.

Б а р т о ш и х а. Як же воно? Як? Не підемо більше на панщину? *(Біжить до ікони, що висить на стіні, складає руки)*. Боже милий! Є в тебе жаль до бідної людини, є справедливість... Таки дочекалися ми! Боже милий, не підемо більш на панщину!

А К Т І І

КАРТИНА ІV

Та ж сама селянська хата. Бартошиха, сусідка Агата.
Діти сплять на ліжку.

С Ц Е Н А 1

Б а р т о ш и х а. Та де ж це чувано, де ж це бачено!
Хоч би ж тепер набрав до голови трохи розуму!

В а л е к. А ви, мамо, одне точите нас, мов та шашіль...
Тепер, раніш...

Б а р т о ш и х а. Раніш — одне було, тепер — інше.

В а л е к. Це ж чого?

Б а р т о ш и х а. Тепер хата наша. І льошу маємо, й корову, й кабанчика. І ти по батькові звешся: Гловацький. Вже не Бартош...

В а л е к. Хи-хи-хи. Який я там Гловацький!

Б а р т о ш и х а. Дурний! Не чув хіба, як пан управитель казав: Гловацький? Та хіба ти що втнеш?.. Ганяеш собі з хлопцями й ганяеш...

В а л е к. А що ж мені робити?

А г а т а. З сином пана старости водитися... тільки не знаю, чи він тебе прийме до гурту...

Бартошиха. А ви, кумо, хлопця мені не бунтуйте, бо й так досить має... Син пана старости одне, а ми — зовсім інше. Треба лишень розуміти, що і як, своє місце знати. Рузько, ти висівки кабанцеві занесла?

Рузя. Занесла... Я ж вам казала вже, сто разів нагадуєте.

Бартошиха. Тобі й двісті разів сказати мало! Усі ви однакові... І Войтека досі нема, кара божа, та й годі... Вештається мужик хтозна-де.

Агата. Ви, кумо, завжди своєї. Не було чоловіка — погано, є — теж погано.

Бартошиха. Та моя ж ви любя, отак воно й є. Не було його — знала, що вже не витримаю. А прийшов — ну й що з того? У якихось справах ходить, у хаті його й не побачиш. Отакі вони чоловіки, такі... Ще моя мама небіжка казали...

Рузя. То не треба було заміж іти.

Бартошиха. Бачили її! Не питають тебе — не пащекуй! Чого сидиш без роботи? Трави треба нарізати!

Рузя. Та йду вже, йду... (*Бере кошика, серпа й виходить*).

Бартошиха. Ой боже милий, скільки людина напружується, намордується, а що з того?

Агата. Не плели б ви абичого, Бартошихо.

Бартошиха. Гловацька я тепер, кумо, Гловацька, хіба не знаєте?

Агата. Ет, кумо, вже як звати, так і звати, аби, кажуть, шанувати... А от і ваш іде...

СЦЕНА 2

Заходить Бартош.

Бартошиха. Де тебе носить? Зранку десь повіявся, а тут...

Бартош. Та не кажи, скільки там тої роботи. Треба ж і з людьми побалакати.

Бартошиха. Ой, не вийде з тих балачок нічого доброго, не вийде! Чого тобі до чужих справ устрягати? Своє маеш, на своєму й роби, а тобі завжди муляє...

Бартош. Ех... Що там нового чути, Агато?

А г а т а. Нового нічого... Оце зайшла до вас — чи не позичили б мені крупів з пригорщу? Не було часу змолоти...

Б а р т о ш и х а. А вам краще до когось піти, аніж самій пристарати. Мололи ж недавно.

Б а р т о ш. Дай, Марисю, дай, там є крупи, в корці, в коморі.

Б а р т о ш и х а. А тобі добре казати — дай і дай. А що потім буде, тобі байдуже...

А г а т а. По правді, кумцю, не було коли й до млина побігти. Оце допіру з поля йду, проти ночі... А тут онуки... дітлахи.

Б а р т о ш и х а. У мене теж діти.

А г а т а. Що там у вас, боже милий... Хата своя, і кабанець, і льоха...

Б а р т о ш и х а. Глянь, як усе перелічила, як воно їй очі коле...

А г а т а. Коле, не коле... Відомо, один шилом голить-ся, а іншого й бритва не бере...

Б а р т о ш. Марисько, не сварися! Дай крупів жінці, адже її син разом зі мною служив.

А г а т а. Тільки ж ні хати, ні корови, ні кабанчика не дали йому... А тепер загадали за той час відробляти, що в війську був, ще й удвічі... Вже й онуків жену до роботи, та малі ще, кволі...

Б а р т о ш и х а. Міг і ваш Франек отак, як мій, перший скочити.

Б а р т о ш. Цить, жінко. Скочив і він.

А г а т а. Таж не могли всі перші бути, кумо.

Б а р т о ш. А відробляти нічого не треба, адже казали: хто на війні був — відробляти не повинен.

А г а т а. Це хто таке казав? Управитель інакше каже. Усі дні полічив, до одного.

Б а р т о ш. А чого ж Франек не перечить?

А г а т а. Хто там буде перечити... Що хлоп з управителем вдіє! Це вже споконвіку так. А як воно з крупами буде?

Б а р т о ш. Більше насип. Адже в них дітлахів троє.

А г а т а. Ой троє, троє... І не знаю, куме, коли віддам...

Б а р т о ш. Що там віддавати! Не пропадемо без тих крупів. Ось я до Франека зайду, побалакаю.

А г а т а. Ще його й удома немає. Далеко сьогодні робить, десь опівночі повернеться.

Б а р т о ш. Треба поговорити. Неправильно управитель наказує.

Б а р т о ш и х а. На те він управитель. Якраз тебе слухатиме, що йому робити!

Б а р т о ш. Не мене. То він, певне, сам отаке вигадує. Адже пан староста вирядив людей до Костюшка. Довго на селі пана старости не було — через те управитель роззухвалився. А приборка його пан, і все буде як слід.

Б а р т о ш и х а. Ет, роби, як сам знаєш. Свій розум маєш, не дитина. А що з того вийде...

А г а т а. То я вам, сусідоньки любі, від широкого серця дякую. Як тільки зможу, віддячу вам, Войцеху...

Б а р т о ш. Нема за що. Зваріть дітям, старому, а синові скажіть... *(Виходить за поріг разом з Агатою і зараз же повертається назад до хати)*.

Б а р т о ш и х а. Бач, як стара наостанку вколола: вам, Войцеху! Ти б тільки про людей дбав, а вони... Про свої справи й побалакати нема коли...

Б а р т о ш. Які там справи?

Б а р т о ш и х а. Та господарські ж... Я так думаю, що як корова отелиться, доведеться хлівець більший будувати навесні.

Б а р т о ш. Хто його зна, що навесні буде.

Б а р т о ш и х а. Що там має бути? Кабанця продамо, підеш управителеві поклонишся, може, дерева дасть. Такий хлівець збудуємо, що ну...

Б а р т о ш *(виглядає з дверей)*. Мав Владек прийти, та чомусь немає... Я Валека послав, щоб його покликав, забув сказати, чи що?

Б а р т о ш и х а. З тим хлопцем теж нещастя. Таке неслухняне, таке...

Б а р т о ш. Хлопець як хлопець... Знаєш що, Марисько, я собі думаю, давай віддамо Валека до школи.

Б а р т о ш и х а. А це ж нащо?

Б а р т о ш. Нехай собі вчиться.

Б а р т о ш и х а. А Рузя... Войтусю, як воно буде з Рузею?

Б а р т о ш. Що, як буде?

Б а р т о ш и х а. Як вона заміж піде?

Б а р т о ш. Як? Звичайно, як усі дівчата!

Бартошиха. Дурний. Але за кого? За пана ж не піде, а за хлопа... Це ж їй доведеться на панщині робити...

Бартош. Почекай ще, може, зовсім усе інакше буде.

Бартошиха. Як же воно має бути?

Бартош. Може, поки вона підросе, вже на пана ніхто й не робитиме.

Бартошиха. Ой чоловіче! Як же це? Сам помір-куй, хто ж робитиме?

Бартош. Та сам пан — скільки впорає, а решту землі — хлопам.

Бартошиха. Єзус-Маріє! Що ти кажеш! Я й слухати не хочу! Нічого доброго з таких балачок не буде! Ти б краще своє глядів, а голови собі такими думками не сушив! Хіба тобі погано зараз?

Бартош. Може, й не погано. Тільки ти далі від власного носа нічого не бачиш.

Бартошиха. А ти про себе, про мене, про дітей думай, а не про людей. Багато вони про тебе думають? Бач... Вже мені жінки казали...

Бартош. А ти їх не слухай. Не може такого бути, щоб тільки про себе дбати. Не за себе я воював, на бій ішов разом з паном Костюшком.

Бартошиха. Раз пощастило тобі — більш господа-бога й не спокушай, бо як увірветься йому терпець, що тоді буде?

За вікном далекий гамір, кроки. Долинають окремі слова.

З роботи люди йдуть.

Бартош. З панщини...

Бартошиха. А ми в хаті, як пани! Ой Войтусю, як подумаю! А ти чого це зажурився?

Бартош. Через те й зажурився, що ми в хаті, як пани. А люди з роботи йдуть, оце тільки зараз. Вже ніч...

Бартошиха. Ой чоловіче, не може кожен шляхтичем бути, який тоді лад в світі буде?

Бартош. Щось ти зразу управителеві канчуки забула.

Бартошиха. Було це, було, але вже скінчилося!

Бартош. Ще ні... Співають...

Здалека чути спершу мелодію, а потім і слова.

ПІСНЯ ДІВЧАТ

Ой була я в мамі ніби в скрині злотий,
А тепер погнали пани до роботи...
Ой мене, мов квітку, кохала матуся,
А тепер у пана без вітру хилюся...

СЦЕНА 3

З'являється Владек Банах і коваль Ян.

Бартош. О, це ти! Чого так пізно? Ти диви, і Ян тут...

Владек. Це я з роботи. Зайшов до кузні, забрав Яна з собою.

Бартош. Сідайте. Знаєш, Владеку, щось воно не таке діється, як треба.

Владек. Це ти про що?

Бартош. Та про той відробіток. Як же це так?

Владек. Еге, казав Травінський — відробляти треба. Гаразд, що хоч тебе не чіпає, бо ти довше був у війську, ніж ми.

Бартош і х а. Але з ним — інша справа. Піду доїти. *(Виходить з дійницею).*

СЦЕНА 4

Бартош. Адже виразно казав пан Костюшко...

Ян. А я, Войцеху, не знаю, який він, той Костюшко... Нічого проти нього казати не хочу. Тільки одне видко: дужчі пани, ніж ваш Костюшко.

Бартош. Ще чого...

Ян. Авжеж, дужчі. Ото з весни в містечку оголошували, що хлопці до війська не йдуть, бо пани не пускають. Поки воювали у нас, на Краківщині, ще пан староста дозволяв своїм, а вже як пішло військо на Сандомирщину — давайте моїх хлопців назад... Оголошували, скільки хто повинен дати, а пани ж не пустили нікого.

Бартош. Пани панами, не на панах світ стоїть! Скажу вам, Яне, велика сила — народ... Ех, як ми під Рацлавицями йшли! Отож я й думаю, чи не кинути все, чи не побігти слідом за військом?

Ян. Знов за чуже головою важити!
Владек. Що ви, Яне! Хіба ж не дали Войцехові хату, корову, льоху?

Ян. І що ще?

Владек. І на панщину не ходити!

Ян. А ще хто не ходить?

Бартош. Знаєте, Яне, по-моєму, воно так: усім зразу не вийшло. Але потроху вийде. Чиїми руками воюють зараз? Селянськими руками. Мужичькими. То як війна скінчиться, як воно буде? Отоді мужик і про своє поговорить. Спита панів, де вони були?

Владек. Певне, певне.

Ян. Як на мене — хай спершу про своє говорять. Костюшко маніфести пише, а пани роблять, що заманеться. Селянськими руками війну скінчать, а тоді й порядкуватимуть на свою уподобу, як їм краще.

Бартош. А ви, Яне, щось надто мудруєте. Як же це так? З гармат б'ють, а ви торгуватися будете, що й до чого? Як війна, то війна, часу на балачки немає. Потім — інша річ.

Ян. А потім знову на панщину нас поженуть, бо вже панам не буде чого боятися.

Владек. Ех, Яне...

Ян. А я вам дивуюся. Не з одної печі хліб їли, а в голові й досі горобці скачуть.

Бартош. Не чули ви, не бачили пана Костюшка, Яне. Інакше б на світ дивилися. А він теж з панів...

Ян. Про далекі, великі справи думаєте, Войцеху, а тут навіч видко, що нічого доброго не буде.

Владек. Страшенно пан Травінський лютує і прикажчик теж.

Бартош. Треба їх прикоротити.

Ян. Ех...

Бартош. Закон є закон. Казали: відробітку не буде й панщину зменшать.

Ян. Де ж це був такий закон?

Бартош. Не перечте, Яне, ви ж самі добре знаєте. Адже ви письменні — бачили, читали.

Ян. Мало що читаєш? Хлопові здається, що як уже друковане, то й святе. Звісно, друкованим словом легше обдурити, ніж балачками. А тут і говорили, й друкували, а що з того?

Бартош. Самі мусимо пильнувати. Звісно, як хлоп

не домагається свого та ще й панові управителеві кланяється низенько — що буде?

Я н. Ще нижче кланятимуться!

Б а р т о ш. А чом так?

Я н. Подейкують люди, що панові Костюшкові — кінець.

Б а р т о ш. Неправда!

В л а д е к. Оце так-так!

Я н. Не знаю я... Але так у місті казали.

Б а р т о ш. Брехня! Після Рацлавиць подейкували, ніби пана Костюшка вбито й війну програно. Мало хіба чуток між люди пускають?

В л а д е к. Все на те, аби хлоп управителя слухав і тихо сидів.

Б а р т о ш. Пан Костюшко... Адже скрізь народ рушив...

Я н. Чим дужче народ рушає, тим більше пани бояться.

Б а р т о ш. Пани панами, але їм теж допекло, що в країні чужинці панують.

Я н. Знаєте, Войцеху, я так собі думаю — хто тут кому чужий, а хто ні? І там канчук, і тут канчук — обидва однакові. А мова? Поговоріть з паном старостою, зрозуміє він вас або ви його? Кажуть, що це, мовляв, свої, але ще ніколи пан з хлопом не був заодно.

Б а р т о ш. Але ж тут спільна справа.

Я н. А я в цю спільну справу не вірю. Спільна, поки панові треба, а як ні, йди, хлопе, назад, до вил та гною!

С Ц Е Н А 5

Заходить кульгавий Шимон.

Шимон. Темно, але я думаю, може, ще не сплять. Через те й зайшов. А тут, бачу, людей купа.

Б а р т о ш. Отак собі говоримо!

Шимон. Гаразд, гаразд, послухаю і я.

Я н. Та цікавого ніби немає. А ви ж нічого не чули?

Шимон. Про що це?

В л а д е к. Кажуть про пана Костюшка, що його вбито.

Шимон. Е? Не чув я...

Я н. А мені здається, як на управителя гляну, що воно правда. Страшенно чогось дметься.

Б а р т о ш. Все одно боятися нема чого. Я, приміром, не вірю, що пана Костюшка вбито... Та хоч би навіть і так... Вбиті вже не встануть, кров, що хлопи пролили, до них не повернеться. Отож і обіцянки ніхто не зламає.

Ш и м о н. Атож, атож!

Я н. Добре вам казати, Шимоне! Якби ж ви управителя отак сміливо за петельки брали, але де там! (*Перекривляє*). Прошу вашої ласки, ясновельможний пане...

С Ц Е Н А 6

Заходить Бартошиха, проціджує на лаві молоко.

Ш и м о н. А що я? Що я? От Бартош...

В л а д е к. Це правда, що Бартошеві зручніше.

Ш и м о н. Авжеж, зручніше.

Б а р т о ш и х а. Ого! Аякже, знов Бартош та й Бартош! На гармати перший, управителеві перчити перший, і...

Ш и м о н. Он як тими гарматами тепер вихвалюєтесь, а мало ви людям та й чоловікові своєму за ту війну голову гризли?

Б а р т о ш и х а. Що казала, те казала, а що кажу, те кажу.

Ш и м о н. Отож-бо й є... Бо Войцех таки шляхтич... Мусить управитель якусь пошану мати...

Б а р т о ш. По кутках усі говорять, а що з цього? Піти б треба до двору усім гуртом, громадою...

Ш и м о н. От-от-от! Громадою!

Б а р т о ш и х а. Ти диви, як зрадів. Мого завжди наперед випихає! А чого це він про всіх повинен дбати? Нема хіба в нього жінки, дітей? Чи йому наказують відробляти? Чи його до ночі на панщині тримають? Гляньте на них!

Б а р т о ш. Тихо, Марисю, не можна ж так...

Ш и м о н. Певне, що не можна...

Б а р т о ш и х а. Бачили ви цього кульгавого. Ще ти мені у моїй власній хаті будеш вичитувати... Хто тебе просив, хто? Чоловіка мені бунтуватимеш, коли йому й так...

С Ц Е Н А 7

Заходить управитель Травінський.

Травінський й. Це що таке? З ночі день робите, а вранці прикажчик з ліжка не зжене!

Бартош. Сусіди посходились.

Травінський й. Щось надто часто сусіди до вас приходять, знаю, знаю!

Бартош. Відколи це не можна зійтися, поговорити?

Травінський й. А, й шановний коваль тут... Ну так...

Шимон. Прошу вас, пане управителю, це ми після роботи отут собі посходились.

Травінський й. Коня сьогодні запарив, паскудо. Чекай, я з тобою побалакаю! Банаху, як там з відробітком?

Бартош. От-от, ми саме про той відробіток хотіли...

Травінський й. Що?

Бартош. Бо ви, пане управителю, по-моєму, не все так робите, як належить.

Травінський й. Що? Та я вас...

Бартош. А в моїй хаті нема чого на людей гримати; ані тут, ані десь-інде! Вже ті часи минулися, пане управителю!

Травінський й. Он як! Ну ж, чекайте, пане Гловацький, чекайте. У вас, бачу, в голові все попереверталося, але я вас навчу!

Владек і Шимон тихцем тікають з хати.

С Ц Е Н А 8

Бартошиха. Єзус-Маріє, та я ж, пане управителю, кажу моєму, кажу...

Ян. Цитьте, кумо, здуріли ви, чи що? Панові управителю здається, що він у полі в людей над головою стоїть, а тут Войцехова хата.

Травінський й. Войцехова хата... Ну, хай буде Войцехова хата... *(Виходить)*.

С Ц Е Н А 9

Бартошиха. Ось бачиш, що ти накоїв? Господи Ісусе! Я ж тебе просила! Роздрочив його, тільки й того!

Бартош. Нічого він мені не вдіє, Марисю, не плач.

Бартошиха. Як це, нічого не вдіє! Адже він управитель! Чули, Яне, що він казав?

Ян. Чув. Не глухий.

Бартошиха. Ну й як вам здається?

Бартош. Що там — здається! Забрала ти собі казна-що в голову, ото й усе. Піду завтра до маєтку, либонь, староста приїхав. Він ще управителя приструнчить.

Бартошиха. Ой, недобре виходить, недобре! А ти б краще тихо сидів! Хату маєш, корову, кабанця дали — чого тобі ще? Аби тільки кульгавого слухати, що так і кидається в вічі!

Ян. Цитьте, кумо. На те він хлоп, щоб його хлопські справи пекли.

Бартошиха. А ви теж!

Бартош. Не галасуй, дітей побудиш.

Бартошиха. Ще чого! Сплять, як убиті! Рузьку й уранці з лави не стягнеш!

Ян. Треба й мені додому. А ви, Войцеху, як гадаєте? Таки й справді хочете піти?

Бартош. Авжеж. Як усі мовчатимуть, управитель геть оскаженіє. Бачили, як на Владека напався з тим відробітком?

Бартошиха. А Владек з Шимоном шугонули — тільки глянув на них!

Бартош. І не диво. Заляканий наш сільський народ до краю. На роботі з ранку до вечора гнеться — ніяк і голову піднести.

Ян. А як піднесе ту голову — враз її прихлять.

Бартош. Коли б я так мудрував, як ви, мені б і жити не хотілося! Поговорити треба, нагадати старості про ті маніфести.

Ян. Говорити можна... Ото ще, сільський народ...

Бартошиха. А ви — не сільський?

Бартош. Пусте говорите, Яне.

Ян. А я вам кажу, Войцеху, як у Варшаві, в місті, повстання було¹¹, там не дуже балакали... Міський народ завжди розумніший.

Бартошиха. Ну й що ж вони, оті міські?

Ян. Та звичайне — панів вішали. На вулицях вішали.

Бартошиха. Єзус-Маріє! У мене про такі справи щоб і не згадували! Мало нам лиха! Єзус-Маріє!

Ян. <Так воно, так... Народ у нас боязкий... Аби лише друковане було, аби щось там йому казали, аби голову

туманили... Ну бувайте. Вже, мабуть, і до ранку недалечко, а мені завтра вдосвіта вставати, плуга лагодити.

Б а р т о ш. Бувайте.

С Ц Е Н А 10

Б а р т о ш и х а. Войтусю, що я тобі скажу — не йди нікуди, чуєш, не йди!

Б а р т о ш. Ти що?

Б а р т о ш и х а. Так мені чогось моторошно... Лихим оком управитель на тебе глянув, ой, лихим...

Б а р т о ш. Оце як примітила! Хай дивиться — не поживиться.

Б а р т о ш и х а. Вже він щось лихе надумав, ой Войтусю, нещаслива моя доля! Сидів би тихо, господарства пильнував... А таке казав — хлівець збудуємо...

Б а р т о ш. Не я казав, а ти.

Б а р т о ш и х а. А про Валека — ти. Що до школи віддамо... І Рузю... І...

Б а р т о ш. Ти диви, як жінка розімліла... Тихо, тихо, Марисько! Що це тобі?

Б а р т о ш и х а. Не знаю. Так мене страх чогось бере. Ой Войтусю, Войтусю, коли б ти собі лиха не накликав...

Б а р т о ш. Тихо, тихо, все буде добре... Піду в маєток, із старостою поговорю... Про відробіток, про Травінського, як він людей б'є... Це ж він солдатів товче, що під Рацлавицями на гармати йшли... А пан староста обіцяв — ото ж так і зробить... Бо що ж воно виходить? Як хату дали — то вже й права свого не домагайся...

Б а р т о ш и х а. Але потім тихо сидітимеш, ні в що встрягати не будеш?

Б а р т о ш. А нащо його встрягати? Спокійно собі люди працюватимуть — не як ті собаки зацьковані... Ось навіть своє не мають часу зібрати, як Агата, приміром...

Б а р т о ш и х а. І хлівець збудуєш?

Б а р т о ш. Збудую, збудую...

Б а р т о ш и х а. Отелиться корова, як бичок — продамо, як теличка — залишимо... Валек до школи піде, а Рузю заміж віддамо, гарне весілля справимо...

Б а р т о ш. Чом ні...

Б а р т о ш и х а. Але хай до чоловіка йде, а ми тут, у хаті, залишимось обое... Аж до старості, га?

Б а р т о ш. Звісно, чом ні, Марисю?

Б а р т о ш и х а. Розвидняється.

Б а р т о ш. Пташок чути... Пам'ятаєш, Марисю, як я до тебе ходив ще парубком?

Б а р т о ш и х а. Пам'ятаю...

Б а р т о ш. Через тин мусив скакати, а потім уранці твій батько по росі вистежував — хто це там до тебе ходить...

Б а р т о ш и х а. Вишні квітли тієї весні, мов сніг... А тепер уже осінь... Сонечко незабаром зійде. Як це ми цілісіньку нічку прогомоніли. Година гарна — саме картоплю копати. Спати зараз треба йти.

Б а р т о ш. Люди от-от на роботу підуть.

Б а р т о ш и х а. Войтусю...

У двері стукають.

Хто там?

Б а р т о ш. Хто стукає?

З грюком відчиняються двері. На порозі стає прикажчик.

П р и к а ж ч и к. Бартоше, на панщину!

Б а р т о ш и х а. Рятуйте!

Б а р т о ш. Здуріли ви, пане, чи що?

П р и к а ж ч и к. Ти як зі мною говориш, хаме?

Б а р т о ш. Хто хам?

П р и к а ж ч и к. Нема чого в вічі кидатись. Чули, що я сказав: на панщину! Сонце вже сходить.

Б а р т о ш. Нехай собі сходить. Не знаєте хіба, що я на панщину не повинен ходити?

П р и к а ж ч и к. Чули, що я сказав? З сьогоднішнього дня скінчилося. До роботи! Забув, які канчуки бувають?

Заміряється. Бартош кидається на нього.

Б а р т о ш. Ти мене... ти мене... А не діждеш, клятий!

КАРТИНА V

Ганок панського будинку. Староста сидить на ганку, біля нього дружина гаптує. Травінський стоїть біля них.

С Ц Е Н А 1

Староста. Пане Травінський, я маю до вас великі претензії, це ваша провина! Як можна було допустити?

Травінський. Ясновельможний пане...

Староста. Потім, потім! Де він? Привести!

С Ц Е Н А 2

Двоє гайдуків ведуть Бартоша по сходах ганку — сорочка пошматована, волосся розкуйовжене. Гайдуки, виструнчившись, стають збоку.

Староста. Ах, Бартош... Не чули хіба, як на роботу вас кликали?

Бартош. Чув. Я на управителя хотів поскаржитись, пане старосто...

Староста. Що?

Бартош. Не повинен я на роботу ходити... А управитель своє... Отож накажіть йому, пане...

Староста. Не повинен... Чому ж це ти не повинен?

Бартош. Ви ж самі, пане староста, мене від роботи на вічні часи звільнили. Управитель читав, люди всі чули й знають.

Староста. Люди знають... Скінчилося, розумієш? Управитель мого наказу виконував — і годі!

Бартош. Управитель... вашого, пане, наказу виконував... Вашого... Що скінчилося? Адже пан Костюшко... Ви ж самі мене від панщини звільнили...

Староста. Нема пана Костюшка. А я є. Звільнив, а тепер — свій наказ скасовую.

Бартош. Як це скасуєте, пане? І ту кров, що під Рацлавицями пролита, і смерть людей, що полягли, гарматними ядрами вбиті?

Староста. Я скасовую своє розпорядження.

Бартош. І панові Костюшкові маніфести теж скасуєте? Що відробітку не буде, що панщина зменшиться, і все інше...

Староста. Нема Костюшка, нема й маніфестів...

Бартош. Ваша дружина так гарно тоді про батьківщину промовляла... Що їй служити треба.

Староста. Нащо тобі за батьківщину турбуватися? Твоя робота в полі, турбота за рідну країну — шляхетська справа!

Бартош. Адже й мені пан Костюшко шляхетство надав...

Староста. А тобі здається, що ти вже й став шляхтичем? Не така це проста річ... Століттями шляхетські роди зростали, століттями в країні перед вели, герби свої чимраз новою славою прикрашаючи...

Бартош. То ви, пане староста, отак про свій герб дбаєте?

Староста. Ти що? Як смієш?

Бартош. Я кров'ю своє право купив...

Староста. А шляхетство не купують і не продають. Шаленець був твій пан Костюшко. І як кожне шаленство — справа його скінчилася ганебно! Тільки нещастя на батьківщину накликав!

Дружина старости. Всяка влада від бога походить... Не годиться проти влади бунтувати...

Бартош. Інакше ви, пане староста, інакше ви, ясно-вельможна пані, на цьому ж самому місці ще не так давно говорили.

Староста. Змінилися часи. Усі ви повинні зрозуміти — змінилися! А ти людей бунтуєш, на зле намовляєш, з пуття збиваєш.

Бартош. Хіба це бунт — свого домагатися?

Староста. З діда-прадіда в маєтностях жендовичьких лад був, так і надалі має бути! Ти одвик від чесної роботи, але управитель тебе знову навчить, розумієш?

Бартош. Отож, як воно буде?

Староста. З чим?

Бартош. З людьми, з панщиною? З відробітком? З моєю хатою? З маніфестами пана Костюшка? З вашим, пане староста, власним словом, у листі записанім?

Староста. Я вже сказав! До роботи! І щоб я не чув більше, що в тебе люди збираються, що ти їх підбурюєш!

Бартош. Поки пан Костюшко силу мав...

Дружина старости. Тоді інша річ була, з того часу багато дечого змінилося... Сьогодні вже не цар, а, внаслідок взаємних переговорів та порозуміння, його величність австрійський цісар ласкаво править нами¹².

Бартош. Змінили собі пана, виходить...

Староста. Не твоє діло, не на твій мужицький розум! З вами все лишилося, як було, і так буде навіки!

Бартош. Так он що вам, пане староста, здається! Та хлоп уже брав до рук косу й рушницю! Вже раз на смерть ходив, вже був людиною. Тепер вам його до землі вже не прихилити!

Староста. Це ти мені? Мені кажеш?

Бартош. Людей покликаю, усіх гукну, скажу, що й як! Щоб одурити, отуманити себе не дали! Ви, пане, спокійно собі сиділи, коли вони воювати йшли! За свою землю...

Староста. Земля моя. Спробуй на неї зазіхати — тебе управитель канчуком навчить.

Бартош. А не діждеш ти... *(Кидається вниз по сходах)*. Люди! Люди!

Староста. Травінський, беріть його!

Гайдуки, Травінський хапають, тягнуть Бартоша.

КАРТИНА VI

Майдан біля маетку. Юрба стоїть боком до глядачів — спостерігає те, що діється біля ганку панського будинку.
Глядач цього не бачить.

СЦЕНА 1

Жінка 1-а. Єзус-Маріє, що воно буде, що буде?

Жінка 2-а. І ви тут, сусіда? Адже ви нездужали?

Селянин 1-й. Еге, нездужав... та як гайдук нагаєм заміриться, усяка недуга мине...

Жінка 1-а. Усім чисто загадали прийти.

Жінка 2-а. Щоб нікогісінько в хаті не лишилося...

Селянин 1-й. Хто його зна, що буде.

Жінка 3-я. Та вже доброго, людоньки, нічого не буде...

Селянин 1-й. Управитель по дворі бігає, вусища наїжені, пика червона...

Жінка 2-а. Що ж це може бути?

Агата. Ой, вигидають вони щось, вигидають!

Жінка 3-я. Війна знов, чи як...

Шимон. Де там війна!

Селянин 1-й. Хто його зна, що в світі діється! Може, й війна.

Агата. А здавалося, все вже скінчилося, спокій буде...

Жінка 3-я. Та воно, мабуть, часи такі настали...

Жінка 1-а. Ой, часи, часи. Гайдуки вчора Владека Банаха так відлупцювали, що ледве дихає...

Селянин 1-й. Невже?

Жінка 1-а. Святу правду кажу. Не чули хіба?

Агата. Правду кажучи, у декого й справді в голові все перевернулося.

Жінка 3-я. Авжеж... А найбільше у тих... косинерів...

Жінка 1-а. Бо їм, той... Обіцяли...

Агата. Що там їм обіцяли!

Жінка 1-а. Обіцяли! Бартош казав і кульгавий теж...

Агата. Мало що кульгавий казав! Він ковалеві перечив, а бач, на ковалеве вийшло!

Селянин 1-й. Та воно завжди проти бідного народу виходить.

Ян. Бо той народ дурний мов пень.

Шимон. Не казали б ви такого, Яне! Пан Костюшко...

Ян. Кінець пану Костюшкові. Раз, два — й нема!

Селянин 1-й. Панська зрада була.

Селянин 3-й. Звісно, була. Завжди пан хлопа зраджував, інакше й не бувало.

Селянин 2-й. Завжди пан на ту хлопську кривду радо дивиться.

Ян. А хлопам здавалося, що вони разом з панами чогось доб'ються...

Селянин 3-й. Тільки й того, що пани війську сіно, солону продавали, отож з війни свою користь мали. А як до бою — де ти їх бачив? Казали, в інших місцях ще гірш було, ніж у нас, на Краківщині. Як хто до Костюшка хотів іти, кого спіймають — люто карали.

Селянин 1-й. То як же це? Виходить, не на користь панам оця війна була?

Селянин 3-й. А хто їх там зна? Адже пан завжди на своє поверне, хлопів на лихо.

Жінка 2-а. А зараз ми тут навіщо?

Ян. Хто зна.

Жінка 2-а. Ще хтось біжить.

Жінка 1-а. Бартошиха!

Агата. Остання йде, ще б пак, пані шляхтянка!

Шимон. Не кажіть абичого, Бартош порядний чоловік.

Агата. Я проти Бартоша нічого й не кажу. Але Бартошиха геть-чисто з тим офіцерством здурила. А що з нього вийшло?

Селянин 3-й. Нове лихо — й годі. Але ж і змарніла жінка...

СЦЕНА 2

Підходить Бартошиха.

Ян. А йдіть-но сюди, кумо, станьте біля нас. Де ж це ваш?

Бартошиха. Єзус-Маріє! Хіба ви нічого не знаєте?

Шимон. А що саме?

Бартошиха. Адже мій як уранці до маєтку пішов, то й досі немає. Ходила дізнатися, та мене, мов того собаку, геть прогнали.

Агата. Ваш хлопів бунтував — через те, певне.

Бартошиха. Господи Ісусе, щоб же тобі, холеро, язика відібрало! Мій бунтував?!

Агата. Чого це ви так дивуетесь, пані Гловацька? Кожен зна, як воно було... Владека Банаха хто підбурював? А не через те його гайдуки так змордували, що ледве диха?

Бартошиха. Правду мій казав... Таж обіцяли: хто з паном Костюшком піде, того від панщини звільнятимуть! Хіба ж неправда, куме?

Шимон. Авжеж, правда!

Ян. Ех, де там... Читав я оті маніфести, давно казав, але вам, Шимоне, аби тільки косу сторч настромити — іншої турботи не було... Страшенно вам сподобалося, що пан Костюшко краківську шапку на голову надів... А в маніфесті тільки й було, що як хто з війни повернеться — то робитиме з того самого дня, а за давне не відроблятиме.

Селянин 1-й. Справді, отак і було написано.

Жінка 2-а. А казали ж...

Агата. Мало що казали! На те й люди...

Шимон. Але, по правді, Бартошеві таки не належало відробляти. Всі ж знають, як було написано: на вічні часи.

Ян. Скінчився пан Костюшко, то й вічні часи скінчилися.

Бартошиха. Ой боже, боже...

Селянин 1-й. Гляньте, люди, управителя не видко?

Агата. Не видко. Побіг десь.

Жінка 2-а. Сонечко ген підбилося... Доки ж нас тут триматимуть?

Жінка 3-я. Мабуть, щось важливе буде.

Бартошиха. Може, піду ще раз про мого запитаю.

Жінка 2-а. Краще не треба; Бартошихо: страшенно сьогодні управитель лютує, ще ляпаса дасть, абощо...

Агата. А пані Гловацька до цього не звична, адже шляхтянок, відколи світ стоїть, по пиці не били...

Сміх у юрбі: «Хи-хи!»

Шимон. І не соромно, баби, жінка ледве на ногах стоїть.

Агата. А ви не заступайтеся за неї! Спершу кумалися з вами, а як почалося це шляхетство та господарювання, то й для вас пороги високі стали...

Жінка 1-а. З кривою ногою і низький поріг насилу переступиш...

Шимон. Ех, жінки... Навіть лиха чужого не шанують...

СЦЕНА 3

Вбігає задиханий Валек.

Валек. Мамо, мамо!..

Бартошиха. Що таке? Чого біжиш? Кара божа з хлопцем! Чи я ж тобі не казала хати глядіти?

Валек. Корову забрали, корову!

Бартошиха. Чи ти не здурів?! Яку корову?

Валек. Та нашу, Красулю!

Бартошиха. Єзус-Маріє! Хто?

Валек. Прийшли двірські з прикажчиком! З хліву забрали, налігали й повели!

Ян. Стривайте, Бартошихо, не біжіть! Куди ж погнали?

Валек. На панський двір погнали, до хлівів...
Агата. Ну-ну...
Селянин 3-й. Дивіться, люди!
Валек. А ще австріяки прийшли, двірські казали.
Ян. Австріяки?
Валек. Йй-право, кажуть, прийшли!
Бартошиха. Ой казала я своєму, казала — щось недобре буде. Ой щеміло мені серце, щеміло, отоді, навесні ще, як приходив управитель, од пана старости листа читав. Ой знала я, знала: нічого доброго не буде! Ой людоньки!

СЦЕНА 4

Гайдук. Тихо там! Чекайте, не розходьтєся!
Жінка 1-а. Та ми ж чекаємо...
Агата. Чути щось...
Селянин 1-й. Військо йде, чи як?
Шимон. Тихо!
Жінка 2-а. Моторошно чогось...
Жінка 1-а. Що це буде?
Селянин 1-й. Тихо, управитель іде!

СЦЕНА 5

Травінський. Усі є?
Голоси. Всі!
Селянин 1-й. Ще б пак! Канчуками зганяли...
Шимон. Тихо!
Жінка 2-а. Страшенно чогось лютий...
Жінка 3-я. Не пхайтєся, люди!
Агата. Хто там пхаєтєся? Ото яка цікава! Управителя не бачила! Як говоритиме — всі почують!
Бартошиха. Господи Ісусе...
Травінський. Тихо там! Іменем пана старости Шуйського...
Бартошиха. О-о-о-ох!
Травінський. Іменем ясновельможного пана старости Шуйського, підданцям-селянам жендовицького маєтку, оголошую: «Войцех Бартош, званий Гловацьким...»
Бартошиха. Боже милий!
Селянин 1-й. Тихо!

Травінський. «Войцех Бартош, званий Гловацьким, за непослух та невиконання повинностей присуджений до покарання. Належить йому дати п'ятдесят кив...»

Жінки. Єзус-Маріє...

Селянин 1-й. Ведуть Войцеха, ведуть!

Жінка 2-а. Геть усе обличчя в нього закривавлене!

Бартошиха. Людоньки, люди добрі!

Шимон. Тихо, Бартошихо, тихо, бо...

Бартошиха. Войтусю! Войтусю!

Ян. Тихо, кумо, тихо, що вже тепер...

Бартошиха. Люди добрі, сусідоньки любі...

Ян. Хлопи...

Селянин 1-й. Що ви, Яне? Гляньте лишень...

Селянин 2-й. Гайдуки...

Травінський. «І для прикладу, для застереження та перестороги всім, належить Войцеха Бартоша перед усією селянською громадою покарати... Перед усіма, кого згаданий Войцех Бартош бунтував та до непослуху намовляв, неправдиві чутки ширячи, ніби дехто з селян звільнений буде від панщини.»

Бартошиха. О-о-о-ох!

Ян. Шимоне?

Шимон. Ой!..

Жінка 1-а. Руки йому зв'язали...

Селянин 1-й. Свитку геть подерли на бідоласі...

Шимон. З-під Рацлавиць ота свитка...

Селянин 2-й. Оце вам мужицьке шляхетство...

Селянин 3-й. Оце вам панські маніфести...

Селянин 2-й. Оце вам краківська шапка, що надівав Костюшко...

Жінка 1-а. Боже милий!

Бартошиха. Войтеку! Войтеку! Войтеку!

Травінський. Беріть його! Чого стоїте? Починайте!

Зітхання юрби: «О-о-о-ох!»

Жінка 1-а. Замордують, бідолаху, геть замордують!

Селянин 2-й. Чого навшпиньки стаєш? Не бачила, як людину б'ють?

Стогін юрби: «О-о-о-ох!»

Бартошиха. Войтусю! Войтусю!

Шимон. Зомліла...

Ян. На двадцять п'ять років...

Селянин 3-й. Стривайте-но, що це?

Жінка 1-а. Австріяки!

Селянин 3-й. А ці чого тут!

Шимон. Боявся, мабуть, пан управитель, на поміч військо покликав.

Жінка 1-а. Не було чого боятися. Спокійний у нас народ, ох, спокійний! Тихо собі дивиться, як людину під киї кладуть!

Шимон. А що вдієш? Тільки й того, що гірше лихо накличеш.

Селянин 2-й. Тихо, ви! Управитель щось каже...

Травінський. А для прикладу, аби раз назавжди відомо було, що неслухняних чекає, зволив ясновельможний пан староста Шуйський наказати «згаданого Войцеха Бартоша в рекрути віддати, в солдати, щоб навчила його військова служба слухняності й покори...»

Селянин 1-й. В солдати...

Жінка 2-а. До австрійського війська...

Агата. Боже милій!

Бартошиха. Люди, люди!

Травінський. Тихо там! Розійтися — й до роботи!

КАРТИНА VII

ЕПІЛОГ

Дія відбувається в Італії. Кімната в невеличкому палаці. Крізь широко відчинене вікно видко пальми. Троє офіцерів з легіону Домбровського¹³ ліниво грають у кості.

СЦЕНА 1

Офіцер 1-й. Нарешті кінець оцій італійській мандрівці... Ох і надокучили ж мені пальми за вікном і небо — наче хто синьку в балії розколотив.

Офіцер 2-й. Пора, пора з італійської землі до Польщі!¹⁴

Офіцер 3-й. Вітерця рідного ковтне чоловік... Дорози розмоклі, по ровах незабудки квітнуть, мов блакить.

Ех, брате, помаршируємо грузькою дорогою попід вербами, наче просто в рай...

Офіцер 2-й. Привітають земляки хлібом-сіллю.

Офіцер 1-й. Може, й ні. Не кожен радо вітатиме, будь певен, добродію. Не один на заброд наших косим оком гляне.

Офіцер 3-й. Та вже заброди — нічого не скажеш... З усього світу позбирані. Костюшкові недобитки, з французьких лав: бог зна, кого тільки немає.

Офіцер 1-й. Не кожному до смаку, що на стягах наших написано: «Рівність, воля, братерство!»

Офіцер 2-й. Та хоч би й нашому капітанові...

Офіцер 1-й (*глумливо*). Що вдієш, брате. І герб славний, і рід шляхетський, стародавній, та ще й загін чималий на власні кошти спорядив! Щодня до генерала викликають. Високо наш капітан піде.

Офіцер 2-й. Одне тільки — товариство наше йому не до вподоби...

Офіцер 1-й. Аякже. Не раз скаржився, що офіцерство, мовляв, нанівець зійшло! Усякий голодранець, мовляв, еполети може заслужити, аби тільки кулак міцний був.

Офіцер 2-й. Кров'ю, життям своїм отой голодранець офіцерство здобув, мужньо груди під кулі підставляючи.

Офіцер 1-й. Ти лишень капітанові не кажи — дуже він цього не любить!

Офіцер 2-й. І не тільки він. Ех, панове, багато ще зробити доведеться, аби так усе було, як треба.

Офіцер 3-й. Ех, що там... Головне — додому добратися. Трава на луках до пояса... У мене за будиночком гайок черешневий був... Як завітне, було, по весні! Боже мій, удома, в себе...

Офіцер 2-й. Визнати міщанина за повноправного громадянина, давні кривди спокутувати, гріхи батьків наших...

Офіцер 3-й. Ех, брате! Наче мені жайворон під рідним небом співає. Пахне земля... широко під сонечком простяглася... Плуги йдуть...

Офіцер 2-й. Бачили ви його! Ще почекаєш, добродію! Ще не раз опечешся, не раз! Не так воно легко піде, панове, ой ні!..

Офіцер 3-й. Що там... Мені всі ті філософії — бай-
дуже. Аби тільки землю свою побачити.

Офіцер 2-й. Усе владнається, все. Одне тільки —
ворога прогнати треба. А потім усе гаразд буде.

Офіцер 1-й. Так і Скужевський каже, коли йому
капітан надто вже сала за шкуру залле.

Офіцер 2-й. А Скужевський чесний хлопець. Голова
найшляхетніших ідей повна!

Офіцер 3-й. І серце золоте... Наш земляк, нічого не
скажеш...

У двері стукають.

Заходьте! Кого це лиха година несе?

С Ц Е Н А 2

Скужевський. Чолом, панове!

Офіцер 1-й. Бач, про вовка помовка, а вовк у хату!
Чолом, чолом!

Офіцер 2-й. Що нового?

Скужевський. Панове, генерал наказав сьогодні
виступати!

Офіцер 3-й. Чи не казав я — рідною землею пахне...

2-й і 3-й офіцери вибігають.

С Ц Е Н А 3

Заходить заспаний капітан.

Капітан. А, Скужевський! Ну що там новенького?

Скужевський. Сьогодні вирушаємо!

Капітан. Знаю, знаю, ще вночі ухвалили... Ну, як
там, усе готове?

Офіцер 1-й. Готове, тільки ви, пане капітане, ще
хотіли отих бранців побачити.

Капітан. Ага, ага, правда... Бранців... Ану, давай
їх сюди, давай...

СЦЕНА 4

Заходить 1-й офіцер. За хвилину приводять трьох бранців в австрійських мундирах.

Капітан. Ага, ага... No, Kerle, wie geht's? Aus welchem Kommando? *

Мовчання.

Sind sie stumm? Aus welchem Kommando, antworten! **

Бранець 1-й. Просимо уклінно, пане капітане... Ми по-німецькому не навчені...

Капітан. Що? Що? Глянь, пане Скужевський! Поляки, га?

Бранець 1-й. Та це вже... як накажете... Сільські ми, з-під Кракова.

Капітан. Гляньте, пане Скужевський! З-під Кракова, кажеш? А сюди як потрапили?

Бранець 1-й. У рекрути нас віддали, прошу, пане генерале. У солдати. З-під Кракова аж сюди гнали...

Бранець 2-й. Ми пана старости Шуйського хлопці...

Капітан. Старости Шуйського, ага, ага... Гляньте, пане Скужевський, яка кумедія... Імператор Наполеон за польську справу з австріяками воює, а пан староста хлопів своїх на поміч австріякам виряджає.

Скужевський. Поляки! Звідки я знаю це обличчя?

Капітан. Оце ще вигадки! Звідки у вас такі хамські знайомства? З-під Кракова... Ну що ж, пане поручик, приеднати їх до загону! Будете служити в легіоні генерала Домбровського, зрозуміло?

Бранець 1-й. Як накажете, пане генерале...

Бранець 2-й. Красно дякуємо...

Капітан. Одвести їх.

Двоє бранців виходять з офіцером.

А ти чого стоїш?

Бранець 3-й. Я...

Капітан. Що таке. Прізвище?

Бранець 3-й. Войцех Бартош...

* Ну, хлопці, як справи? З якого загону?

** Ви що, німі? З якого загону, питаю?

Скужевський. Пане капітане! Войцех Бартош! Я ж казав! Пане Гловацький! Пана Костюшка хорунжий! Боже мій!

Бартош. Авжеж... З паном Костюшком...

Скужевський. Ради бога, звідки ви тут? Гловацький, подумати тільки!

Бартош. Віддав пан староста Шуйський... У рекрути!

Скужевський. Пане капітане, не може цього бути! Хорунжий, пане капітане!

Капітан. Чого галасуєш, добродію? Хорунжий, той хорунжий... Накажи йому якийсь там мундир дати. Згодом з'ясуємо, як з отим чином.

Скужевський. Брате! Знову з нами станеш, як під Рацлавицями було, разом, в одній лаві. Рідній справі служити, батьківщині себе в жертву віддавати, як синові польської землі належить!

Бартош. Під Рацлавицями... Так, під Рацлавицями. Скликали до панського двору людей з села, всю громаду. Пан Травінський, управитель, сам кий лічив, як мене били... У рекрути... Гнали нас хтозна-куди, по височезних горах гнали, у тому австрійському війську... Сухий хліб їли, ночами вітер на верховинах льодом морозив. Через ріки людей гнали, бистриною.

Капітан. Що ти мені тут... романи якісь...

Скужевський. Пане капітане, прошу вас... Це ж Гловацький...

Капітан. Ех...

Бартош. А це вже ми тут... під кулі йшли, як наказували... Коли чуємо — свої...

Скужевський. Свої, брате, свої. Вже скінчилися твої муки, годі тобі нападникові, ворогові служити! Під командуванням пана генерала новий шлях розпочнеш, разом з нами до вільної батьківщини, до своєї землі, з-під італійського неба пробиватимешся!

Бартош. До своєї землі?

Скужевський. А як же? До Польщі нас пан генерал веде. До Польщі наша дорога, брате,— почесна й слава! До своєї землі прямуємо!

Бартош. Де ж вона, ота своя земля? Я — хлоп...

Скужевський. Це все одно, ким ти народився! Кожен грудьми свою країну боронити повинен, кожному ця країна — мати рідна, найкраща!

Бартош. Мені ця мати київ дала біля панського двору, в рекрути запроторила, до австрійського війська йти наказала...

Скужевський. Пане Гловацький, гіркота в твоїх словах бринить, гіркота думки твої каламутить. Згадай, що пан Костюшко казав!

Бартош. Справді-бо, гарно пан Костюшко промовляв, ох, як гарно! Тільки ж інакше все вийшло... Ще пан Костюшко в полі був, коли пани знову хлопа на панщину погналі, знов управителів канчук засвистів, як і перше було.

Скужевський. Може, й справді спіткала тебе кривда, але ж уся нація...

Бартош. Яка там нація? Коли під Рацлавицями стояли, ще й перші постріли не гримнули, а вже пани шляхта тікати кинулись, аж закурило! Все покидали, нас, хлопів, з самими косами проти гармат залишили, а самі геть помчали, мов навіжені. Жоден з ясновельможних панів, що в народовій кавалерії служили, на полі не залишився! На Краків чкурнули шкуру свою рятувати... А інші вдома сиділи, царських офіцерів хлібом-сіллю вітали. Отож, що воно таке: вся нація? Чи ті — нація, що все кидали та свою шкуру рятували, чи ті, що в битві полягли?

Капітан. Досить цих балачок! Пане Скужевський, навіщо така фамільярність? Часу шкода!

Скужевський. Костюшко...

Капітан. Фантазер був твій Костюшко і ти разом з ним, хоч офіцер з тебе й добрий, пане Скужевський! Тільки оці яacobінські мрії час із голови викинути! Ти, як тебе там... іди по мундир... Зараз рушаємо.

Бартош. Прошу вас, пане капітан...

Капітан. Що? Не хочеш? То й не треба. Бачиш, пане Скужевський, з хамом воно завжди так! Ти його медом масти, а він тобі... Ех, фантазер був пан Костюшко, фантазер!

Скужевський. Брате! Поміркуй! Що ж ти роби́тимеш? На чужині...

Бартош. До Жендовиць треба мені...

Скужевський. Як це? Такий світ пройти! Не витримаєш! А з нами.

Бартош. Вже більш не хочу! Казав пан Костюшко... Казав і пан староста Шуйський... Діток шкода мені, жін-

ки моєї шкода... під канчуками пана Травінського... Вдосвіта на панщину й до ночі на панщині... Треба йти помігти...

Скужевський. Як же це, пане Гловацький? Адже тобі шляхетство подарували, ти ж шляхтич тепер!

Бартош. Вибили з мене моє шляхетство киями, ледве пану Костюшкові не пощастило вперше... Ох, завжди вибили! То вже, прошу вашої ласки, пане, аби тільки ось це шмаття з себе скинути, я вже й піду.

Капітан. Ось маєш, пане Скужевський. Тільки й користі від вашого братання! Ти, чуєш? Іди собі з богом!

За сценою починають марширувати загони, крізь відчинене вікно чути пісню:

Бартоше, Бартоше,
Ой гострі коси наші!

Скужевський. Брате, чуєш? Твою пісню, про тебе пісню співають! Про тебе пісня найшляхетніших веде у бій! А ти? Ходім з нами, брате!

Бартош. Кому я там брат... Я пана Шуйського, старости жендовицького, хлоп... Нехай собі співають... Ох, не хочу я вдруге, досить з мене й одного разу. До себе треба, на село пробиватися...

Скужевський. Чоловіче, ти знаєш, як це далеко?

Бартош. Справді, далеко... Зміряв я цю дорогу під киями, з рушницею, зміряв достеменно...

Скужевський. Ось на тобі хоч на дорогу...

Бартош. Нічого не треба... Якось дійду...

За вікном оркестр, марширують солдати. Чути ту ж саму пісню.

Скужевський. Гірко мені, що так вийшло... Прощавай, брате... Щаслива путь тобі на батьківщину. Аби дійшов швидше.

Бартош. На батьківщину?

Скужевський. Ти прийдеш раніш од нас. Добру новину під Краків принесеш, на поля, на луки, що йде пан генерал Домбровський з італійської землі до Польщі! Братам селянам звістку віднеси, що хутко зійде над країною зоря свободи, вільними стануть люди!

Бартош. Вільними — на панщині? Ох, інакша до хлопської батьківщини дорога, інакша!

Скужевський. Батьківщина одна.

Б а р т о ш. Авжеж, пан офіцер учений, краще знає, ніж я, темний селяк... Але й мене навчили, показали, киями в мене розум утовкмачили! Інакша моя батьківщина!

С к у ж е в с ь к и й. Отямся, брате, згадай, що пан Костюшко...

Б а р т о ш. Ой пам'ятаю я, пам'ятаю пана Костюшка маніфести, що на папері залишились... Біля панського ганку в Жендовицях, біля панських ганків на Краківщині, Сандомирщині вибивали хлопам шляхтичі Костюшкові маніфести з' голови канчуками, виганяли з пам'яті австрійськими рушницями! Гарно ви, пане офіцере, говорите, та я вже не хочу...

К а п і т а н. Пане Скужевський! Доки будете теревенити з цим хамом? Досить! Рушаймо!

Рух, метушня, оркестр знову грає: «Бартоше...»

С к у ж е в с ь к и й. Ах, боже, я ж думав, ми разом, спільно...

Б а р т о ш. Як же воно ясновельможному панові з хамом разом? Не турбуйтеся за мене, пане офіцере...

С к у ж е в с ь к и й. Сам-один підеш... Важко...

Б а р т о ш. Так, важка до хлопської вітчизни дорога, так, далека до хлопської вітчизни дорога... Та інакша вона, ніж ваша, пане офіцере, ох, інакша! Але я дійду!

1940—1941 рр.

П Р И М І Т К И

З Е М Л Я В Я Р М І

Роман «Земля в ярмі» написано у 1937 році; надруковано у видавництві «Руй» на початку грудня 1937 року, в останні тижні страйку професійної спілки учителів (див.: В. В а с и л е в с ь к а, Історія одного страйку, Варшава, 1948), того «окупаційного» страйку, яким керувала В. Василевська і який набрав широкого розголосу по всій країні. На титульній сторінці поставлено було «1938 рік», проте уже в середині грудня з'явилися у пресі перші рецензії на роман (напр., у газеті «Нови дзень», 1937, 18/ХІІ). Російською мовою у СРСР роман вперше вийшов улітку 1939 року з дуже важливою післямовою — зверненням авторки до радянських читачів («Земля в ярме», Гослитиздат, 1939), українською мовою — 1949 року («Радянський письменник»).

Роман написано на основі спостережень, які письменниця зробила під час літньої відпустки у селі Менженін на Подляссі.

Відгуки на роман у пресі були досить бурхливі. Консервативна («Кур'єр варшавський», «Нови дзень»), а також відверто реакційна, профашинська преса («Газета польська», «Політика») виступили з різкими нападами на письменницю і її твір. І навпаки, прогресивна преса дуже схвально відгукнулася на роман. Так, М. Бібровський назвав «Землю в ярмі» «рапортом з поля бою», книжкою, яка відтворює справжній конфлікт польської дійсності. Він побачив у Василевській «не тільки літератора, а й бійця, який, коли боротьба того вимагає, береться за перо, немов за зброю» (пепеєвський «Роботнік», 1938, 7/І).

¹ *Salve Regina* (лат.) — здрастуй, царнице. Церковний спів-привітання до божої матері у католиків.

² *Парцеляція* (лат.) — поділ земельної площі на дрібні ділянки або парцели, роздрібнення великих маєтків на менші садиби.

В умовах панської Польщі 1918—1939 рр. парцеляції сприяла земельна реформа 1919 року. Закон про аграрну реформу, прийнятий сеймом 10 липня 1919 року, був спрямований на підсилення «здорового» куркульського господарства і на ослаблення революційного руху серед селян. Щороку мусило парцелюватись до 200 тисяч га. «Реформа» виллилась в організований грабунок селян поміщиками і куркульством. У 1935 році проведення її взагалі було припинене. За весь час селянам було продано 2,25 млн. га (близько 15% поміщицьких угідь), з яких 646 тисяч га купили дрібні хазяї, а 1600 тисяч га — куркулі. Земельний голод не було ліквідовано, а землі новоспечених «власників», обплутані податками і банківським боргом, стали «землею в ярмі».

³ «Калинонька в лісі похилилася...» — За визнанням письменниці, пісня записана нею в селі на Подляссі.

⁴ *Рекс, бери його!* — Типовий в умовах феодальної сваволі епізод убивства Стефана Зелінського графськими лісниками заснований на дійсному факті, що мав місце у Корчеві. В. Василевська відгукнулася на нього статтею «Мужицька доля». Вона писала: «Мене повідомили, що в селі Савіце-Броніше, Вірозембської волості, Соколув-Подляського повіту, лісники по-звірячому вбили селянського хлопця. Подобиці, які ходили по селах над Бугом, були такі жахливі, що я вважала їх обмовницьким перебільшенням». Але факти підтвердились. Викриття письменницею поміщицької сваволі у корчевській вотчині графів Островських (у романі — Острженських) набуло широкого розголосу. Преса легко розшифрувала псевдоніми, за якими Василевська сховала винуватців і жертв драми. Гнівний нарис Василевської було тоді ж передруковано радянською пресою («За рубезом», 1937, № 26, стор. 589; «Советская Белоруссия», 1937, 2/X).

⁵ *Конарський Шимон* (1808—1839) — видатний польський революціонер, учасник повстання 1830—1831 рр., один з керівників підпільної «Молодої Польщі» (виникла у 1932 році) і її дочірньої організації «Товариство польського народу» (1835). На відміну від багатьох інших діячів, що «керували» рухом з-за кордону, Конарський розвинув (з 1836 року) енергійну діяльність на Волині і у Литві; він робив ставку не на допомогу іноземних урядів, а на власні польські сили і союз польських революціонерів з російським народом. Конарський створив підпільну друкарню, налагодив контакти з революційно настроєними офіцерами російських гарнізонів. У травні 1838 року Конарського було заарештовано. У справі «конарщини» було притягнуто до суду 215 чоловік, у тому числі у Києві — 115 і Вільнюсі — 72. Російські офіцери віленської залогої на чолі з М. Кузьмінім-Караваєвим готували втечу Конарського з в'язниці, але якийсь зрадник видав план. У січні 1839 р. Конарського було засуджено до страти, 27 лютого 1839 року — розстріляно.

⁶ *А я вам газетку прочитаю, в ній те ж саме пишуть...* — Вимогу передачі панської землі селянам без викупу, про що казав Плищак, висувала лише Комуністична партія. Отже, тонко зашифрованим натяком В. Василевська дає зрозуміти, які «газетки» читала передова селянська молодь.

⁷ *Терціарка* — мирянка, член терціарського ордену, заснованого Франціском Асизьким (1221) для тих, хто бажав «жити по-божому», не кидаючи, проте, «мирських» занять.

В ТЯЖКІЙ БОРОТЬБІ

У польській назві повісті («Ze padliscie w boju...») звучить рядок з славетної революційної пісні Вацлава Свенціцького, створеної ним у 1883 році і надрукованої того ж року у нелегальній газеті «Пролетаріат», органі однойменної групи першої революційної робітничої партії у Польщі. У повісті відтворено історію арешту, слідства,

суду і страти трьох комуністів: Владислава Гібнера, Владислава Кневського і Генрика Рутковського, страчених за намір убити провокатора Цехновського (липень—серпень 1925 р.).

Творча історія повісті досить драматична. Ще в 1935 році письменниця, захопившись матеріалами про героїчну поведінку підсудних, написала книгу про трьох комуністів. Під час війни рукопис було загублено. Декілька випадково врятованих уривків друкувалися у радянській пресі під назвою «Трое проти міста» («Литературная газета», 1940, 5/IV і «Известия», 1940, 17/IX).

В кінці 1956 року Ванда Василевська повернулася до роботи над твором, і 1958 р. повість була надрукована в журналі «Вітчизна», №№ 3 і 4, а згодом вийшла окремою книжкою («Радянський письменник», 1958). У наступному році вийшло три видання повісті російською мовою.

¹ *Форпост Європи* — реакційна теорія, за якою панська Польща вважалася «форпостом» Західної цивілізації від «московсько-монгольської» навали; створена ще у XVI—XVII ст., ця теорія була відроджена у 1918—1939 роках антинародними урядами панської Польщі та їх імперіалістичними хазяями на Заході.

² *Цанков Олександр* (народ. 1879) — у 1923—1926 роках фашистський диктатор Болгарії, жорстоко придушив вересневе повстання 1923 року; у вересні 1944 року йому пощастило втекти на Захід. *Хорти Міклош (1868—1957)* — австрійський адмірал, фашистський диктатор Угорщини у 1920—1944 рр.

³ *Пілсудський Юзеф* (1867—1935) — польський шляхетський націоналіст, демагог і авантюрист. У роки першої російської революції створював «боювки» — терористичні організації — з метою відвернути робітників від класової боротьби і союзу з російським пролетаріатом. У 1906 році групу Пілсудського за це було виключено з лав Польської партії соціалістичної (ППС). Згодом Пілсудський став агентом австро-угорського генштабу і за дорученням останнього створив зағони волонтерів, що билися у війні 1914—1918 років на боці австро-німецьких військ. Як австро-німецький ставленик Пілсудський був натхненником «походу на Київ», польсько-радянської війни 1920 року. Вийшовши у відставку, він причайвся і, вичекавши, у травні 1926 року вчинив державний переворот, став диктатором.

⁴ *...одинадцять чорних домовин... на вулицях Кракова...* — Йдеться про похорон жертв робітничого повстання у Кракові 5—7 листопада 1923 року, коли повсталі робітники захопили на короткий час владу у місті.

⁵ *Постріл у провокатора Лучака...* — Неповнолітній комсомолец Самуель Енгель убив провокатора, який видав поліції багато молодих борців проти режиму санації. За вироком військового суду, Енгель був розстріляний у Лодзі 17 травня 1924 року.

⁶ *Гайчик і Піларчик* — комсомольці Мечислав Гайчик і Франтішек Піларчик, гірняки з Домброва, які стріляли у провокатора і потім сім годин вели нерівний бій з поліцією (6 травня 1925 року).

⁷ *Свентокшизька тюрма* — страшна політична в'язниця на Сандомирщині, у гірській місцевості Свенти Кшиж (Святий Хрест).

⁸ *Цитадель* — фортеця, збудована у 1832—1835 роках на березі Вісли, на північ від єврейських кварталів Варшави і на південь від передмістя Маримонт. 16 фортів Цитаделі панували над містом.

⁹ *Маримонт* — передмістя Варшави.

¹⁰ *«Наш паровоз, вперед лети...»* — рядок з народної радянської пісні «Ми діти тех, хто виступал», складеної при найближчій участі Миколи Островського комсомольцями київських залізничних майстерень на початку 20-х років. Пісня була дуже популярна у 20-х роках.

¹¹ *Тугут Станіслав* — один з керівних діячів куркульської партії людовців, міністр в урядах Дашинського і Пілсудського. У листопаді 1924 року ввійшов до складу кабінету Грабського, у травні 1925 року подав у відставку.

¹² *Муранов* — передмістя Варшави.

¹³ *...тюрми на Пав'їй вулиці* — сумної слави в'язниця Пав'як.

¹⁴ *Прага* — передмістя Варшави на правому березі Вісли. *Повісле* — надрічні квартали міста.

¹⁵ *Вежбно, Брудно, Грохув* — передмістя Варшави.

¹⁶ *«Товариші, знов пролилася...», «Царські методи...»* — уривки з автентичних листівок варшавської організації КПП.

¹⁷ *...редакції опозиційної газети.* — Йдеться про пепесівську газету «Роботнік».

¹⁸ *Військово-польовий суд.* — Військово-польові суди було введено декретом уряду в лютому 1925 року.

¹⁹ *...президента Речі Посполитої.* — Президентом з 1922 року (одразу після того, як щойно обраним президентом кандидата лівих партій Г. Нарutowича було на третій день по його присязі вбито реакціонерами) був колишній соціаліст Ст. Войцеховський.

²⁰ *Ботвін.* — Нафталі Ботвін 20 липня 1925 року убив провокатора Цехновського. 6 серпня того ж року Ботвіна було розстріляно. Одна з головних вулиць радянського Львова носить тепер ім'я Н. Ботвіна.

²¹ *«...Ми наполягаємо...»* — автентичний текст протесту французьких письменників.

²² *Охота* — передмістя Варшави.

²³ *Остроленка* — місто на річці Нарев. Мова йде про бої під Остроленкою у 1920 році.

²⁴ *Багінський і Вечоркевич.* — За угодою між СРСР і Польщею на прикордонній станції 29 березня 1925 року мав відбутися обмін політичних в'язнів Багінського і Вечоркевича на двох польських громадян, засуджених радянським судом за карні злочини на території СРСР. Обмін не відбувся, бо польський конвоїр біля самого кордону застрелив обох польських комуністів.

²⁵ *Бріан Арістід* (1862—1932) — адвокат, відомий політичний діяч Франції, один з натхненників Локарнської угоди і антирадянського блоку західних держав.

²⁶ *Окшея Стефан* — героїчний учасник пепесівської боювки, розстріляний у варшавській Цитаделі в часи революції 1905—1906 років за замах на царського урядовця. У промові на суді проголосив вірність соціалістичним ідеалам і братерському союзу польських і російських революціонерів.

²⁷ *...на параді, в день третього травня...* — Третє травня — свято у буржуазній Польщі з нагоди прийнятої сеймом 1791 року прогресивної конституції Польщі.

²⁸ *Прем'єр Грабський* — Станіслав Грабський, політичний діяч буржуазної націонал-демократичної партії (ендек), прем'єр з листопада 1923 по грудень 1925 року.

²⁹ *Беляни, Млоцін* — місцевості в околицях Варшави.

БАРТОШ ГЛОВАЦЬКИЙ

П'єсу «Бартош Гловацький» написано у Львові взимку 1940—1941 року. В березні 1941 року її було поставлено на сцені Львівського польського державного театру. Уривок з п'єси друкувався в газеті «Комуніст» (Київ) 13 березня 1941 року. Повністю п'єса з'явилася у російському перекладі в 1941 році, на українську мову драму вперше перекладено повністю для цього видання.

Бартош Гловацький — історична особа, справжнє ім'я — Войцех Бартош. Кріпак, який на заклик Т. Костюшка підтримати всенародне повстання за визволення Польщі від російської окупації, добровільно вступив до польського війська. У битві під Рацлавицями Войцех Бартош виявив неабияку мужність. Костюшко подарував йому шляхетство, надав прізвище Гловацький, чин хорунжого. В армії Костюшка було складено патріотичну пісню, в якій прославлявся подвиг Бартоша. В. Василевська двічі вводить цю пісню у фінальній сцені п'єси. Після придушення повстання поміщик повернув Бартоша у кріпаки.

¹ *...на ту війну* — тобто повстання під проводом Костюшка (1794).

² *Костюшко Андрій Тадеуш (1746—1917)* — славетний польський революційний діяч і полководець. Народився у Мерцовицзні на Литві. Військову освіту одержав у Варшаві, чотири роки (1769—1774) перебував у Парижі, де сформувались його революційні погляди. У чині полковника, згодом генерала, Костюшко вісім років брав участь у війні за незалежність, яку вели американські колоністи проти англійського панування. Завдяки його військовому хисту недосвідчені, погано озброєні повстанські загони здобули першу рішучу перемогу над англійцями у битві під Саратоґою. Був ад'ютантом Г. Вашингтона. Подаровані йому в нагороду за заслуги 500 акрів землі він велів продати і гроші обернути на викуп з рабства негритянських дітей. Костюшко вітав скинення монархії у Франції і ліквідацію там феодальних інститутів. Він мріяв про революційну перебудову Польщі на демократичних антифеодальних підвалинах. Радикальні кола польського суспільства покликали його очолити повстання.

Костюшко розумів, що доля повстання залежить від того, чи візьме у ньому активну участь покріпачене селянство. Він звернувся до селян із закликом приєднатись до повстання, умовляв шляхту звільнювати від панщини кріпаків, що вступили в армію. Але Костюшко зустрів опір своїм планам.

7 травня 1794 року він видав у м. Поланці над Віслою універсал, який надавав селянам особисту свободу, але зберігав панщину, що правда, скорочену вдвічі. Це половинчате розв'язання селянського питання не забезпечувало всенародності повстання. До того ж царські і пруські війська тіснили повстанців, загони яких зазнавали поразок. При Мацейовіцах 10 жовтня 1794 року Костюшка було розбито. Поранений у голову і ліве стегно, він потрапив у полон і був ув'язнений у Петропавловській фортеці (29/XI 1794). Лише у травні 1796 року його було переведено з каземату в один з пєтербурзьких палаців, а 12 грудня 1796 року новий цар Павло I звільнив Костюшка. Згодом він виїхав до Франції. Наполеон загравав з ним, безуспішно намагаючись використати його популярність у своїх загарбницьких цілях. Помер Костюшко у м. Золотурн (Швейцарія).

³ *Староста* — У Польщі феодальний землевласник, який одержував наділ у довічне володіння за охорону кордону і порядку. Згодом староство перетворилося на спадкову оренду.

⁴ *Коси на кісся...* — Селянські загони у повстанні 1794 року були здебільшого озброєні не вогнепальною зброєю. Виникло спеціальне поняття «косинер», тобто озброєний косою повстанець. Відомий живописець Ян-Пьотр Норблін створив кілька малюнків «косинерів».

⁵ *...луна з Франції...* — Йдеться про відгомін французької революції. Ще 1792 року там було скинуто монархію і скасовано феодальні права і власність; 1793 року скарано на горло короля і королеву.

⁶ *...казочки про вільність, рівність і братерство...* — Йдеться про революційні гасла Французької революції 1789—1794 років.

⁷ *Санкюлоти (франц.)* — безштаньки, голоштанники. Так заможні буржуа і аристократи презирливо називали революціонерів 1792—1794 років з паризької бідноти.

⁸ *«Слава Йесу», «навіки слава»* — традиційні привітання, що побутували у селянському середовищі.

⁹ *Рацлавиці* — село Меховського повіту неподалік від Кракова, місце значної перемоги повстанської армії Костюшка над корпусом генерала Денисова (4 квітня 1794 року).

¹⁰ *«...не повинні... панщину відробляти...»* — слова з Поланецького універсалу Костюшка.

¹¹ *...у Варшаві, в місті повстання було...* — Мова йде про повстання міського плебсу у Варшаві 17 квітня 1794 року під проводом шевця Яна Кілінського. 9 травня у Варшаві було повішено чотирьох аристократів, зрадників національно-визвольної боротьби.

¹² *...австрійський цісар ласкаво править нами.* — Угода між Катериною II і австрійським імператором Леопольдом II була підпи-

сана 3 січня 1795 року. Австрія приєдналася до остаточного поділу Польщі: вона одержала Сандомирщину і Люблінщину.

¹³ *...легіону Домбровського...* — Ян-Генрик Домбровський (1755—1818) — організатор легіонів, військових з'єднань з польських емігрантів в Італії (з 1797 року) і згодом у Франції. Легіони постачалися французами і фактично перебували під французьким командуванням. Згодом ці легіони стали знаряддям загарбницької політики Наполеона. Він використовував легіонерів для придушення повстання негрів-рабів на о. Гаїті, у своїх кампаніях в Іспанії, Німеччині — при облозі Гданська (1806) тощо. Генерал Домбровський брав участь у наполеонівському поході 1812 року проти Росії. Олександр I призначив його польським сенатором.

¹⁴ *«Пора, пора з італійської землі до Польщі»* — слова з славної «Мазурки Домбровського» Юзефа Вибіцького (1747—1822), маршу легіонерів, який став потім польським національним гімном («Єще Польська не згінела»).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	Стор.
Ванда Василевська зі своїми ученицями із гімназії в Станетках. <i>Фото 1928—1929 рр., Краків.</i>	128—129
Ванда Василевська. <i>Фото 1934—1935 рр., Варшава.</i>	240—241
Ванда Василевська <i>Фото 1937—1938 рр., Варшава.</i>	384—385

З М І С Т

	Стор.
Земля в ярмі. <i>Роман</i>	5
В тяжкій боротьбі. <i>Повість</i>	209
Бартош Гловацький. <i>П'єса на два акти</i>	381
Примітки	434
Список ілюстрацій	441

ВАНДА
ЛЬВОВНА
ВАСИЛЕВСКАЯ

Сочинения, т. 2
(На українском языке)

Видавництво
«Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Г. Т. Сингаївська*
Художник *К. К. Калугін*
Художній редактор *М. П. Вуек*
Технічний редактор *Н. С. Морозова*
Коректор *О. Т. Супруненко*

Виготовлено на Київській фабриці
набору Комітету по пресі при Раді
Міністрів УРСР. Київ, Довженка, 5.

Лінотипист *Г. О. Синько*
Верстальник *І. П. Кирилов*
Друкар *О. І. Макаревич*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *Є. А. Волкова*.

Здано на виробництво 9/VI 1965 р. Підписано
до друку 11/VIII 1965 р. Формат паперу 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 13,875. Умовн. друк. арк.
23.310+3 вкл. Обліково-видавн. арк. 24,138. Ці-
на 1 крб. 3 коп. Замовлення 1824. Тираж 6000.

